

Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

Zbornik radova

Pokatoličavanje Srba
u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

IZDAVAČ: Srpsko narodno vijeće
ZA IZDAVAČA: Boris Milošević
UREDNIK: Milan Radanović
KOREKTURA
I LEKTURA: Milan Šarac
PRIJELOM: Ruta
TISAK: it-graf
NAKLADA: 500
ISBN: 978-953-7442-46-0

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i
sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001053668.

Knjiga je objavljena uz podršku Savjeta za nacionalne manjine RH

Zagreb, prosinac 2019.

Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

Zbornik radova

SNV
CHB

srpsko
narodno
vijeće

српско
народно
вијеће

Sadržaj

- 8 Predgovor
- 13 Milan Koljanin
Preveravanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj
- 101 Filip Škiljan
Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest (prekrštavanja) na području Zagrebačke nadbiskupije između 1941. i 1945.
- 241 Milan Radanović
Prisilna asimilacija, internacije i masakri. Položaj pokatoličenih Srba u Velikoj župi Baranja 1941–1942.
- 379 Igor Mrkalj
Slovenac među Hrvatima i Srbima: Franc Žužek, župnik u Glini, 1927. – 1955.
- 441 Aleksandra Kučeković
Rušenje pravoslavnih crkava na području Pakračko-slavonske eparhije početkom Drugog svetskog rata: osvrt iz ugla sačuvane eparhijske arhive

Milan Radanović

Predgovor

Tema pokatoličavanja srpskog pravoslavnog stanovništva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj predmet je višedecenijskog interesovanja istraživača istorije Jugoslavije tokom Drugog svjetskog rata.¹ Iako su prethodni istraživači svojim istraživanjima obuhvatili mnoge aspekte ove teme, zbornik naučnih radova

- 1 Radovi, studije i publikacije koje se dijelom ili u potpunosti odnose na temu pokatoličavanja Srba u NDH: *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb, (pr. Joža Horvat i Zdenko Štambuk), Zagreb, 1946; Viktor Novak, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, 1948; Сима Симић, *Прекрштавање Срба за време другог светског рата*, Титоград, 1958; Душан Љ. Кашић, “Српска црква у тзв. Независној Држави Хрватској”, *Српска православна црква 1920–1970. Споменица о 50-годишњици васпостављања Српске патријаршије*, Београд, 1970; Slobodan D. Milošević, “О прекрштавању православног становништва у NDH у време Другог светског рата”, *Istorija 20. века*, 1/1985, Београд, 1985; Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac. Dokumenti*, Београд, 1987; Safet Bandžović, “Prisilno prekrštavanje kao genocidni oblik ustaškog rešavanja ‘srpskog pitanja’ u Bosni i Hercegovini”, *Istorijski zbornik*, VIII, Banja Luka, 1987; Вељко Ђ. Ђурић, *Прекрштавање Срба у Независној Држави Хрватској. Прилози за историју верског геноцида*, Београд, 1991; Вељко Ђ. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве 1941–1945*, Београд, 1997; Jure Krišto, “Vjerski prijelazi u NDH – primjer šibenske biskupije”, *Časopis za suvremenu povijest*, XXIX, 2/1997, Zagreb, 1997; Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, I–II, Zagreb, 1998; Jure Krišto, “Navodna istraga Svete stolice o postupcima hrvatskog episkopata vezanima za vjerske prijelaze u NDH”, *Croatia Christiana periodica*, XXVI, 49, Zagreb, 2002; Вељко Ђ. Ђурић, *Српска православна црква у Независној Држави Хрватској 1941–1945*, Ветерник, 2002; Jure Krišto, “Prijelazi na katolicizam u Senjsko-modruškoj biskupiji 1941. – 1943.”, *Riječki teološki časopis*, 12, Rijeka, 2004; Mark Biondich, “Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustasha Policy of Forced Religious Conversions, 1941–1942”, *Slavonic and East European Review*, 83, br.1 (2005); Динко Давидов, *Тотални геноцид. Независна Држава Хрватска 1941–1945*, Београд, 2013; Milan Koljanin, “Nadbiskup Stepinac i vlasti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, *Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugoga svjetskoga rata i poraća*, (ur. I. Majnarić, M. Kevo, T. Anić), Zagreb, 2016; Jure Krišto, “Državni program vjerskih prijelaza i reakcije nadbiskupa Stepinca i drugih katoličkih predstavnika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, *Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugoga svjetskoga rata i poraća*, (ur. I. Majnarić, M. Kevo, T. Anić), Zagreb, 2016; Radmila Radić, “Alojzije Stepinac i odnos prema Srbima i pravoslavlju”, *Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugoga svjetskoga rata i poraća*, (ur. I. Majnarić, M. Kevo, T. Anić), Zagreb, 2016; Радован Пилиповић, *Ореолу и сенке (Расправе из историје Српске Православне Цркве у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године*, Београд, 2016; Aleksandar Stojanović, “A Beleaguered Church. The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945.”, *Balkanica*, 48, Београд, 2017; Daniela Simon, “The Task of the century”: Local dimensions of the policy of forced conversion in the Independent State of Croatia (1941–1942)”, *Local dimensions of the Second World War in Southeastern Europe*, (ed. X. Bougarel, H. Grandits, M. Vulesica), London – New York, 2019.

koji je pred čitaocima predstavlja najobuhvatniji pregled teme na osnovu izvora koje prethodna historiografija nije konsultovala ili ih nije dovoljno analizirala.

Zbornik radova *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* sastoji se iz pet naučnih radova. Naučni radovi nastali su kao rezultat istraživanja u osam arhivskih ustanova u Hrvatskoj i Srbiji i pregleda dvadesetak arhivskih fondova.

Studija historičara Milana Koljanina, "Preveravanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", iako pisana pretežno na osnovu objavljenih izvora, predstavlja prvu studiju koja je obuhvatila sve važne aspekte pokatoličavanja Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Naročito vrijedi istaći Koljaninovu minucioznu analizu izvora. Autor argumentovano ukazuje na nesumnjivu i očiglednu povezanost državnih vlasti i Rimokatoličke crkve u okviru politike pokatoličavanja i time demantuje teze pojedinih hrvatskih revizionističkih historičara o tome kako je pokatoličavanje historijski teret isključivo ustaškog režima te da Rimokatolička crkva ne snosi odgovornost za politiku pokatoličavanja. Ukazujući na saradnju Rimokatoličke crkve i vlasti Nezavisne Države Hrvatske u pokatoličavanju i deetnizaciji Srba, autor ističe da su Crkva i država u tom procesu imale zajednički cilj: "eliminaciju srpskog pravoslavnog naroda kao takvog i organizacije Srpske pravoslavne crkve u ustaškoj državi i što potpuniju hrvatsku nacionalnu i vjersku (rimokatoličku) unifikaciju". Koljanin eksplicira nasilan karakter procesa pokatoličavanja Srba u Hrvatskoj i ističe brojne činjenice koje ukazuju da je ono "sprovedeno u okolnostima zastrašivanja, pretnji, pojedinačnih i masovnih ubijanja i proterivanja".

Studija historičara Filipa Škiljana, "Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest (prekrštavanja) na području Zagrebačke nadbiskupije između 1941. i 1945.", predstavlja najobuhvatniji hronološki i geografski pregled pokatoličavanja Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u dosadašnjoj historiografiji. Upravo zbog te činjenice izdavač je odlučio objaviti ovu studiju, iako je ona u dijelovima objavljena u periodici,² pogotovo jer je izdavač prije više godina podržao Škiljanovo

2 Filip Škiljan, "Preveravanje Srba na području sjeverozapadne Hrvatske 1941. i 1942. godine", *Tokovi istorije*, 1/2014, Beograd, 2014; Filip Škiljan, "Vjerski prijelazi s

istraživanje. Objavljivanjem integralne studije omogućava se cjelokupan uvid u autorov istraživački rad na navedenu temu, koji je po mnogo čemu jedinstven. Škiljan je prvi historičar koji je temu pokatoličavanja Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj istraživao na osnovu obimne i slabo istraživane dokumentacije Zagrebačke nadbiskupije iz prve dvije ratne godine. Mahom je riječ o izvještajima lokalnih župnika, rijeđe i franjevačkih misionara, o procesu pokatoličavanja na cjelokupnom području nadbiskupije, koje je uz područje Đakovačke biskupije bilo najintenzivnije zahvaćeno pokatoličavanjem Srba. Škiljan je detaljno obradio proces pokatoličavanja po naseljima u Prigorju, Moslavini, Bilogori, zapadnoj Slavoniji i dijelu srednje Slavonije te Baniji, i hronološki ga prikazao po regionalnom principu, čime je data dosad najzaokruženija slika pokatoličavanja Srba na tlu Hrvatske. Pored monumentalnog prikaza procesa pokatoličavanja na lokalnu, Škiljanova studija prvenstveno je značajna jer demantuje revizionistički stereotip koji sugerise da je proces pokatoličavanja sproveden prvenstveno ili isključivo od strane državnih vlasti. Upravo iznimno velik broj citiranih izvještaja župnika i drugih crkvenih lica koja su bila involvirana u proces pokatoličavanja demantuju navedeni stereotip.

pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest na području kotara Križevci u vrijeme NDH", *Cris*, XVII, 1/2015, Križevci, 2015; Filip Škiljan, "Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest u vrijeme NDH na području Bjelovarskog dekanata", *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 10, Bjelovar, 2016; Filip Škiljan, "Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest na području kotareva Pakrac i Daruvar između 1941. i 1945.", *Zbornik Janković*, I, 1, Daruvar, 2016; Filip Škiljan, "Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest u NDH (1941. – 1945.) na području Arhidakonata Svetačje (Novska, Nova Gradiška, Oriovac)", *Kultura polisa*, XIII, 31, Novi Sad, 2016; Filip Škiljan, "Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest u Podravini između 1941. i 1945. godine", *Podravina*, XV, 29, Koprivnica, 2016; Filip Škiljan, "Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest na području Čazmanskog arhidakonata između 1941. i 1945.", *Migracijske i etničke teme*, XXXIII, 3, Zagreb, 2017; Filip Škiljan, "Vjerski prijelazi s pravoslavlja na rimokatoličku vjeru između 1941. i 1945. na području kotara Požega", *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi*, 6, Požega, 2017; Filip Škiljan, "Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Vašćanskog arhidakonata (Virovitica, Slatina, Orahovica, Našice) u vrijeme NDH (1941.–1945.)", *Scrinia slavonica*, 17, Slavonski Brod, 2017.

Studija historičara Milana Radanovića, “Prisilna asimilacija, internacije i masakri. Položaj pokatoličenih Srba u Velikoj župi Baranja, 1941–1942.”, nastala na osnovu nekorisćene ili slabo korišćene arhivske građe, napose one iz Hrvatskog državnog arhiva i Vojnog arhiva u Beogradu, na primjeru jedne upravne jedinice Nezavisne Države Hrvatske dokazuje da je pristanak na pokatoličavanje bio posljedica prethodnih pritisaka ustaških vlasti te da pokatoličavanje nije bilo garancija sigurnosti života i imovine pokatoličenih Srba. U prvom dijelu studije autor je istražio položaj Srba u slavonskoj Podravini i dijelu srednje Slavonije (sedam kotareva) u razdoblju koje neposredno prethodi njihovom pokatoličavanju, ukazao na glavne protagoniste politike pokatoličavanja na tom području, mapirao proces pokatoličavanja po naseljima i hronološki ga prikazao te kontekstualizovao rušenje lokalnih pravoslavnih crkava u okviru državne politike prema Srbima. U drugom dijelu studije, autor je mapirao proces internacije srpskog stanovništva iz zapadnog dijela Velike župe Baranja u ustaške logore tokom ljeta 1942. te rekonstruisao sedam masakara nad tamošnjim Srbima u jesen i zimu 1942. Interniranje u logore i ubijanje u mjestima za izolaciju te masakriranje po selima jasno ukazuju da pokatoličavanje nije jemčilo život onima koji su prihvatili rimokatoličku vjeru.

Biografija glinskog župnika Franca Žužeka, “Slovenac među Hrvatima i Srbima: Franc Žužek, župnik u Glini, 1927. – 1955.”, koju je napisao historičar Igor Mrkalj, akcentuje najtragičnije razdoblje u historiji Gline. Iako je riječ o objavljenom naučnom radu,³ zamolili smo autora da rad bude objavljen u ovom zborniku, s obzirom na to da je autor istražio i temu pokatoličavanja srpskog stanovništva u glinskom kotaru kao i temu stradanja lokalnih Srba nedugo nakon što su prešli na rimokatoličku vjeru. Autor je proširio prethodna istraživanja u Hrvatskom državnom arhivu i Državnom arhivu u Sisku tako da tekst koji je pred čitaocima ovog zbornika predstavlja dopunjeno izdanje prethodnog teksta. Dopune u tekstu uglavnom se odnose na temu masovnog stradanja lokalnog stanovništva, a dijelom su nastale na osnovu nekorisćenih izvora o pokolju u glinskoj

3 Igor Mrkalj, “Slovenac među Hrvatima i Srbima: Franc Žužek, župnik u Glini, 1927. – 1955.”, *Tragovi. Časopis za srpske i hrvatske teme*, I, 1/2018, Zagreb, 2018.

pravoslavnoj crkvi u ljeto 1941. Osobitu vrijednost imaju fotografije koje prethodno nisu objavljene uz tekst, na čemu se zahvaljujemo autoru. Biografija glinskog župnika Žužeka na osnovu novih izvora uvjerljivo demantuje negacionistički stereotip o navodno nepostojećem i izmišljenom pokolju u glinskoj crkvi.

Naučni rad historičarke umjetnosti Aleksandre Kučeković, “Rušenje pravoslavnih crkava na području Pakračko-slavonske eparhije početkom Drugog svjetskog rata: osvrt iz ugla sačuvane eparhijske arhive”, predstavlja pregled uništavanja pravoslavnih crkava u zapadnoj i srednjoj Slavoniji u prve dvije godine Drugog svjetskog rata. Osvijetljavanje historijskog fenomena pokatoličavanja Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bilo bi manjkavo bez ukazivanja na činjenicu da je ustaška vlast sprovela organizovano uništavanje većine pravoslavnih hramova na područjima na kojima je pokatoličavanje bilo najintenzivnije.

Na kraju, vrijedi napomenuti zašto smo se opredijelili za termin “pokatoličavanje” u naslovu zbornika. Taj termin eksplicitno podrazumijeva prisilno mijenjanje vjere i ukazuje na činjenicu da su oni koji su bili pokatoličavani bili prinuđeni mijenjati vjeru zbog pritisaka i prijetnji fašističkog i antisrpskog režima.

Urednik
Milan Radanović

Milan Koljanin

Preveravanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

I

Jugoslovenska država je 1918. stvorena na liberalnim načelima, među njima i na načelu slobode veroispovesti i verske ravnopravnosti, baštineći tradiciju Kraljevine Srbije. To načelo je prihvaćeno tokom pregovora o uređenju buduće države sredinom 1917. i uneseno u Ustav nove države.¹ Uvođenje liberalnog građanskog uređenja u jugoslovenskoj državi je omogućilo polet hrvatskog nacionalističkog pokreta oličenog u Hrvatskoj seljačkoj stranci. Rimokatolička crkva (RKC) nije bila zadovoljna svojim položajem u jugoslovenskoj državi. Umesto privilegovanog položaja u dvojnoj monarhiji, ona je posle 1918. bila jedna od priznatih veroispovesti u državi u kojoj je vladar bio pravoslavne vere. Izvestan broj rimokatolika je iz raznih razloga (iz ubeđenja, zbog braka, iz karijerističkih pobuda) prihvatio pravoslavnu veru. Velikodostojnici RKC su izuzetno preuveličavali te brojeve nastojeći i time da dokažu da je ona u neravnopravnom položaju u odnosu na Srpsku pravoslavnu crkvu (SPC).² Gašenje političke aktivnosti posle proglašenja diktature kralja Aleksandra januara 1929. otvorilo je prostor RKC da preko masovnih organizacija Katoličke akcije i Križara organizuje jednu od najsnažnijih opozicija režimu.

U korenu sukoba RKC i jugoslovenske države bile su različite koncepcije organizovanja društva. Jugoslovenska nacionalna unifikacija, proklamovana 1929, isticana je kao pretnja samom opstanku hrvatskog naroda. Klerikalna propaganda je naglašavala nespojivost liberalnih načela jugoslovenske države s tradicijom hrvatskog naroda koji je u “večitom save-

-
- 1 Za razliku od Nikole Pašića i drugih predstavnika srpske vlade, na pregovorima na Krfu je Ante Trumbić bio protiv izjednačavanja u pravima muslimana i Jevreja sa pravoslavnima i rimokatolicima; Драгослав Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917. године*, Београд, Савремена администрација, 1967, 274–275.
 - 2 Sredstva koja je RKC dobijala iz budžeta bila su manja od onih koje je dobijala SPC, što je objašnjavano time da se RKC delom dotirala iz verskih zadužbina (vjerazakonskih zaklada) i drugih institucija, dok se SPC izdržavala isključivo iz državnog budžeta; Nikola Žutić, *Kraljevina jugoslavija i Vatikan. Odnos jugoslovenske države i rimske crkve 1918–1935*, Београд, Маšтел commerce, Архив Југославије, 1994, 288–289. Narednih godina sredstva za obe verske zajednice su smanjivana.

zu” sa Svetom Stolicom. Jugoslovenska država je usto optuživana da se ne bori protiv “internacionalnog židovstva” i komunizma. Sukob oko konkordata 1937. godine dodatno je zaoštrio odnose države i RKC, ali i odnose sa SPC.³

Prema klerikalnoj propagandi, rimokatoličkim Hrvatima je nemoguć život u njima potpuno stranoj državi, u kojoj im štaviše preči propast. Implicitno, a sve više i eksplicitno, nametao se zaključak da se treba boriti protiv takve države, za stvaranje sopstvene u skladu s rimokatoličkim verskim i socijalnim načelima, države koja bi ponovo bila u svom tradicionalnom civilizacijskom okruženju. Borbeni klerikalnu orijentaciju hrvatske politike na simboličkoj ravni izrazio je i mladi zagrebački nadbiskup-koadjutor dr Alojzije Stepinac prilikom svog prvog javnog nastupa na proslavi Papinog dana, februara 1935.⁴ Svoj stav prema pravoslavnim Srbima nadbiskup Stepinac je izrazio u svom *Dnevniku* 17. januara 1940. sledećim rečima: “Najidealnije bi bilo da se Srbi vrte vjeri svojih otaca, t.j. da prignu glavu pred Namjesnikom Kristovim – Svetim Ocem. Onda bi i mi konačno mogli odahnuti u ovom dijelu Evrope, jer bizantizam je odigrao strašnu ulogu u povijesti ovog dijela svijeta u vezi sa Turcima.”⁵

Posle ubistva hrvatskih poslanika u skupštini juna 1928. i proglašenja kraljeve diktature, u inostranstvu je 1932. stvorena ustaška teroristička organizacija kao najekstremniji oblik ispoljavanja hrvatskog nacionalizma. Ustaška organizacija je najvažniji oslonac imala u klerikalnim krugovima, u masovnim političkim organizacijama te obrazovnim i kulturnim ustanovama.⁶ U drugoj polovini tridesetih godina ekstremno desni i ustaški krugovi dobijali su sve veću podršku RKC. Jugoslovenski poslanik pri Svetoj Stolicu Niko Mirošević Sorgo je u svom ekspozu vladi 1940. godine istakao da se RKC u Hrvatskoj okreće od Mačeka i od Sporazuma i nagnje, pa i saraduje sa Pavelićem, Budakom i Bućom. Vlada je pokušavala

3 Radmila Radić, *Verom protiv vere. Država i verske zajednice u Srbiji 1945–1953*, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 1995, 31–35.

4 “Papin dan”, *Novosti*, 13. II 1935.

5 Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac. Dokumenti*, Beograd, Rad, 1987, 453.

6 Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, Školska knjiga, 1978², 43.

da utiče na stav RKC i stoga je poslanik Mirošević Sorgo 30. aprila 1940. protestovao u Vatikanu zbog povezivanja rimokatoličkih sveštenika sa Pavelićem, Babićem, Singerom i drugima.⁷

Proглаšenjem Nezavisne Države Hrvatske (NDH) 10. aprila 1941, tokom agresije osovinskih sila na Kraljevinu Jugoslaviju, stvoren je osnovni preduslov za ispunjavanje političkog programa ustaške organizacije. Novostvorena hrvatska država je po svom ideološkom profilu i političkoj praksi bila bliža nemačkom nacionalsocijalističkom, nego italijanskom fašističkom modelu.⁸ Ideološke i političke osnove ustaške organizacije, pre svega njena antisrpska i antijevrejska komponenta, odmah su postale deo politike nove vlasti, koje su sprovedene sve vreme postojanja NDH. Stvorena na centralnom delu razbijene Jugoslavije, ustaška država je dobila svoje mesto u "Novom evropskom poretku" i imala ulogu jednog od njegovih nosilaca na evropskom jugoistoku do samog kraja Drugog svet-skog rata.

Nova državna struktura je uspostavljena iznenađujuće brzo jer je bila oslonjena na organe vlasti i paravojne snage Banovine Hrvatske. Na javni poziv potpredsednika jugoslovenske vlade Vladka Mačeka 10. aprila 1941. oni su se stavili na raspolaganje novoj vladi. To je usledilo odmah posle proglašenja NDH od strane Slavka Kvaternika, po ulasku nemačkih trupa u Zagreb, koji ih je oduševljeno dočekaao. Novostvorena država je imala odlike totalitarne države s tipičnim paralelizmom državnih i partijskih (ustaških) institucija koje su imale i nadzornu i egzekutivnu funkciju. Tamo gde državna vlast nije još bila uspostavljena nju su organizovali ustaški poverenici, među njima i rimokatolički sveštenici. Brojni rimokatolički sveštenici su bili pristalice ili pripadnici ilegalnih ustaških organizacija i odigrali su značajnu ulogu tokom Aprilskog rata, razoružavanja jugoslovenske vojske, kao i tokom uspostavljanja ustaške vlasti.⁹

7 Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), fond Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije pri Svetoj Stolici (oznaka fonda: 372) 16, reg. br. III, Politički predmeti.

8 Sabrina P. Ramet (ur.), *Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, Alinea, 2009, passim.

9 O tome su objavljivani brojni članci u štampi NDH, a važan izvor su i dokumenti objavljeni u knjizi *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog*

Posle relativnog stabilizovanja nove vlasti, “hrvatski ustaški pokret” je vršio nadzor sprovođenja zakonskih odredbi i naredbi “u potpunoj suglasnosti sa slovom i duhom Ustaških načela, te u skladu s narodnom i državnom politikom izraženom u tim načelima”.¹⁰ Temeljni princip Ustaških načela je bio stav da su istorija i/ili poreklo dali hrvatskom narodu pravo po kojem će jedino on “vladati u svojoj državi i upravljati sa svim svojim državnim i narodnim poslovima”.¹¹ To je značilo da će svi drugi, pre svega Srbi i Jevreji, biti isključeni iz “državnih i narodnih poslova”, ali je to ubrzo dobilo i mnogo zlokobnije značenje. Sprovođenje ove politike je ubrzo počelo tako da su pripadnici ovih grupa stanovništva isključivani iz javnih službi, stigmatizovani, izloženi pljački, raznim oblicima progona, a zatim i fizičkom uništenju.¹²

Uticaј RKC u hrvatskom društvu, pre svega u dominantnom seljačkom sloju, bio je tradicionalno jak. Stoga je njena podrška imala ključni značaj za konsolidovanje ustaške vlasti i sprovođenje strateških ciljeva novostvorene države. Sa svoje strane, najviši predstavnici novostvorene države su obećali punu podršku RKC. Najviša hijerarhija je praktično odmah podržala novoproglašovanu državu, u vreme dok je još trajala osovinska agresija na Jugoslaviju. U tome je inicijativu imao zagrebački nadbiskup i hrvatski metropolita Alojzije Stepinac. Sutradan posle ulaska nemačkih trupa u Zagreb i proglašenja nove države, 11. aprila 1941. nadbiskup je posetio ministra unutarnjih poslova u privremenoj upravi Milovana Žanića. Istog dana nadbiskup Stepinac je sa pratnjom u Banskim dvorima posetio Slavka Kvaternika, koji je u ime poglavnika (državnog vođe) Ante Pavelića prethodnog dana proglasio NDH. Nadbiskup mu je izrazio “svoje najbolje

klera, Zagreb, redigirali i izdali Joža Horvat i Zdenko Štambuk, 1946, 43–53. (reprint Beograd, Čigoja štampa, 2015). U predgovoru reprintu ove knjige dr Radmila Radić je sasvim opravdano naglasila da ona i dalje ima svoj značaj, iako je pripremana u vezi sa suđenjem nadbiskupu Stepincu.

- 10 Odredba o uskladbi rada ustaške organizacije s državnim vlastima, *Narodne novine*, br. 15, 30. travnja 1941, *Zbornik zakona i naredaba*, 1941, 41.
- 11 “Načela Hrvatskog Ustaškog pokreta”, *Hrvatski list*, Osijek, 29. lipnja 1941, 3.
- 12 Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, 158–187; Срђа Трифковић, *Усташе. Балканско срце таме*, Catena mundi, Београд, 2016², 195–205.

želje za sreću, boljitak i napredak Hrvatskog Naroda u Državi Hrvatskoj”. Sutradan je Kvaternik s pratnjom uzvratio posetu nadbiskupu Stepincu i uverio ga da će “Katolička crkva imati svaku potporu vlasti u svome djelovanju”.¹³ Iste večeri, na svečanom bogoslužjenju u zagrebačkoj katedrali, Slavko Kvaternik je bio na mestu predviđenom za vrhovnog predstavnika državne vlasti, a nadbiskup Stepinac ga je kao takvog blagoslovio.¹⁴

Istog dana kada je stigao u Zagreb, 16. aprila 1941, vođa NDH Ante Pavelić je posetio nadbiskupa Stepinca i izložio mu osnove politike nove države. O tom susretu je ostala zabeleška u nadbiskupovom *Dnevniku*. Pošto je nadbiskup zaželeo Paveliću Božji blagoslov u radu, poglavnik mu je odgovorio “da želi u svemu ići na ruku katoličkoj Crkvi, rekao je da će istrijebiti starokatoličku sektu, koja nije ništa drugo nego društvo za rastavu žena. Rekao je, nadalje, da neće biti tolerantan prema srpsko-pravoslavnoj crkvi, jer to za njega nije crkva, nego politička organizacija. Iz svega je nadbiskup dobio dojam, da je Poglavnik iskreni katolik, i da će crkva imati slobodu u svom djelovanju, iako se nadbiskup ne podaje iliziji, da bi sve moglo ići bez poteškoća”.¹⁵

Razgovorom poglavnika NDH Pavelića i zagrebačkog nadbiskupa Stepinca utvrđena je uska saradnja ustaške države i RKC na ostvarivanju zajedničkih ciljeva. Ni za NDH, ni za RKC Srpska pravoslavna crkva nije bila duhovna, dogmatski gotovo istovetna hrišćanska zajednica, nego politička organizaciju čije je i samo postojanje u suprotnostima s državnim politikom. Iza ovakvog stava je bilo ne samo vekovno neprijateljstvo RKC prema “šizmatičkom” pravoslavlju, nego se takav stav zasnivao i na kva-ziistorijskoj argumentaciji, po kojoj pravoslavno stanovništvo u NDH nije srpsko, nego hrvatsko. Prema ovoj istorijsko-političkoj konstrukciji, koju je u svojoj knjizi najtemeljnije obrazložio profesor Krunoslav Draganović, pravoslavno stanovništvo Bosne i Hercegovine i Hrvatske je nekada bilo

13 *Hrvatski narod*, Zagreb, 14. IV 1941.

14 *Katolički list*, Zagreb, br. 16. 1941, 195; *Hrvatski narod*, Zagreb, br. 65, 18. IV 1941.

15 Milan Koljanin, “Nadbiskup Stepinac i vlasti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, u: *Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugoga svjetskoga rata i poraća*, Ivan Majnarić, Mario Kevo, Tomislav Anić (ur.), Zagreb, Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagrebačka nadbiskupija, Kršćanska sadašnjost, 2016, 131–132, 141.

katoličko, a postalo je srpsko zbog političkog delovanja SPC i širenja njene organizacije. Njegova tvrđenja su postala deo zvaničnog diskursa i propagirana su i u centralnim i u provincijskim glasilima.¹⁶ To je tvrdio i Pavelić prilikom razgovora s Hitlerom 6. juna 1941, kada se povelja reč o “srpskom pitanju” (“die Serbenfrage”).¹⁷

I ustaška država i RKC su gledale na SPC kao na svog glavnog neprijatelja u ostvarivanju jedinstvenog cilja: homogene nacionalne države Hrvata sa što većim brojem rimokatoličkih vernika. Bio je to svojevrsan spoj starog načela iz vremena verskih ratova u Nemačkoj “čija je država, njegova i vera” (*Cuius region, eius religio*) i osnovnog principa hrvatske nacionalističke ideologije da u Hrvatskoj može da postoji samo jedan politički (diplomatički) narod.¹⁸

Podrška RKC novoj državi ubrzo je dobila veliki publicitet i oblik koji je daleko prevazilazio uobičajenu podršku crkvene organizacije državi u kojoj deluje. Nova država je od najviših predstavnika RKC gotovo sakralizovana i uzdignuta na pijedestal tvorevine Svevišnjeg. U njenom stvaranju nadbiskup Štepinac je video “ruku Božju na djelu”, kako se izrazio u svojoj poslanici (okružnici) 28. aprila 1941, kojom je pozvao sveštenstvo zagrebačke dijeceze “na uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja NDH”.¹⁹ U podršci ustaškoj državi i slavljenju njenog vođe, u hijerahiji RKC je prednjačio sarajevski nadbiskup Ivan Šarić. Podrška RKC je davala moralnu potvrdu politici ustaške države, što je bio jedan od ključnih elemenata za široko prihvatanje proklamovane politike eliminacije nepoželjnih nacionalnih, verskih, rasnih i političkih grupa stanovništva.

16 “Zašto su u 16. i 17. stoljeću Hrvati morali prelaziti na grčko-istočnu vjeru”, *Ustaška Hrvatska*, Banja Luka, br. 81, 7. prosinac 1941, 3.

17 Andreas Hillgruber (Hrgb.), *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslands 1931–1941*, Frankfurt am Main, Bernard und Gräfe Verlag, 1967, 577. Vidi i: Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941. –1945.*, I, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, 1998, 279.

18 Василије Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1995, 78–86.

19 *Katolički list*, Zagreb, br. 17, 197–198; Viktor Novak, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, 1948. (reprint: Beograd 1986), 549–552. Nadbiskupova okružnica je nekoliko dana čitana preko radija u celosti ili u izvodima, tako da su njene poruke stigle do mnogo šireg kruga ljudi nego u svom štampanom obliku.

Ustaška država i njen vođa dobili su podršku ne samo hrvatskog metropolite, nadbiskupa Stepinca, nego i celog hrvatskog episkopata, što je javno manifestovano posle zasedanja biskupske konferencije 25. i 26. juna 1941. u Zagrebu. Konferencijom je predsedavao nadbiskup Stepinac, a uz biskupe iz NDH, učestvovali su i biskupi s italijanskih okupacionih područja i beogradski nadbiskup Josip Ujčić. Posle zasedanja, biskupi su kolektivno posetili poglavnika Pavelića, koga je Stepinac u ime Crkve u NDH pozdravio kao njenog državnog poglavara “s obećanjem iskrene i lojalne saradnje za bolju budućnost naše domovine”.²⁰ Istog, 26. juna 1941. objavljena je *Izvanredna zakonska odredba i zapovjed*, po kojoj su vlasti dobile i legalnu osnovu da upotrebe “mrzlo i vruće oružje” protiv svih naoružanih osoba ili grupa, kako protiv “takozvanih četnika ili ostataka srbske vojske”, tako i protiv osoba koje nemaju ovlašćenja da nastupaju u jedinici, bilo da su u građanskom, ustaškom ili vojničkom odelu.²¹ Za širenje lažnih vesti i za špekulacije kolektivno su okrivljeni Jevreji i određena im je primerena kazna: upućivanje u “zatočenička zbirališta pod vedrim nebom”. Zakon od 26. juna 1941. je bio prvi pravni akt kojim je tretirano pitanje interniranja u logore, koje je detaljno regulisano s dva posebna zakona doneta u novembru 1941. i u julu 1942. godine.²²

Podrška RKC ustaškoj državi i samom Paveliću u mnogome je pomoglo negovanju kulta vođe. Kao i u nacističkom i fašističkom državnom uređenju, i u NDH je uloga vođe bila izuzetna, odnosno diktatorska. I u ustaškoj ideologiji su postojali egalitarni, “klasni” elementi, tako da je ustaški vođa u propagandi predstavljen kao “mali čovjek, kojem seljak i radnik nije na jeziku, već u srcu”, jer “on živi za one što rade”.²³ Ovo je

20 Jure Krišto, *Katolička crkva*, II, 67–68. Ovde je naveden deo govora nadbiskupa Stepinca pred Pavelićem, ali nije naznačeno kojom prilikom se to dogodilo.

21 *Izvanredna zakonska odredba i zapovjed*, *Narodne novine*, br. 60, 26. lipnja 1941, 212–213; *Zbornik zakona i naredaba*, 1941, 212–213.

22 Milan Koljanin, “Zakoni o logorima Nezavisne Države Hrvatske”, *Jasenovac, sistem ustaških logora smrti*, Saopštenja sa Okruglog stola održanog u Beogradu 23. 4. 1996, 17, 19–30.

23 Mijo Bzik, *Ustaška borba od prvih dana ustaškoga rada do Poglavnikova odlaska u emigraciju. Počeci i bit ustaškoga pokreta*, Zagreb, Državni izvještajni i promičbeni ured, 1942, 27.

bio još jedan način za ostvarivanje široke mobilizacije najbrojnijih slojeva stanovništva na ostvarivanju državne politike.²⁴

Odmah posle proglašenja NDH javni diskurs je postao u potpunosti ekstremno nacionalistički i rasistički i bio je usmeren na dve osnovne grupe, na Srbe i Jevreje. Od verskih zajednica na udaru su se našle Srpska pravoslavna crkva, Starokatolička crkva i jevrejska zajednica sa svojim sveštenstvom. Organizacija Starokatoličke crkve je uništena, zatečeno sveštenstvo je ubijeno uglavnom u logoru Jasenovac, a imovina oduzeta. Jevrejska zajednica je najvećim delom uništena zajedno sa svojim sveštenstvom. Na udaru represije našli su se i Srbi katolici, Hrvati jugoslovenske i liberalne orijentacije,²⁵ kao i drugi protivnici ustaške države, u prvom redu pripadnici Komunističke partije. Ipak, s obzirom na značaj “srpskog pitanja” na udaru su naročito i u prvom redu bili Srbi.²⁶

Već prvih dana po proglašenju nove države počelo je objavljivanje represivnih zakona, koji su davali “pravnu” legitimaciju masovnoj represiji koja je dobijala na ubrzanju. Prvi i po svojim dometima najznačajniji represivni zakon bila je *Zakonska odredba za obranu naroda i države* proglašena 17. aprila 1941. Njome je uvedeno permanentno vanredno stanje u državi, a jednom uopštenom i rastegljivom formulacijom s retroaktivnim dejstvom za zločin veleizdaje mogao je biti optužen praktično svako i time osuđen na smrtnu kaznu. Za sprovođenje zakona predviđeno je osnivanje *izvanrednih narodnih sudova*, koji će suditi po “propisima ukinutog hrvatskog kaznenog postupka o prijekom sudu”.²⁷

24 Rory Yeomans, *Visions of Annihilation. The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941–1945*, Pittsburg, University of Pittsburg Press, 2013, 178–235.

25 Izveštaj jugoslovenskog poslanika pri Svetoj Stolici Nike Miroševića Sorga o audijenciji kod pape Pija XII; AJ, fond Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije pri Svetoj Stolici, (oznaka fonda: 372), f.16.

26 Bogdan Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, Globus, 1983², 119, Slavko Goldstein, 1941. *Godina koja se vraća*, Službeni glasnik, Synopsis, Beograd, Sarajevo, 2012, 141; R. Yeomans, *Visions of annihilation*, 17–21.

27 *Narodne novine*, br. 4, 17. travnja 1941, u: *Zbornik zakona i naredaba, 1941*, 8; *Hrvatski narod*, 18. travnja 1941. Vidi i: *Zakonska odredba o nadopuni zakonske odredbe za obranu naroda i države*, Zagreb, 1. svibnja 1941, *Narodne novine*, br. 17, 2. svibnja 1941, 45–46.

Protivsrpski javni diskurs je bio u osnovi protivrečan jer se negiralo i samo postojanje srpskog naroda u NDH kao takvog.²⁸ Za Srbe su u javnosti korišćeni razni pogrdni nazivi, među njima i “bivši Srbi” i “srpski uljezi”, “dotepenci” i brojni drugi.²⁹ Istovremeno, najviši državni predstavnici javno su zahtevali eliminisanje Srba najavljujući korišćenje najradikalnijih sredstava. Njihovi istupi imali su naglašeno antisrpski, ali i antipravoroslavni sadržaj. U tom pogledu najglasniji je verovatno bio ministar bogoštovlja i nastave Mile Budak. Refren tih govora je bio da je “pravoslavni živalj” neprijatelj, da oni ne mogu biti Srbi, da se moraju iseliti milom ili silom ili da postanu Hrvati prihvatanjem priznate veroispovesti. Stoga je propaganda imala i svoj bitan verski sadržaj. Jedan od ustaških prvaka je to ovako izrazio: “Morate znati, da ćemo ovu domovinu učiniti hrvatskom katoličkom i muslimanskom, jer je to bila i od postanka i takvu ćemo predati pokoljenjima koja dolaze iza nas.”³⁰

U sprovođenju programa uništenja (eliminacije) Srba³¹ ustaška država je bila suočena sa činjenicom da su oni sačinjavali gotovo trećinu stanovnika države. Treba naglasiti da nijedna država “novog evropskog poretka”, uključujući i nacističku Nemačku, nije sebi postavila za zadatak da eliminiše čak trećinu stanovništva sopstvene države. I pored “unutrašnjeg čišćenja”, nacistička Nemačka je svoje agresivne akcije uglavnom spovodila prema drugim narodima i državama. Nasuprot tome, ustaška država je svoje represivno delovanje usmerila iznad svega na “nepoželjno” stanovništvo sopstvene države. Prema procenama u nemačkom Ministarstvu inostranih poslova izvršenim 1. maja 1941, te godine je u NDH živelo 6,3 miliona stanovnika, od toga 3.300.000 (52,4%) Hrvata, 1.925.000

28 To je bio stav oficijelne hrvatske politike, koji je Pavelić izložio Hitleru prilikom svoje prve posete 6. juna 1941; A. Hillgruber (Hrgb.), *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, 577; B. Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 48–49.

29 *Hrvatska Krajina*, Banja Luka, br. 26, 18. lipanj 1941, 5; “Bijedna sudbina slavni četnika”, *Hrvatski glas*, br. 95, 24. V 1942, 7.

30 *Hrvatski narod*, br. 171, 4. VIII 1941, 2.

31 U historiografiji se koristi i pojam “proces uništenja” (“destruction process”) Srba; Tomislav Dulić, *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina 1941–42*, Uppsala, Uppsala University Library, 2005, 41, 101.

(30,5%) Srba, 700.000 (11,11%) Muslimana, 150.000 (2,4%) Nemaca i drugih čiji broj je bio ispod 100.000.³²

Za ostvarivanje programa uništenja (eliminacije) Srba bila je neophodna što veća društvena mobilizacija i maksimalno angažovanje resursa ustaške hrvatske države. Uz postojeće, na tome su angažovane i novostvorene državne ustanove, kojima je to bio glavni zadatak. Neke od postojećih i novostvorenih državnih ustanova su imale svoje mesto i u procesu nasilne konverzije ili im je to bio jedini zadatak. Na ostvarivanju programa uništenja (eliminacije) Srba angažovani su kako policijski, vojni i upravni organi ustaškog pokreta (centralni i teritorijalni), tako i državni upravni organi, od vlade i ministarstava do nižih administrativnih jedinica (velikih župa, kotareva, općina).³³ Iako su vodeće mesto u sprovođenju programa uništenja imale policijske i vojne ustanove ustaškog pokreta (pre svega Ustaška nadzorna služba i Ustaška vojnica), svoje mesto u mehanizmu terora su imali i žandarmerija (oružništvo) i hrvatska vojska (domobranstvo).³⁴

Osim na osnovu opšteg represivnog zakonodavstva, udar na Srbe i Jevreje višen je i celim nizom posebnih zakona i naredaba. Prvi otvoreni institucionalni udar na srpski nacionalni identitet bila je zakonska zabrana upotrebe srpskog pisma, ćirilice, “u javnom i privatnom životu” od 25. aprila 1941.³⁵ Nastavljena su otpuštanja Srba iz državne službe i iz, među

32 Jovan Marjanović, *Ustanak i Narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd, Institut društvenih nauka, 1963, 22–23.

33 Милан Кољанин, “Идеологија и политика уништења Срба у НДХ”, *Војноисторијски гласник*, 1/2011, Београд 2011, 66–90.

34 U novijim radovima hrvatske historiografije o ustaškoj vojsci potpuno se ignoriše ova njena uloga; Amir Obhodaš, Mario Werhas, Bojan Dimitrijević, Zvonimir Despot, *Ustaška vojnica. Oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945*, I–II, Zagreb, Despot Ininitus, 2013, *passim*. Ni u radovima o hrvatskoj vojsci (domobranstvu) gotovo nema ni reči o njenom učešću u uništenju Srba, dok se za zločine nad njima okrivljuju samo “divlje ustaše”; Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2003, 84, 455–459.

35 Zakonska odredba o zabrani ćirilice, Zagreb, 25. travnja 1941; *Narodne novine*, br. 11, 25. travnja 1941; Provedbena naredba ministarstva unutarnjih poslova zakonskoj odredbi o zabrani ćirilice, Zagreb, 25. travnja 1941; *Narodne novine*, br. 11, 25. travnja 1941, *Zbornik zakona i naredaba*, 1941, 26.

njima najbrojnije kategorije, nastavnog osoblja u školama. Odlukom ministra bogoštovlja i nastave Mile Budaka od 14. juna 1941. ukinute su sve srpske konfesionalne pučke škole i zabavišta. Ova mera je pogodila i Čehe, ali ne i Slovake,³⁶ zbog dobrih odnosa NDH sa Slovačkom. Naredbama centralnih vlasti, ali i onih nižeg nivoa, Srbi su izloženi raznim oblicima nasilja i ponižavanja. Naredbom ministra pravosuđa i bogoštovlja od 18. jula 1941, ukinut je tradicionalni naziv Srba za svoju veru, srpsko-pravoslavna vera, i uveden naziv iz vremena austrougarske državne uprave “grčko-istočna vjera”.³⁷ Kako je i pored svih progona krajem jula 1941. u NDH još uvek bilo 2.204 učitelja i učiteljica pravoslavne vere, ministar nastave je predložio da se oni otpreme u sabirne logore.³⁸ Zakonskom odredbom od 19. septembra 1941, u korist države je oduzeta imovina srpskih zavoda i ustanova u Sremskim Karlovcima, kojima je u međuvremenu promenjeno ime u Hrvatski Karlovci.³⁹ Prekid s bilo kakvom pravoslavnom tradicijom i običajima trebalo je da označi i donošenje *Zakonske odredbe o ukidanju Julijanskog kalendara* od 4. decembra 1941. Njeno donošenje je obrazloženo praktičnim razlozima.⁴⁰

36 *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Zbornik dokumenata, tom I, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1993, 104. (dalje: *Zločini NDH*).

37 Ministarska naredba o nazivu “grčko-istočne vjere”, Zagreb, 18. srpnja 1941, *Narodne novine*, br. 80, 19. srpnja 1941, *Zbornik zakona i naredaba*, 1941, 293.

38 *Zločini NDH*, 392.

39 Zakonska odredba o preuzimanju imovine ‘srpskih zavoda i ustanova’ u Hrvatskim Karlovcima u vlasništvo Nezavisne Države Hrvatske, *Narodne novine*, br. 132, 20. rujna 1941, *Zbornik zakona i naredaba*, 1941, 629; O prilikama u Sremskim Karlovcima sačinjen je sažeti elaborat pod nazivom “Sremski Karlovci”: Arhiv Srbije, fond Komesarijat za izbeglice i preseljenike (oznaka fonda: G-2), f. 30 (dalje: AS).

40 Далибор Ђукић, “Правни положај Хрватске православне цркве”, у: Борис Беговић, Зоран М. Мирковић, *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, Београд, Универзитет у Београду, Правни факултет, 2017, 272.

II

Državni program “netolerancije” prema SPC, koji je obradovao nadbiskupa Stepinca, ubrzo je počeo da se sprovodi. U ustaškoj se državi SPC našla suočena s nečim što je bilo teško i pretpostaviti, s izazovom potpunog uništenja. Sistematski je uništavana hrišćanska crkvena organizacija koja se održala tokom vekova osmanske vladavine i koja se uspešno oduprla rimokatoličkom prozelitizmu u Habzburškoj monarhiji. Na delu je bilo fizičko uništenje sveštenstva i monaštva, kao i uništenje i oduzimanje crkvene imovine i neprocenjive kulturne baštine.⁴¹ Na teritoriji NDH postojalo je osam episkopija, od toga dve mitropolije i šest eparhija. Brutalizacija represije prema sveštenstvu SPC brzo je dostigla svoj vrhunac. U prvom talasu represije sveštenici su ubijani, bilo u svojim parohijama, bilo posle interniranja, uglavnom u prvom logoru smrti ustaške države, koncentracionom logoru Gospić, gde su život izgubili 71 sveštenik i druga crkvena lica.⁴² Prema nepotpunim podacima, u NDH su ustaše ubile 187 sveštenika, 30 kaluđera i dva veroučitelja. Najviše je stradao prostor nekadašnje Vojne granice (Banija, Kordun i Lika), obuhvaćen eparhijom Gornjokarlovačkom. Prema uvidu sinoda SPC iz 1948. godine, od svih eparhija SPC, najviše je stradala upravo eparhija Gornjokarlovačka “i brojem ljudskih života i materijalno. Poubijano je 140–150.000 Srba; 73 sveštenika i episkop. Porušeno je 145 crkava i 45 kapela i t.d.”⁴³

Ubijeni su episkop banjalučki Platon, mitropolit dabro-bosanski Petar i episkop gornjo-karlovački Sava. Mitropolit zagrebački Dositej je posle zatvaranja i mučenja proteran u Beograd, episkop sremski Valerijan je izbegao u Split, a u Srbiji su se sklonili episkopi zvorničko-tuzlanski Nek-

41 Aleksandar Stojanović, “A Beleaguered Church. The serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945, *Balkanica*, 48, Beograd, 2017, 271–273.

42 Ђуро Затезало, *Јадовно. Комплекс усташких логора 1941, I*, Београд, Музеј жртава геноцида, 2007, 411–419.

43 Вељко Ђ. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве 1941–1945*, Београд, Народна књига, Алфа, 1997, 154.

tarije i zahumsko-hercegovački Nikolaj.⁴⁴ Sve se to odvijalo pred očima hijerarhije i sveštenstva RKC, koji nisu ništa činili za sveštenstvo druge hrišćanske crkve, s kojom su vekovima koegzistirali u različitim istorijskim okolnostima, a do juče i u zajedničkoj državi. U nekim slučajevima katolički sveštenici su direktno ili indirektno odgovorni za smrt pravoslavnih sveštenika i velikodostojnika. Katolički sveštenik Eugen Gujić iz sela Gora, kotar Zenica, ubio je i opljačkao 27. maja 1941. srpskog sveštenika Milana Minića iz Bilješevca.⁴⁵ Jednog od najistaknutijih “prekrstitelja” na rimokatoličku veru u Slavoniji, fra Sidonija Scholza iz samostana u Našicama, nekoliko je svedoka okrivilo da je organizator ubistva paroha Đorđa Bogića iz Balinaca.⁴⁶ Prema izveštaju italijanskog vicekonzula u Banja Luci od 9. jula 1941, za stradanje banjalučkog episkopa Platona snosio je odgovornost i banjalučki biskup fra Jozo Garić. “Pravoslavni biskup, koji je ostao nakon pada Jugoslavije u Banja Luci unatoč uvjeravanja sa strane katoličkog biskupa da se s njim neće zlo postupiti, bio je ubijen skupa s drugih 26 osoba od ustaša, te mu se tijelo pronašlo u rijeci Vrbanji.”⁴⁷

Uništenje organizacije i sveštenstva SPC bilo je jedan od preduslova za sprovođenje akcije masovnog preobraćanja pravoslavnih Srba u rimokatoličku veru. Istovremeno su vršena razna nasilja nad Srbima, ubijani su pojedinci, zatim sve veće grupa muškaraca, i počelo je interniranje u logore. Sve to je pratila propaganda da pravoslavni Srbi, odnosno “Srbi”, treba da pređu na “vjeru otaca” jer će jedino tako postati ravnopravni građani. Osim u novinama, pozivi na preveravanje su upućivani i lecima, kao što je bio letak pod naslovom *Prijateljski savjet*. U njemu su “stanovnici grčko-istočne vjere” pozivani da slede hiljade svoje braće koje je “Biskup đakovački primio do sada u Svetu Katoličku Crkvu” s obećanjem da će “kao katolici moći ostati u svojim domovima”. Letak je štampan u stampariji

44 R. Radić, *Verom protiv vere*, 74–75; Вељко Ђ. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве 1941–1945*, 81–195; Јован Мирковић, *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској*. Фотомонографија, Свет књиге, Београд 2016.

45 *Zločini NDH*, 102.

46 *Dokumenti o protunarodnom radu*, 96–102.

47 VA, fond NDH, k. 153a, br. reg.13/5-141.

đakovačke biskupije i rasturan po Slavoniji tokom 1941. godine.⁴⁸ Sve veće nasilje i ubijanje Srba imalo je i funkciju zastrašivanja, jer se vršilo uporedo s javnim pozivima i donošenjem propisa o promeni konfesije, što se svodilo na prelaz na rimokatoličku veru. Kako je pripadnost RKC identifikovana s nacionalnom pripadnošću, čin pristupanja katoličanstvu trebalo je da označi i prelaz u korpus hrvatske nacije. To su bili ciljevi koje su delili i ustaška država i RKC. I sveštenstvo RKC i državna propaganda su objašnjavali da je to njihova “vera otaca”, kao i da prelazak na rimokatoličku veru znači samo povratak u njeno okrilje i povratak u svoju pravu naciju.⁴⁹

Suština razgovora vođe NDH Pavelića i nadbiskupa Stepinca 16. aprila 1941. bila je da država neće biti tolerantna prema SPC i da će RKC imati punu podršku države u svom delovanju. Dobija se utisak da je hijerarhija narednih dana požurivala državu i podsećala je da ispuni svoje obećanje. Nadbiskup Stepinac je svojom poslanicom (okružnicom) 28. aprila 1941. pozvao sveštenstvo zagrebačke dijeceze “na uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja Nezavisne Države Hrvatske”. Istovremeno, nadbiskup je naglasio očekivanje “da će Crkva u uskrsnoj Državi Hrvatskoj moći u punoj slobodi navještati neoborive principe vječne Istine i Pravde” i da će to raditi “sa svom apostolskom slobodom”.⁵⁰ Nekoliko dana kasnije, 3. maja, doneta je *Zakonska odredba o prelazu s jedne vjere na drugu*, kojom je propisano da se ukidaju dotadašnji propisi o prelasku s jedne vere na drugu, a postupak je veoma pojednostavljen u odnosu na ranije propise. Određeno je da stranka podnese prijavu za prelazak nadležnoj vlasti kotara ili grada, koja će mu izdati potvrdu, i “da se ispune vjerski propisi one priznate vjeroispovijesti, na koju stranka prelazi”.⁵¹ Ovo je bila formulacija iza koje se krila činjenica da pravoslavna veroispovest, odnosno pripadnost SPC, nije

48 Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 173–174; *Dokumenti o protunarodnom radu*, 55. Ovde je taj letak datovan u maj 1941. Na osnovu sadržaja izgleda verovatnije da je letak štampan i rasturan tokom leta ili jeseni 1941.

49 Mark Biondich, “Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustaša Policy of Forced Religious Conversions, 1941–1942”, *Slavonic and East European Review*, 83, br.1 (2005), 71–87.

50 *Katolički list*, Zagreb, br. 17, 197–198. Viktor Novak, *Magnum crimen*, 549–552.

51 *Zbornik zakona i naredaba*, 1941, 56; *Narodne novine*, br. 19, 5. svibnja 1941.

značila pripadnost priznatoj veroispovesti. Tako ova crkva nije formalno ukinuta, ali jeste *via facti*. To je odmah i primenjeno u odnosu države prema SPC, kako na državnom tako i na lokalnom nivou.

O sinhronizovanom delovanju države i RKC govori i činjenica da je nekoliko dana po objavljivanju zakona o prelasku s jedne vere na drugu, 10. maja 1941. u glavnom državnom dnevniku *Hrvatski narod* objavljena okružnica Zagrebačke nadbiskupije s detaljnim uputstvima o prelasku na rimokatoličku veru. Okružnica je zatim objavljena i u drugim listovima, a 15. maja 1941. u *Katoličkom listu*, službenom listu Zagrebačke nadbiskupije.⁵² Na početku okružnice je navedeno da se ona donosi stoga što se pojedinim župnicima javlja “mnogo osoba, koje bi želile prijeći u katoličku Crkvu”. RKC je, naravno, morala da izađe u susret tako iznenadnom i velikom interesovanju za prelaz u njene redove. Kleru je naloženo da se pristup katoličkoj veri može dozvoliti samo onima “koji to žele učiniti iskreno i s uvjerenjem u istinitost naše svete vjere”. Oni moraju biti poučeni u “katoličkim vjerskim istinama”, a primiće se samo one osobe “koje mogu prema katoličkim načelima živjeti”. Oni moraju da se obavežu da će svoju decu “krstiti i uzgajati u katoličkoj Crkvi, a onu koja su već rođena i nad kojima još imaju roditeljsku vlast prevesti u katoličku Crkvu”. Posebno značajna je bila šesta tačka okružnice, kojom se od sveštenstva tražilo da “a limine odbija one koji bi u Crkvu htjeli ući bez ispravnih motiva, tražeći u njoj samo zaštitu svojih materijalnih interesa i egoističnih ciljeva”. Na kraju se savetovalo razumevanje za povratak u katoličku crkvu onih koji su je napustili pod pritiskom (jugoslovenske) vlasti “koja je pogodovala inovjerce (naročito pravoslavljce) na svakom koraku”.⁵³ Zbog određenih nesporazuma oko plaćanja crkvene takse (“crkvenih biljega”) u *Katoličkom listu* je 23. maja objavljeno *Objašnjenje* nadbiskupa Stepinca, po kojem se za verski prelaz plaća crkvena taksa za svakog prelaznika posebno, a ne

52 Poptuni tekst okružnice objavljen je u knjizi Sime Simića *Прекрштавање Срба за време Другог светског рата*, Титоград, Графички завод 1958, 48–49. (drugo izdanje, Beograd, Kultura, 1990). Okružnica je bez tačke 7. objavljena u V. Novak, *Magnum crimen*, 619–620 i u: J. Krišto, *Katolička crkva*, II, 40–41.

53 S. Simić, *Prekrštavanje Srba*, 48–49.

jedna taksa za cele porodice.⁵⁴ Sa masovnom konverzijom Srba to će za RKC postati značajan izvor prihoda.

Uputom prigodom prelaza s jedne vjere na drugu Ministarstva bogoštovlja i nastave od 27. maja 1941. uslovi za versku konverziju su još više pojednostavljeni. Po ovom uputstvu za verski prelaz maloletnika od sedam do osamnaest godina je bila dovoljna samo izjava roditelja, a ne i posebna dozvola nadzornoske vlasti. Usto, ukinuti su svi raniji propisi i formalnosti “koje je do sada kod najavljenog prelaza svaki prelaznik morao izvršiti pred dušobrižnikom svoje dotadanje vjeroispovesti”.⁵⁵ Treba imati u vidu da je tada u punom jeku bio progon, proterivanje i ubijanje pravoslavnog sveštenstva tako da je ovom odredbom samo sankcionisano postojeće stanje. *Katolički list* je objavljivao pohvale Ministarstvu bogoštovlja i nastave jer je pojednostavilo propise za verske prelaze što je, zajedno s “drugim mjerama”, omogućilo da se vrate u RKC oni koji su je u vreme Jugoslavije napustili. U istom broju lista objavljeno je i uputstvo profesora teološkog fakulteta dr Stjepana Bokšića “Šta treba znati kod primanja u Kat. Crkvu”.⁵⁶ Koliki je značaj RKC pridavala pitanju konverzije pripadnika vodećih srpskih društvenih slojeva pokazuje i činjenica da je zagrebački nadbiskup 11. jula 1941. uputio sveštenstvu novu okružnicu u kojoj se ponovila šesta tačke okružnice iz maja 1941. Radilo se o upozorenju sveštenstvu da “a limine odbija one koji bi u Crkvu htjeli ući bez ispravnih motiva, tražeći u njoj samo zaštitu svojih materijalnih interesa i egoističnih ciljeva”.⁵⁷

54 Isto, 51–52.

55 *Zbornik zakona i naredaba, 1941*, 122, *Narodne novine*, br. 37, 27. V 1941. Ovo uputstvo ministra Mile Budaka nije objavljeno u inače iscrpnoj zbirci dokumenata J. Krišto *Katolička crkva*, I.

56 *Katolički list*, br. 21, 22, 3.VI 1941, 246, 254–256.

57 J. Krišto, *Katolička crkva*, II, 72. Krišto je s pravom pretpostavio da je u izvoru iz kojeg je preuzeo tekst (Benigar) citiran samo deo dokumenta. To može sasvim pouzdano da se tvrdi na osnovu vladine okružnice od 30. jula 1941, objavljene u *Katoličkom listu* 8. avgusta 1941, koja je u njegovoj knjizi dokumenata (str. 84) objavljena bez pratećeg akta nadbiskupa Stepinca. U njemu se nadbiskup poziva na okružnicu nadbiskupije br. 7726 od 11. jula 1941. i posebno upućuje na njenu tačku 4. Iz toga je jasno da je ta okružnica imala barem četiri tačke.

O uništenju vodećih srpskih društvenih slojeva i/ili odraslog muškog stanovništva svedoče dokumenti ustaških vlasti, kao i izjave i sećanja malobrojnih koji su preživeli pokolje ili internaciju. Prvo naselje u kojem je potpuno uništena srpska muška populacija je bila Glina. U noći 12/13. maja 1941. ubijen je najmanje 391 stanovnik ovog banijskog gradića, od starijih dečaka do staraca, među njima i paroh Milan Opačić.⁵⁸ U Kostajnici je uoči pokolja, početkom avgusta 1941, na sastanku ustaških prvaka usmeno preneseno naređenje, koje bi trebalo da je od samog Poglavnika, da se ubiju svi "Vlasi" iznad 14 godina.⁵⁹ Ubistva su vršena u samim selima, na unapred određenim stratištima,⁶⁰ kao i u logorima. O jednom od načina na koji su okupljani viđeniji Srbi radi deportovanja u logor Gospić svedoči telefonski nalog Ustaškog redarstva iz Zagreba Velikoj župi Hum u Mostaru 19. jula 1941: "Imade se postepeno svakog dana početi sa upućivanjem u koncentracioni logor u Gospić Srbe, finansijski i intelektualno jačih u grupicama od 20–30 ljudi i to iz takozv. sela zaselaka sa pravoslavnim žiteljstvom. Imade se postupati taktično i pristojno".⁶¹ Ubijanje pripadnika vodećih srpskih društvenih slojeva, pa i svih odraslih muškaraca trebalo je da olakša konverziju preostalog stanovništva. Međutim, tokom leta i jeseni 1941, a kasnije u okviru vojnih akcija, to se pretvaralo u uništenje celokupnog srpskog stanovništva pojedinih sela i celih područja, bez obzira da li je ili nije prešlo na rimokatoličku veru.

Napad Nemačke i njenih saveznika na Sovjetski Savez 22. juna 1941. imao je značajan uticaj i na prilike u NDH. Hrvatski narod je pozvan da se pridruži borbi velikog nemačkog naroda za odbranu Evrope od "židovsko-boljševičkog divljačtva", najvećeg neprijatelja čovečanstva i hrvatskog naroda.⁶² Antisrpska i antisemitska propaganda su dobile nov podsticaj.

58 Бранко Вујасиновић, Чедомир Вишњић, *Глина 13. маја 1941. У поводу 70. годишњице усташког злочина*, Загреб, СКД "Просвјета", 2011, 84.

59 Музеј жртava genocida, Београд, заоставштина Pere Drakulića, "Заšto је дошло до злочина у Бајц јамама 1941", 61–63.

60 Pero Drakulić, *Korak do smrti*, Zagreb, Srpsko narodno vijeće, 2014; Никола Костур, *Повратак из мртвих*, Београд, Музеј жртава геноцида, 2015.

61 A. Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, I, 56.

62 *Poglavnik govori*, svezak 2, Zagreb, 1941, 51. Ovaj list je od 16. novembra 1941. i broja 74. izlazio pod imenom *Ustaška Hrvatska*.

“Krstaški rat” protiv boljševizma je podržao i papa Pije XII,⁶³ što je davalo snažan moralni podsticaj borcima protiv domaćih pristalica te pogubne ideologije. U propagandi su se kao neprijateljima hrvatske države “četnicima” pridružili i “komunisti”, odnosno “komunističko-četničke bande”. Optužba da je neko komunist ili njihov simpatizer značila je upućivanje na preki sud ili u logor, od čega nisu bili spaseni ni oni koji su prešli na rimokatoličku veru. U suštini, optužba za komunizam je bila još jedno sredstvo za nastavak procesa uništenja Srba i Jevreja. Šef ustaške policije uputio je 23. jula 1941. naređenje svim organima vlasti i ustaškom poverenštvu za Bosnu i Hercegovinu da se pohapse svi Jevreji i Srbi-pravoslavci poznati kao komunisti ili sumnjivi kao takvi i da se odmah otpreme u koncentracioni logor Gospić, prvi logor smrti NDH. Ostale uhapšene zbog komunizma nije trebalo upućivati u ovaj logor.⁶⁴ Već nedelju dana kasnije, novim su naređenjem obuhvaćene i nove kategorije sumnjivih. Prema naređenju policijske uprave u Zagrebu svim policijskim ispostavama 30. jula 1941, sve Jevreje, pokrštene ili ne, i sve Srbe, prešli oni na rimokatoličku veru ili ne, koji su zatvoreni zbog komunizma, a nisu mogli biti stavljeni pred preki sud, trebalo je otpremiti u logor Gospić.⁶⁵

O direktnoj vezi između ubijanja Srba i prelaska preživelih na rimokatoličku veru svedoče brojni izvori različite provenijencije. U preveravanju Srba na delu je bila saradnja lokalnih župnika, pripadnika franjevačkog reda i ustaških vlasti, odnosno ustaških jedinica. Pojedine ustaške teritorijalne jedinice su se obraćale direktno najvišim organima RKC obaveštavajući ih o velikom broju prijavljenih za konverziju. Ustaški logor u Metkoviću je 27. juna 1941. telegrafski obavestio Predsjedništvo biskupskih konferencija u Zagrebu o sledećem: “Veliki broj srpsko pravoslavne vjere svojevoljno to jest od nikog prisiljeni žele da se prime u katoličku crkvu hitar odgovor za ravnanje”.⁶⁶ Šta je prethodilo ovako masovnom buđenju

63 “Providnost u događajima ljudskog života. Govor Sv. Oca pape Pija XII”, *Hrvatski glas*, br. 136, 3. VII 1941, 3.

64 *Zločini NDH*, 414.

65 *Zločini NDH*, 416, 427, 514.

66 *AJ*, 372-16.

želje Srba da pređu na rimokatoličku veru? Prema izveštaju oružničke (žandarmerijske) stanice Opuzen, u noći 25/26. juna ustaše su iz stolačkog kraja dovezele kamionima 283 lica u Opuzen i ubili ih na obali Neretve. Njih su sutradan tu sahranili meštani Opuzena.⁶⁷ Ustaški poverenik i tabornik u Metkoviću je bio župnik-dekan fra Vlado Bilobrk, predratni pripadnik ustaške organizacije. On je bio jedan od inicijatora pokolja Srba i u samoj crkvi je pozivao na njihove progone. Istovremeno je i pozivao Srbe na prelaz na rimokatoličku veru pod pretnjom smrti.⁶⁸ Tokom juna i jula 1941. niz Neretvu u more plutali su povezani leševi ubijenih Srba. Brod na liniji Split–Metković, koji je svakodnevno saobraćao, morao je da manevriše da svojim pramcem ne bi zasekao klupka plutajućih leševa.⁶⁹

Pripadnici franjevačkog reda su imali istaknutu ulogu u ustaškom pokretu, u podsticanju i sprovođenju masovnih pokolja Srba, u čemu su neki i sami učestvovali.⁷⁰ Učešće pripadnika franjevačkog reda u ustaškom pokretu i u progonu Srba bilo je opšte poznato i van granica ustaške države. Generalna uprava franjevačkog reda u Rimu je uputila 24. jula 1941. uputstvo franjevcima u NDH da se ne učlanjuju u ustaški pokret, da se bave samo duhovnim poslovima, da ne učestvuju u progonima Srba i Jevreja i u oduzimanju njihove imovine, nego da im pomažu i zalažu se za njih kod vlasti. Naloženo im je da ne smeju da učestvuju “u nasilnom i masovnom prevađanju pravoslavnih na katoličku vjeru”, a predviđeno je i kažnjavanje onih koji se ogreši o toleranciju prema inovertima, na prvom mestu premeštanjem u drugi kraj.⁷¹ Iz ovog akta se vidi da je franjevačkoj upravi bilo poznato učešće pripadnika franjevačkog reda u progonu, pljački i nasilnom preveravanju Srba. Međutim, praksa je pokazala da je ovaj akt ostao mrtvo slovo na papiru i da gotovo niko od franjevaca nije

67 Zločini NDH, 205.

68 Dokumenti o protunarodnom radu, 145–147.

69 Drago Pipinić, *Ratni kotar Metković u narodnooslobodilačkoj borbi. Kronika 1941–1945*, Split, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1986, 46.

70 V. Novak, *Magnum crimen*, 645–682. O zauzimanju pojedinih franjevaca u Hercegovini za progonjene Srbe vidi: Branko Injac, *Crveni fratar. Razgovor sa fra Zlatkom Sivrićem*, Zagreb, August Cesarec, 1979, 29–70.

71 J. Krišto, *Katolička crkva*, II, 81–82.

isključen iz reda zbog zločina nad Srbima. U Zagrebu je 3. septembra 1941. plakativan proglas da je preki sud osudio ustaškog dužnosnika fra Eugena Gujića iz Gore, kotar Zenica, na smrt zbog pljačke i nasilja. Navedeno je da je ranije bio vraćen u laički stalež. Među njegovim nedelima nije navedeno da je ubio i opljačkao sveštenika Milana Minića iz Bilješevca, a to nije navedeno ni u članku o ovom slučaju objavljenom u *Katoličkom listu*.⁷² Fra Tomislav Filipović, alias Miroslav Majstorović, bio je jedan od organizatora pokolja Srba u nekoliko sela oko Banja Luke početkom februara 1942, a zatim jedan od zapovednika u logoru Jasenovac. On je kasnije isključen iz franjevačkog reda.⁷³ Fra Justin Medić, Pavelićev porodični kapelan, isključen je iz Hercegovačke franjevačke provincije zbog odbijanja da se vrati u svoju provinciju.⁷⁴

Kada je reč o učešću rimokatoličkih sveštenika u organizovanju ustaške vlasti u NDH verovatno najistaknutija je bila uloga župnika crkve Svetog Josipa u Sarajevu Božidara Brala, predratnog člana ustaške organizacije. Zajedno s profesorom Hakijom Hadžićem on je bio član Poglavnikovog Povjereništva za bivšu Drinsku banovinu, odnosno za Bosnu i Hercegovinu. Bio je jedan od organizatora progona i pljačke Srba i Jevreja, verovatno je kriv za hapšenje mitropolita dabro-bosanskog Petra (Zimonjica), propagirao je uništenje Srba i organizovao njihovo preveravanje na rimokatoličku veru.⁷⁵ Za manje gradove i regionalne centre karakteristično je delovanje fra Mije Čuića, župnika u Duvnu. On je bio jedan od organizatora uništenja Srba u okolnim selima i slanja grupe muškaraca u logor "Danica" u Koprivnici. Njegovom inicijativom srušena je pravoslavna crkva u Duvnu, koja je najpre bila pretvorena u magacin stvari opljačkanih

72 V. Novak, *Magnum crimen*, 682–683. U izveštaju zapovednika kopnene vojske NDH Vladimira Laxe Glavnom stožeru Vojskovođe od 14. juna 1941, navedeno je da je "katolički svećenik Eugen Gujić" ubio "srpskog popa iz Bilješevca Milana Minića, četnika", ali ništa bliže o tom slučaju; *Zločini NDH*, 102.

73 Лазар Лукајић, *Фратри и усташе кољу. Злочини и сведоци: Покољ Срба у селима код Бања Луке Дракулићу, Шарговицу и Мотикама 7. фебруара и Пискавици и Ивањској 5. и 12. фебруара 1942*, Београд, Фонд за истраживање геноцида, 2005, passim; I. Goldstein, *Jasenovac*, Novi Sad, Akademaska knjiga, 2019, 186, 246–248.

74 B. Injac, *Crveni fratar*, 90.

75 Isto, 731–742.

Srba. Nastavak pokolja sprečen je zalaganjem domaćih Hrvata kod Čuića. On je izbeglim Srbima garantovao život ako pređu na rimokatoličku veru. Prestravljeni zbog pokolja i u veri da će time steći sigurnost, preostali Srbi su prešli na rimokatoličku veru.⁷⁶

Na nekim područjima Srbi nisu ni imali mogućnost da konverzijom spasu život, makar na neko vreme. U tome je svoj udeo svakako imala i lična gorljivost i fanatizam lokalnih ustaških vođa i njihovih inspiratora, pre svega iz franjevačkog reda. To je bio slučaj u kotaru (srezu) Livno gde je do 20. avgusta 1941. ubijeno oko 1.600 Srba svih uzrasta, dok su njihovi domovi opljačkani i uništavani. Glavni inspirator i pokretač ovih pokolja bio je fra Srećko Perić iz samostana Gorica kraj Livna koji je s oltara u crkvi pozivao Hrvate na uništenje svih Srba uz obećanje da će ih zatim ispovediti pa će im svi gresi biti oprošteni. I ostali fratri iz samostana podsticali su Hrvate da učestvuju u pokolju Srba.⁷⁷

Hercegovina, posebno njen istočni deo pretežno nastanjen Srbima, bila je jedno od područja na kojem su oni bili izloženi masovnom uništenju. Prema izveštaju žandarmerijske komande u Bileći od 28. juna, posle ubistva grupe od 17 istaknutih Srba iz Trebinja u noći 23/24. juna 1941, među Srbima se osetila uznemirenost i mogućnost organizovanja otpora. Na inicijativu kotarskog predstojnika Tavre, "poveden je pokret kod pravoslavaca da pređu u vjeru katoličku ili tko hoće u muhamedansku, pa u ovome pogledu do sada postignut je uspjeh tako, da se je danas prijavio veći broj pravoslavaca, da prelaze u katoličku vjeru a pojedinci su dolazili kod ovdašnjeg katoličkog nadžupnika don Marijana Vujinovića te su izjavili da žele preći u Rimokatoličku vjeru, ali da ne znaju i da se boje kako će proći 28. ovoga mjeseca t.j. Vidovdan, te ima vjerovatnoće da se kod Srba pravoslavaca priprema pokret za opći ustanak na području bivše Hercegovine."⁷⁸

76 *Dokumenti o protunarodnom radu*, 82–86.

77 V. Novak, *Magnum crimen*, 651–652.

78 *Zločini NDH*, 131. Vidi i: Isto, 228. O masovnim zločinima nad Srbima u Koritima i drugim selima i početku srpskog ustanka u junu 1941 vidi: Isto, 144–148, 172–174.

Masovno nasilje i ubijanje Srba, njihova nasilna konverzija i interniranje nije bilo nepoznanica za rimokatoličku hijerarhiju. Da ni prelazak na rimokatoličku veru nije spasavao od ubijanja, svedoče brojni izvori iz raznih delova NDH. U svom pismu nadbiskupu Stepincu 18. avgusta 1941. mostarsko-duvanjski i trebinjski biskup Alojzije Mišić naveo je da su se brojni “vrlo čestiti seljaci grkoistočne vjere” iz raznih hercegovačkih sela prijavili za prelaz u katoličku crkvu; “idu sv. misi, uče katolički vjerona-uk, krštavaju djecu, nametnici izdaju odredbe, dok su novoobraćenici još u crkvi kod svete mise, hvataju ih, staro i mlado, muško-žensko, gone kao roblje...do mala u masama u vječnost”. On se žalio da se zbog ovakvih postupaka propušta prilika da rimokatolici u Bosni i Hercegovini postanu većina. Molio je da predsjedništvo (biskupskih konferencija) sve preduzme da se spreče “kobne posljedice”.⁷⁹ Mostarski biskup je bio upoznat s masovnim zločinima nad Srbima, ali nije poznato da je javno reagovao. Ti zločini su bili uvod u masovno pokatoličavanje preostalih Srba.⁸⁰ Iz Mišićevog obraćanja nadbiskupu Stepincu se vidi da ni konverzija nije moglo da im spasi život. Drugim rečima, tek kada je postalo jasno da ustaška vlast namerava da ubije sve Srbe, pa i one koji su bili objekat pokatoličavanja, mostarski biskup je reagovao, ali samo u korespondenciji sa zagrebačkim nadbiskupom.

Mnogo više podataka o zločinima nad “šizmaticima” Mišić je naveo u pismu nadbiskupu Stepincu 7. novembra 1941.⁸¹ Iako je izgledalo da će veći broj pravoslavnih preći na rimokatoličku veru, vlast je zloupotrebljena i počinjeni su masovni pokolji. Italijani su preuzeli vojnu i građansku vlast. “Šizmatičke crkve odmah novooživjele. Sveštenici-popovi dotle prikriveni, slobodno se pojavili.” Zbog svega toga je “pitanje prelaza šizme na katolizicam u Hercegovini do kraja stradalo”. Na kraju biskup je ponovo izrazio žaljenje što je propuštena prilika da se broj katolika uveća za “jedno pet do šest stotina hiljada. Toliko treba Bosna i Hercegovina, da od

79 J. Krišto, *Katolička crkva*, II, 92–93. Vidi i: Сима Симић, *Херцеговачки бискупни за време окупације Југославије*, Београд, Култура, 1990, 9–19.

80 V. Novak, *Magnum crimen*, 711–714.

81 J. Krišto, *Katolička crkva*, II, 108–109.

700.000 skoči na jedan milijon i tri stotine tisuća...”⁸² Može da se zaključi da je obraćanje biskupa Mišića nadbiskupu Stepincu nije bilo motivisano hrišćanskim i ljudskim žaljenjem za tolikim brojem zverski ubijenih Srba svih uzrasta, nego izvan svega žaljenjem što je propuštena prilika (formiranje velike hrvatske države s Bosnom i Hercegovinom u svom sastavu) da se bar pola miliona “šizmatika” prevede na rimokatoličku veru.

Nadbiskup Stepinac je obaveštavan i o masovnom deportovanju u “sabrne i radne logore”. U pismu Paveliću 21. jula 1941. naveo je da je čuo s više strana “da se tu i tamo nečovječno i okrutno postupa s nearijevcima prigodom deportiranja u sabirne logore, a i u samim tim logorima; što više, da od takva postupka nijesu izuzeta ni djeca, ni starci, ni bolesnici”. Zatim je istakao da se mere koje se sprovode mogu sprovoditi “na humaniji i obzirniji način” i predložio da se osobama koje se upućuju u logore dozvoli da ponesu nužne stvari, da se deportovanje ne vrši u plombiranim vagonima i u udaljena mesta, da internirani dobijaju dovoljno hrane, da se bolesni leče, da se dozvoli slanje hrane u logore i dopisivanje s porodicama.⁸³ Ovakva intervencija Stepinca kod Pavelića se nikada više nije ponovila, iako se ubilački ustaški logorski sistem tek uhodavao, o čemu je nadbiskup takođe imao pouzdane informacije. Nadbiskup je početkom septembra 1941. dobijao informacije o masovnim progonima Srba i Jevreja i od fra Dominika Mandića iz Rima. Zbog glasova o velikim nasiljima nad Srbima, zlostavljanju, ubijanju, pljačkanju, pritisku da “u masama prelaze na katoličku vjeru” i prisilnom iseljavanju, Mandić je preneo zabrinutost crkvenih krugova zamolivši ga da zabrani sveštenicima “da sudjeluju u bilo kakvim progonima Srba i Židova”.⁸⁴

Nema sumnje da je hijerarhija RKC bila dobro obaveštena i o masovnim pokoljima, kao i da se na udaru ubrzo našla ne samo srpska društve-

82 Ibidem.

83 J. Krišto, *Katolička crkva*, II, 72. Povodom ovog pisma ministar pravosuđa i bogoštovlja Mirko Puk je odgovorio nadbiskupu da se njegova obaveštenja o “u stvari navodnog lošeg postupanja sa internircima Srbima i Židovima” zasnivaju “na obavjestima, koje su bez ikakova temelja”; *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest*, 2, Zagreb, Hrvatski državni arhiv, 1996, 266, napomena 211.

84 J. Krišto, *Katolička crkva*, II, 78–79.

na elita, zatim muškarci, nego i celokupno srpsko stanovništvo pojedinih naselja i celih krajeva. O jednom od takvih područja ostalo je svedočenje lokalnog župnika i ustaškog poverenika Ivana Nikšića u “Spomenici za župu Slunj”. Nikšić je inače bio jedan od organizatora pokolja Srba u Hrvatskom Blagaju maja 1941.⁸⁵ Nezavisno od Nikšića i lokalnih vlasti, velika grupa ustaša iz Zagreba, s posebnim ovlašćenjima, od kraja jula do sredine avgusta 1941, ubila je sve Srbe u Slunju, a zatim ukupno 3.000 do 4.000 “pravoslavaca” po selima, uglavnom žene, decu i starce. Njegov pokušaj da o tome obavesti Pavelića nije uspeo, kao ni protesti kod svih vlasti u Zagrebu, posle čega se zahvalio na dužnosti ustaškog poverenika.⁸⁶

O tome kako su masovni pokolji delovali na srpsko stanovništvo rečito svedoči izveštaj zapovednika oružničkog (žandarmerijskog) voda u Slunju od 13. avgusta 1941: “Narod je bio spreman na sve: Iseljenje, sabiralište, prisilan rad, pokrštenje, samo da se ne čisti, a najradije bi pristao da ostane kod svoje kuće i postane sve ono što se od njega traži (ovo naravno ne svi, ali većina). Najbolje bi bio uspio prelaz na katoličku vjeru pomoću misionara, jer bi se na taj način s uvjerenjem prešlo.”⁸⁷ O očajanju koje je obuzimalo srpsko stanovništvo na područjima zahvaćenim masovnim pokoljima, pre svega na delu nekadašnje Vojne Granice (Lika, Kordun i Banija), govori i lakoća kojom su ustaške vlasti okupile i prevarile masu od preko hiljadu Srba iz Vrginmosta i okolnih sela početkom avgusta 1941. Oni su zatim odveženi u Glinu i ubijeni najvećim delom u tamošnjoj pravoslavnoj crkvi.⁸⁸ U strahu od novih pokolja Srbi iz sela oko Gline sami su molili lokalnog župnika Franca Žužeka da pređu na rimokatoličku veru da bi spasili život i imanje. On im je izdavao uverenja o prelazu i uveravao ih

85 Петар Зинаић, *Геноцид на Кордуну и околици*, Београд, Стручна књига, 1996, 19–27.

86 Đ. Zatezalo, ‘Radio sam svoj seljački i kovački posao’, 153–155. Nikšić je u jesen 1944. prišao ustaškim vojnim formacijama, prvo kao “pričuvni ustaški satnik-duhovnik” u Ustaškoj vojnici, a zatim kao “ustaški bojnik-duhovnik”; V. Novak, *Magnum crimen*, 760.

87 Zbornik NOR, V, knj. 1, 343.

88 Ђуро Аралица, *Усташки покољи Срба у глинској цркви*, Београд, Музеј жргава геноцида, 2010, 77–129. Nekoliko dana ranije u istoj crkvi ubijena je još jedna grupa Srba; Isto, 64–75.

da je to samo formalnost i sredstvo da se preživi u teškom vremenu. Novi progoni su uverili i njega i Srbe da im prelaz nije mnogo značio.⁸⁹ Fiktivna uverenja o prelazu na rimokatoličku veru izdavao je i fra Zlatko Sivrić iz župe Mostarski Gradac,⁹⁰ a verovatno još poneko.

III

Program eliminacije Srba u NDH, u tom sklopu i njihovo preveravanje, imao je i svoju spoljnopolitičku dimenziju. On je uklopljen u nacističku “etničku reorganizaciju” Evrope, čiji bitan deo je bila germanizacija anektiranih delova drugih država, među njima i dela jugoslovenske države (severne Slovenije). Na osnovu Hitlerovog naređenja o “rešavanju nacionalnog pitanja u jugoistočnim pokrajinama koje su pripojene Rajhu”, na konferenciji u Mariboru 6. maja 1941. doneta je odluka o proterivanju 260.000 Slovenaca u okupiranu Srbiju.⁹¹ Pokazalo se da je zbog velikih transportnih teškoća i prevoza trupa za napad na Sovjetski Savez nemoguće organizovati ovako zamašnu operaciju. Saznavši za to, ustaška vlada je predložila da se, umesto u Srbiju, ti Slovenci prebace u NDH, i da se isto toliko Srba iz ustaške države protera u Srbiju. Inicijativu za ovakvo rešenje dao je nadbiskup Stepinac, o čemu je ostavio svedočenje Zigfrid Kaše (Siegfried Kasche), nemački poslanik u NDH.⁹² Pitanje preseljavanja Slovenaca i Srba je

89 Janko Mikšić, “Pod vodstvom Komunističke partije Hrvatske Hrvati i Srbi glinskog područja počinju zajedničku borbu za slobodu”, u: Katarina Babić i dr. (ur.), *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941. Zbornik*, Sisak, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Muzej Sisak, 620–623.

90 Branko Injac, *Crveni fratar*, 63–69.

91 T. Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji*, Partizanska knjiga, Ljubljana–Beograd, 1979, 199–201; Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine*, Beograd, Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, 1981, 27–29.

92 AJ, 110-617, Saslušanje Kasche Siegfrida, radeno u zatvoru u Klagenfurtu na dan 20. augusta 1946. Uz ostalo, Kaše je naveo sledeće: “Inicijativu za taj sastanak dao sam ja. Pre same konferencije nije bilo preseljavanja, no bilo je već izbeglica iz Slovenije u Hrvatskoj. Pučanstvu je bilo poznato da do preseljenja treba da dođe i tako je i Hrv. Nadbiskup Stepinac znao za to preseljenje po kojemu je to pučanstvo iz Slovenije

rešeno na konferenciji u Zagrebu 4. juna 1941. Tada je potpisan sporazum između najviših nemačkih predstavnika u NDH, ministara ustaške vlade, šefa nemačke civilne uprave u okupiranom delu Slovenije i predstavnika nemačke vojnookupacione uprave u Srbiji. Utvrđeno je koliko ljudi treba proterati, kao i detalji o vremenu i dinamici “preseljenja”. U roku nešto manjem od četiri meseca je iz NDH na nemačko okupaciono područje u Srbiji trebalo da bude proterano ukupno 205.000 Srba.⁹³

Kako ustaške vlasti nisu uspele da ubiju ili proteraju toliko Srba, čija bi im imanja bila na raspolaganju za naseljavanje Slovenaca, Srbi su prisiljavani da na svojim imanjima prihvate Slovence na stan i hranu. Time se još više pogoršavao njihov već neodrživ materijalni položaj, a nije sprečavalo ni njihovo ubijanje.⁹⁴ Procena državnih vlasti je bila da će se slovenački katolici u hrvatskom okruženju relativno brzo asimilovati, čime će se, uporedo s uništenjem Srba i organizacije SPC, dobiti nova poželjna nacionalna i verska struktura stanovništva.⁹⁵ Ovaj etnički inženjering je poseb-

trebalo biti preseljeno u Srbiju, kako je to pučanstvo koje je trebalo da se preseli katoličko i kako se među tim licima nalazi i oko 300 sveštenika katoličkih, to je Stepinac preko Hrv. vlade izrazio želju da se to pučanstvo preseli u katoličke krajeve Hrvatske, a da se isti broj Pravoslavnog življa preseli u Srbiju. Kako je taj predlog bio prihvatljiv, to je došlo do gornje konferencije.” Ovu izjavu je citirao javni tužilac na procesu protiv Alojzija Stepinca i ona je citirana u publikaciji *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*, uređnik i izdavač Milan Stanić, Zagreb 1946, 293–294. Tu je navedeno da je izjava data 1. septembra 1946. u Beogradu gde je Kaše saslušan od sekretarijata Državne komisije za istraživanje ratnih zločina. Reč je o dve izjave, pri čemu one nisu jedine. Na suđenju oktobra 1946. nadbiskup Stepinac posle čitanja Kašeove izjave nije negirao njenu verodostojnost. Iako postoje razlike između izjava koje je Kaše dao u Klagenfurtu i u istrazi posle izručenja Jugoslaviji, ni u hrvatskoj istoriografiji se ne dovodi u pitanje verodostojnost njegove izjave od 20. avgusta 1946; Nada Kisić Kolanović, “Siegfrid Kasche: Njemački pogled na Hrvatsku 1941. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, 2011, 773–799.

93 VA, NAV, T-501, r. 267, s. 000958, Deutscher General in Agram, zur Zeit in Salzburg, Nr. 500, geh.vom. 8.6.1941; VA, mikrofilm Bon 4, s. 418–419, Poslanik u Zagrebu (Kaše), ministru inostranih poslova (Ribentropu), Zagreb, 4. juna 1941; Zapisnik sa sednice održane pod vodstvom nemačkog poslanika u Zagrebu SS-obergruppenfirera Z. Kašea, u vezi sa razgovorom o preseljavanju; *Zločini NDH*, 78–81.

94 Tone Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945*, 396–297, 401.

95 Prema izjavi stožernika za bivšu Vrbasku banovinu Viktora Gutića italijanskom vi-

no bio usmeren na područja na kojima je uništenje srpskog stanovništva imalo najveće razmere, kao što su područja Banije i Korduna, odnosno Velike župe Gora i Velike župe Krbava i Psat. Područje sreza (kotara) Petrinja u Velikoj župi Gora bilo je među onima na koje je naseljeno najviše prognanika iz Slovenije. Već u jesen 1941. pokazalo se da je politika etničkog inženjeringa uz pomoć prognanih Slovenaca doživela neuspeh, jer ustaške vlasti nisu imale poverenja u njihova politička ubedenja,⁹⁶ s razlogom, uostalom.

Za sprovođenje ovih zamašnih planova o preseljavanju 24. juna 1941. je formirano Državno ravnateljstvo za ponovu, koje je u tu svhu formiralo iseljeničke logore u Sisku (Capragu), Slavonskoj Požegi i Bjelovaru.⁹⁷ Internacija i deportovanje Srba vršeni su surovo, a prognanici su mogli da ponesu samo najosnovnije. Proterivanje je pratila propaganda da se s iseljenicima lepo i čovečno postupa, “dapače ljepše nego to oni i zaslužuju po svojim djelima prema Hrvatskom narodu”.⁹⁸ Dogovor o preseljavanju obuhvatio je i preostalo pravoslavno sveštenstvo s porodicama. Oni su prognani iz svojih kuća s najnužnijim stvarima, zatim su internirani u iseljeničkim logorima⁹⁹ gde su trpeli razna poniženja, odakle su proterani u okupiranu Srbiju.

Iseljavanje u Srbiju je bilo još jedan način na koji je ustaška država primoravala Srbe da pređu na rimokatoličku veru. Josip Rožanković, šef Državnog ravnateljstva za ponovu, uputio je 24. jula 1941. uputstvo svim

cekonzulu u Banjaluci Obertu Fabianiju početkom jula 1941, posle odluke Nemačke da protera 250.000 Slovenaca u Srbiju, hrvatska vlada je “zatražila i postigla da ih zamjeni sa Srbima, koji se nalaze u Hrvatskoj, budući da su Slovenci, kao i Hrvati katolici, te će biti ih lako asimilirati”; VA, NDH, k. 153a, br. reg.13/5-141.

96 T. Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji*, 370–392, 396.

97 Zakonska odredba o osnutku Državnog ravnateljstva za ponovu, *Narodne novine*, br. 58, 24. VI 1941, *Zbornik zakona i naredaba*, 1941, 195–196; Provedbena naredba predsjedništva vlade zakonskoj odredbi o osnutku Državnog ravnateljstva za ponovu od 24. lipnja 1941, *Narodne novine*, br. 60, 26. VI 1941, *Zbornik zakona i naredaba*, 1941, 215–216.

98 “Prvi transport iseljenih srba (u originalu malim slovom, nap. aut.) napustio je Banju Luku. Neistinite i zlonamjerne vijesti o postupku s iseljenicima”, *Hrvatska Krajina*, Banja Luka, br. 41, 23. srpanj 1941, 3.

99 *Zločini NDH*, 311–312, 325–326.

organima vlasti povodom iseljavanja porodica mešanih brakova. Uz ostalo je naveo da će u svim olakšavajućim okolnostima biti oslobođene iseljavanja samo one osobe koje “nisu poznate kao neprijatelji Hrvata i Hrvatske Države, i ako svi bez razlike napuste pravoslavnu vjeru i pređu u katoličku crkvu”.¹⁰⁰

Osim Državnog ravnateljstva za ponovu i Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja je smatralo da proterivanje, ali i otpuštanje iz službe, može da bude pogodno sredstvo pritiska na Srbe da pređu na rimokatoličku veru. U tom smislu ovo ministarstvo je 10. septembra 1941. uputilo akt Predsedništvu vlade.¹⁰¹ Na osnovu tog akta, Ministarstvo unutarnjih poslova je 26. septembra 1941. tražilo od svih organa vlasti da se postupci prelaska pravoslavnih obavljaju “hitno i bez okolišanja”.¹⁰² Usto, vlastima je naređeno da naročito treba da paze na to da li su oni koji su otpušteni ili se “sele” (proteruju) iz NDH, prešli na rimokatoličku veru u skladu s okružnicom vlade od 30. jula 1941. “U takvom slučaju treba, kako otpuštanje grkoistočnjaka tako i seljenje obustaviti ukoliko inače sve drugo odgovara, da dotična osoba može ostati u državnoj službi ili inače na svom mjestu.” Navedeno je i da su mnogi otpušteni ili preseljeni “koji su prešli na katolicizam, dok su drugi ostavljeni na mjestu i ako nijesu pokazali razumjevanje za novo nastale prilike i stanje u državi, a nijesu htjeli pristupiti ni u katoličku crkvu”.¹⁰³ Zbog ustanka u Srbiji, nemačke vlasti su oktobra 1941. prekinule dalji prihvrat Srba koji su se “selili” iz NDH, ali je broj onih koji su u nju bežali stalno rastao.

100 *Zločini NDH*, 374–376.

101 J. Krišto, *Katolička crkva*, II, 97.

102 J. Krišto, *Katolička crkva*, II, 100–101.

103 *Ibidem*.

IV

Sve masovnije preveravanje pravoslavnih Srba na rimokatoličku veru bilo je jedan od razloga zbog kojeg je nadbiskup Stepinac 12. jula 1941. dao izjavu za *Hrvatski glas*. Na pitanje novinara kako gleda na prelaze s drugih vera na katoličku, nadbiskup je odgovorio da katolička crkva na to gleda kao i ranije, ona ima svoje norme od kojih ne odstupa. “Gdje nema uvjerenja, bolje da nam ne dolaze, ali isto tako ne odbijamo nikoga, tko nam iskreno dolazi i traži istinu.”¹⁰⁴ Treba naglasiti da je upravo tada akcija masovnog prisilnog prelaženja na rimokatoličku veru dobijala na zamahu. Nadbiskup Stepinac je izjavio da tu nema ničeg novog što se tiče stava crkve i da ona prima svakog ko joj iskreno pristupa. Svima, pa i nadbiskupu, bilo je poznato da masovno prelaženje pravoslavnih Srba na rimokatoličku veru svakako nije dobrovoljno. I pored toga, on je našao za shodno da izjavi da RKC nije lovac na vernike i da, u skladu sa svojim jasnim pravilima, prima u svoje okrilje sve koji joj iskreno prilaze. Stepinčevo istupanje je, ipak, nagoveštavalo da postoje određena neslaganja između RKC i državnih organa povodom preveravanja.

I pored sve masovnijeg prelaska pravoslavnih Srba na rimokatoličku veru, pokazalo se da je glavni kriterijum za sprovođenje represije bila pripadnost srpskom narodu, bez obzira da li je u međuvremenu došlo do promene veroispovesti. Prema naređenju uprave ustaške policije (Ravnateljstva ustaškog redarstva) upućenom svim velikim župama 23. jula 1941, trebalo je izvršiti ne samo registrovanje svih Srba u roku od 15 dana, nego i svih onih koji su ikada bili pravoslavne vere i napraviti kartoteku za njih.¹⁰⁵ Time je u proces identifikacije Srba uveden versko-rasni princip, jer je srpsko poreklo determinisano izvornom pripadnošću pravoslavnoj veri, bez obzira na eventualnu kasniju promenu konfesije. To je bio isti princip koji je važio i za Jevreje, jer ni njih promena konfesije nije mogla da spasi od uništenja. I pored toga, vlasti su u saradnji s RKC i dalje javno pozivale

104 “‘Mi nismo lovci za vjernicima’ izjavio je novinarima preuzv. Nadbiskup Dr. Alojzije Stepinac”, *Hrvatski glas*, br. 146, 13. VII 1941, 6.

105 *Zločini NDH*, 364.

pravoslavne Srbe da pređu na rimokatoličku veru, što je za Srbe bio jedini način očuvanja života i imanja.

Tokom leta 1941. proces preveravanja Srba regulisan je novim propisima. Istovremeno, uništenje (eliminacija) vodećih srpskih društvenih slojeva, pre svega pravoslavnog sveštenstva i muškaraca, umnogome je olakšavala konverziju na rimokatoličku veru, što je trebalo da bude i čin pridruživanja hrvatskom narodu. To je bio razlog zašto se hijerarhija RKC nikada nije odlučnije suprotstavila toj praksi. Ipak, došlo je do određenih nesporazuma s državnim vlastima u pogledu konverzije. Pokazalo se da RKC želi da sačuva bar deo svog autoriteta u odnosu na državu kojoj je sama dala najveću podršku. Državni organi su nastavili da izdaju propise o preveravanju, RKC ih je primala i obnarodovala, ali je nastojala da se uvažava i neke njene sugestije.

U ime Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja pročelnik verskog odeljenja (Odjela za bogoštovlje), fra Radoslav Glavaš je 14. jula 1941. uputio biskupskim ordinarijatima NDH akt sa stavom vlade o verskom prelazu pravoslavnih Srba. Navedeno je da se neće dozvoliti pravoslavcima da prelaze u grko-katoličku crkvu, osim u postojećim grkokatoličkim župama gde ima pravoslavnih. Naglasio je i sledeće: "Intencije su hrvatske vlade, da se u Katoličku crkvu ne primaju pravoslavni popovi, učitelji zatim uopće inteligencija i napokon bogati sloj trgovaca, obrtnika i seljaka, radi kasnijih eventualnih odredaba s obzirom na njih, da se ne bi izvravala neugodnostima vjera i ugled katolicizma." Bilo je dopušteno primati niže i siromašnije pravoslavno stanovništvo "uz predhodnu pouku u katoličkim istinama".¹⁰⁶

Već dva dana kasnije, generalni vikar Zagrebačke nadbiskupije Josip Lah (Lach) je "po odredbi Nadbiskupa", odgovorio na pomenuti akt naglasivši da je potrebno da se propisi o prelazu pravoslavnih na grko-katoličku veru izmene i ublaže. Što se tiče prelaza "pravoslavnih svećenika, učitelja, trgovaca te uopće inteligencije i bogataša", Lah je istakao "da se Crkva ne bi mogla odreći svoga prava i božanske dužnosti da u svoje krilo primi onog shizmatika, za kojeg bi stekla sigurno uvjerenje, da je njegova namjera stupiti u Crkvu katoličku iskrena i poštena".¹⁰⁷

106 S. Simić, *Prekrštavanje Srba*, 62.

107 Isto, 63–64

Okružnicom od 30. jula 1941, koju su potpisali ministri pravosuđa i bogoštovlja Mirko Puk, unutarnjih poslova Andrija Artuković, zatim Mladen Lorković ispred Glavnog ustaškog stana i Čurić u ime Državnog ravnateljstva za ponovu,¹⁰⁸ data su detaljna uputstva o preveravanju, sa standardnim obrazloženjem da se “u novije vrijeme prijavljuje mnogo grkoistočnjaka za prijelaz na katolicizam”. U odnosu na zakon od 3. maja 1941, u ovoj okružnici su proširene ingerencije državnih organa. Po zakonu, “potvrde o osobnoj čestitosti” su izdavale samo kotarske vlasti i gradska poglavarstva, dok su po okružnici potvrde izdavale “kotarska i općinska poglavarstva u dogovoru sa ustaškim logorima i taborima”. Usto, opštine i kotarevi su bili dužni da o tim potvrđama izveštavaju Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja. Odredba da se ne dozvoli prelazak pravoslavnih na grko-katoličku veru je ublažena i prihvaćena je sugestija da je dozvoljen prelazak “u onim grko-katoličkim župama, koje su već osnovane i u njima ima grko-istočnjaka”. Što se tiče društvenih slojeva kojima se neće izdavati potvrde, uglavnom je ponovljen stav iz akta Radoslava Glavaša od 14. jula: “potvrde o osobnoj čestitosti”, neophodne za konverziju, neće se izdavati učiteljima, popovima, trgovcima, bogatim obrtnicima i seljacima i uopšte inteligenciji, sem izuzetno “jer je načelno stanovište vlade da se ovim osobama ne izdaju potvrde”. Kada se radi o seljacima, postupak konverzije je pojednostavljen: “Seljaci mogu dobiti potvrdu o čestitosti bez teškoća, osim ako se radi o izvanrednim slučajevima.”

U okružnici su izričito navedeni delovi NDH na kojima se ova uputstva neće primenjivati: “6. Ove upute vrijede za sve Velike župe na području NDH izuzev Velike župe Gora i Velike župe Krbava i Psat.” U ovim župama veliki župani u dogovoru s ustaškim logorima i taborima mogu izdati shodne upute za svoje područje “prema mjesnim prilikama”.¹⁰⁹ To je bilo područje tadašnjih kotareva Bosanski Novi, Dvor, Glina, Kostajnica, Petrinja, Sisak, Bihać, Bosanska Krupa, Bosanski Petrovac, Cazin i Korenica. Na ovaj “srpski koridor”, odnosno prostor većinski naseljen srpskim stanovništvom u samom središtu ustaške države, usmereni su naponi za što potpunije fizičko uništenje Srba, u čemu je i prekrštavanje imalo svoje

¹⁰⁸ *Zločini NDH*, 412–413.

¹⁰⁹ *Ibidem*.

mesto. Na osnovu ove tačke iz okružnice iznet je zaključak da se na ovom delu NDH nije ni pomišljalo da se pitanje Srba rešava njihovim prevode-njem na rimokatoličku veru.¹¹⁰ Drugim rečima, na područjima dve central-ne velike župe državne vlasti su dale lokalnim upravnim i vojnim vlastima odrešene ruke da potpuno slobodno koriste i konverziju na rimokatoličku veru za ostvarenje glavnog cilja – uništenja srpskog naroda. To se najbolje videlo u slučaju okupljanja preko hiljadu srpskih muškaraca u Vrginmostu 3. avgusta 1941. radi “pokrsta”. Kao i brojna druga masovna preveravanja Srba i ovo okupljanje je organizovano kao velika svečanost, ali je tome sle-dilo njihovo hapšenje, transportovanje i ubijanje u Glini.¹¹¹

U okružnici od 30. jula 1941. prvi put je regulisano pitanje matičnih knjiga pravoslavnih i crkvene imovine. “Matice grko-istočnjaka neka pre-uzmu općinska poglavarstva, te obavljaju matične izvadke, upise rođenih i umrlih sve dotle, dok redovna postava ne bude uvedena u tim mjestima.” Ukratko, opštinske uprave će preuzeti matične knjige i poslove koje je do tada obavljalo pravoslavno sveštenstvo, ali samo dok se ne uvede “redovna postava”. To je moglo da znači samo da treba sačekati neko vreme dok se ne izvrši konverzija pravoslavnih i ne uspostave nove rimokatoličke (mno-go manje i grkokatoličke) crkvene župe, čiji sveštenici će preuzimati vođe-nje matičnih knjiga svojih novih župljana. Okružnicom je samo sankcio-nisano već izvršeno oduzimanje matičnih knjiga. Pre nego što su iz NDH internirani i deportovani, sveštenici SPC su, po naređenju lokalnih vlasti, morali da predaju matične knjige svojih parohijana.¹¹² Ovim je regulisano pitanje preuzimanja matičnih knjiga iz pravoslavnih parohija od strane vlasti jer su u nekim velikim župama matične knjige preuzimale najbliže župne kancelarije.¹¹³

110 F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 174.

111 Ђ. Аралица, *Усташки покољи Срба у глинској цркви*, 102–129.

112 AS, G-2, f. 4, Ustaški stožer za Bosansku Hrvatsku i Likvidator Vrbaske banovine, gospodinu proti Kostu Dušaniću, parohu grčko-istočne bistričke parohije, pov. br. 473, Banja Luka, 10. srpnja 1941. Uz kopiju ovog poziva nalazi se i kopija zapisnika o primopredaji knjiga matica venčanih, rođenih, umrlih i domovnika, kao i predaji okruglog štambilja opštine.

113 Naređenjem stožernika Gutića od 21. jula 1941. matične knjige će preuzimati najbli-že župne kancelarije čime je izmenjena dotadašnja praksa, po kojoj je ustaški stožer u Banja Luci preuzimao matične knjige iz pravoslavnih parohija; VA, NDH, k. 153a,

O zgradama i zemljištu koje pripada pravoslavnoj crkvi trebalo je da odlučuje Ministarstvo seljačkog gospodarstva, “odnosno Državno ravnateljstvo za ponovu, u dogovoru sa Ministarstvom pravosuda i bogoštovlja”. Što se tiče prelaska Jevreja na katolicizam, to nije moglo menjati njihov položaj ustanovljen zakonom o rasnoj pripadnosti od 30. aprila 1941.¹¹⁴ Okružnica je 8. avgusta iste godine objavljena u *Katoličkom listu*, s uputstvom nadbiskupa Stepinca o njenom sprovođenju. Sledilo je izdavanje novih uputstava državnih organa kojima je konverzija pojednostavljivana i ubrzavana.

V

Da bi se poslovi oko preveravanja vernika SPC i korišćenja njene imovine centralizovali i učinili efikasnijim, po odredbi predsedništva vlade, u okviru Državnog ravnateljstva za ponovu osnovan je Vjerski odsjek. Njegov rukovodilac je bio fra Dionizije Juričev, “kapelan Poglavnikovog dvora”. U nadležnosti odseka su bili “svi poslovi, koji se odnose na sva pitanja prelaženja iz grčkoistočne vjere na katoličku, muslimansku i evangelističku”. Ravnateljstvo je trebalo da stavi odseku na raspolaganje sva potrebna sredstva i osoblje, dok je nadstojnika odseka i njegovog zamenika trebalo da imenuje sam Pavelić.¹¹⁵

Nije poznat tačan datum osnivanja odseka, ali sudeći po aktu kojim se odsek obratio predsedništvu vlade 25. oktobra 1941, njegov rad je otpočeo u drugoj polovini avgusta 1941.¹¹⁶ Jedan od prvih akata odseka vlastima bila je okružnica koju je Juričev uputio velikim župama 12. septembra

br. reg. 13/5-124; VA, NDH, k. 153a, br. reg. 13/5-125.

114 *Zločini NDH*, 412–413. Dodatna uputstva za sprovođenje ove okružnice izdalo je Ministarstvo unutarnjih poslova 2. avgusta 1941; *Zločini NDH*, 412, napomena 2.

115 Odredba predsjedništva vlade broj 11689/1941, *Dokumenti o protunarodnom radu*, 107. Iz objavljenog prepisa odredbe ne vidi se kada je ona doneta.

116 Dopis Vjerskog odsjeka br. 26847/41, *Dokumenti o protunarodnom radu*, 117–118. U knjizi V. Novaka, *Magnum crimen*, 626–627, ovaj dokument je objavljen bez datuma i uvodnog dela u kojem se odsek žalio da se suočava sa teškoćama.

1941,¹¹⁷ u kojoj su bliže određeni zadaci odseka. Da bi naglasio autoritet odseka, Juričev se nije pozivao samo na odredbu predsedništva vlade i samog Pavelića ("po izričitoj želji i odredbi Poglavnika"), nego i na Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, koje je označeno kao osnivač odseka u okviru Državnog ravnateljstva za ponovu. Treba zapaziti jednu značajnu razliku između ovog akta fra Dionizija Juričeva i odredbe predsedništva vlade o osnivanju odseka. Dok je u odredbi o osnivanju naznačeno da će odsek biti nadležan za sve poslove "koji se odnose na pitanja prelaženja iz grkoistočne vjere na katoličku, muslimansku i evangelističku", u njegovom aktu od 12. septembra je navedeno da će Vjerski odsjek obavljati sav rad "oko prelaza Srba grkoistočne vjere na katoličku" i voditi evidenciju o prelazima. Svođenje zadataka odseka samo na prelaze pravoslavnih na rimokatoličku veru je svakako bio njegov glavni zadatak i to je Juričev jasno iskazao. Međutim, time su faktički druge priznate veroispovesti dovedene u neravnopravan položaj u akciji preveravanja pravoslavnih Srba. Da bi se sačuvala ta, faktički samo formalna ravnopravnost, u aktima predsedništva vlade i Ministarstva unutarnjih poslova ostala je formulacija da je zadatak odseka organizovanje poslova na prelazu i na muslimansku i na evangelističku veroispovest.

U svom aktu od 12. septembra 1941. Juričev je tražio pomoć svih vlasti, poštovanje dotadašnjih propisa o konverziji najavljujući uputstva svog odseka. I ovde je ponovljeno uputstvo koje je već više puta pominjano u aktima države i RKC: "Ponovo se naglasuje da se priproptom svijetu: seljacima, radnicima i t.d. izdaju bez odvlačenja dozvole za prelaz, osim u iznimnim slučajevima, da su takvi stajali u otvorenom sukobu s državom [nejasna reč ispisana perom, prim. autora]. Za poluinteligenciju: trgovce, obrtnike, činovnike, svećenike i t.d. naročito za one koji su se istakli u protuhrvatskom radu nek se podnipošto ne izdavaju dozvole za prelaz do daljne odredbe osim u iznimnim slučajevima."¹¹⁸ Dalje je navedeno da

117 Faksimil okružnice Br. 13095/41 upućene Velikom županu Velike župe Sana i Luka u Banjaluci objavljen je u: Јован Мирковић, *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској*, 597.

118 Ibidem.

će svi koji su prešli ili nameravaju preći s pravoslavne na rimokatoličku ili muslimansku veru imati punu zaštitu, da ih ne sme niko prisiljavati na prelaz, što će se oštro kažnjavati. Na kraju je Juričev naglasio da odsek ima na raspolaganju “sva sredstva duhovna i materijalna”, kao i da se sav rad na preveravanju pravoslavnih mora preduzimati samo u dogovoru s odsekom.

Pokazalo se da je Juričev požurio sa svojom okružnicom Velikim župama jer one još nisu imale odgovarajuće odluke državnih organa. To je rešeno *Okružnicom* predsedništva vlade od 15. septembra 1941, upućenom Ministarstvu unutarnjih poslova.¹¹⁹ U njoj su podrobno izloženi delokrug i ovlašćenja Vjerskog odsjeka, kao i postupak preveravanja. U nadležnosti odsjeka su bila sva pitanja oko prelaza pravoslavnih na rimokatoličku, muslimansku i evangelističku veru, a odsek će izdavati uputstva kojih moraju da se pridržavaju organi vlasti. Određeno je da se od molitelja za prelaz ne uzima nikakva druga taksa osim one propisane zakonom i da vlasti rešavaju molbe bez ikakvog odugovlačenja. Pri tome su morale da poduče molitelje da mogu podneti i kolektivne molbe za prelaz. U tom slučaju, bez obzira na broj osoba koje prelaze trebalo je naplatiti samo jednu taksu, ukoliko je to zbog siromaštva molitelja umesno. Time je povučeno *Objašnjenje* nadbiskupa Stepinca od 19. maja 1941. da svi “prelaznici” plaćaju crkvenu taksu, osim notorno siromašnih.¹²⁰

Kao i u ranijim aktima državnih organa i same RKC, i u ovom su od preveravanja izuzeti pripadnici srpske društvene elite. Izuzeti su oni “čije je političko ponašanje nedovoljno ili sumnjivo kao što su učitelji, stanoviti obrtnici, napose gostioničari, trgovci te osobe, koje su se politički isticalle...” Za takve, odluku je mogao doneti samo veliki župan u sporazumu s Vjerskim odsjekom. Nadalje je naglašeno da niko ne sme vršiti pritisak za preveravanje, a oni koji prelaze morali bi da dobiju zaštitu vlasti. Kotarske vlasti su trebale da vode tačnu evidenciju o “prelaznicima”, a među ostalim podacima bili su i oni o imovini, njenoj približnoj vrednosti, kao i o vladanju “prije i nakon prelaza”.¹²¹ Ovaj akt veoma dobro odslikava suštinu

119 *Zločini NDH*, 702–703.

120 С. Симић, *Прекрштавање Срба*, 51–52.

121 *Zločini NDH*, 702–703.

akcije preveravanja pravoslavnih Srba na rimokatoličku veru. Posle eliminacije vodećeg društvenog sloja, ostalo srpsko stanovništvo je preveravanjem na rimokatoličku veru trebalo da bude integrisano u verski (pre svega u rimokatolički) i nacionalni korpus hrvatskog naroda i da bude pod punom kontrolom i vlasti i svoje nove crkve.

Intencija okružnice predsedništva vlade od 15. septembra je bila da se postupak preveravanja maksimalno pojednostavi. Odredbe o zaštiti “prelaznika” bile su daleko od stvarnosti, a preveravanje se nastavljalo najčešće direktnim grubim pritiscima i pretnjama, ubistvima, interniranjem u atmosferi opšte nesigurnosti i vesti o pokoljima i zatvaranjima. Treba zapaziti da se u ovom aktu među onima kojima se neće dati potvrde za konverziju po prvi put ne pominju sveštenici. To bi bilo besmisleno jer su pravoslavni sveštenici već bili proterani ili ubijeni. To što su kao kategorija kojoj se neće dozvoliti konverzija ranije pominjani i sveštenici, može da se objasni činjenicom da cela SPC nije tretirana kao verska, hrišćanska zajednica, nego kao politička organizacija, tako da se na njene sveštenike gledalo u tom svetlu. Ne zna se za neki slučaj da je neko od pravoslavnih sveštenika pokušavao da pređe na rimokatoličku veru, a u izvorima može da se nađe samo jedan slučaj pritiska na paroha da izvrši konverziju.¹²²

Iako je Ministarstvo unutarnjih poslova bilo obavешteno o osnovanju Vjerskog odsjeka i o njegovim zadacima, ono je i dalje izdavalo akte koji su se odnosili na preveravanje, a najviši crkveni predstavnici su ih sa svojim raspisima zatim upućivali sveštenstvu radi izvršenja. Državne vlasti su i dalje nastojale da se postupak preveravanja što više ubrza i pojednostavi. Ministarstvo unutarnjih poslova je okružnicom od 16. septembra 1941.¹²³ tražilo od kotarskih i opštinskih vlasti da poslove oko verskih prelaza obavljaju “hitno i bez otezanja”. Ovo je obrazloženo time da se, zbog “političkih prilika”, u poslednje vreme znatno “pojaćao broj vjerezakonskih

122 Isto; Izveštaj paroha Branka Jakšića o stradanju srpskog naroda, parohija jabukovačka, srez petrinjski, Kovin, 27. maj 1942. Njega je za prelaz na rimokatoličku veru pokušavao da pridobije fra Častimir Herman, gvardijan samostana u Čuntiću, jedan od organizatora ustaškog pokreta u tom delu Banije; Institut za savremenu istoriju, Dokumentarna grada.

123 S. Simić, *Prekrštavanje Srba*, 68–69; J. Krišto, *Katolička crkva*, II, 98.

prelaza: poglavito sa vjere istočno pravoslavne i mojsijevačke”. Generalni vikar Zagrebačke nadbiskupije Josip Lah je ovu okružnicu, zajedno sa svojim raspisom, uputio sveštenstvu nadbiskupije 26. septembra 1941.¹²⁴ U svom raspisu Lah je istakao dva stava iz okružnice: da se sveštenici založe da se “zatraženi vjerski prelazi što hitnije i bez zapreke obave”, kao i da se prijavi rad državnih organa ukoliko je u suprotnosti s intencijama okružnice. Okružnica i Lahovo propratno pismo su objavljeni u *Katoličkom listu* 1. oktobra 1941.¹²⁵

U istoriografiji¹²⁶ je davno primećeno da je ovakvo delovanje RKC, odnosno ovlašćenog predstavnika Zagrebačke nadbiskupije Laha eklatantan primer saradnje ustaške države i vodećih ustanova RKC u njoj. To je pre svega bilo odstupanje od crkvenog kanona 1351, po kojem se niko ne sme prisiljavati da protiv svoje volje prihvati katoličku veru. Na osnovu okružnice ministarstva vidi se da je glavni motiv za pojačano prekrštavanje bio politički (“političke prilike”), a ne verski. Generalni vikar je uputio sveštenstvu akt sa zahtevom vlastima da se ubuduće verski prelazi obavljaju “hitno i bez otezanja”, s tim da i ono sa svoje strane poradi da se verski prelazi obave “što hitnije i bez zapreke”. “Političke prilike” u kojima su se odvijali sve brojniji “vjerozakoski prelazi”, odnosno pokatoličavanje, bile su masovno ubijanje i progoni Srba. Prihvatajući ovakvo obrazloženje vlasti i znajući navedene činjenice, generalni vikar Lah je svesno i voljno odstupio od kanona 1351.¹²⁷

Ministarstvo unutarnjih poslova je 26. septembra 1941.¹²⁸ ponovo tražilo od svih organa vlasti “da se rješenja u postupku za prelaze hitno i bez okolišenja obavljaju i dovršavaju”. U ovom aktu je naloženo da treba obustaviti otpuštanje i “seljenje” (proterivanje) pravoslavnih ukoliko je neko prešao na rimokatoličku veru.

124 J. Krišto, *Katolička crkva*, II, 99–100.

125 S. Simić, *Prekrštavanje Srba*, 68–69. U *Katoličkom listu* nije objavljen propratni akt uz okružnicu i raspis iz kojeg se vidi da je okružnica upućena predstavnicima RKC i islamske veske zajednice, ali ne i protestantskoj crkvi.

126 S. Simić, *Prekrštavanje Srba*, 69–70.

127 Ibidem.

128 J. Krišto, *Katolička crkva*, II, 100–101.

Izgleda da veza između predsedništva vlade i Ministarstva unutar-njih poslova nije najbolje funkcionisala, jer je ministarstvo tek 10. oktobra 1941. uputilo akt nižim organima vlasti o osnivanju i o nadležnostima Vjerskog odsjeka. U njemu je gotovo doslovno prenet sadržaj akta predsedništva vlade od 15. septembra.¹²⁹ Akt Ministarstva unutarnjih poslova primljen je u Vjerskom odsjeku tek posle 15 dana. Iako je Juričev 25. oktobra naveo da je rad odseka otpočeo pre skoro dva meseca, tek s aktom Ministarstva unutarnjih poslova od 10. oktobra i formalno je otpočeo rad odseka.

U svom izveštaju predsedništvu vlade 25. oktobra 1941. Juričev se požalio da tokom skoro dva meseca rada nije bio zadovoljan podrškom vlasti i da je odsek imao dosta nepravilnosti i nerazumevanja. Odsek “zasada” intenzivno radi na području Velikih župa Baranja, Posavje, Livac–Zapolje, Sana–Luka, Gora, Bilogora i Prigorje. To su bili severozapadni te deo centralnog i istočnog dela države koji su bili u okviru Zagrebačke nadbiskupije. Naveo je da je odsek prethodnog dana uputio okružnicu svim vlastima, kao i da će s proširenjem rada odseka doći do problema koje treba rešavati. O velikim planovima odseka, odnosno državnih vlasti, govori procena Juričeva da će se osnovati mnogo novih rimokatoličkih župa “za skoro jedan milijun obraćenika, koliko predviđamo da će biti, bude li se stvar odvijala kao do sada”. Juričev je smatrao da za to neće biti dovoljan svetovni kler, a da strance, posebno Slovence, ne treba postavljati u nove župe iz nacionalnih razloga. Predlagao je da se za nove župe angažuju pripadnici franjevačkog reda. Istakao je da je veliki problem i to što je inventar pravoslavnih crkava opljačkan ili neupotrebljiv. Tražio je da parohijske kuće pređu u posjed rimokatoličkih župa.¹³⁰

Dan pre nego što je primio akt Ministarstva unutarnjih poslova, 24. oktobra 1941,¹³¹ odsek je kao “vrlo hitno” izdao uputstva (naputke) svim

129 J. Krišto, *Katolička crkva*, II, 102–103. Ovde je samo delimično objavljena 8. tačka akta, tako da ga ne možemo u potpunosti uporediti sa okružnicom predsedništva vlade od 15. septembra 1941.

130 *Dokumenti o protunarodnom radu*, 117–118.

131 J. Krišto, *Katolička crkva*, II, 104–106.

državnim vlastima o radu na prelazu “grkoistočnjaka”. I ovde je to obrazloženo činjenicom da stiže više hiljada njihovih molbi, kao i da postoji više raznih uputstava o prelazu koje mogu da otežaju ili onemogućavaju rad odseka. Pozivajući se na zakon o prelasku s jedne vere na drugu od 3. maja i okružnicu Ministarstva unutarnjih poslova od 10. oktobra 1941. odsek je tražio od svih vlasti da ga obaveštavaju samo o pitanjima vezanim za verske prelaze pravoslavnih, ali ne i o pitanjima parohijske imovine, prelaza s jevrejske vere i drugim. Zatim je navedeno koji je “najbrži i najlakši postupak” kod prelaza s pravoslavne vere, koji je od tada na snazi. Data su uputstva za prelaze pojedinaca, pri čemu nisu više bile potrebne potvrde ustaških mesnih organizacija (tabora). Posebno su navedena uputstva za kolektivne prelaze celih sela ili opština “što je naročito poželjno”. Opštine su bile dužne da izveste o tome kakvo je raspoloženje za prelaz, koliko je prešlo i koliko je njih najavilo prelaz, ko ih podučava u veri i koji je razlog da se ne prelazi. Sveštenike za versko podučavanje odrediće “Vjerski odsjek u sporazumu sa Preuzv. Bisku. Ordinariatima”. Ako će versko podučavanje vršiti obližnji rimokatolički župnik ili drugi sveštenik, o tome je morao biti obavješten Vjerski odsjek. Opštinske i kotarske vlasti su morale svakog meseca da izveštavaju odsek “o kretanju prelaženja grkoistočnjaka”. Sedma tačka uputstava bila je rasistička odredba, koja je najavljevala potpuno fizičko uništenje Roma: “Ciganima i cincarima i t.d. za sada do daljnje odredbe ne smije se izdavati dozvolu ni svjedodžbu čestitosti za prelaz.” Nije jasno na koga se odnosila kategorija “cincarin”.

O novom pojednostavljivanju konverzije pravoslavnih vernika na rimokatoličku veru, ali i o prilikama u kojima se ona odvijala, na svoj način svedoči *Zakonska odredba o dopuni zakonske odredbe o prielazu s jedne vjere na drugu* od 4. novembra 1941. U zakon je uneta sledeća odredba: “Za prielaz maloljetnika do navršene osamnaeste godine života dovoljna je samo privola majke ako je otac odsutan ili mrtav, a nije potrebna dozvola nadzornih vlasti.”¹³² Treba imati u vidu da je do tada veliki deo muške srpske populacije ubijen u masovnim pokoljima, da je izbegao ili bio u ustaničkim redovima, čime je olakšano pokatoličavanje njihovih porodica.

132 Zbornik zakona i naredaba, 1941, 858; Narodne novine, br. 170, 5. XI 1941.

Regulisanjem mesta Vjerskog odsjeka u sistemu, preveravanje pravoslavnih Srba na rimokatoličku veru je dobilo nov podsticaj. Kao organ državne uprave, odsek je organizovao misionarski rad, izdavao naloge lokalnim vlastima o preuređenju pravoslavnih crkava u rimokatoličke i o preuzimanju inventara iz tih crkava. Juričev je nalagao lokalnim vlastima da se postaraju da seljaci brinu o smeštaju i ishrani misionara upućenih u njihova sela da “pripreme i poduče grkoistočnjake za prelaz”. Lokalne vlasti su bile dužne da misionarima isplaćuju honorare za njihov rad. Njihova dužnost je bila i da preuređuju pravoslavne crkve u rimokatoličke, a misionari su trebali da podnose odseku izveštaje o obavljenoj misiji.¹³³ Preko odseka su naplaćivani i troškovi za otvaranje novih rimokatoličkih župa, među njima i nekih s hiljadama novih vernika, odnosno pokatoličenih Srba.¹³⁴

U prepisci s vlastima, Vjerski odsjek je isticao da “sav rad oko prelaza grkoistočnjaka” ide preko njega, i da radi “po naređenju Najviše Vlasti, a koji je u vezi i sa Duhovnom Vlašću”.¹³⁵ Bar u jednom slučaju se pokazalo da su u proces preveravanja uključeni i drugi faktori i to bez znanja Juričeva. Na području Kutine “verske pouke” pravoslavcima su vršili pripadnici jezuitskog (isusovačkog) reda. Juričev je stoga tražio da odsek bude obavešten o tome gde ko od misionara radi “da može raspolagati s njima i slati ih gdje mi znamo i razvidimo da je najpotrebnije”.¹³⁶

Rad na preveravanju pravoslavnih Srba pojačao se u jesen 1941. Do početka oktobra, prema *Katoličkom tjedniku*, bilo je nekoliko desetina hiljada prelaza; prema sarajevskoj *Vrhbosni* bilo je 70.000 prelazaka na rimokatoličku veru.¹³⁷ To su pratili sve brojniji članci u štampi o masovnim

133 *Dokumenti o protunarodnom radu*, 108–112.

134 Biskup đakovački A. Akšamović, Velikoj župi Baranja, Vjerski odsjek, Đakovo, 3. listopada 1941, snimak dokumenta iz Arhiva Hrvatsike u Zagrebu u: Динко Давидов, *Тотални геноцид. Независна Држава Хрватска 1941–1945*, Београд, Завод за уџбенике, 2013, 58.

135 Nadstojnik Vjerskog odsjeka, rimokatoličkom župnom uredu, Kutina, 25. listopada 1941, *Dokumenti o protunarodnom radu*, 112–113.

136 Isto.

137 V. Novak, *Magnum crimen*, 645.

prelascima Srba na “vjeru otaca”, što je svakako trebalo da bude podsticaj i ostalim da se odluče na taj korak. Juričev je bio ne samo jedan od organizatora masovnog preveravanja, nego je i sam učestvovao u nekim od tih činova. Preveravanje pravoslavnih Srba iz jednog ili nekoliko sela često je organizovano kao velika “svečanost”, što su beležili i razni mediji. Jedno od njih je bilo u opštini Staza na Baniji. Njemu su prethodili masovni pokolji Srba u Kostajnici i okolnim selima tokom avgusta 1941, a žrtve su bili uglavnom viđeniji ljudi i odrasli muškarci.

Prema izjavi izbeglog trgovca iz opštine Staza Pavla Zečevića,¹³⁸ akcija na prekrštavanju povedena je u novembru 1941. Vodili su je ustaški tabornik i opštinski beležnik, uz uveravanje Srba da će time sačuvati živote i imetak. “Srbi iz opštine Staza odazvali su se ovom nastojanju tabornika Krznarića i dali svoj pristanak na ‘pokrst’, a sam akt pokršćavanja izvršen je na taj način da smo svi u opštinskom poglavarstvu potpisali neke već ispunjene blankete u kojima je stajalo da dobrovoljno pristupamo u rimokatoličku veru. Posle ovako dovršenog administrativnoga pokršćavanja došli su u opštinu Staza rimokatolički fratri iz Dalmacije i u školama po pojedinim selima održavali nam propovedi i zaklinjali nas na vernost katoličkoj crkvi. Praktično to se vršilo na taj način: dok su fratri čitali tekst zakletve mi smo stajali i slušali te iza njihovih reči nešto smo mrmljali kao znak odobravanja i pristanka. Kad su nas posle ovako položene zakletve prizivali da primimo [h]ostiju nismo se tome odazvali ili možda da je to retko koji od nas učinio. Međutim u praksi ovaj naš pokrst nije značio ništa, jer smo i dalje ostali u očima ustaša Srbi i pravoslavci i kao takvi smo bili gonjeni i sumnjičeni. Da bi komedija sa našim pokršćavanjem bila još veća zakazana je za dan 11. novembra 1941. godine (Sv. Martin) proslava pokršćavanja Srba u opštini Staza, koju je objavila celokupna hrvatska dnevna štampa. Na proslavu je došao i veliki župan iz Petrinje dr. Petar Gvozdić i već ranije pomenuti Poglavnikov kapelan, koji su nam održali govore, da smo se prelazeći na rimokatoličku veru vratili veri svojih otaca i samo Beograd da nas je odvojio od katoličke crkve. Na ovoj proslavi bili

138 AS, G-2, f-11, Izjava u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike, Beograd, 1. februar 1944.

su i kino-operateri, koji su na svoje aparate snimali važnije momente na proslavi i fotografisali pojedine grupe prelaznika na katoličku veru. Ove slike objavljene su sledećih dana u zagrebačkoj dnevnoj štampi.”

O prekrštavanju u Stazi i ulozi fra Juričeva postoji još jedno svedočenje koje je dala grupa Srba iz sela Pobrđani po svršetku rata.¹³⁹ Njihovo selo je takođe pripadalo opštini Staza. Na prekrštavanje ih je pozvao ustaški tabornik Krznarić po naređenju župnika Orlića (iz Sunje) i kapelana Dionizija Juričeva. Oni su ih prisiljavali da idu na veronauku u školu da bi se pokrstili, a posle nekoliko dana pred masom je govorio Juričev. Pretio je da u zemlji Hrvata mogu da žive samo Hrvati, a ko se ne pokrsti znaju šta će sa njim. On je “u ovim gore krajevima davao očistiti od pileta sve do starca, a ako to bude potreba, učinit ću i ovdje, jer danas nije grijehota ubiti ni malo dijete od 7 god., a koje smeta našem ustaškom poretku [...] nemojete misliti što sam ja u svećeničkoj odori, ali da znadete da ja, kada je to, potrebno, uzmem strojnicu u svoje ruke i tamanim sve do kolijevke, sve ono što je protiv države i vlasti.’ Isti je kapelan mijenjao odjeću, t.j. oblačio je ustaško odijelo i bio stalno opasan pištoljem.” Nije poznato da li je Juričev zaista učestvovao u masovnim pokoljima Srba “u ovim gore krajevima”, verovatno na Kordunu, ili je to bilo samo njegovo puko hvalisanje. U svakom slučaju, o tim pokoljima su kružile vesti i oni su svakako imale zastrašujuće dejstvo.

Juričev je požurivao preveravanje u Stazi jer je “svečanost” prelaza već bila zakazana. Obavestio je 25. oktobra opštinsko poglavarstvo Staze da, zbog oskudevanja Vjerskog odsjeka u sveštenicima, misionari mogu da ostanu samo do 2. novembra jer su obećani za drugo mesto. Zbog toga je upozorio opštinske vlasti “da sav rad oko pouke i prelaza svrše do sliedeće nedjelje, tako da u sliedeću nedjelju bude već čitava općina katolička. To je u suglasnosti sa g. Kotarskim [predstojnikom] koji isto tako želi, da se sve završi prije velike svečanosti od 11. XI 1941.”¹⁴⁰ Kao i brojni drugi pripadnici franjevačkog reda, Juričev je bio vatreni ustaša. Nije jasno kada je napus-

139 Izjava Nene Begovića, Steve Vujanovića i ostalih, 15. februar 1946, u: *Dokumenti o protunarodnom radu*, 58–59.

140 Isto, 110.

tio dužnost rukovodioca odseka, ali je kao satnik Poglavnikove tjelesne bojne i dušebrižnik poginuo septembra 1943. u borbi protiv partizana, a zatim je posmrtno odlikovan.¹⁴¹

Skoro istovremeno kao u Stazi, trajala je akcija pokatoličavanja u obližnjoj posavskoj opštini Crkveni Bok, koja je obuhvatala i sela Ivanjski Bok i Strmen. Juričev je 22. oktobra 1941.¹⁴² obavestio opštinsko povereništvo Crkvenog Boka da su za poduku pravoslavnih radi prelaza na katolicizam upućeni otac Dioniz Lasić i učiteljica Anica Slavujević. Njima je trebalo platiti putne troškove i honorar za trud, a opštini je naloženo da pravoslavnu crkvu u Crkvenom Boku "odmah počne preuređivati za rimokatoličku". Novoosnovanu rimokatoličku župu u Crkvenom Boku preuzeo je župnik Augustin Kralj, koji je došao iz Zagreba. Prema svedočenju Petra Turajlića izbeglog u Srbiju, za vreme obreda prekrštavanja ustaška straža je stalno obilazila sela i gonila stanovnike na prelaz pod pretnjom smrti. Župnik Kralj je bio vrlo revnostan i na razne načine je brisao srpsku tradiciju stalno kontrolišući da li se ispunjavaju verske dužnosti. I pored svega toga, opština Crkveni Bok je teško postradala od ustaša iz logora Jasenovac 13. oktobra 1942.¹⁴³

VI

U procesu preveravanja pravoslavnih Srba glavnu reč je neosporno vodila ustaška država, ali je proces tekao uz punu saglasnost i učešće episkopata, lokalnog sveštenstva i monaških redova, pre svega franjevac. Rimokatolički episkopat je svojim primedbama upućenim vladinim ministarstvima povodom nekih odredbi u aktima o preveravanju pravoslavnih davao do znanja da nije potpuno saglasan s metodama koje je država primenjivala

141 Isto, 228, 231.

142 Isto, 109.

143 Маја Кљанић Вејновић, Никола Д. Турајлић, *У рајама геноцида: Страдање становништва Стрмена, Црквеног Бока и Ивањског Бока у XX вијеку*, Београд, Музеј жртава геноцида, 2017, 74–77.

tokom preveravanja. Međutim, episkopat je bio dobro upoznat sa činjenicom da pojedini sveštenici preveravaju i po nekoliko hiljada pravoslavnih Srba, za šta su dobijali pohvale u *Katoličkom listu*. Bili su im poznati i masovni pokolji o kojima su biskupi izveštavali nadbiskupa Stepinca u toku priprema za zasedanje biskupskih konferencija. Da bi se glas RKC u tom pitanju više uvažio, na zasedanju biskupskih konferencija od 17. do 19. novembra 1941. u Zagrebu usaglašeni su stavovi državnih organa i hijerarhije o pokatoličavanju pravoslavnih Srba. Naglašena je saradnja i koordinacija RKC s državnim organima na konverziji, ali je precizirano ko i kako može vršiti i odobravati konverziju, pri čemu je istaknut primat hijerarhije RKC nad državnim organima. Stavove vlade NDH je preneo Pavelićev emisar, a zatim su oni razmatrani i najvećim delom usvojeni od episkopata.

Episkopat je iz svoje sredine izabrao odbor trojice, koji su činili predsednik Biskupskih konferencija nadbiskup Stepinac, biskup senjski Viktor Burić i administrator križevačke grkokatoličke (unijatske) biskupije Jan-ko Šimrak. Utvrđeno je da odbor radi u dogovoru s ministrom pravosuđa i bogoštovlja u vezi odredbi o prelazima na rimokatoličku veru. Stvoren je i radni izvršni odbor za pitanja konverzije od pet članova, među kojima su bila tri profesora Bogoslovskog fakulteta. Taj odbor je trebao da rešava “sve poslove oko pitanja konverzija grkoistočnjaka na katoličku vjeru pod nadzorom Odbora biskupa za konverzije”.¹⁴⁴

U zaključcima biskupskih konferencija pomenute su i greške zbog kojih se konverzije “grkoistočnjaka” nisu mogle obaviti sa željenim uspehom. Biskupi su, štaviše, naveli da “rad oko konverzije nije uspio” i da je potrebno da se to radi uz promišljena nastojanja. Za te pogreške nisu okrivili vladu, nego neodgovorne činioce, pri čemu su istakli da je to bila reakcija na politiku jugoslovenske države i na “zlodjela četnika i komunista, koji su tolika krvološtva počinili nad mirnim našim Hrvatskim narodom”.¹⁴⁵

Zaključci zasedanja biskupskih konferencija u Zagrebu od 17. do 19. novembra 1941. bili su veliko razočarenje za sve koji su od zasedanja očekivali distanciranje episkopata i nadbiskupa Stepinca od državne politike i

144 AJ, 372-19

145 Isto; J. Krišto, *Katolička crkva*, II, 113-118.

nasilne konverzije pravoslavnih. Verovatno najbolju ocenu biskupske konferencije je dao Berislav Andelinović u pismu svom bratu Grgi, krajem decembra 1941: “Katolički episkopat na svojoj posljednjoj sjednici ne diže ni sada u dvanajesti čas glas protesta, već osniva odbor za prelaženje pravoslavnih na katolicizam. Ni Vatikan se ne izjašlja ništa o tome.”¹⁴⁶

Zasedanje biskupskih konferencija u Zagrebu bio je znak ustaškoj državi da je potrebna još uža saradnja sa Crkvom u procesu nasilne konverzije pravoslavnih Srba. Stoga ne čudi da je već 25. novembra 1941. doneta *Zakonska odredba o državnoj pomoći dušebrižnicima župa i župnih ispostava, osnovanih za naseljenike i prelaznike na katoličku vjeru*.¹⁴⁷ Ovim zakonom je predviđeno da se dušebrižnicima postavljenim u župama ili župskim ispostavama “osnovanim za naseljenike (koloniste) ili za prelaznike na katoličku vjeru” isplaćuje mesečna pomoć iz državnih sredstava, u iznosu od tri hiljade kuna. Naredbom o sprovođenju ovog zakona, izdatom 19. januara 1942,¹⁴⁸ predviđeno je da pri osnivanju novih župnih ureda ili župa država pomogne i novcem, za nabavku matičnih knjiga, za kancelarijske potrebe i za nameštaj. Treba istaći da je ovom naredbom određeno da za dušebrižnike u novoosnovanim župama i župnim ispostavama “mogu biti imenovani samo svećenici hrvatske narodnosti”. Ovo je svakako bilo rezultat nepoverenja ustaških vlasti u slovenačke katoličke sveštenike i u njihovu privrženost hrvatskom nacionalizmu.¹⁴⁹ Rezultat toga bilo je i interniranje sedmorice slovenačkih rimokatoličkih sveštenika u koncentracioni logor Jasenovac, gde su ubijeni 17. oktobra 1942.¹⁵⁰

146 Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943. Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Zagreb, Globus, 1985, 340–344. B. Andelinović se tada nalazio u Trstu. Naveo je da se govori o 80.000 prisilno pokatoličenih, ali da ih je sigurno više; Isto, 244.

147 *Zbornik zakona i naredaba*, 1941, 973; *Narodne novine*, br. 188, 26. studeni 1941.

148 *Zbornik zakona i naredaba*, 1942, 122; *Narodne novine*, br. 24, 19. siečanj 1942.

149 *Naredbom o izplati državne pomoći rimokatoličkom i grkokatoličkom svećenstvu izdatom istog*, 19. januara 1942. predviđena je državna pomoć svećenstvu hrvatske narodnosti, a samo izuzetno posebnom naredbom stranim državljanima druge narodnosti. Tada su određeni izuzetno visoki iznosi državne pomoći crkvenim velikodostojnicima na čelu sa nadbiskupom Stepincem: *Zbornik zakona i naredaba*, 1942, 122–125; *Narodne novine*, br. 24, 19. siečanj 1942.

150 Ministar pravosuđa i bogoštovlja, Ministarstvu unutarnjih poslova, Zagreb, 6. novembra 1942. A. Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, I, 515–516. U ovom aktu ministar A. Artuković je prosledio dopis nadbiskupa Stepinca od 2. novembra 1942.

Bez obzira na kritike izrečene državnim vlastima, pa i samom Paveliću, zbog načina na koji se vrši konverzija, ona je nastavljena na isti način i nije gubila na zamahu. Akcija pokatoličavanja se tokom novembra i decembra 1941. širila Banijom, odnosno prostorom Velike župe Gora, gde je deo srpskih sela već bio pokatoličen. Ovome je prethodio veliki pokolj koji su izvršile ustaške jedinice u srpskim selima oko Gline. Ustaše su upućene da unište partizane, ali do sukoba s njima nije ni došlo. Umesto toga, u selima Banski Grabovac, Dragotina, Bijeće Vode i Mali Gradac 19. novembra 1941. na zverski način ubijeno je oko 800 ljudi, žena i dece, a njihova imovina je opljačkana. Izveštavajući o ovim događajima, zapovednik 1. domobranskog zbora general Rumler je istakao da je to izazvalo ogorčenje i revolt i "grkoistočnjaka" i Hrvata. "Ogorčenje kod grkoistočnjaka je na vrhuncu, jer se ovaj nemili slučaj dogodio među njima, gdje ima veliki broj prelaznika na katoličku vjeru i jer im je opetovano garantirana sloboda i puna zaštita njihovih osoba i imetka čak i od strane najpozvanijih državnih organa."¹⁵¹

U prvoj polovini decembra, akcija pokatoličavanja je zahvatila i sela u okolini Sunje: Drljače, Brđani, Četvrtkovac, Petrinjci i Svinjica. U njima su prethodno porušene parohijske crkve, ubijeni su viđeniji ljudi i sveštenik Nikola Vučković iz Drljača. Župnik i dekan iz Sunje Josip Orlić, zajedno sa župnikom iz Kratečkog kraj Siska, u prisustvu ustaške jedinice, izvršio je 12. decembra 1941. obred preveravanja Srba iz navedenih sela. O tome je narednog dana izvestio *Hrvatski narod*.¹⁵² I pored toga, nastavljeno je masovno ubijanje Srba tokom vojnih akcija, među njima i "prelaznika". Stanovnike sela Gornje Taborište u glinskom kotaru ustaše su 28. decembra

u kojem je ovaj tražio obaveštenje o župniku iz Gornje Stubice Franji Riharu, interniranom u Jasenovcu aprila iste godine. U to vreme, i on i ostalih šest slovenačkih sveštenika već je bilo ubijeno. U Jasenovcu je ubijeno ukupno osam rimokatoličkih sveštenika Slovenaca; Mirko Peršien, *Ustaški logori*, Zagreb, Globus, 1990, 180, prema: Ćiril Petešić, *Katoličko svećenstvo u NOB 1941-1945*, Zagreb, 1982.

151 *Zločini NDH*, 844–846, 920–923. Zbog ovog zločina nemački general u Zagrebu E. Glajze fon Horstenau (Edmund Glaise von Horstenau) je od ministarstva hrvatskog domobranstva tražio izveštaj o ovim događajima jer oni "po pravilu obično imaju za posledicu proširenje ustaničkog pokreta"; Isto, 867.

152 Institut za savremenu istoriju (Beograd), Dokumentarna građa, Izjava Miloša Koljanina, kovača iz Petrinjaca, u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike, Beograd, 3. jul 1943; *Dokumenti o protunarodnom radu*, 80, 94.

1941. svirepo pobili. Radilo se o 298 osoba, većinom žena i dece raznog uzrasta. Potvrda o prelazu na rimokatoličku veru je poslužila ustašama kao sredstvo da se Srbi okupe. Muškarci iz sela su bili ubijeni pola godine ranije.¹⁵³

Tokom jeseni 1941. pojačana je akcija prisilne konverzije Srba i u Slavoniji i Podravini, prvo u gradovima i varošicama, a zatim i u selima. I ovde je to praćeno rušenjem pravoslavnih crkava ili, rede, njihovim pretvaranjem u rimokatoličke. Preveravanja su uglavnom bila kolektivna i pojačana u prvim mesecima 1942. godine. Međutim, sve jači partizanski pokret je sprečio širenje akcije pokatoličavanja na sela brdskog dela Slavonije. Pokazalo se da su neka sela u kojima nije izvršeno preveravanje manje stradala nego neka u kojima je stanovništvo prešlo na rimokatoličku veru.¹⁵⁴ U kotaru Podravska Slatina najmasovniji prelazi su usledili posle masovnog zločina nad Srbima u Kometniku i Voćinu 13. i 14. januara 1942. Pokolju su predhobile pretnje lokalnih vlasti i pojedinih sveštenika Srbima da će biti deportovani u logor ukoliko ne prihvate da pređu na rimokatoličku veru. I u Slavoniji su "svečanosti" preveravanja praćene u raznim medijima. Preveravanje u Mikleušu koje je u doskora pravoslavnoj crkvi Svete Trojice, preuređenoj u rimokatoličku crkvu, vršio fra Vlaho Margetić, napravljen je filmski zapis za filmski žurnal *Hrvatski slikopis*, koji je prikazivan u bioskopima pre projekcije igranih filmova.

U preveravanju Srba naročito je agilan bio fra Sidonije Scholz iz samostana u Našicama, predratni član ustaške organizacije. Već sredinom septembra 1941. *Katolički list* je pohvalio njegov uspeh u preveravanju velikog srpskog sela Budimci, gde je osnovao novu rimokatoličku župu s 2.300 duša.¹⁵⁵ On se među drugim sveštenicima najviše isticao po ucenama, pretnjama, zastrašivanju i terorisanju Srba da bi ih naterao na konverziju. Ubili su ga partizani 24. maja 1942. u blizini sela Sapna kraj Čaglina, čemu je sledila odmazda nad lokalnim Srbima, bez obzira što su prešli na rimokatoličku veru.¹⁵⁶

153 Đ. Zatezalo, 'Radio sam svoj seljački i kovački posao', 295

154 M. Radanović, 'Slavonijo, triput si gorila...', 97–103.

155 *Dokumenti o protunarodnom radu*, 94.

156 M. Radanović, 'Slavonijo, triput si gorilla...', 115–117. Za hrvatsko-nemačke odnose u NDH karakteristično je da su, prema svedočenju Branimira Altgajera, folksdojčeri

Početkom 1942. preveravanje je dobilo novi zamah i u slavonskoj Posavini. U izjavama trojice Srba iz sela Uskoci, opština Stara Gradiška, stoji: "U mjesecu januaru 1942. godine istupio je protiv nas Srba rimokatolički župnik iz Stare Gradiške, kojemu ne znamo ime, zahtevajući od nas odlučno, da podnesemo molbe za prelaz na rimokatoličku veru. Navedeni rimokatolički župnik pretio nam se, ako to odmah ne učinimo. Istodobno pravili su na nas Srbe pritisak u istom smislu i opština te kotarska oblast, preteći nam se, da ćemo 'Plivati Savom', ako odmah ne pređeno na rimokatoličku veru. Pod ovako teškim pritiskom, mi smo Srbi podneli molbe za prelaz na rimokatoličku veru. Posle toga naše selo bilo je mirno i nitko nas nije napadao sve do meseca decembra 1943."¹⁵⁷

I pored širokog zamaha preveravanja, u jesen 1941. se pokazalo da ono još nije obuhvatio ni sve državne službenike. Iako su oni masovno otpušteni iz službe, uklanjanje svih pravoslavnih Srba bi umnogome otežalo rad uprave, pogotovo u krajevima gde su Srbi bili u većini, kao što je bio Srem, tada u sastavu Velike župe Vuka. Stoga je uslovljavanje Srbima ostankom u službi ako pređu na rimokatoličku veru bilo jedan od pogodnih načina za njihovu konverziju. Smatralo se da će to delovati i na srpske seljake da i oni izvrše konverziju, s tim što je za njih predlagao i oštrije mere. Poverenik za ustaški logor Irig uputio je 25. oktobra 1941. Ministarstvu unutarnjih poslova predlog kako da se ubrza prelaz na rimokatoličku veru u Velikoj župi Vuka. Istakao je da je njegov kotar jedan od "najsrb-skijih" u NDH i da preveravanje dotadašnjim načinom slabo uspeva. Stoga je predložio da se svi činovnici i drugo opštinsko osoblje stave na raspolaganje, ali da ostanu na svojim mestima dok im se ne nađe zamena među rimokatolicima. "Ovo smatram, potrebnim radi toga, što sam siguran da će takav postupak djelovati na njih, i da će sami tražiti pijelaz, a kad oni pređu onda će i seljaci. Ako pak seljaci ni nakon toga ne bi prelazili onda je jedini način da se iz svakog sela ubaci u Srbiju samo po dva viđenija seljaka i učinak će biti veliki."¹⁵⁸

osumnjčeni da su naoružali "neke pravoslavce iz okoline Našica koji su ubili poznatog *prekrstitelja*, franjevačkog patera Scholza iz Našica"; *Zapisi na smrt osuđenog*, 382.

157 AS, G-2, f. 19, Zapisnik sa izjavom Vuruna Stevana, Klisić Miloša i Šućur Nikole.

158 J. Krišto, *Katolička crkva*, II, 106.

Da su državni organi direktno uslovljavali ostanak u službi prelazom na rimokatoličku veru svedoči akt Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja od 11. novembra 1941. Ministarstvo je naložilo kotarskom sudu u Zemunu da svi zaposleni grkoistočne vere u roku od mesec dana donesu potvrdu crkvenih vlasti da su primljeni u rimokatoličku, odnosno grkokatoličku, muslimansku ili evangelističku veru.¹⁵⁹ Nije jasno da li je slična naredba upućena i drugim državnim organima ili je ministarstvo reagovalo na prijavu iz samog suda. U svakom slučaju, pripadnost pravoslavnoj veri bila je nespojiva s državnom službom.

Državna akcija preveravanja pravoslavnih Srba odvijala se u znaku obećanja da će “prelaznici” postati ravnopravni državni pripadnici i da će time sačuvati svoje imanje. Prelaz na rimokatoličku veru je trebalo da znači i potpuno uključivanje u hrvatski (politički ili diplomatski) narod jer je tek pripadnost rimokatoličkoj veri, kao i muslimanskoj, davalo puni značaj pripadnosti hrvatskoj naciji. Spoj katoličkog prozelitizma i ekstremnog hrvatskog nacionalizma i formalno je potvrđen okružnicom Predsjedništva vlade i Ministarstva unutarnjih poslova od 13, odnosno 20. januara 1942. sa samo jednim stavom: “Saobćuje Vam se, da se grko-istočnjaci (Srbi) koji su prešli na rimokatoličku vjeru smatraju Hrvatima, te se kao takvi imaju upisivati u službenom postupku.”¹⁶⁰

U hrvatskoj historiografiji postoji tumačenje da je Juričev bio na tere-tu Paveliću, da je njegov rad na pokatoličavanju bio bez učešća crkvenih vlasti, kao i da je predstavljao samo samog sebe, a ne i RKC. Po tom tumačenju ustaška vlada je videla da je prekrštavanje neizvodljivo i htela je da se reši tog zadatka. Stoga je za to stvorila jedno trećerazredno telo, Vjerski odsjek, i na njegovo čelo postavila sveštenika franjevca Juričeva. Tvrdi se da biskupi nisu mnogo mogli učiniti jer je on bio redovnik (monah) i van njihove neposredne jurisdikcije. Pojedini sveštenici, pre svega redovnici, su “na svoju ruku preuzimali dužnosti ‘misionara’, na koje ih je odredio Vjerski odsjek”. Zaključuje se da je većinu prelaza iz pravoslavlja u rimokatolicizam, napose masovne prelaze, sprovela sama državna vlast bez sveš-

159 *Dokumenti o protunarodnom radu*, 115.

160 VA, NDH, k. 190, br. reg.45/3-2, prema: V. Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*, 470, 471.

tenika ili uz saradnju pojedinih sveštenika koji su formalno vršili versko podučavanje i prelaze.¹⁶¹ To se dokazuje nekolicinom rešenja Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja o odobrenju za konverziju jednog broja sela, u kojima je naznačeno da se ta rešenja dostavljaju nadležnoj župnoj kancelariji u prepisu “na znanje”. Iz toga se izvodi zaključak da katolički sveštenici iz tih sela nisu ni bili uključeni u preveravanje.¹⁶²

Navedena formulacija “na znanje” je uobičajena formulacija u kancelarijskom poslovanju i ne isključuje mogućnost da je lokalni župnik učestvovao u preveravanju. Sigurno je u nekom od navedenih slučajeva preveravanje vršio neki misionar iz redova franjevac ili, rede, jezuita (isusovaca), ali je teško zamisliti da se to vršilo bez učešća lokalnog župnika. U svakom slučaju, ni lokalni sveštenici ni hijerarhija nisu javno protestovali protiv ovakve prakse, nego su u njoj učestvovali ili je podržavali. Ipak, u pogledu prekrštavanja episkopat je nastojao da se njegova reč više uvažava, što je pokazalo zasedanje biskupskih konferencija u Zagrebu od 17. do 19. novembra 1941.

Zanimljivo je da se odbacuju svedočenja onih koji su bili podvrgnuti konverziji s obrazloženjem da su “najčešće bila iznuđivana ili dobivena od dobrovoljaca koji su bili politički motivirani”.¹⁶³ Za ovako olako odbacivanje velikog korpusa istorijskih izvora, bez navođenja bilo kakvih dokaza za to, nema nikakve osnove. Nemoguće je da su stotine svedoka, koje su dale izjave i tokom rata i odmah po njegovom okončanju, to činile pod pritiskom ili s političkom motivacijom. Svedočenja o prisilnom pokatoličavanju Srba u raznim delovima NDH i o ulozi koju su u tome imali ne samo franjevci nego i lokalni župnici, njihovi biskupi, organi vlasti lokalnog ili višeg ranga, kao i ustaške jedinice, gotovo su opšte mesto u izjavama preživelih Srba, napose onih koji su od progona izbegli u okupiranu Srbiju.

Deo izjava o prekrštavanjima citiran je u publikaciji koja je pratila suđenje nadbiskupu Stepincu 1946, ali su te izjave prikupljane nezavisno

161 J. Krišto, *Katolička crkva*, I, 132, 212–213.

162 Isto, 214, napomena 62.

163 Isto, 214, napomena 63.

od samog suđenja.¹⁶⁴ Na samom suđenju je o prekrštavanju i progonu Srba svedočilo 30 osoba, Srba i Hrvata iz raznih delova Hrvatske, što je objavljeno u posebnoj publikaciji o ovom suđenju.¹⁶⁵ Ovi i drugi istorijski izvori poslužili su Viktoru Novaku za njegovo nezaobilazno delo *Magnum crimen*. Na osnovu ovih i brojnih drugih izvora razne provenijencije koji su postali dostupni u naučnoj javnosti, nema dileme o tome da je masovna konverzija pravoslavnih Srba u ustaškoj državi višena uz upotrebu nasilja, hapšenja i ubistava i da je sprovedena o opštoj atmosferi straha i neizvesnosti zbog masovnih pokolja, proterivanja i interniranja u koncentracione logore i logore smrti. Sve se to odvijalo uz učešće mesnog rimokatoličkog sveštenstva i katoličkih monaških redova, pre svega franjevac, uz znanje i odobravanje episkopata na čelu s nadbiskupom Stepincem.

VII

Preveravanje pravoslavnih Srba na grkokatoličku veroispovest odvijalo se uz velike teškoće koje su pravile vlasti. Ovu akciju je vodila grkokatolička (unijatska) Križevačka biskupija. Od oktobra 1941. na njenom je čelu kao apostolski administrator bio dr Janko Šimrak, predratni urednik katoličkog klerikalnog glasila *Hrvatska straža*. Vladinom okružnicom od 30. jula 1941. uslovi za prelaz pravoslavnih na grkokatoličku veroispovest su nešto ublaženi, ali vlasti nisu rado dozvoljavale ovakva preveravanja. U korist preveravanja pravoslavnih na grkokatoličku veru intervenisala je i rimska Kongregacija za istočne crkve. Rad na preveravanju je intenziviran početkom 1942, u čemu se najviše angažovao sam biskup Šimrak. On se pri tome pozivao na odluke vatikanske Kongregacije za istočne crkve i na okružnicu vlade NDH od 30. jula 1941. Prvih meseci 1942, sudeći po Šimrakovom pismu Paveliću od 14. oktobra 1942, osnovano je bar 12 novih grkokatoličkih župa.¹⁶⁶

164 *Dokumenti o protunarodnom radu*, 54–107.

165 *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini*, 376–415.

166 *Dokumenti o protunarodnom radu*, 390–391.

Zajedno s vernicima, Križevačka biskupija je preuzimala celokupnu imovinu pravoslavnih parohija. Treba zapaziti da je bar jedna nova grkokatolička župa osnovana posle osnivanja Hrvatske pravoslavne crkve početkom aprila 1942. Odredbom biskupa Šimraka od 3. juna 1942, upućen je izvesni Nenad Gavrilović da “preuzme bivšu grkoiztočnu parohiju u Bolfanu sa fil.[ijalom] u Čukovcu sa svim njezinim pokretnim i nepokretnim imetkom t.j. crkvom, parohijskim domom, gospodarskim zgradama, zemljištem i raspoloživom imovinom”.¹⁶⁷ Na osnovu odluke Ministarstva pravosuda i bogoštovlja, biskupija je preuzela sve crkve i kapele SPC na svojoj teritoriji i u njima vršila redovno bogoslužjenje, a zauzela je i srpski manastir Lepavinu. Pokazalo se da vlasti ipak prave razliku između onih koji su prešli na rimokatoličku i na grkokatoličku veroispovest. Prema Šimrakovom pismu Paveliću 14. oktobra 1942,¹⁶⁸ oko 6.000 novih grkokatoličkih vernika, među kojima su bili žene, deca i starci, bilo je 9. i 10. oktobra 1942. izloženo nasilju, pljački i masovnom interniranju u Bjelovar. Pri tome je Šimrak naveo da su u Gudovcu uhapšeni “svi prelaznici grkokatolici”, ali ne i “prelaznici na latinski obred”.¹⁶⁹

Priznate verske zajednice u ustaškoj državi bile su rimokatolička, islamska i protestantska. To je potvrđeno okružnicom vlade od 30. jula 1941. i drugim aktima. Na osnovu okružnice Ministarstva unutarnjih poslova od 16. septembra 1941,¹⁷⁰ upućene Nadbiskupskom duhovnom stolu i svim biskupskim ordinarijatima, kao i reis-ul-ulemi islamske verske zajednice u Sarajevu, moglo bi da se zaključi da su državne vlasti ravnopravno tretirale prelaske pravoslavnih Srba na rimokatoličku veru i na islam. Ipak, država je jasno davala prednost i državnu podršku preobraćanju pravoslavnih Srba na rimokatoličku veru.¹⁷¹ Preveravanje pravoslavnih Srba na islam

167 Isto, 115.

168 Isto, 390–391.

169 Isto, 390–392.

170 С. Симић, *Прекриштавање Срба*, 67.

171 Zakonska odredba o državnoj pomoći dušobrižnicima župa i župnih izpostava, osnovanih za naseljenike i prelaznike na katoličku vjeru, *Narodne novine*, br. 188, 26. studeni 1941; *Zbornik zakona i naredaba* 1941, 973. Predviđeno je da ovi dušebrižnici primaju državnu pomoć od 3.000 kuna mesečno.

se dešavalo na ograničenim područjima ustaške države. Neki biskupi RKC su se pribojavali da bi pritisak na Srbe da pređu na rimokatoličku veru mogao dovesti do neželjenih posledica. U svom pismu nadbiskupu Stepincu 4. novembra 1941, kotorski biskup i administrator dubrovačke biskupije Pavao Butorac je izrazio bojazan da će se Srbi, zbog pritiska za prelaz na rimokatoličku veru, za inat odlučiti “na prelaz u masi na islam”.¹⁷² To se, naravno, nije dogodilo, ali govori o tome da su biskupi dobro znali za nasilja koja prate pokatoličavanje Srba.

Izgleda da je najviše prelaza pravoslavnih Srba na islam bilo u Cazinskoj Krajini. Na ovom području, kao i u Bihaću s okolinom, proces uništenja Srba dostigao je užasne razmere, a karakterisalo ga je masovno učešće muslimanskih civila.¹⁷³ Agresivni javni antisrpski diskurs podstakao je latentnu versku netrpeljivost, što je omogućavalo masovnu ubilačku mobilizaciju, a na čijem neutralisanju su kasnije učestvovali i organi države koja je takvo ponašanje i omogućila. Ni ovde prelazak na islam nije spasavao Srbe od uništenja, već ga je samo odlagao na kraće vreme.¹⁷⁴ O nekom kažnjavanju počinilaca nije moglo biti ni reči, što je moglo da se tumači samo kao poziv na nastavak započetog procesa uništavanja, ovaj put na organizovani način i pod kontrolom države.

Prema izveštaju Ravnateljstva za javni red i sigurnost od 10. avgusta 1941, u kotaru Cazin, kod mesta Ravno, “podiglo se oko 1.000 neorganizovanih muslimana sami od sebe protiv Srba. Nešto Srba uspjelo je pobeći, a preostale su poklali muslimani. Srpske žene, njih oko 4.865 pobjegle su do oružničke postaje Ravno gdje se i sada nalaze. Od zapovjedništva di-

172 J. Krišto, *Katolička crkva*, II, 107–108. Ovde je navedena reč “inad” uz koju je Krišto stavio znak (sic). Nije navedeno da li je ovo pismo kucano na mašini ili je rukopis i da li reč “inad” može da se pročita kao “inat”. U svakom slučaju, reč “inad” u tom kontekstu može da se pročita samo kao reč “inat”.

173 AJ, 110, inv. br. 249, Izjava Bursać Kristine i Dražić Janje iz Otoke. Kao i u drugim izjavama u Komesarijatu za izbeglice, svedoci su navodili ne samo one koji su progoinili i ubijali Srbe, nego i one koji su im pomagali. U navedenoj izjavi pominju se ime na Hrvata iz Otoke koji su pomagali Srbima i ističe se da su u pljački i ubijanju Srba učestvovali samo Muslimani. Vidi i: Dušan D. Miljković, *Stradanja u Cazinskoj krajini i antifašistička borba (1941–1945)*, Beograd, 2011, 31–86; Б. Бокан, “Кулминација усташког геноцида”, 232.

174 Dušan D. Miljković, *Stradanja u Cazinskoj krajini*, 31–86.

vizije poslano je na lice mjesta oko 80 ljudi da primire muslimane, koji su opljačkali sve što je srpsko.”¹⁷⁵ U drugoj polovini septembra 1941. vlasti su ocenjivale da je uzrok progona Srba u opštini Cetingrad čisto verske prirode jer se oni prisiljavaju da pređu na islam. “U tu svrhu dolaze i njihove hodže te vrše promičbu, da narod pređe na islam, jer da mu se onda neće ništa dogoditi, u protivnom iako pređu na katoličku vjeru da će biti istrebljeni, opljačkani, a sela popaljena. Budući da narod ne želi prelaziti na islam, to zbog toga bježi u sela ovoga kotara tražeći zaštitu.” Vlasti su se bojale da će ovo izazvati ne samo neraspoloženje kod katolika, nego da može dovesti do “strahovite vjerske nesnošljivosti i narodnog revolta”.¹⁷⁶ Prelaz na islamsku veru, kao ni na rimokatoličku, nije značio i garanciju preživljavanja. Iako su prešli na islam, svi stanovnici Begovog Brda u opštini Cetingrad koje su marta 1942. ustaše zatekle u selu surovo su ubijeni.¹⁷⁷ Da prelaz na islamsku veru Srbima nije obezbeđivao sigurnost života i imanja govore i žalbe reis-ul-uleme ustaškoj vladi u Zagrebu zbog progona preobraćenika u islamsku veru.¹⁷⁸

Prelaz pravoslavnih Srba na protestantsku veroispovest bio je praktično nemoguć, iako je Okružnicom vlade od 30. jula 1941. i drugim dokumentima formalno bio dozvoljen. Biskup protestantske crkve u NDH Filip Pop (Philip Popp), predratni senator, smatrao je da država jasno favorizuje konverziju pravoslavnih Srba na rimokatoličku veru, što je izazivalo njegovo negodovanje.¹⁷⁹ Za stav državnih vlasti prema preveravanju pravoslavnih Srba na protestantsku veroispovest karakterističan je propratni akt uz

175 VA, NDH, k.153a, br. reg.23/1-1.

176 VA, NDH, k. 213, br. reg.13/3-2, Ministarstvo unutarnjih poslova Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, br. 119/I-A-1941, Zagreb, 24. rujna 1941: Rad muslimana divljih ustaša.

177 Svedočenje Mile Miškovića u: Đ. Zatezalo, n. d., 171–172. Vidi i: В. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве*, 123–124.

178 В. Ђурић, n. d., 123.

179 Biskup Evangelističke crkve u NDH Filip Pop (Philip Popp) je negodovao što država propagira samo prelaze na rimokatoličku veru, a ne i na protestantsku; *Dnevnik Dine Budisavljević 1941–1945*, Silvija Szabo (prir.), Hrvatski državni arhiv, Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Zagreb 2003, 19–20, beleška od 29. novembra 1941.

okružnicu Ministarstva unutarnjih poslova od 16. septembra 1941.¹⁸⁰ Radi se o okružnici u kojoj se tražilo da se, “uslijed političkih prilika” i pojačanih “vjerazakonskih prelaza: pogotovo sa vjere istočno pravoslavne i mojsijevačke”, poslovi oko njihovog prelaza svršavaju “hitno i bez otezanja”. Iz propratnog akta ministarstva se vidi da je on upućen Nadbiskupskom duhovnom stolu, Biskupskom ordinarijatu i reis-ul-ulemi islamske verske zajednice u Sarajevu. Okružnica nije upućena i predstavnicima treće priznate verske zajednice, evangelističke.

Da je bilo razloga za nezadovoljstvo biskupa Popa, govori i slučaj nekih činovnika pravoslavne vere u Podravini i Slavoniji. Da bi zadržali svoju službu, oni su zatražili prijem u evangelističku crkvu. Međutim, župan Veličke župe Baranja Stjepan Hefer je zatražio od vođe nemačke narodne grupe Branimira Altgajera da zabrani evangelističkim župama (parohijama) u Osijeku i Podravskoj Slatini da primaju pravoslavne “jer bi ovi slučajevi loše djelovali kod širokih seljačkih masa prilikom ‘vraćanja’ na njihovu staru vjeru i da je nemoguće još da se germanizuju pravoslavci...”¹⁸¹

VIII

Na stav episkopata NDH prema ustaškoj državi odlučujući uticaj je imao stav Svete Stolice. I pored očekivanja vrha ustaške države i hrvatskog episkopata Vatikan nije priznao novu državu i nastavio je da održava odnose s vladom Kraljevine Jugoslavije, uz sve veće teškoće koje je jugoslovenskom poslaniku pravila italijanska vlada. Ipak, papa Pije XII je maja 1941. primio poglavnika Pavelića u audijenciju, doduše privatnu, što je bio znak snažne podrške novoj državi i njenom režimu. To je izazvalo veliko nezadovoljstvo ne samo jugoslovenske vlade, nego i predstavnika zapadnih i neutralnih zemalja.¹⁸² Prilikom audijencije kod pape 22. juna 1941. jugoslovenski poslanik Niko Mirošević Sorgo je preneo protest svoje vlade

180 С. Симић, *Прекрштавање Срба*, 67–68.

181 Op. cit, 365–366.

182 Owen Chadwick, *Britain and the Vatican During the Second World War*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986, 148; Д. Живојиновић, *Ватикан, Католичка црква и југословенска власт*, 36

povodom Pavelićeve audijencije, a zatim ga je upoznao sa stavom dela rimokatoličkog klera u ustaškoj Hrvatskoj i opasnostima koje će zbog toga nastati. Izložio mu je “Pavelićev rasistički i totalitarni stav, teror protiv pravoslavnih i katoličkih Srba, Jevreja, pa i samih Hrvata koji su za integritet Jugoslavije. Identifikovanje ovakve politike sa katoličanstvom može izazvati u budućnosti vrlo teške posledice za crkvu.”¹⁸³

Posle proterivanja poslanika Kraljevine Jugoslavije Nike Miroševića Sorgia iz Italije krajem jula 1941, odnosi Svete Stolice s jugoslovenskom vladom formalno nisu prekinuti, ali su gotovo ugašeni. Ipak, jugoslovensko poslanstvo je preko sekretara Živka Cukića do sredine novembra i dalje dostavljalo Svetoj Stolici podatke o zločinima u NDH, uz ostale i o zločinima u Glini.¹⁸⁴ Dok su se odnosi Vatikana i jugoslovenske vlade skoro ugasili, jačali su njegovi odnosi s ustaškom državom. Početkom avgusta 1941. u Zagreb je upućen papski legat opat Đuzepe Ramiro Markone (Giuseppe Ramiro Marcone). Iako je formalno bio legat kod hrvatske biskupske konferencije, Markone je praktično delovao kao akreditovani diplomatski predstavnik Vatikana u ustaškoj državi. Time je, kako je to u svom dnevniku ocenio nadbiskup Stepinac, Vatikan *de facto* priznao ustašku državu.¹⁸⁵ Usto, Sveta Stolica je prihvatila Nikolu Rušinovića kao neformalnog predstavnika ustaške vlade, koji je održavao odnose s državnim sekretarom Vatikana. Svojim stavom Vatikan i papa Pije XII su ne samo prekršili norme međunarodnog prava i neutralnost u pogledu Kraljevine Jugoslavije, nego su poistovetili ustaški režim s Hrvatima i prihvatili NDH kao državu hrvatskog naroda, kao da u njoj ne žive i drugi narodi. To je dovelo do potpunog zanemarivanja srpskog življa i zločina nad njim. Sveta Stolica je nastojala da ustaškom režimu obezbedi međunarodni katolički legitimitet i podržavala ga je do samog kraja rata radeći na njegovom spasavanju.¹⁸⁶

Vatikan je iz više izvora bio upoznat sa zločinima nad Srbima u NDH, uz ostale i s tokom prelaženja pravoslavnih Srba na rimokatoličku veru.

183 AJ, 372-16.

184 Milan Bulajić, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. 'Politika Stepinac' razbijanja jugoslovenske države i pokatoličavanja pravoslavnih Srba po cijenenu genocida; stvaranje Civitas Dei – Antemurale Christianitatis*, I, Beograd, Politika, 1992, 572–574.

185 M. Bulajić, *Misija Vatikana*, I, 575.

186 Д. Живојиновић, *Ватикан, Католичка црква и југословенска власт*, 38–39.

O tome su za sada dostupni samo poneki i uglavnom posredni izvori. U svakom slučaju, jasno je da je Sveta Stolica bila zadovoljna prelaskom što većeg broja “šizmatika” na rimokatoličku veroispovest, što je bilo deo nje-ne vekovne prozelitske verske politike. Iako nije bila zadovoljna načinom na koji je to sprovedeno, prihvatala je rezultate nasilne konverzije. Nuncij u Italiji Frančesko Borgondini Duka (Francesco Borgongini Duca) je 22. septembra 1941. izvestio državnog sekretara Maljonea o poseti poslanika NDH u Italiji Stepe Perića. Maljone je upozorio Perića da su mnogi Srbi s kojima je razgovarao veoma uznemireni zbog “svireposti Hrvata protiv ‘pravoslavnih’, Srba i Muslimana” i optužuju pri tome hrvatske katolike. Dodao je da katolička crkva ne vrši propagandu (vere) nasiljem i pucanjem u ljude, nego propovedajući. Perić mu je, verovatno ponosno, odgovorio da je do sada preobraćeno 350.000 pravoslavaca. Maljone je napomenuo da preobraćanja nisu bila uverljiva jer je za to potrebno osećanje, na šta je Perić odgovorio: “Osećanje će doći kasnije.”¹⁸⁷ Vatikanski zvaničnici su i kasnije upozoravali predstavnike NDH na nasilja i zločine koji se vrše nad pravoslavnim Srbima, u čemu je verovatno najoštrij bio kardinal Ežen Tiseran (Eugene Tisserant), prefekt Kongregacije za istočne crkve.

Prvi trag o stavu Vatikana prema preveravanjima u NDH može da se nađe u uputstvu koje je kardinal Tiseran uputio nadbiskupu Stepincu 17. jula 1941. Tu se nalagalo da se, u slučaju prelaska nesjedinjenih (otpadnika, odnosno pravoslavnih) ne sprečava njihovo prirodno vraćanje istočnom obredu (u grko-katoličku veru), kad se radi o onima koji su ranije pripadali katoličkoj Crkvi istočnog obreda, ali su pod pretnjama i pritiscima pravoslavnih odstupili od nje. Na kraju je navedeno da će ispunjenjem ovog naloga biskupi u Hrvatskoj doprineti razvoju katolicizma “gdje postoje tolike nade za obraćanje nesjedinjenih”.¹⁸⁸ Tiseran se očigledno oslonio na tumačenje ustaških propagandista da su grkokatolici (unijati) prisiljavani od pravoslavnih da pređu na pravoslavlje.

Da je postojalo bar još jedno uputstvo iz Vatikana o konverziji pravoslavnih Srba može se saznati iz zaključaka sa zasedanja biskupskih

187 ADSS, V, dok. br. 95, 244–245.

188 Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*, 457–458; vidi i: J. Krišto, *Katolička crkva*, II, 77.

konferencija održanih u Zagrebu od 17. do 19. novembra, koji su upućeni Paveliću 20. novembra. Tu je naglašeno da se prihvataju odredbe Kongregacije za istočne crkve od 17. jula 1941. u vezi s prelaskom pravoslavnih na grkokatoličku veru. Odmah zatim je navedeno da se prihvata odredba Svete Apostolske stolice od 18. oktobra, u kojoj je jasno iznet stav o prelasku pravoslavnih na rimokatoličku veroispovest. U toj odredbi Svete Stolice je navedeno da nekatolici koji žele prelaz mogu da se obrate na grkokatoličke župe tamo gde one postoje. Ali “ako isti odijeljeni (nesjedinjeni) ne će ili ne mogu održati svoj istočni obred, neka im se dade sloboda prihvatiti latinski obred”.¹⁸⁹

Stav hrvatskog episkopata i nadbiskupa Stepinca prema NDH i njenom delovanju, uz ostalo i na preveravanju pravoslavnih Srba, oslonjen na stav Svete Stolice, svodio se na sledeće: ustaška vlast je legitimni predstavnik hrvatskog naroda i ima puno ovlašćenje da tumači državne interese i deluje u skladu s njima. Svoj stav nadbiskup je sasvim jasno predstavio u pismu Državnom sekretaru Svete Stolice Maljoneu (Luigi Maglione) 24. maja 1943, kojem je priložen spisak akcija na pomoći Srbima i Jevrejima. Nadbiskup je povoljno ocenio delovanje hrvatske vlade, odbacujući “srpske optužbe” da je RKC “odobrila i inscenirala mere protiv šizmatika”. Priznao je da je bilo okrutnosti i zločina, ali su to vršili pojedinci u ime vlade, mimo autoriteta države i često protiv njenih uredbi, zbog čega su mnogi streljani. Nadbiskup je i za te zločine imao razumevanja okrivivši za njih kolektivno same Srbe, ističući da su oni tokom dvadeset godina kršili sva prava hrvatskog naroda. Nabrajajući dobra koja je hrvatska vlada učinila, nadbiskup je istakao zabranu abortusa i pornografskih izdanja za koje je okrivio Srbe i Jevreje, zabranu masonerije, ogorčenu borbu protiv komunizma, koji je počeo da cveta pod “beogradskom vladom”. Kao zasluge hrvatske (ustaške) vlade, Stepinac je istakao i borbu protiv bogohuljenja, hrišćansko obrazovanje vojnika, veliku pomoć Crkvi, njenom sveštenstvu i ustanovama.¹⁹⁰ Određeni nesporazumi između nadbiskupa Stepinca i ustaške vlade poticali su iz njegove bojazni da vladina politika masovnog

189 J. Krišto, *Katolička crkva*, II, 114.

190 ADSS, 9, 221–224.

ubijanja doprinosi širenju komunističkog uticaja i da time ugrožava opstanak NDH.¹⁹¹ I pored toga, Stepinac je do samog kraja postojanja NDH ostao lojalan Paveliću pokušavajući i sam, uz pomoć Vatikana, da doprinese spasavanju ustaške države.¹⁹²

Nadbiskup Stepinac i ustaška vlada imali su podršku papskog legata u NDH opata Markonea i u politici prekrštavanja Srba, mada uz određene rezerve. To može da se vidi iz Markoneovog pisma državnom sekretaru Maljoneu od 8. maja 1943.¹⁹³ Papski legat u NDH je objašnjavao da je proterivanje i ubijanje pravoslavnog sveštenstva bilo posledica toga što je “šizmatička hijerarhija bila otvoreno uključena u državni udar” marta 1941. Imao je razumevanje za to što su se ustaše i vladine trupe “tu i tamo okrutno poneli prema šizmatičkom stanovništvu”. Istakao je da je hrvatski episkopat na konferenciji u Zagrebu novembra 1941. protestovao “protiv ekscesa ustaša i posredovanja vlade u preobraćanju šizmatika”. On sam je nastojao da ukaže Poglavniku “na neophodnost da se sporo i pažljivo pristupi preobraćanju šizmatika” i podsetio ga “i na potpuno uništavanje njihovih crkava”. Markone je bez rezerve branio i Pavelića i njegovu versku i nacionalnu politiku, a može se zaključiti da je i osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve imalo podršku papskog legata, odnosno Svete Stolice.¹⁹⁴

IX

Stav tvoraca i pokrovitelja ustaške države, Italije i Velikonemačkog Rajha prema nasilnom preveravanju pravoslavnih Srba bio je uslovljen njihovim političkim i vojnim interesima. Masovno ubijanje Srba, koje je pratilo konverziju, izazvalo je srpske ustanke, a delovanje ustanika je sve više ugrožavao interese osovinskih saveznika u NDH. To je bio dobar povod Italiji da proširi zonu svog vojnog prisustva u dubinu teritorije ustaške države (Dru-

191 Д. Живојиновић, *Ватикан, католичка црква и југословенска власт*, 66–68.

192 Milan Koljanin, Dragica Koljanin, “Archbishop Stepinac, Independent State of Croatia and Western Allies”, *Istraživanja – Journal of Historical Researches*, 30, 2019, 291–293.

193 ADSS, 9, 219–221.

194 “Nikada od strane hrvatske vlade nije bilo verskih progona šizmatika, štaviše već više od godinu dana oni imaju naklonost i pomoć civilnih vlasti.” ADSS, 9, 221.

ga zona) i da ostvari političku i vojnu korist pojavljujući se kao zaštitnici života i osnovnih ljudskih prava ugroženih Srba. U italijanskim vojnim izveštajima, koji su se zasnivali na svedočenju o masovnim zločinima i na izjavama ustaških prvaka, nedvosmisleno je naglašavano šta je cilj režima i kakva je uloga rimokatoličkog sveštenstva.

Komandant Druge italijanske armije general Ambrozio (Vittorio Ambrosio) je u svom izveštaju od 11. juna 1941. uporedio ustaška nasilja nad Srbima s onima iz “najtamnijeg perioda Srednjeg veka” navodeći da se teror sprovodi “bez znanja same državne vlasti [...] skoro uvek na inicijativu lokalnih grupa”.¹⁹⁵ Pri tome je istakao i ulogu lokalnih rimokatoličkih sveštenika. “U nekim zonama, poput kninske, sami sveštenici pozivaju u borbu i oni lično su na čelu kaznenih ekspedicija protiv srpskog stanovništva i pravoslavnog sveštenstva i stoga nije retko videti fratra na čelu povorke kako podstiče i zove na najstrašniju osvetu. Opet u Kninu, u tome se posebno ističe sveštenik reda Sv. Franje, otac Šimić Vjekoslav iz samostana u Vrpolju kod Knina, koji se ne libi da podstiče ustaše u noćne pohode i ekspedicije da po kućama hapse i odvođe Srbe pravoslavce.”¹⁹⁶ Istakao je da tom nasilju s političko-verskom pozadinom treba stati na kraj jer Kraljevina Hrvatska može da bude “zahvaćena nekim revolucionarnim pokretom koji bi kompromitovao ne samo njen razvoj, već i sam opstanak”.¹⁹⁷ General Ambrozio je izveštavao da ovakvi postupci izivaju veliko nezadovoljstvo kod njegovih trupa i bojao se da može doći do sukoba s počinocima zločina koji se dešavaju na očigled hrvatskih vlasti.¹⁹⁸ Do nekih incidenata je ipak došlo, pri čemu su se na udaru Italijana našli i najodgovorniji za zločine. U izveštaju komandanta kopnene vojske NDH od 1. jula navedeno je da su italijanski žandarmi 19. juna u Kninskom Polju “istukli našeg župnika fra O. Šimića”.¹⁹⁹

195 Mila Mihajlović, *Jugoslavija: april 1941. – septembar 1943. Italijanski izvori: dokumenti o maskru Srba u Dalmaciji, Lici i Kninskoj krajini*, Beograd, Udruženje srpskih izdavača, 2012, 56–61.

196 Ibidem. Vidi i: V. Novak, *Magnum crimen*, 652–653.

197 Mila Mihajlović, *Jugoslavija: april 1941. – septembar 1943. Italijanski izvori*, 59–60.

198 Isto, 66.

199 *Zločini NDH*, 175.

Dok je u junu 1941. general Ambrozio smatrao da se teror nad Srbima sprovodi na lokalnu inicijativu, on je ubrzo shvatio da je reč o politici ustaške vlade. U svom izveštaju od 28. septembra 1941. general Ambrozio je naveo da ministar Budak i druge ličnosti režima javno ističu da je cilj “totalno fizičko uništenje srpskog stanovništva. Isto tako su brojni slučajevi katoličkih sveštenika koji su, u slepoj nepopustljivosti svoje vere, pozivali na uništenje Srba, onda kada u tome nisu i neposredno sami učestvovali.”²⁰⁰

Na teritorijama koje su se od kraja avgusta 1941. našle pod italijanskom vojnom kontrolom došlo je do kakvog-takvog obnavljanja redovnog života, mada je i tu svaki otpor kažnjavao surovim represalijama. Naprotiv tome, na ostalom delu NDH, odnosno u nemačkoj interesnoj zoni, organizacija i sveštenstvo SPC su uništeni ili proterani, dok je srpski narod izložen nasilnom pokatoličavanju. Prvih meseci posle početka akcije nasilne konverzije nemački predstavnici, pre svega poslanik Kaše (Kasche), smatrali su da je to unutrašnjepolitičko pitanje i da se ne treba mešati.²⁰¹ U skladu s tim, nemački predstavnici u NDH su odbijali da intervenišu za Srbe koji su im se obraćali zbog nasilja vlasti, s obrazloženjem da se “radi o pitanju unutrašnje politike”.²⁰² Ipak, nasilja nad Srbima prilikom proterivanja iz Banja Luke u drugoj polovini jula 1941. izazvala su nezadovoljstvo nemačkih vojnih komandanata. To nije dovelo ni do kakvog rezultata jer je masovan teror bio deo državne politike NDH, koja je imala punu podršku Berlina, barem u to vreme.²⁰³ Proterivanje iz Banjaluke pogodilo je

200 M. Mihajlović, *Jugoslavija: april 1941. – septembar 1943. Italijanski izvori*, 81–86.

201 Poslanik Kaše je to rekao vodi nemačke narodne grupe u NDH Branimiru Altgajeru; Петар Ђурић (прир.), *Зачиси на смрт осуђеног Volksgruppenführера Алтгајера. Саслушање Бранимира Алтгајера, вође Немачке националне мањине, у загребачкој Удби 1946. и 1947. године о деловању фолксдојчера у Краљевини Југославији и усташкој НДХ*, Београд, Југоисток, Информатика, 2018, 292.

202 VA, NDH, k. 153a, br. reg.13/5-135, k. 153a, Kr. tal. konzulat Banja Luka, šifrirana brzojavka, Banja Luka, 12. VII 1941.

203 Ustaški stožernik u Banja Luci Viktor Gutić požalio se italijanskom konzulu Fabianiju da ga je general Fortner teško uvredio optužujući ga da nečovečno postupa sa Srbima, kao i da mu je rekao: “Zatvorit ću vas i celu vašu kliku”. Gutić je posle toga otišao u Zagreb da izvesti Pavelića. Posle tri dana Gutić se vratio iz Zagreba i izvestio Fabianija da je Pavelić potpuno odobrio njegovo postupanje sa Srbima koji su prote-

oko 2.000 Srba koji su deportovani u logor u Slavonskoj Požegi. Međutim, prema izveštaju italijanskog vicekonzula od 12. jula 1941. ni položaj oko 1.500 Srba koji su nedavno prešli na rimokatoličku veru nije bio siguran. Kao i ostali Srbi, i oni su bili zatvoreni u Banja Luci, ali je naknadno njih 50 pušteno na slobodu.²⁰⁴

Za razliku od stava poslanika Kašea, vođa nemačke narodne grupe (folksdojčera) Altgajer (Altgayer) je smatrao da politika pokrštavanja Srba može ugroziti i nemačku manjinu, zbog čega je upozoravao odgovorne nemačke faktore. On je smatrao da opasnost proizlazi iz činjenice da je katolički kler glavni nosilac hrvatske asimilacione politike prema Njemcima u Slavoniji i Sremu. U nekoliko navrata je upućivao duže dopise poslaniku Kašeu, u kojima ga je upozoravao “na hitnu potrebu žurnog i širokogrudnog rješenja srpskog pitanja u Hrvatskoj i osobito podvukao štetne posljedice koje će nastati za njemačku narodnu skupinu”.²⁰⁵ Prema Altgajeru, jedan broj nemačkih asimilanata je bio fanatičan i šovinistički poborik velikohrvatskih državnih koncepcija. Upravo oni su bili najneugodniji i najodlučniji protivnici nemačke narodne grupe. Takvi su u Osijeku bili veliki župan dr Hefer, ustaški tabornik Glaser, ustaški pukovnik Stier i drugi.²⁰⁶ Smatrao je da ako bi nestali Srbi, nemačka bi manjina “bila izložena znatno pojačanom pritisku pohrvaćivanja, osobito kod izrazito nacionalnog šovinističkog duha ustaša”.²⁰⁷

rani iz Banja Luke; VA, NDH, k. 153a, br. reg. 13/5.132, Kr. Tal. konzulat, šifrirana brzojavka, Banja Luka 21.VII 1941; VA, NDH, k. 153a, br. reg. 13/5.131, Kr. Tal. konzulat, šifrirana brzojavka, Banja Luka, 24. VII 1941.

204 VA, NDH, k. 153a, br. reg.13/5.135, Kr. Tal. konzulat, šifrirana brzojavka, Banja Luka, 12. VII 1941.

205 *Записи на смрт осуђеног*, 551.

206 Isto, 238. “Kod izvjesnog broja slavonskih Nijemaca postojalo je mišljenje da su oni pozvani da postanu vode hrvatskog naroda i da u hrvatskom životu zauzmu važnije položaje, te da se zbog toga moraju politički i jezički pohrvatiti. Ova pojava nazvana je ‘Strossmayerovim kompleksom’; ibidem. O žestokom otporu nemačkih katolika u Sremu i Slavoniji pohrvaćivanju od strane biskupa Štrosmajera putem crkve, vidi: Isto, 114, 551.

207 Isto, 315.

Jedan od naizrazitijih primera kroatizovanih Nemaca koji su bili i istaknute ustaše i fanatični misionari na prevođenju pravoslavnih Srba na rimokatoličku veru bio je fra Sidonije Scholz iz franjevačkog samostana u Našicama. Njegove pretnje Srbima da moraju preći na rimokatoličku veru bile su praćene interniranjem u iseljenički logor u Slavonskoj Požegi, odakle je jedini spas bio konverzija.²⁰⁸ U nekoliko svedočenja pater Scholz je okrivljen kao organizator ubistva paroha Đorda Bogića iz Balinaca, nakon čega je usledio sve jači pritisak za prelaz na rimokatoličku veru u brojnim slavonskim srpskim selima. To je trajalo do maja 1942. kad ga ubijaju partizani.²⁰⁹

Nemački predstavnici u NDH, napose policija, bili su u toku cele akcije prekrštavanja. Na osnovu izveštaja okružnih folksdojčerskih vođa, Altgajer je šefu nemačke Operativne komande Policije bezbednosti i Službe bezbednosti u NDH Vilhelmu Bajzneru (Wilhelm Beisner) podneo nekoliko desetina referata o pokrštavanju Jevreja i prelazu Srba na rimokatoličku veru.²¹⁰ I pored ovakvog Altgajerovog mišljenja, vojne jedinice domaćih Nemaca bile su pouzdan deo sistema vlasti NDH i učestvovalе su u teroru nad srpskim stanovništvom, kao i u borbi protiv Narodnooslobodilačkog pokreta.

X

I pored bezrezervne podrške poslanika Kašea ustaškoj državi i ustašama, pod nemačkim je pritiskom od početka 1942. godine počela da se menja državna politika prema Srbima. Međutim, to nije značilo i napuštenje krajnjeg cilja, eliminacije Srba iz NDH, nego prilagođavanje okolnostima. Sve krupnije vojne operacije protiv Narodnooslobodilačkog pokreta pružale su priliku za nastavak te politike. Nemcima nije odgovaralo širenje ustanka jer je ugrožavalo njihove vitalne interese i zahtevalo je sve veće

208 V. Novak, *Magnim crimem*, 638–645.

209 *Dokumenti o protunarodnom radu*, 96–102.

210 *Записи на смрт осуђеног*, 83, 551.

vojno angažovanje. Posle uništenja većeg dela ustaničkog pokreta u Srbiji do početka decembra 1941, nemačka komanda je nastojala da se isto dogodi i u NDH. Za to je, osim vojničkog poraza ustanika, bila neophodna i promena politike prema Srbima, kojima je trebalo dati osnovna građanska prava.²¹¹

Nemačka komanda u Srbiji je imala iscrpne informacije o politici uništenja Srba koju je sprovodila ustaška vlada. Šefovi nemačke vojne uprave u Srbiji u nekoliko su navrata tražili da se promeni ustaška politika prema Srbima, jer njihova stradanja i pristizanje desetina hiljada izbeglica ugrožavaju prilike u samoj Srbiji i provociraju jačanje ustanika. Već krajem juna 1941, šef upravnog štaba u Srbiji Harald Turner obavestio je o tome nemačkog poslanika u Zagrebu Kašea navodeći detaljne podatke o velikom broju zločina.²¹² Na osnovu do tada prikupljenih izjava izbeglica i drugih dokumenata, nemački vojni komandanti su u dva memoranduma Sinoda SPC, iz jula i avgusta 1941, dobili iscrpnu informaciju o zločinima ustaške države. Ma koliko se nemačka politika rukovođila principom “kažnjavanja Srba” i oslanjanja na Hrvate, odnosno na ustašku državu i Pavelića, ona zbog sopstvenih interesa nije mogla da ignoriše realnu situaciju i stavove srpskih predstavnika. Na osnovu brojnih novih podataka bilo je jasno da je tokom jeseni 1941. akcija prisilne konverzije pravoslavnih Srba dobila na zamahu. Stoga je Sinod SPC početkom januara 1942. uputio vojnom komandantu Srbije generalu Baderu memorandum o prekrštavanju Srba u NDH.²¹³

O promeni odnosa ustaške vlade prema Srbima i pravoslavlju, poslanik Kaše je izvestio 12. februara 1942. šefa upravnog štaba u Srbiji Haralda Turnera. Prema Kašeu, poglavnik Pavelić je “pre nekoliko dana odlučio da

211 “Promemorija o konferenciji opunomoćenog komandanta u Srbiji kod nemačkog generala u Zagrebu, kod poslanika pri hrvatskoj vladi, kao i kod predsednika hrvatske vlade i maršala hrvatske vojske 23. I 1942. u Zagrebu, *Zbornik NOR*, XII, knj. 2, 64–68.

212 *Zločini NDH*, 139–142. Vidi i: Isto, 137–138, 149–150. Naslov ova dva dokumenta koje je dao priređivač ne mogu biti tačni. Sigirno se radi o dva dopisa srpskih vlasti upućenih nemačkim vlastima u Srbiji.

213 Вељко Ђурић, *Голгота Српске православне цркве 1941–1945*, 239.

se mora učiniti kraj pokrštavanju u katoličanstvo. On ne može da dozvoli pravoslavnu srpsku crkvu u ovim oblastima. Ipak će u Hrvatskoj da uvede ortodoksnu crkvu, da bi pravoslavcima opet otvorio njihove crkve. On će takođe u novom Saboru imati nekoliko ortodoksa. Osim toga će preduzeti i dalje mere za umirenje i obezbeđenje rada i hleba ortodoksnom stanovništvu u mirnim i za umirenje pristupčnim oblastima. U ustaničkim oblastima ovo, naravno, nije moguće.”²¹⁴ Pavelić je jasno stavio do znanja da Srbi na ustaničkim područjima neće biti pošteđeni, tako da je svaki stvarni sukob ili incident mogao da bude povod za nastavak uništenja. Često nikakav povod nije ni morao da postoji, kao što je pokazao i pokolj hiljada Srba u okolini Banja Luke nedelju dana pre susreta Kašea i Pavelića, i brojni drugi pokolji gde su među žrtvama bili i mnogi koji su prešli na rimokatoličku veru.

Nije potpuno jasno ko je inicirao ideju o posebnoj pravoslavnoj crkvenoj organizaciji koja bi bila podređena ustaškim vlastima. To su predlagali i nemački predstavnici, a ta ideja je postojala u hrvatskoj politici još šezdesetih godina 19. veka.²¹⁵ Najava promene odnosa prema Srbima mogla se čuti na zasedanju Hrvatskog sabora 28. februara 1942. Tada je poglavnik Pavelić izjavio da nemaju ništa protiv pravoslavlja, ali imaju protiv SPC. Negirao je da je politika države da pravoslavne prevede na katoličku veru i da je to “pušteno svakome na volju.”²¹⁶ Zbog ovakvih najava, Sinod SPC je sredinom marta 1942. uputio novi memorandum nemačkom vojnom zapovedniku u Srbiji,²¹⁷ očigledno ne shvatajući da se ustaška vlada ne bi odlučila na ovaj korak bez nemačke saglasnosti. Akcija na osnivanju Hrvatske pravoslavne crkve se hronološki, suštinski i organizaciono u znatnom meri podudarala s akcijom Mađarske na osnivanju Mađarske pravoslavne crkve, ali uz mnogo manju nemačku podršku.²¹⁸

214 *Zbornik NOR*, XII, knj. 2, 142.

215 Д. Ђукић, “Правни положај Хрватске православне цркве”, 274.

216 *Poglavnik Saboru i narodu*, према: Драго Његован (прир.), *Злочини окупатора и њихових помагача у Воводини 1941-1944*, II група масовних злочина (Срем), Почетак окупације и стварање НДХ, као и први месеци “државно-правног” уређења, Нови Сад, Прометеј, Мало историјско друштво, 2013, 127.

217 В. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве*, 240.

218 Александар Стојановић, Растко Ломпар, “Ангажман Независне Државе Хрватске на међународном признању Хрватске православне цркве”, *Токови историје*, 2/2019, Београд, 2019, 41–42.

Zakonskom odredbom o Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi od 3. aprila 1942. proglašena je nova autokefalna crkvena organizacija na kanonskom području Srpske pravoslavne crkve. Dva dana posle zakona, objavljen je i Ustav Hrvatske pravoslavne crkve, a istog je dana poglavnik Pavelić imenovao arhiepiskopa Germogena, ruskog emigranta, za mitropolita. Celi ovaj postupak je bio mimo svih pravoslavnih crkvenih kanona, a nova crkvena organizacija je bila potpuno zavisna od državnih vlasti. Stvorena je marionetska kvazicrkvena organizacija koja je ostvarivala ciljeve vlasti NDH.²¹⁹ Nova crkvena organizacija nije imala svoju imovinu, a njene aktivnosti država je finansirala imovinom oduzetom od SPC. Jedan od glavnih zadataka nove "crkve" je bio da odvraći Srbe od učešća u ustaničkom pokretu. U svojoj poslanici objavljenoj 29. avgusta 1942. Germogen je istakao sledeće: "Duhovna djeco moja! Braćo Pravoslavna! Vratite se kući svojoj i redovitom životu pod punom zaštitom zakonitih vlasti. Odrecite se bezbožnika koji vam tružu Vaše duše i rade vam o glavi. Blagost i dobronamernost zakonitih vlasti pruža svima mogućnost da nastavite svojim redovitim životom građana i vjernih sinova pravoslavne crkve."²²⁰

Stvaranje nove crkvene organizacije pravoslavnih pod hrvatskim imenom, Srbima je stvaralo privid normalnog života. Međutim, to je istovremeno bio udar na srpski nacionalni identitet jer je nova crkvena organizacija bila potpuno u službi hrvatske nacionalne ideologije. I pored zalaganja državnih vlasti da se nova crkvena organizacija etablira i da dobije priznanje drugih pravoslavnih crkava, cela ova akcija nije imala većeg uspeha.²²¹

Osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve nije potpuno prekinulo preveravanje pravoslavnih Srba na rimokatoličku veru. Pokatoličavanje je

219 Д. Ђукић, "Правни положај Хрватске православне цркве", 283.

220 Graničar, Zemun, 29.VIII 1942, prema: Мара Шовљаков, "Галерија ликова Хрватске православне цркве", *Споменица Историјског архива Срем*, 9, Сремска Митровица, 2010, 71. Dve године по оснивању, покренут је и званични орган НРС *Glas pravoslavlja*, који је штампан латиничним писмом.

221 В. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве*, 325–345; Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945–1970. Први део: 1945–1953*, Београд, Институт за новију историју Србије, 2002, 99–100.

nastavljeno na pojedinim područjima i posle aprila 1942. godine. O tome su, kao i ranije, objavljivane vesti u novinama, što govori da su vlasti i porred osnivanja nove crkvene organizacije za pravoslavne i dalje podsticale pokatoličavanje. U tome su, kao i ranije, glavnu ulogu imali misionari iz franjevačkog reda u saradnji s lokalnim župnicima i državnim vlastima.²²² U preveravanju Srba iz sela kotara Podravska Slatina, među franjevcima je najaktivniji bio fra Petar Berković. Na "svečanostima" prilikom preveravanja prisustvovala bi i neka ustaška jedinica, a često i veliki župan dr Stjepan Hefer iz Osijeka. *Nova Hrvatska* je 9. aprila 1942. izvestila da su "povratnici na djedovsku vjeru" iz Kutjeva, Voćina, Požege i Čačinaca kod Orahovice poslali telegrame nadbiskupu Stepincu u kojima su izražavali svoju "duboku odanost" njemu i "svetoj Crkvi" moleći ga za "zaštitu i blagoslov".²²³ Ni pola godine posle preveravanja mnogi od njih će biti internirani u ustaške logore.²²⁴ Sa manjim brojem prelaza na rimokatoličku veru, u drugoj polovini 1942. smanjio se i broj napisa u novinama. *Hrvatski list* je 3. oktobra 1942. izvestio da je celo selo Sremske Laze prešlo na rimokatoličku veru zaslugom župnika iz starih Jankovaca dr Marka Baličevića. U tome je imao podršku predstojnika gradskog poglavarstva iz Vinkovaca Ivana Tolja i jedne ustaške jedinice.²²⁵ Državna pomoć sveštenicima zaduženim za naseljenike i prelaznike u rimokatoličku veru nastavljena je do kraja postojanja NDH, što je uređivano i novim propisima. Zakonima od 20. januara i 8. februara 1944. dušebrižnici zaduženi za preseljenike i prelaznike na rimokatoličku veru dobili su pravo da za verske obrede uzimaju naknadu u skladu s propisima nadležne crkvene vlasti.²²⁶

I tokom 1942. pokazalo se da prelazak na rimokatoličku veru ne znači i sigurnost života i imovine. To je pre svega važno za područja na kojima su snage NDH, same ili s nemačkim snagama, izvodile vojne operacije

222 V. Novak, *Magnum crimen*, 653–654, 697–701.

223 *Dokumenti o protunarodnom radu*, 92–93.

224 M. Radanović, 'Slavonijo, tripit si gorila...', 102–104.

225 *Dokumenti o protunarodnom radu*, 93; svedočenje Lazić Bože u: Milan Stanić (ur.), *Sudjenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*, Zagreb, 1946, 410–412.

226 Д. Ђукић, "Правни положај Хрватске православне цркве", 271–272.

protiv ustanika. Masovno ubijanje i interniranje “prelaznika” nastavilo se tokom velike vojne operacije snaga NDH na Kordunu, Petrovoj Gori i Baniji aprila i maja 1942.²²⁷ Kada je saznala za masovno deportovanje muškaraca, žena i dece s Korduna, Diana Budisavljević je, prilikom audijencije 26. maja 1942, skrenula pažnju nadbiskupu Stepincu da su mnogi od progonjenih “prešli na katoličku vjeru i njegova je dužnost zauzeti se za njih”. Nadbiskup je to obećao, ali gospođa Budisavljević nije mnogo verovala u to.²²⁸ Pokazalo se da je bila u pravu. Stanovnici banijskih sela Crkveni Bok, Ivanjski Bok i Strmen su septembra 1941. prešli na rimokatoličku veru. I pored toga, 13. oktobra 1942. su ustaše iz koncentracionog logora Jasenovac neke stanovnike ubili, sela opljačkali, a sve ostale stanovnike internirali u logor. Zahvaljujući intervenciji nemačkog generala u Zagrebu Edmunda Glajzea fon Horstenaua, posle nekoliko dana oni su oslobođeni.²²⁹ Takvih primera bilo je do samog kraja rata, naročito tokom krupnih vojnih operacija protiv snaga Narodnooslobodilačkog pokreta. Treba naglasiti da je tada stanovništvo stradavalo i bez obzira na njihovu versku ili nacionalnu pripadnost.

XI

Proces eliminacije Srba u NDH je vršen ubijanjem, proterivanjem i prevećavanjem, uporedo s pljačkom i uništavanjem pravoslavnih crkava ili njihovim pretvaranjem u rimokatoličke. Istovremeno, pravoslavne crkve su imale još jednu namenu. Brojne fizičke likvidacije su vršene u samim pravoslavnim crkvama, koje su uglavnom zatim rušene. To je imalo snažan simbolički značaj kako za počinioce, tako i za žrtve. Ubijanje u crkvama je simbolizovalo fizičko uništenje srpskog naroda, dok je rušenje crkve bilo simboličko uništenje bitnog dela njihovog identiteta, pripadnosti pravoslavnom hrišćanstvu. Time se u potpunosti ostvarivalo ono što su ustaški prvaci u svojim govorima isticali, da na Srbe ostane samo “zla uspomena”.

227 Isto, 81–85.

228 *Dnevnik Diane Budisavljević*, 54.

229 Maja Kљаић Вејновић, Никола Д. Турајлић, *У рајама геноцида*, 75–97.

Tokom leta 1941. masovne egzekucije su vršene u pravoslavnim crkvama u Širokoj Kuli, Velikoj Kladuši i Bosanskoj Krupi.²³⁰ Pravoslavna crkva u Topuskog je početkom jula 1941. postala mesto interniranja i mučenja Srba iz Topuskog, koji su zatim ubijeni u samoj crkvi na svirep način hladnim oružjem. I ova crkva je posle toga srušena.²³¹ Posebno mesto u kolektivnoj svesti steklo je masovno ubijanje Srba u glinskoj crkvi Rođenja Presvete Bogorodice krajem jula i početkom avgusta 1941. Prognani Slovenci su tokom jula i avgusta 1941. bili svedoci masovnih zločina nad Srbima, među njima i u crkvi u Širokoj Rijeci u opštini Krstinja.²³² Prema izjavi Mile Miškovića datoj u Komesarijatu za izbeglice u Beogradu, ustaše i domobrani su 20. avgusta 1941. opljačkali i zapalili srpske pravoslavne crkve u Radovici, Širokoj Rijeci i Buhaču.²³³ Tokom vojnih operacija snaga NDH protiv ustanika u jesen i zimu 1941/1942, srpske crkve u Švici, Kolariću, Sadilovcu, Kusonjama i Zborištu služile su kao mesta ubijanja celokupnog pohvatanog stanovništva.²³⁴ Ubijanje Srba u pravoslavnim crkvama i njihovo uništavanje zajedno sa žrtvama nastavljeno je i 1942. godine.²³⁵

Imovina crkava i manastira SPC, kao i crkvenih zadužbina, ubrzo po osnivanju NDH postala je predmet pljačke i razaranja. Već 30. aprila 1941. u srpskim manastirima u Sremu vlasti su počele da postavljaju komesare koji su imali ovlašćenja da upravljaju njihovom imovinom. Tim povodom

230 AJ, 110, dos. br. 3748, Izjava Ivke Bronzović iz Perušića pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje ratnih zločina Hrvatske, 1. XI 1944; D. D. Miljković, *Stradanja u Cazinskoj krajini*, 31–86; Б. Бокан, “Кулминација усташког геноцида”, 232.

231 AJ, 110, inv. br. 249, Izjava Julke Škara, restauraterke iz Topuskog.

232 T. Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji*, 402; vidi i: Петар Зинаић, *Геноцид на Кордуну и околици*, 242–246.

233 Đ. Zatezalo, ‘*Radio sam svoj seljački i kovački posao*’, 172.

234 Душан Љ. Кашић, “Српска црква у тзв. Независној Држави Хрватској”, *Српска православна црква 1920–1970. Споменица о 50-годишњици васпостављања Српске патријаршије*, Београд 1970, 200–201; Јован Мирковић, *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској*, passim.

235 Радован Пилиповић, “Православни храмови као места страдања њихових верника 1941–1942. године”, *Ореоли и сенке (Расправе из историје Српске Православне Цркве у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године)*, Београд, Музеј жртава геноцида, 2016, 114–135.

dolazilo je do sporova s predstavnicima nemačke nacionalne manjine.²³⁶ Posle formiranja Državnog ravnateljstva za ponovu 24. juna 1941, nadležnost nad imovinom SPC je prenet na ovu ustanovu. Okružnicom Ministarstva pravosuda i bogoštovlja i Ministarstva unutarnjih poslova od 30. jula 1941. regulisano je pitanje matičnih knjiga pravoslavnih i crkvene imovine. Okružnicom je samo sankcionisano već izvršeno oduzimanje matičnih knjiga. Pre nego što su internirani i deportovani iz NDH, sveštenici SPC su po naređenju lokalnih vlasti morali da predaju matične knjige svojih parohijana.²³⁷ Pljački su bili izloženi i srpski sveštenici i njihove porodice, kako oni koji su ubijeni, tako i oni koji su depotovani u iseljeničke logore i proterani u okupiranu Srbiju. O zgradama i zemljištu koje pripada pravoslavnoj crkvi trebalo je da odlučuje Ministarstvo seljačkog gospodarstva, “odnosno Državno ravnateljstvo za ponovu, u dogovoru sa Ministarstvom pravosuda i bogoštovlja”.²³⁸ Okružnica je 8. avgusta iste godine objavljena u *Katoličkom listu* s uputstvom nadbiskupa Stepinca o njenom sprovođenju. Monasi pravoslavnih manastira koji nisu ubijeni, internirani su do sredine avgusta 1941. Njihova imovina je i formalno prenet u vlasništvo NDH “pa se gruntovno prenosi u posjed i vlasništvo Državnog ravnateljstva za ponovu u Zagrebu”.²³⁹ Po ukidanju ravnateljstva, nadležnost nad imovinom SPC je preuzeo Ured za podržavljeni imetak.

Za rušenje crkava SPC je bila zadužena posebna ustanova, Ured za rušenje pravoslavnih crkava, na čijem čelu je bio poverenik Glavnog ustaškog stana potpukovnik i lekar iz Zagreba dr Dujmović. Ured je prestao s

236 Д. Вулетић, *Судбина културне баштине Срема*, Сремска Митровица, 1992, 32–33.

237 AS, G-2, f. 4, Ustaški stožer za Bosansku Hrvatsku i Likvidator Vrbaske banovine, gospdinu proti Kosti Dušaniću, parohu grčko-istočne bistričke parohije, pov. br. 473, 10. srpnja 1941, Banja Luka. Uz kopiju ovog poziva nalazi se i kopija zapisnika o primopredaji knjiga matica venčanih, rođenih, umrlih i domovnika, kao i predaji okruglog štambilja opštine.

238 *Zločini NDH*, 412–413. Dodatna uputstva za sprovođenje ove okružnice izdalo je Ministarstvo unutarnjih poslova 2. avgusta 1941; *Zločini NDH*, 412, napomena 2.

239 Динко Давидов, “Уништавање српских православних цркава. Независна Држава Хрватска 1941–1945”, *Геноцид на ђ Србима у II светском рату, Зборник радова са међународног научног скупа*, (ур. Радован Самарџић), Музеј жртава геноцида, Српска књижевна задруга, 1995, 49.

radom posle osnivanja Hrvatske pravoslavne crkve aprila 1942. Kako je i posle toga nastavljeno rušenje crkava, Glavni ustaški stan je istog meseca zabranio njihovo dalje rušenje.²⁴⁰ Tokom kampanje rušenja pravoslavnih crkava uništeni su vanredno značajni crkveni objekti, celi niz fruškogorskih manastira, izvanredni primeri barokne umetnosti, kako u većim gradovima (Osijek, Kostajnica, Slavonski Brod), tako i po manjim gradovima i selima. Uništene su skoro sve seoske drvene crkve, vanredni primeri narodnog krajiškog sakralnog graditeljstva i umetnosti.

Inventar iz crkava je uništavan ili oduzet, uz ostalo i izuzetno vredne manastirske biblioteke. Uništavano je neprocenjivo kulturno i istorijsko blago srpskog naroda prikupljano vekovima i sačuvano u najtežim okolnostima. O razmerama uništenja i pljačke crkvene i privatne svešteničke imovine svedoči i akt šefa Vjerskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu fra Juričeva od 25. oktobra 1941. On je kao veliki problem u organizaciji pokatoličavanja istakao to što je inventar pravoslavnih crkava opljačkan ili neupotrebljiv, a tražio je da se reši i pitanje župnih kuća i stanova. Predložio je da se donese odluka "kojom bi eventualno prešle bivše parohijske kuće u posjed rimokatoličkih župa. Znajući da je iz tih kuća redovito sve razneseno osim nepokretnina trebalo bi i na to misliti."²⁴¹

Svetla tačka u tom zatiranju srpske nacionalne baštine bila je akcija prikupljanja i zaštite srpskog umetničkog i crkvenog blaga. Nju je organizovao i vodio ravnatelj Muzeja za umjetnost i obrt iz Zagreba profesor Vladimir Tkalčić. Na osnovu ovlašćenja Ministarstva nastave od 19. jula 1941, dobijenog mimo znanja ministra Mile Budaka, on je s osobljem drugih zagrebačkih muzeja spasio od uništenja oko 70% umetničkog i istorijskog blaga iz fruškogorskih manastira i iz Sremskih (u ratu: Hrvatskih) Karlovaca. Uspeo je da spasi i deo inventara iz seoskih crkava koje su sistematski rušene.²⁴²

240 Muzej Srema, Sremska Mitrovica, elaborat Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Vojvodine, prema: Динко Давидов, *Тотални геноцид. Независна Држава Хрватска 1941–1945*, Београд, Завод за уџбенике, 2013, 35–38; V. Novak, *Magnum crimen*, 694, нарочена 212.

241 *Dokumenti o protunarodnom radu*, 117–118.

242 Zapisnik pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu, 15. X 1945, izjave prof. Vladimira Tkalčića i dr Radoslava M. Grujića, prema: Динко Давидов, *Огрешења*, Шабац, Глас цркве, 1986, 110–122; Д. Вулетић, Судбина културне баштине Срема, 37–154, записници о преузимању ин-

O umetničkim predmetima transportovanim u Zagreb brinula je Komisija za prijem crkvenih stvari iz grkoistočnih crkvi pri Hrvatskom državnom muzeju, u kojoj je bio i V. Tkalčić. Komisija se obratila đakovačkom biskupu Akšamoviću u vezi s predmetima iz pravoslavnih crkava i sa samim crkvama. Biskupov odgovor od 8. juna 1942. daje sliku ne samo o stanju srpskih crkava u 20 gradova i sela njegove biskupije, nego i o ulozi koju je RKC imala u pretvaranju tih crkava u rimokatoličke, o oduzimanju i korišćenju njihovog inventara. Od pobrojanih 20 crkava, šest je bilo srušeno, jedna je pretvorena u rimokatoličku, a iz ostalih su inventar preuzeli novi župni odbori, osnovani posle pokatoličenja srpskih parohijana. Iz crkve u Bračevcima stvari je uzela sama biskupija i smestila u katedralnu crkvu u Đakovu.²⁴³

Prihodi od podržavljene imovine SPC uplaćivani su na poseban račun u Državnoj hipotekarnoj banci, partija 204 "Imovina srpske pravoslavne crkve". Uglavnom su to bili prihodi od izdavanja u zakup oduzetih kuća i zemljišta. Ove, inače velike prihode koristilo je versko odeljenje u Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja na čelu s dr Radoslavom Glavašom, čovekom od velikog Pavelićevog poverenja. Novcem od ove imovine podmirivani su razni izdaci, davana je potpora sveštenicima izbeglim s partizanskih područja, pomoć katoličkim studentima, njime su plaćani banketi s ministrima, veliki iznosi su upućivani franjevačkim samostanima, a jedan deo je predat Zagrebačkoj nadbiskupiji.²⁴⁴ Veliko imanje srpske pravoslavne crkvene opštine u Feričancima u Slavoniji ("Čitluk") predato je na korišćenje komandi koncentracionog logora Jasenovac. Na imanju je formiran poseban radni logor (logorska ekonomija), koji je bio u sastavu logora broj V (Stara Gradiška) iz jasenovačkog sistema logora.²⁴⁵

ventara iz fruškogorskih manastira septembra i oktobra 1941; Arhiv Vojvodine, Novi Sad, fond Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini (oznaka fonda: 183), k. 534, dr Milan Kostić, "Zločini na kulturno-istorijskim spomenicima i predmetima u Sremu".

243 V. Novak, *Magnum crimen*, 693–694. O ulozi biskupa Akšamovića u prekrštavanju Srba u svojoj biskupiji vidi i: Isto, 695–696.

244 Izjava činovnika Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja Alojzija Sučića, prema: V. Novak, *Magnum crimen*, 702–703.

245 Драго Његован (прир.), *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1945. VII група масовних злочина (Срем), Логори Сајмиште, Кушодија, Јасеновац, Нови Сад, Београд, Прометеј, Мало историјско друштво, Музеј жртава геноцида*, 2018, 238.

Sačuvano je više izvora iz kojih se vidi da su predstavnici RKC molili vlasti da im se dodele srpske crkve i manastiri i njihova imovina, kao i inventar iz njih, uz ostalo i crkvena zvona.²⁴⁶ Rimokatolička crkva je imala interes ne samo za crkvenu i manastirsku imovinu i mobilijar iz njih, nego i za pravoslavna groblja, koja su pretvarana u rimokatolička. Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu se obratio verskom odseku Ministarstva unutarnjih poslova tražeći da pravoslavna groblja postanu rimokatolička. Pri tome su se posebno interesovali za pravoslavno groblje u Gradini, na području Virovitice.²⁴⁷

XII

Stav Narodnooslobodilačkog pokreta prema preveravanju Srba od samog početka je bio izrazito negativan i nastojalo se na njegovom sprečavanju. Vesti o masovnim zločinima nad onima koji su se prijavili za “pokrst” brzo su se širile, što je bilo upozorenje da se takva prevara može ponoviti. Veoma snažan uticaj na srpsko stanovništvo je imalo masovno ubijanje Srba iz Vrginmosta, koji su ubijeni u pravoslavnoj crkvi u Glini 4. avgusta 1941. Operativno rukovodstvo Okružnog komiteta KPH Karlovca je u svojoj *Okružnici broj 1* od 26. avgusta 1941. tražilo od partijskih organizacija, kome-sara i komandira da organizuju narodne akcije “protiv rekvizicije, hapšenja, progona i ubijanja antifašističkih i nacionalnih boraca i preseljavanja, prekrštavanja i izvlaštivanja srpskog življa u Hrvatskoj”.²⁴⁸ Kordunaški partizani su kao jedan od svojih uspeha isticali odvracanje Srba od odlaska na preveravanje.²⁴⁹ I na drugim područjima partizanska propaganda je nastojala da odvraći Srbe od prekrštavanja. Okružni komitet Komunističke partije Jugoslavije za Srem štampao je decembra 1941. letak pod naslovom

246 Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb, Srpsko narodno vijeće, 2014, 264–269. Veliki broj zvona završio je u logoru Jasenovac u zgradi koju su zatočenici nazvali “Zvonara”; I. Goldstein, *Jasenovac*, 12–13.

247 F. Škiljan, n. d., 266.

248 Zbornik NOR, V, knj. 1, 45.

249 Miljkan Maslić, *Početak i razvoj ustanka naroda IV. rajona Korduna*, Zagreb, SKD Prosvjeta, 2010, 134.

Dole sa pokrštavanjem u kojem se zahtevalo da se nijedan Srbin ne sme “pokrstiti”.²⁵⁰

Prelazak Srba na rimokatoličku veru trebalo je da omogući njihovu kroatizaciji, integraciju u društveni sistem NDH i pasivizaciju prema Narodnooslobodilačkom pokretu, što je odgovaralo i nemačkom faktoru u NDH. Međutim, potpuna nesigurnost za očuvanje života i imovine i masovne represalije posle partizanskih akcija, ili bez ikakvog povoda, pogađale su ne samo muško, nego i celokupno stanovništvo pojedinih sela ili krajeva. To je uveravalo i “prelaznike” da je jedini izlaz iz takve situacije učesće u borbi kako protiv države koja je sprovodi teror, tako i protiv njenih pokrovitelja. Uporedo s jačanjem partizanskog pokreta i povećavanjem teritorija pod njegovom kontrolom smanjivala se mogućnost delovanja na prekrštavanju, kao i delovanja Hrvatske pravoslavne crkve. Samo preveravanje je gubilo stvarni značaj, što su organi nove vlasti i ozvaničili.

Vrhovni organ vlasti federalne Hrvatske (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, ZAVNOH) na sednici svog predsedništva 25. avgusta 1944. doneo je *Odluku o poništavanju prisilnog prekrštenja Srba*.²⁵¹ Odluka je doneta na predlog Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a. U prvom članu je konstatovano da je “nasiljima okupatora i ustaša još fizičkim i moralnim pritiskom iznuđeno prevođenje izvjesebnog broja Srba u Hrvatskoj s pravoslavlja na katoličanstvo ili koju drugu vjeru. To je nasilje, lišeno svake maralnosti i opravdanja, u suprotnosti sa zajamčenom slobodom i vjeroispovjesti i savjesti izraženom u t. 5. Deklaracije o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske. Zato je takvo prisilno prevođenje s pravoslavlja na katoličanstvo ili na drugu vjeru ništavno i bez svake vrijednosti.” Oni koji vode matične knjige, odnosno župne kancelarije Rimokatoličke crkve u Hrvatskoj, bili su dužni “redom

250 Чедомир Попов (ур.), *Војводина у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941–1945*, Нови Сад, Филозофски факултет, Институт за историју, 1984, 125. Prema V. Đuriću (*Голгота Српске православне цркве 1941–1945*, 119) ovo je bila prva komunistička organizacija koja je reagovala na prekrštavanje. Usto, on je kao datum štampanja letka naveo decembar 1942, umesto decembar 1941.

251 Slobodan Nešović, Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenta 1941–1945*, Beograd, Narodna knjiga 1983, 572–573.

sve takove upise izvršene za vrijeme neprijateljske okupacije da brišu kao posljedicu nasilničkog djelovanja okupatora i ustaša". Oni koji su vodili matične knjige parohijskih zvanja srpskopравoslavne crkve bili su dužni da uspostave "onakovo stanje upisa, kakvo je bilo do 10. IV 1941. godine, t.j. do okupacije naše zemlje od neprijatelja". Kod brisanja navedenih upisa "postupak treba da je brz i sumaran bez suvišnih formalnosti".²⁵²

Brisanje upisa u matičnim knjigama, koje su predate župnim kancelarijama uglavnom nije bilo teško sprovesti. Međutim, kada se radilo o matičnim knjigama SPC i vraćanje na stanje od pre 10. aprila 1941. to je bilo mnogo teže izvršiti zbog velikog broja ubijenih. Mnoge matične knjige su bile uništene ili im se izgubio trag.

Upadljivo je da su za prekrštavanje pravoslavnih Srba na rimokatoličku veru okrivljeni i okupatori i ustaše, kao i da nije pominjana uloga sveštenstva i same RKC u tom nasilju. Okrivljavanje okupatora je bilo u skladu s opštim partizanskim narativom po kojemu je okupator odgovoran za sve ono što je donela okupacija pa i za nasilno prekrštavanje. Iako je bila poznata uloga brojnih sveštenika i sveštениčkih redova u prekrštavanju Srba, to nije pomenuto, svakako iz političkih razloga. U skladu sa svojom verskom politikom, Narodnooslobodilački pokret je nastojao da se i rimokatoličko sveštenstvo u što većem broju priključi borbi pod njegovim vodstvom. Partizani su prihvatili malobrojne rimokatoličke sveštenike koji su pokazivali naklonost za oslobodilačku borbu. Među njima je svakako najistaknutiji bio monsinjor Svetozar Rittig, kanonik crkve Svetog Marka u Zagrebu. Radi dobrih odnosa i pridobijanja podrške RKC, prvi čovek partizanske vojske i sekretar Komunističke partije Jugoslavije Josip Broz bio je spreman i na krupne ustupke. Prema jednom izvoru iz 1952. godine, Broz je 1943. poslao nadbiskupu Stepincu emisara sa zahtevom da bude generalni vikar partizanskih jedinica. Nadbiskup je odgovorio da će prihvatiti ako ga papa Pije XII postavi na taj položaj.²⁵³ Ukoliko je navedeni izvor verodostojan, on pokazuje veliko Brozovo nepoznavanje prave prirode političkog i verskog angažovanja nadbiskupa Stepinca, koji se do pos-

252 Ibidem.

253 Д. Живојиновић, *Ватикан, Католичка црква и југословенска власт*, 86–87.

lednjih dana postojanja ustaške države zalagao za njeno održanje.²⁵⁴ Pitanje nasilnog pokatoličavanja Srba pojavilo se na velika vrata u javnosti na suđenju nadbiskupu Stepincu i drugima, oktobra 1946. u Zagrebu, kao deo optužbe protiv Stepinca i same RKC u ustaškoj državi. Tada su objavljeni brojni službeni dokumenti i svedočenja o ulozi RKC tokom akcija ustaške države na preveravanju Srba, koji su pokazivali da je crkva usko sarađivala s državom na nasilnom pokatoličavanju.

* * *

O rezultatima akcije pokatoličavanja pravoslavnih Srba u ustaškoj državi, kada je reč o broju prekrštenih, ne postoji saglasnost u historiografiji. Na osnovu raznih izvora navođene su različite brojke po kojima je tokom celog trajanja rata taj broj bio između 250.000 i 350.000 prekrštenih.²⁵⁵ Prema nemačkim obaveštajnim i diplomatskim izvorima iz aprila 1942, odnosno iz jula iste godine, broj pokatoličenih Srba je bio između 100.000 i 150.000.²⁵⁶ Ipak, čini se najverovatnijom brojka od 240.000 prekrštenih, kojom se nadbiskup Stepinac pohvalio u jednom izveštaju papi Piju XII, maja 1943. godine.²⁵⁷

Kada se razmatra pitanje preveravanja pravoslavnih Srba u ustaškoj državi, treba imati u vidu da se radilo uglavnom o njihovom preveravanju na rimokatoličku veru dok je preveravanje na grkokatoličku i islamsku veroispovest imalo marginalan značaj. Državni program pokatoličavanja Srba zasnivao se na stavu koji je nadbiskupu Stepincu izložio Pavelić odmah po preuzimanju funkcije šefa države. To je bio stav da država neće biti

254 M. Koljanin, Dragica Koljanin, "Archbishop Stepinac, the Independent State of Croatia and the Western Allies", *Istraživanja – Journal of Historical Researches*, 30, 2019, 290–293.

255 R. Radić, *Verom protiv vere*, 76; В. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве*, 116–117.

256 А. Стојановић, Р. Ломпар, "Ангажман Независне Државе Хрватске", 39.

257 Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941.–1945. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb, EPH media, 2010, 629–631.

tolerantna prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi jer to i nije prava crkva već politička organizacija. Taj stav je obradovao nadbiskupa Stepinca i pobudio velike nade episkopata u masovno prevođenje pravoslavnih Srba u rimokatoličku veru. Saradnja ustaške države i RKC na pokatoličavanju pravoslavnih Srba bila je jedan od prioriteta za obe strane.

Nasilno pokatoličavanje je bilo ne samo nasilje nad verskim i nacionalnim osećanjima pravoslavnih Srba, nego iznad svega nasilje nad njihovim životima. Ono je sprovedeno u okolnostima zastrašivanja, pretnji, pojedinačnih i masovnih ubijanja i proterivanja. Uništenje srpske društvene elite, a pre svega organizacije i sveštenstva SPC, otvaralo je put nasilnoj konverziji. SPC nije bila priznata veroispovest, njena organizacija i sveštenstvo su javno obeleženi i tretirani kao politički agitatori, a ne duhovnici i hrišćanski pastiri. Njihovom ponižavanju, ubijanju, interniranju i proterivanju sledilo je uništavanje crkava i neizmernog nacionalno-verskog kulturnog blaga, kao i oduzimanje imovine koja je zatim korišćena za potrebe ustaške države. Veći broj crkava je pretvoren u rimokatoličke, a njih su, kao i parohijske domove, lokalni župnici faktički prisvojili i koristili bez ikakvog ustezanja kao svoje vlastite. To se odvijalo uz znanje i podršku njihovih biskupa i samog hrvatskog metropolite, nadbiskupa Alojzija Stepinca.

Hijerarhija je nastojala da se u poslovima preveravanja uvažava i njen stav, zbog čega su vlastima upućivane primedbe i određene kritike. Međutim, to nikada nije dovelo u pitanje osnove saradnje ustaške države i RKC na ostvarenju zajedničkog cilja. Cilj je bio eliminacija srpskog pravoslavnog naroda kao takvog i organizacije SPC u ustaškoj državi te što potpunija hrvatska nacionalna i verska (rimokatolička) unifikacija. Hijerarhija, sveštenstvo i monaštvo RKC su na razne načine uzeli učešće u potpunom uništenju druge hrišćanske crkvene organizacije, s kojom su koegzistirali vekovima i s kojom su do juče bili deo društvenog organizma iste države.

S obzirom da je Srbima negirana nacionalna individualnost, a njihova pripadnost Srpskoj pravoslavnoj crkvi je značila pripadnost jednoj nepriznatoj veroispovesti kojoj je negiran i sam razlog postojanja, oni su bili dvostruko diskriminirani. Jedini put da pravoslavni Srbi postanu rav-

nopravni građani ustaške Hrvatske bio je da prihvate "jedinospasavajuću" rimokatoličku veru. Paradoksalno, za životno ugrožene Srbe u ustaškoj državi RKC se pojavljivala kao spasilac od progona koje je ta ista država organizovala. Iako su ciljevi ustaške države i RKC bili zajednički, povremeno je dolazilo do neslaganja u metodima kojima se to želi postići. Politika masovnog neselektivnog ubijanja Srba koju je sprovodila ustaška država nije mogla da bude u potpunoj saglasnosti s ciljevima RKC, jer je njenim doslednim sprovođenjem ona ostajala bez vernika. Bilo je povremenih protesta predstavnika RKC upućenih najodgovornijima i intervencija za pojedince ili grupe Srba kojima je pretilo ubijanje, ali to nikada suštinski nije narušilo njihove odnose. Iako je i okupljanje Srba radi prevođenja na rimokatoličku veru služilo kao jedan od načina da se oni prikupe u što većem broju i ubiju, ni takva zloupotreba vere nije bila dovoljan razlog za odlučne ili javne proteste hijerarhije. Osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve trebalo je da označi novu politiku prema pravoslavlju u ustaškoj državi. Na neki način to je bilo priznanje poraza politike pokatoličavanja Srba, ali je u suštini bilo novi vid negiranja srpskog nacionalnog bića i nešto drugačiji vid kroatizacije Srba u odnosu na preveravanje na rimokatoličku veru.

RKC je sebe doživljavala kao čuvara i duhovnog nosioca hrvatske državnosti. Kako je ustaška politika uništenja Srba stalno provocirala širenje ustaničkih područja, sužavala se mogućnost nastavka akcije preveravanja. Prevladavanje komunista među ustanicima i širenje njihovog uticaja bilo je ono što je RKC najmenja želela. U sve nepovoljnijim međunarodnim okolnostima ovakav razvoj događaja je ugrožavao sve više i sam opstanak ustaške države, što je bio glavni razlog neslaganja nadbiskupa Štepinca i Pavelića. Ipak, RKC je državni interes, kako ga je ona shvatala, stavljala iznad humanih obzira i nikada se nije odlučnije suprotstavila takvoj politici. Episkopat i nadbiskup Štepinac ostali su do samog kraja rata lojalni Paveliću i ustaškoj državi nastojeći, kao i Sveta Stolica, na njenom očuvanju u novim geopolitičkim okolnostima.

Verski, antipravoslavni element državnog programa eliminacije Srba poklapao se s ciljevima RKC u NDH i samog Vatikana. Za Svetu Stolicu hrvatski nacionalizam i ustaška država bili su pogodno sredstvo za radikalan obračun s jednom pravoslavnom crkvom na velikom delu njenog kanons-

kog područja i za masovno pridobijanje njenih vernika. Iako je Sveta Stolica dobro znala na koji način se širi rimokatolička vera među pravoslavnim Srbima, ona je prihvatila rezultate tog nasilja. Sa svoje strane, RKC u NDH je smatrala da je to veliko dostignuće i razlog za pohvale politici ustaške države. Ni u jednoj drugoj evropskoj zemlji uključenoj u “novi poredak” nije se događalo ništa slično tome. Nasilno preveravanje pravoslavnih Srba koje je sprovodila ustaška država u saradnji s RKC bilo je ne samo velika zloupotreba vere za političke ciljeve, nego je bilo i u dubokoj suprotnosti s osnovnim hrišćanskim i humanim vrednostima.

Izvori i literatura

Izvori

NEOBJAVLJENA GRAĐA

Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije pri Svetoj Stolici (oznaka fonda: 372)

Arhiv Srbije, Beograd, fond Komesarijat za izbeglice i preseljenike (oznaka fonda: G-2).

Vojni arhiv, Beograd, fond NDH

National Archive Washington, microfilm T-501; mikrofilm Bon 4.

Arhiv Vojvodine, Novi Sad, fond Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini (oznaka fonda: 183), k. 534, dr Milan Kostić, *Zločini na kulturno-istorijskim spomenicima i predmetima u Sremu*

Muzej žrtava genocida, Beograd, zaostavština Pere Drakulića. "Zašto je došlo do zločina u Baić jamama 1941."

Institut za savremenu istoriju, Beograd, Dokumentarna građa.

Muzej Srema, Sremska Mitrovica, Elaborat Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Vojvodine.

OBJAVLJENA GRAĐA

Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera, Zagreb, redigirali i izdali Joža Horvat i Zdenko Štambuk, Zagreb, 1946. (reprint Beograd, Čigoja štampa, 2015).

Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, Izdaje Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, Zagreb, 1941.

- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom, V, knj. 1, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1952.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom XII, knj. 2, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1976.
- Fontes. Izvori za hrvatsku povijest*, 2, Zagreb, Hrvatski državni arhiv, 1996.
- Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Zbornik dokumenata*, tom I, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Slavko Vukčević (prir.), Beograd, Vojnoistorijski institut, 1993.
- Slobodan Nešović, Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenta 1941–1945*, Beograd, Narodna knjiga 1983.
- Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarsim zločincima i njihovim pomagačima*, urednik i izdavač Milan Stanić, Zagreb 1946.
- Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945*, Silvija Szabo (prir.), Hrvatski državni arhiv, Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Zagreb 2003.

ŠTAMPA

Graničar, Zemun,
Glas pravoslavlja, Zagreb
Hrvatska Krajina / Ustaška Hrvatska, Banja Luka
Hrvatski list, Osijek
Hrvatski narod, Zagreb
Katolički list, Zagreb
Narodne novine, Zagreb

Literatura

- Ђуро Аралица, *Усташки покољи Срба у линској цркви*, Београд, Музеј жртава геноцида, 2010.
- Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2003.
- Mark Biondich, “Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustasha Policy of Forced Religious Conversions, 1941–1942”, *Slavonic and East European Review*, 83, br.1 (2005).
- Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943. Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj*, Zagreb, Globus, 1985.
- Milan Bulajić, *Misija Vatikana u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. 'Politika Stepinac' razbijanja jugoslovenske države i pokatoličavanja pravoslavnih Srba po cijenu genocida : Stvaranje civitas Dei – Antemurale Christianitatis*, I, Beograd, Politika, 1992.
- Mijo Bzik, *Ustaška borba od prvih dana ustaškoga rada do Poglavnikova odlaska u emigraciju. Počeci i bit ustaškoga pokreta*, Zagreb, Državni izvještajni i promičbeni ured, 1942.
- Owen Chadwick, *Britain and the Vatican During the Second World War*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.
- Динко Давидов, *Тотални геноцид. Независна Држава Хрватска 1941–1945*, Београд, Завод за уџбенике, 2013.
- Динко Давидов, “Уништавање српских православних цркава. Независна Држава Хрватска 1941–1945.”, у: Радован Самарџић (ур.), *Геноцид над Србима у II светском рату, Зборник радова са међународног научног скупа*, Београд, Музеј жртава геноцида, Српска књижевна задруга, 1995.
- Динко Давидов, *Огрешења*, Шабац, Глас цркве, 1986.
- Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac. Dokumenti*, Beograd, Rad, 1987.
- Pero Drakulić, *Korak do smrti*, Zagreb, Srpsko narodno vijeće, 2014.
- Tomislav Dulić, *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina 1941–42*, Uppsala, Uppsala University Library, 2005.
- Далибор Ђукић, “Правни положај Хрватске православне цркве”, у: Борис Беговић, Зоран М. Мирковић, *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, Београд, Универзитет у Београду, Правни факултет, 2017.

- Вељко Ђ. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве 1941–1945*, Београд, Народна књига, Алфа, 1997.
- Петар Ђурић (прир.), *Записи на смрт осуђеног Volksgruppenführera Алтгајера. Саслушање Бранимира Алтгајера, вође Немачке националне мањине, у загребачкој Удби 1946. и 1947. године о деловању фолксдојчера у Краљевини Југославији и усташкој НДХ*, Београд, Југоисток, Информатика, 2018.
- Tone Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945*, Partizanska knjiga, Ljubljana–Beograd, 1979.
- Ivo Goldstein, *Jasenovac*, Novi Sad, Akademski knjiga, 2019.
- Slavko Goldstein, 1941. *Godina koja se vraća*, Službeni glasnik, Synopsis, Beograd, Sarajevo, 2012.
- Andreas Hillgruber (Hrgb.), *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslands 1931–1941*, Frankfurt am Main, Bernard und Gräfe Verlag, 1967.
- Branko Injac, *Crveni fratar. Razgovor sa fra Zlatkom Sivrićem*, Zagreb, August Cesarec, 1979.
- Драгослав Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917. године*, Београд, Савремена администрација, 1967.
- Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, Školska knjiga, 1978².
- Rory Yeomans, *Visions of Annihilation. The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941–1945*, Pittsburg, University of Pittsburg Press, 2013.
- Душан Љ. Кашић, “Српска црква у тзв. Независној Држави Хрватској”, *Српска православна црква 1920–1970. Споменица о 50-годишњици васпостављања Српске патријаршије*, Београд 1970.
- Nada Kisić Kolanović, “Siegfried Kasche : Njemački pogled na Hrvatsku 1941. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 2011.
- Milan Koljanin, “Nadbiskup Stepinac i vlasti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, u: *Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugoga svjetskoga rata i poraća*, Ivan Majnarić, Mario Kevo, Tomislav Anić (ur.), Zagreb, Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagrebačka nadbiskupija, Kršćanska sadašnjost, 2016.

- Milan Koljanin, "Zakoni o logorima Nezavisne Države Hrvatske", *Jasenovac, sistem ustaških logora smrti*, Saopštenja s Okruglog stola održanog u Beogradu 23.4.1996.
- Милан Кољанин, "Идеологија и политика уништења Срба у НДХ", *Војноисторијски гласник*, 1 (2011).
- Milan Koljanin, Dragica Koljanin, "Archbishop Stepinac, the Independent State of Croatia and Western Allies", *Istraživanja – Journal of Historical Researches*, 30, 2019.
- Никола Костур, *Повратак из мртвих*, Београд, Музеј жртава геноцида, 2015.
- Василије Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1995.
- Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945.*, Knjiga prva, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, 1998.
- Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945.* *Dokumenti*, Knjiga druga, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 1998.
- Bogdan Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, Globus 1983².
- Маја Кљаић Вејновић, Никола Д. Турајлић, *Ураљама геноцида: Страдање становништва Стрмена, Црквеног Бока и Ивањског Бока у XX вијеку*, Београд, Музеј жртава геноцида, 2017.
- Лазар Лукајић, *Фратри и усташе кољу. Злочини и сведоци: Покољ Срба у селима код Бања Луке Дракулићу, Шарговцу и Мотикама 7. фебруара и Пискавици и Ивањској 5. и 12. фебруара 1942.*, Београд, Фонд за истраживање геноцида, 2005.
- Jovan Marjanović, *Ustanak i Narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941.*, Београд, Institut društvenih nauka, 1963.
- Miljkan Maslić, *Početak i razvoj ustanka naroda IV. rajona Korduna*, Zagreb, SKD Prosvjeta, 2010.
- Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, I, Narodna knjiga, Spomen područje Jasenovac, Beograd, 1986²
- Mila Mihajlović, *Jugoslavija: april 1941. – septembar 1943. Italijanski izvori: dokumenti o maskru Srba u Dalmaciji, Lici i Kninskoj krajini*, Beograd, Udruženje srpskih izdavača, 2012.

- Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine*, Beograd, Narodna knjiga, Institut za sverenu istoriju, 1981.
- Јован Мирковић, *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској. Фотомонографија*, Београд, Свет књиге, 2016.
- Јанко Микшић, “Pod vodstvom Komunističke partije Hrvatske Hrvati i Srbi glinskog područja počinju zajedničku borbu za slobodu”, u: Katarina Babić i dr. (ur), *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941*, *Zbornik*, Sisak, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Muzej Sisak, 1971.
- Dušan D. Miljković, *Stradanja u Cazinskoj krajini i antifašistička borba (1941–1945)*, Beograd, 2011.
- Viktor Novak, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1948 (reprint: Beograd 1986).
- Драго Његован (прир.), *Злочини окупатора и њихових помагача у Воводини 1941–1944. II група масовних злочина (Срем), Почетак окупације и стварање НДХ, као и први месеци “државно-правног” уређења*, Нови Сад, Прометеј, Мало историјско друштво, 2013.
- Драго Његован (прир.), *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1945. VII група масовних злочина (Срем), Логори Сајмиште, Кустодија, Јасеновац*, Нови Сад, Београд, Прометеј, Мало историјско друштво, Музеј жртава геноцида, 2018.
- Amir Obhodaš, Mario Werhas, Bojan Dimitrijević, Zvonimir Despot, *Ustaška vojnica. Oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945, I–II*, Zagreb, Despot Infinitus, 2013.
- Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb, Globus, 1990, 180.
- Радован Пилиповић, “Православни храмови као места страдања њихових верника 1941–1942. године”, *Ореоли и сенке (Расправе из историје Српске Православне Цркве у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године)*, Београд, Музеј жртава геноцида, 2016.
- Чедомир Попов (ур.), *Војводина у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941–1945*, Нови Сад, Филозофски факултет, Институт за историју, 1984

- Drago Pipinić, *Ratni kotar Metković u narodnooslobodilačkoj borbi. Kronika 1941–1945*, Split, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1986.
- Radmila Radić, *Verom protiv vere. Država i verske zajednice u Srbiji 1945–1953*, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 1995.
- Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945–1970. Први део: 1945–1953*, Београд, Институт за новију историју Србије, 2002
- Milan Radanović, *'Slavonijo, tripit si gorila...'* *Kotar Podravska Slatina u Drugom svetskom ratu 1941–1945*, Zagreb, Srpsko narodno vijeće, 2019.
- Sabrina P. Ramet (ur.), *Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, Alinea, 2009.
- Aleksandar Stojanović, "A Beleaguered Church. The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945.", *Balkanica*, 48 (2017).
- Александар Стојановић, Растко Ломпар, "Ангажман Независне Државе Хрватске на међународном признању Хрватске православне цркве", *Токови историје*, 2, 2019.
- Сима Симић, *Прекрштавање Срба за време другог светског рата*, Титоград, Графички завод 1958. (drugo izdanje, Beograd, Kultura 1990).
- Сима Симић, *Херцеговачки бискупни за време окупације Југославије*, Београд, Култура, 1990.
- Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb, Srpsko narodno vijeće, 2014.
- Мара Шовљаков, "Галерија ликова Хрватске православне цркве", *Споменица Историјског архива Срем*, Сремска Митровица, 9, 2010.
- Срђа Трифковић, *Усташе. Балканско срце таме*, Catena mundi, Београд, 2016².
- Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941.–1945. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb, PHmedia, 2010.
- Бранко Вујасиновић, Чедомир Вишњић, *Глина 13. маја 1941. У поводу 70. годишњице усташког злочина*, Загреб, СКД "Просвјета", 2011.

- Душан Вулетић, *Судбина културне баштине Срема у II светском рату*, Историјски музеј Војводине, Нови Сад, 1992.
- Ђуро Затецало, *Јадовно. Комплекс усташких логора 1941, I*, Београд, Музеј жртва геноцида, 2007.
- Ђуро Затецало, *'Radio sam svoj seljački i kovački posao', Svjedočanstva genocida u NDH 1941.–1945.*, Kordun, Banija, Gorski Kotar, Lika, (drugo prošireno izdanje), Martirija – izdavačka ustanova Eparhije gornjokalovačke, Karlovac, Udruženje Jasenovac – Donja Gradina, Banja Luka, 2017.
- Петар Зинаић, *Геноцид на Кордуну и околици*, Београд, Стручна књига, 1996.
- Драгољуб Живојиновић, *Ватикан, Католичка црква и југословенска власт 1941–1958*, Службени гласник, Београд, 2007. (друго допуњено издање)
- Nikola Žutić, *Kraljevina Jugoslavija i Vatikan. Odnos jugoslovenske države i rimske crkve 1918–1935*, Beograd, Maštel commerce, Arhiv Jugoslavije, 1994.

Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest (prekrštavanja)¹ na području Zagrebačke nadbiskupije² između 1941. i 1945.

-
- 1 Iznimno se puno termina i sintagmi koristi za imenovanje odnosno opis politike i prakse vjerskih konverzija u NDH 1941. – 1945. Vjerski prijelazi, prekrštavanja, pokršćavanje, mijenjanje denominacije, prevođenje, vjerozakonski prijelazi, preobraćenje, vraćanje vjeri otaca, prevjeravanje, pokatoličenje samo su neki od najčešćih. Ima i naprosto pogrešnih, ali nijedan od njih nije imun na opravdane primjedbe, a mnogima, manje ili više, u primisli odjekuje i neka ideologija. Neki akcentiraju povrijeđenost žrtve, neki su eksplicitno arogantni i politički nekorektni. Čak i onim nazivima koji su naizgled tehničke naravi, kao vjerski prijelazi, u potki je mimikrija ideologije. Neki sugeriraju dobrovoljnost, neki prisilu dok se upotrebom nekih upravo panično odriče te asocijacije. Kad već nijedan od tih naziva ne leži na predmetu kao rukavica na ruci (*omen est nomen*), a sva nose u sebi snagu daleko-sežnih implikacija, autor si uzima za pravo da ih koristi gotovo sve, ali u prilikama i frekvencijama koje smatra promišljenima i dobro odmjerenima.
- 2 Geografski, Zagrebačka nadbiskupija se većim dijelom prostire savsko-dravskim međurječjem. Njezine zapadne granice su granice Hrvatske sa Slovenijom, dok je na jugu granica s Riječko-senjskom nadbiskupijom potegnuta zapadno od Bosilje-

Odnosi Rimokatoličke crkve i Nezavisne Države Hrvatske

U prvoj polovici 20. st., balkanski i svjetski ratovi su prekrajali geopolitičku kartu svijeta. Mnoge su države nestajale, a mnoge nastajale. Odnosi Svete Stoline s novonastalim državama tradicionalno su bili uređivani posebnim, sveobuhvatnim ugovorima, konkordatima. Prije Prvog svjetskog rata Sveta je Stolina imala sklopljene konkordate s Crnom Gorom (1886.) i Srbijom (1914.), ali s obzirom da ti ugovori nisu bili primjenjivi na novonastalu državu (Kraljevinu SHS, kasnije Kraljevinu Jugoslaviju), trebala je Sveta Stolina nakon priznanja nove države, Kraljevine SHS, 6. studenog 1919., s njom sklopiti sporazum kojim bi se pravno regulirao položaj Rimokato-

va, južnije od Duge Rese i južnije od Vojnića gdje se spušta na granicu Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Od Topuskog do Slavonskog Kobaša, granica Zagrebačke nadbiskupije prolazi po graničnoj liniji Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Istočno od Kobaša započinje Đakovačka biskupija. Nekadašnje istočne granice općina Požega, Našice, Orahovica i Podravska Slatina su granice Đakovačke biskupije i Zagrebačke nadbiskupije. Od Podravske Moslavine do Murskog Središća granica Mađarske i Hrvatske je ujedno i sjeverna granica Zagrebačke nadbiskupije. Od Murskog Središća do Bosiljeva, s izuzetkom župe Raskrižje u Štajerskoj koja pripada Zagrebačkoj nadbiskupiji, granica Hrvatske i Slovenije je ujedno granica Zagrebačke nadbiskupije i Mariborske biskupije, odnosno Ljubljanske nadbiskupije. Unutar Zagrebačke nadbiskupije postoji 15 arhidakonata: Katedralni arhidakonat obuhvaća Zagreb i okolicu, Gorski arhidakonat koji obuhvaća zapadni dio Banije, Zagorski arhidakonat koji obuhvaća najveći dio centralnog Hrvatskog zagorja, arhidakonat Gvešća koji obuhvaća područje Požege, Daruvara i Pakraca, arhidakonat Svetačje koji obuhvaća područje Nove Gradiške, Novske i zapadni dio broskog područja, arhidakonat Bekšin koji obuhvaća područje Međimurja, arhidakonat Komarnica koji obuhvaća Podravinu (Ludbreg, Koprivnica i Đurđevac), arhidakonat Čazma koji obuhvaća najveći dio Moslavine i grubišnopolski prostor, arhidakonat Dubica koji obuhvaća istočnu Baniju, Jasenovac i područje Dvora, arhidakonat Gorica koji obuhvaća područje Korduna, Žumberka i ozaljskog kraja, arhidakonat Kalnik koji obuhvaća područje Dubrave, Vrbovca, Križevaca i zeline, arhidakonat Turopolje koji obuhvaća samoborski kraj, Turopolje, srednje Pokuplje te dijelove sjevernog Korduna (Lasinja) i sjeverne Banije (Bučica), arhidakonat Vrbovec koji obuhvaća područje Klanjca i Pregrade, arhidakonat Varaždin koji obuhvaća dio ivanečkog kraja i varaždinski kraj i arhidakonat Vaška koji obuhvaća Viroviticu, Slatinu, Orahovicu i Našice. Svaki od ovih arhidakonata je specifičan po svojoj nacionalnoj i vjerskoj strukturi. O tome vidi u: *Opći šematizam katoličke crkve, Zagreb 1974.*

ličke crkve u državi: pitanja vjeronauka u školama i crkvama, prava vjerskih škola i ustanova, stjecanja crkvenih dobara, slobode komuniciranja sa Svetom Stolicom, slobode djelovanja katoličkih organizacija te niz drugih pitanja iz vjerskog života.³ U Kraljevini SHS živjelo je 1921. godine 48% pravoslavnih, 39% katolika i 13% pripadnika ostalih vjerskih zajednica. Pregovori oko konkordata otpočeli su ranih dvadesetih godina i potrajali više od desetljeća, da bi se 1935. postigla suglasnost oko svih detalja te se formirani ugovor (koji Stojadinovićeve vlada potpisuje 1937.) poslao u Skupštinu i Senat na usvajanje. Međutim, tada zbog ogorčenog protivljenja Srpske pravoslavne crkve konkordatu nastaje duboka politička kriza koja je, uz krizu nakon atentata na Stjepana Radića u Skupštini, bila možda i najopasnija kriza između dva rata. Proces ratifikacije konkordata tada se obustavlja.

Inače, zbog nereguliranih odnosa sa Svetom Stolicom, Rimokatolička crkva je u Kraljevini bila u permanentnom latentnom sukobu s državom, a tokom konkordatske krize 1937. odnosi su eskalirali, pretočili se i u zaoštreni, opći međunacionalni hrvatsko-srpski antagonizam. Uz atentat na Stjepana Radića (1928.) i ubojstvo kralja Aleksandra (1934.), bio je to svojevrsni treći vrhunac permanentne desetogodišnje političke krize, što je onda, između ostalog, rezultiralo i preustrojem države (formiranje Banovine Hrvatske).

Političku klimu u Kraljevini Jugoslaviji pred Drugi svjetski rat je dakle, između ostalog, karakteriziralo upravo nepostojanje konkordata sa Svetom stolicom. Nakon nacističke i fašističke okupacije Kraljevine, u kolopletu ratnih okolnosti dolazi do stvaranja Nezavisne Države Hrvatske 1941. godine, a tu novostvorenu ratnu tvorevinu nedemokratsku po ute-

3 Nadbiskup Štepinac je 1935. posjetio patrijarha Varnavu želeći ublažiti njegov otpor konkordatu. Međutim, Varnava je ustrajao u svom otporu i 1936. tražio da se konkordat odbije. Prijetio je i da će se SPC svim sredstvima boriti protiv primjene konkordata, optužujući vladu za izdaju srpske crkve. SPC je na kraju u srpnju 1937. zaprijetila izopćenjem svima koji bi glasali za konkordat, a sukobi su se prenijeli i na ulice. Narodna skupština je ipak ratificirala konkordat, ali nakon što je patrijarh Varnava umro, odustalo se od ratifikacije pred Senatom tako da je početkom 1938. vlada izvijestila SPC da je konkordat stvar prošlosti (M. Akmađža, Katolička crkva u monarhističkoj Jugoslaviji, na www.alfaportal.hr).

meljenju, kvislinsku po geostrateškoj ulozi, šovinističku i rasističku po proklamiranoj ideologiji i zločinačku i genocidnu po praksi Sveta Stolica nije ni formalno priznala, a kamoli da bi se razmišljalo o nekom međunarodnompravnom ugovoru s njom. Međutim, unatoč tome, odnos Svete Stolice prema NDH bio je obilježen, između ostalog, i činjenicom da Kraljevina Jugoslavija sa Svetom Stolicom nije imala valjan sveobuhvatan međunarodnopravni ugovor.

Koliko god se dvije dominantne crkve u Kraljevini trudile očuvati čistoću i plemenitost svog poslanja među ljudima i među narodima, ideologijski karakter same njihove misije, evangelizacije svijeta, i univerzalnost kompetencija i pretenzija njihovog klera, vodili su te crkve zavodljivom stazom klerikalizma, prozelitizma i filetizma. Kako je bilo kroz cijelu milenijsku prošlost, tako je bilo i kroz zamršene kontroverze XX. stoljeća pa, dakako, i u zajedničkom hrvatsko-srpskom "državnom dvorištu".

Povlašteni položaj SPC u višekonfesionalnoj Kraljevini ogledao se, između ostalog, i u neravnomjernoj podjeli budžetskog novca za crkve i vjerske zajednice. SPC je, naime, dobivala dvije trećine iznosa namjenskih državnih subvencija.⁴

Nadalje, prema stavovima visokog rimokatoličkog klera, povlaštenim se položajem SPC u Kraljevini otvarao prostor i pravoslavnom prozelitizmu i teritorijalnoj ekspanziji SPC-a na prostor gdje otprije nije imao korijena. Gradilo se niz crkava i osnivalo niz parohija na područjima gdje pravoslavlje nije bilo rašireno (Vis i Sušak npr.), a i više je vjerskih prijelaza bilo s rimokatoličke na pravoslavnu vjeroispovijest nego obratno. Prema pismu nadbiskupa Alojzija Stepinca Papi, radilo se o oko 200.000 takvih prijelaznika.⁵ Dio njih je konvertirao zbog obiteljskih razloga (npr. ponovno sklapanje crkvenog braka, vjerski mješoviti brakovi itd), dio je pak iskreno, na krilima integralnog jugoslavenstva (u Dalmaciji je to bila ponekad i gesta protiv talijanaštva) u konverziji konotirao i svjetovne političke

4 O odnosu Kraljevine Jugoslavije prema Rimokatoličkoj crkvi vidi u: J. Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941. – 1945., Okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010., str. 584–588.

5 Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941. – 1945.*, str. 586.

stavove, ali bilo je katolika koji su prelazili na pravoslavlje i iz koristoljubivosti, samo radi poboljšanja svog položaja u društvu ili napredovanja u službi (naročito među državnim službenicima). Budući da nemamo drugog podatka, možemo raspravljati samo o navedenom broju od 200.000 prijelaznika, a može se pretpostaviti da je broj koji Stepinac spominje vjerojatno preuveličan. U svakom slučaju, hrvatski katolički kler i Stepinac osobno taj su broj doživljavali vrlo dramatično i više puta ga implicite ili eksplicite koristili kao argument za pravoslavni prozelitizam. S druge strane, ovdje je potrebno reći i da se u antikonkordatskoj agitaciji 1937. SPC u argumenataciji koristio upravo onim dijelom tog ugovora koji je u državi s pravoslavnom većinom i znatnim prisustvom drugih religija izrijekom legitimirao misijski karakter katoličkog poslanja dakle radilo se također i o bojazni od "krađe vjernika".

Uglavnom, nedostatak sveobuhvatnog i preciznog pravnog okvira za djelovanje Rimokatoličke crkve na prostoru cijele države bio je, prvenstveno za hrvatski katolički visoki kler, iznimno frustrirajući, što je nesumnjivo doprinijelo da onodobni Kaptol vidi u uspostavi NDH mogućnost postignuća kako važnog nacionalnog cilja tako i svog povlaštenog statusa.

Neposredno nakon proglašenja NDH (10. travnja), nadbiskup Stepinac posjećuje Slavka Kvaternika (12. travnja), a ubrzo potom i samoproglašenog poglavnika Antu Pavelića (16. travnja, dan nakon njegova dolaska u Zagreb).⁶ Tim nadbiskupovim posjetima, kao i njegovom poslanicom svećenicima u NDH od 28. travnja 1941., u kojoj izražava zadovoljstvo osnivanjem NDH i poziva svećenstvo na "uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja hrvatske države" (isto su učinili i splitsko-dalmatinski, krčki i senjski biskup), visoki katolički kler izravno i javno daje legitimitet jednoj revolucionarno proglašenoj novoj državi na teritoriju međunarodno priznate Kraljevine Jugoslavije (koja još nije kapitulirala, kapitulirala je 17. travnja). Daje legitimaciju kako jednom deklarirano zločinačkom ideološkom konstrukt, tako i državno-pravnom okviru kao režimskom instrumentu koji je legalitet "vukao" iz formalne primopredaje banovinske uprave 10. travnja 1941. i iz produljenja rada izabranog saziva Sabora.

6 J. Krišto, *Sukob simbola : Politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2001., str. 37-39.

U okviru svoje ideologije “konačnog rješenja srpskog pitanja” ustaše su SPC smatrali nositeljem nacionalnog identiteta Srba u Hrvatskoj pa su se pravoslavni svećenici našli prvi na udaru ustaških vlasti.⁷ Pravoslavnim vjernicima je pak, s ciljem odnarođivanja i asimilacije, bila planirana onverzija. Trebalo ih je prevesti na rimokatoličku, odnosno na grkokatoličku vjeroispovijest,⁸ što bi prethodilo njihovom pohrvaćenju (Vlada NDH donosi odluku da se prijelaznici moraju nacionalno izjašnjavati kao Hrvati).

Zakonska odredba (uredba sa snagom zakona) o prijelazu s jedne vjere na drugu donesena je već 3. svibnja 1941. Tom se uredbom ustaška vlast “postavila” iznad Rimokatoličke crkve, što je vidljivo iz članka uredbe u kojem stoji da je za valjanost prijelaza potrebno da stranka koja mijenja

7 O stradanjima pravoslavnih svećenika vidi u: V. Đ. Đurić, *Ustaše i pravoslavlje*. Beograd 1989., str. 106-117; *Spomenica pravoslavnih sveštenika 1941. – 1945.*, Beograd 1960.

8 Grkokatolička vjera (unijatstvo) je hibridni konstrukt nastao 1439. godine na koncilu u Firenci, kao kompromisni model ponovne uspostave jedinstva kršćanskog Istoka i Zapada pod okriljem Rimokatoličke crkve i Pape kao vrhovnog poglavara. Kao Crkva, okupljala je pravoslavne, a zaživjela je tek nakon 1596., nakon Brestlitovske unije. Osim priznavanja Pape za vrhovnog poglavara, čime postaju organski dio Rimokatoličke crkve, grkokatolički vjernici prihvaćaju i učenje o Čistilištu, ali zadržavaju sve obredne i običajne tradicije te Julijanski kalendar. Služe liturgiju s kvasnim kruhom, vjernici se pričešćuju pod oba vida, oženjeni muškarci mogu biti zaređeni za svećenike, a svećenici biraju život u celibatu (prije ređenja), nadalje svećenici mogu nositi bradu, u crkvi je ikonostas i nema klupa za sjedenje, a nicejsko se vjeronje čita bez dodatka *filioque*. S vremenom su grkokatolici prihvaćali neke prakse karakteristične za latinski obred, ali one još uvijek nisu dominantne. Međutim, i pored vanjske sličnosti s Pravoslavnom crkvom, Grkokatolička crkva je stupivši u jedinstvo s Rimokatoličkom crkvom istupila iz pravoslavnog korpusa tako da sa pravoslavljem više nemaju ni kanonsko ni liturgijsko zajedništvo. Grkokatolika ili unijata najviše ima u Ukrajini, a crkveno zajedništvo kršćana istočnog i zapadnog obreda na području Hrvatske potječe iz 1611. godine pristupanjem biskupa Simeona Vratanje Rimokatoličkoj crkvi. Pavao V. je imenovao Simeona biskupom “Rašana katolika grčkog obreda u Hrvatskoj, Slavoniji, Ugarskoj i krajnjih granica Kranjske (tj. Žumberka)”. Do tada su kršćani istočnog obreda bili pod jurisdikcijom Pečke i Carigradske patrijaršije. Godine 1611. nastaje Marčanska eparhija - biskupija koja okuplja sve katolike istočnog obreda na području Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Njena sljednica je danas Križevačka eparhija. Nakon Drugog vatikanskog koncila, u kontekstu ekumenskog dijaloga, Unija je Balamandskim sporazumom odbačena kao koncept ujedinjenja kršćana. Rimokatolička strana, međutim, inzistira na tome da unijati ili grkokatolici imaju pravo postojati dok ih Pravoslavna crkva i dalje smatra pravoslavnima koji su nasilno pokatoličeni.

vjeru podnese pismenu prijavu “upravnoj vlasti prve molbe” (kotarskoj oblasti, odnosno gradskom poglavarstvu, dakle svjetovnoj, režimskoj vlasti) o svojoj namjeri i da od te “upravne vlasti prve molbe” dobije potvrdu o toj svojoj prijavi.⁹ Rimokatolička crkva nije bila zadovoljna takvim miješanjem države u crkvene poslove. U svojim radovima povjesničar Jure Krišto jasno pokazuje na koji su se način dopisi i okružnice između Crkve i javnoupavnih resora razmjenjivale i kako je na pojedine crkvene dopise reagirala država, a na koji je način na državne uredbe reagirala Crkva. Duhovni stol je na zakonsku odredbu od 3. svibnja reagirao već 8. svibnja 1941. stavom da “pristup u katoličku Crkvu može se dopustiti samo onim osobama, za koje postoji osvjedočenje, da to žele učiniti iskreno i s uvjerenjem o istinitosti naše svete vjere i o njenoj potrebi za spas duše”, a da treba odbijati one “koji bi u Crkvu htjeli ući bez ispravnih motiva tražeći u njoj samo zaštitu svojih materijalnih interesa i egoističkih ciljeva”.¹⁰ Nedugo nakon toga, 27. svibnja, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH objavljuje Upute o prijelazu s jedne vjere na drugu.¹¹ Ministar Mile Budak u tom dokumentu upućuje kotarske i gradske vlasti da jedino one mogu izdavati potvrde o prijavi za vjerski prijelaz. Kratko iza toga, u lipnju, objavljeni su i propisi o primanju u Rimokatoličku crkvu. Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja potom, 14. srpnja, šalje biskupskim ordinarijatima NDH dopis iz kojeg se vidi da ustaše ne žele da na rimokatoličku vjeroispovijest prelaze pravoslavni svećenici, učitelji, trgovci, obrtnici i bogati seljaci. U dopisu je također vidljivo da država ne želi da pravoslavno stanovništvo prelazi na grkokatoličku vjeroispovijest. Uglavnom, sasvim je jasno da je država ta koja treba izdati dozvolu za vjerski prijelaz.¹² Crkva 16. srpnja šalje dopis Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja izražavajući neslaganje s branjenjem prijelaza na grkokatoličku vjeroispovijest, a također smatra da bi trebalo da se prijelazi odobravaju i pravoslavnoj inteligenciji.¹³

9 *Narodne novine*, br. 19, 5. svibnja 1941.

10 *Katolički list*, 19. svibnja 1941.

11 *Narodne novine*, br. 37, 27. svibnja 1941.

12 J. Krišto, *Sukob simbola*, str. 177–179.

13 S. Simić, *Prekrštavanje Srba za vreme Drugog svetskog rata*, Titograd, 1958, str. 63–64.

Državno ravnateljstvo za ponovu (na koje su u međuvremenu postepeno prenošene nadležnosti za vođenje poslova oko vjerskih konverzija) šalje 30. srpnja 1941. okružnicu u kojoj se ponavlja zahtjev vlasti da pravoslavni ne prelaze na grkokatoličku vjeroispovijest, osim tamo gdje već postoje grkokatoličke župe. U ovoj se okružnici spominju i potvrde o čestitosti koje mogu izdavati jedino kotarska i općinska poglavarstva, a bez kojih se ne može ni otpočeti postupak vjerskog prijelaza. Te upute su vrijedile za cijelu NDH, osim za područje Krbave i Psata te župe Gora,¹⁴ dok je iz dopisa koji vrh Crkve upućuje crkvenoj hijerarhiji početkom kolovoza 1941. posve jasno da Crkva pristaje da državne vlasti izdaju potvrde o čestitosti, čime zapravo prepuštaju režimskoj vlasti da odlučuju tko je podoban da dobije dozvolu za vjerski prijelaz, a tko nije.¹⁵ Potencijalni su prijelaznici morali proći i "pripremu" za prelazak u katoličanstvo, a tu "pripremu", odnosno poučavanje o vjeri, vodili su ili lokalni svećenici ili tzv. misionari koji su pomagali svećenicima. Ritam, odnosno intenzitet samog prekrštavanja, određivao je ustaški režim, a ne crkvena hijerarhija. Tako zbog prilične kaotičnosti na terenu i promijenjenih okolnosti (narodni ustanak i kritički odnos Nijemaca i Talijana prema ustaškoj politici prekrštavanja), u rujnu 1941. Ministarstvo unutarnjih poslova šalje državnim tijelima i biskupskim ordinarijatima okružnicu kojom se požuruju vjerski prijelazi, tj. traži da se ne rade birokratski problem osobama koje žele prijeći na katoličanstvo.¹⁶ Početkom listopada 1941. osniva se i vjerski odsjek Državnog ravnateljstva za ponovu, na koji država prenosi sve poslove vezane za vjerske prijelaze.

Ipak, konačno, svoj precizan službeni stav prema vjerskim prijelazima i miješanju države u taj posao Crkva zauzima na biskupskoj konferenciji 17.–19. studenog 1941. zaključkom u deset točaka. Kao prvo, ističe se da se samo Crkva može i mora baviti prijelazima na rimokatoličku vjeroispovijest, kao drugo da samo crkvena hijerarhija može postavljati ljude koji

14 V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Prilozi za istoriju verskog genocida*, Beograd, 1991., str. 45–46.

15 J. Krišto, *Sukob simbola*, str. 182–183.

16 *Isto*, str. 185–186.

će poučavati prijelaznike u vjeri, kao treće da takvi ljudi mogu biti ovisni samo o crkvenim institucijama, kao četvrto da Katolička crkva priznaje samo one prijelaze koji su obavljani prema crkvenim propisima, kao peto da državne institucije ne smiju poništavati prijelaze koje Crkva provede, kao šesto da episkopat izabire odbor koji će se brinuti o pridržavanju pravila kod prijelaza, kao sedmo da u Crkvu mogu biti primljeni samo oni koji to slobodno traže, kao osmo da obred u koji će prijelaznik prijeći ne može određivati država, kao deveto da će izabrani odbor organizirati tečajeve za one koji propovijedaju potencijalnim prijelaznicima i kao deseto da se prijelaznicima moraju zajamčiti sva građanska prava.¹⁷ Na taj se način Rimokatolička crkva htjela zaštititi od optužbi za katolički prozelitizam, za poticanje vjernika drugih konfesija na vjerski prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest.

Masovno prelaženje s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest, kolokvijalno nazivano prekrštavanje ili pokatoličenje, uglavnom je završilo u proljeće 1942., kad je uspostavljena Hrvatska pravoslavna crkva.

Arhivski izvori i metodološki problemi u istraživanju vjerskih prijelaza u NDH

O broju prijelaznika s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest u vrijeme postojanja NDH raspravlja se već desetljećima. Najranija kumulativna kvantifikacija konverzija pravoslavnih u katolike u NDH je u jednom izvještaju Papi Piju XII. iz 1943. godine, koji je napisao nadbiskup Alojzije Stepinac. U tom izvještaju doslovno stoji ovako: "Mlada hrvatska država, rođena u strašnijim i težim prilikama nego bilo koja država kroz više vijekova, boreći se očajnički za svoj opstanak, pokazuje sa svim tim u svakoj prilici, da želi ostati vjerna svojim sjajnim katoličkim tradicijama i osigurati bolje i jasnije izgled Katoličkoj crkvi u tome kutu kugle zemaljske. U protivnom, njezinom propašću ili fatalnim smanjenjem – tisuće najboljih hrvatskih vjernika i svećenika žrtvovala bi dragovoljno i rado svoje

17 *Isto*, str. 194-202.

živote da zapriječe tu strahovitu mogućnost – ne bi bilo uništeno samo onih 240.000 prijelaznika sa srpskog pravoslavlja nego i čitavo katoličko pučanstvo tolikih teritorija sa svim svojim crkvama i svojim samostanima. Prema prirodnom poretku stvari, ako Bog ne bi učinio neko veliko čudo, napredak je katolicizma usko povezan uz napredak Hrvatske Države, njegov opstanak uz njezin opstanak, njegov spas uz njezin.”¹⁸ Ovo je pismo upotrijebljeno na suđenju Stepincu, ne kao pismo koje bi svjedočilo o činu milosrđa koje je učinjeno da bi se spasili ljudski životi, nego kao optužba da je Stepinac kolaborirao s Pavelićem. Stepinac i njegovi odvjetnici tvrdili su tada da se radi o krivotvorini. Ipak, bez obzira na to, ta brojka se povlačila desetljećima nakon Drugog svjetskog rata kao neka okvirna brojka o broju prijelaznika s pravoslavlja na rimokatoličku vjeroispovijest i to ne zato što bi bila točna, već zato što je bila jedina. Jozo Tomasevich, povjesničar koji je u SAD napisao izvrsno djelo *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941. – 1945. – Okupacija i kolaboracija*, tražio je za potrebe tog svog rada podatke o broju prijelaznika. Budući da je jedan od važnijih dijelova njegova rada bilo baš poglavlje o vjerskim prijelazima u NDH, Tomasevich je na više mjesta pokušavao doći do točnijih podataka o broju prijelaznika. U dodatku poglavlja o crkvama, pod naslovom “Je li nadbiskupov izvještaj papi iz svibnja 1943. autentičan?”,¹⁹ Tomasevich opisuje svoju potragu za dokumentacijom o vjerskim prijelazima. U tekstu piše kako je potragu za dokumentacijom započeo pismom Vatikanu s molbom da mu se dopusti uvid u korespondenciju papinskog poslanika u Zagrebu, opata Marcone i nadbiskupa Stepinca, koja se nalazi u Vatikanskom arhivu. Diplomatski je upućen na sekundarne izvore koji će uskoro biti objavljeni. Onda je, u srpnju 1967., u Zagrebu priupitao nadbiskupa Franju Šepera o broju prijelaznika, na što mu je Šeper odgovorio da se ne sjeća broja, a kad je 1974. zatražio od Državnog tajništva Njegove svetosti u Rimu da konačno dobije na uvid dokumentaciju koju je tražio 1967., monsijor koji ga je primio izjavio je da su šanse da dobije bilo kakvu dokumentaciju o prepisci Marcone Stepinac ravne ništici. U konačnici, s nadom da će se otvoriti arhivi

18 J. Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941. – 1945.*, str. 629–631.

19 *Isto*, str. 629–631.

Nadbiskupije zagrebačke, Tomasevich je 1975. uputio pismo i nadbiskupu Kuhariću na što je dobio odgovor da Kaptol nema dokumentiranih podataka koji bi mu mogli poslužiti za znanstveno istraživanje i to zato što u prilikama u kojima su se nalazili poslije rata nisu pokušali dovesti statističke podatke u red. Ipak, Tomasevich je godinu dana kasnije, kad je već izgubio svaku nadu da će bilo što pronaći, u britanskom Public Record Officeu u Londonu naišao na britanske dokumente koji su pokazali da je nadbiskupov izvještaj iz 1943. godine autentičan. Naime, Tomasevich je naišao na izvještaj Francisa d'Arcy Osborna, britanskog izaslanika u Vatikanu, koji sadrži i poseban dodatak koji je napisao član britanskog izaslanstva Montgomery. Osborn je izvjestio o posjetu specijalnog izaslanika pri uredu neslužbenog predstavnika NDH u Vatikanu Krunoslava Draganovića njemu i Montgomeryju u drugoj polovici 1943. ili početkom 1944. Draganović je Montgomeryju pokazao Stepinčevo pismo Papi, a Montgomery je u spomenutom dodatku Osbornovom izvještaju pridodao još gotovo dvije stranice citata iz toga pisma koji se podudaraju s tekstom izvještaja koji je prezentiran na suđenju nadbiskupu.

Iako se još uvijek spekulira o samom ukupnom broju prijelaznika s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest u NDH, ipak se danas većina kontroverzi uglavnom tiče karaktera i etičnosti te doktrinarne dosljednosti i političke oportuniteti samog čina konverzije. To su, dakako, aspekti o kojima će se i nadalje voditi rasprave, ali pitanje broja vjerskih prijelaza je nešto što se može prilično precizno i jednostavno riješiti. Naime, sedamdeset i više godina je prošlo od samih događaja i nema ni zakonske ni moralne zapreke znanstvenom uvidu u dokumente, a jedino ako se pobroji poimenično svaki prijelaznik, odnosno podnositelj molbe za vjerski prijelaz, možemo doći do točnih brojki. Vođenje knjiga vjerskih prijelaznika, između ostalog, župnikova je elementarna radna obaveza i na razini župa moraju postojati rudimentarni podaci, a na višim razinama hijerarhije sigurno i kumulativni podaci, vjerojatno čak analitički dijelom i obrađeni.

Istraživanje vjerskih prijelaza iznimno je kompleksno zbog brojnih problema koji se javljaju prilikom istraživanja. Kao prvi i najveći problem treba istaknuti činjenicu da osobe koje su zatražile prijelaz na rimokatoličku, odnosno grkokatoličku vjeroispovijest, nisu uvijek i prešle na tu vje-

roispovijest, nego su često odustajale od prijelaza, što nigdje nije bilo zabilježeno. Bilo je, dakako, i onih kojima prijelaz nije bio odobren, ali takvi su slučajevi uistinu bili rijetki. Treba spomenuti i to da su kod masovnih vjerskih prijelaza ponekad ubilježavani i ljudi koji uopće nisu bili prisutni prilikom prekrštavanja, odnosno koji su se u tome trenutku nalazili ne samo izvan sela ili u nekom drugom dijelu NDH, nego i u nekoj drugoj državi (najčešće u zarobljeništvu u Njemačkoj, ali i u Americi). Prilikom masovnih vjerskih prijelaza dešavalo se, iako ne osobito često, da su ubilježavani i pokojnici. Popisi također nisu točni i zbog činjenice da su pojedinci bili ubilježeni više puta. Naime, događalo se da su pojedinci podnosili molbu za vjerski prijelaz, a ako odgovor na tu molbu nije stizao dulje vrijeme župnici su ponovo, ali pod drugim urudžbenim brojem, postavljali pitanje Nadbiskupskom duhovnom stolu za iste pojedince ili iste obitelji. Zbog toga je moglo doći i do ponavljanja istih osoba u konačnom spisku onih koji su podnijeli molbu za vjerski prijelaz. Valja spomenuti i da su mnoga imena i prezimena možda zapisana pogrešno ili nečitko jer je većina dokumenata pisana rukom. Spomenimo također i činjenicu da u Urudžbenom zapisniku Nadbiskupskog duhovnog stola kod pojedinih osoba nije stajalo s koje vjeroispovijesti na koju prelaze, a nije s potpunom sigurnošću moguće ustanoviti ni da li su svi na popisu pravoslavne vjeroispovijesti, odnosno da li se među popisanimima ne nalazi i poneki Židov, starokatolik, evangelik ili musliman. Najčešće greške toga tipa su tamo gdje su u popis upisani starokatolici (koji se svojim imenima i prezimenima ne razlikuju od pravoslavnih), odnosno Židovi (za koje je također ponekad teže ustanoviti da su židovske vjeroispovijesti). Još jedan problem koji se javlja proizlazi iz činjenica da osobe koje su zatražile prijelaz nisu uvijek sve navedene poimenično. To je bio problem naročito kod župa Sunja, Komarevo i Glina. U popisima prijelaznika zapisan je eventualno samo kućedomaćin te stavljena napomena da prelazi na primjer šest članova obitelji (nije uvijek posve jasno da li uz njega prelazi još šest članova obitelji ili ih je ukupno šest). Kod pojedinih župa postoje podaci da recimo konvertira 150 prijelaznika, da prelaze pojedina sela, da prelazi toliko i toliko obitelji i slično, ali nisu sačuvani popisi prijelaznika poimenično. Kao kontrolni dokument služi nam dokumentacija koju su Nadbiskupskom duhovnom stolu slali župni-

ci 1944. godine i dokumentacija Interdijeceznog vjerskog odjela iz koje je vidljivo koliko je bilo onih koji su uistinu prešli. Kod nekih župa ti se podaci savršeno slažu (eventualno uz jednu ili dvije pogreške, prvenstveno kod župa s relativno malim brojem prijelaza), dok se kod drugih brojke razlikuju i po nekoliko tisuća (npr. Skenderovci, Glina...). Obično su brojke koje donose župnici veće od brojki do kojih smo došli izradom poimeničnih popisa, što je logično jer zbog nedostatka dokumenata nisu svi zabilježeni. Ipak, postoje i iznimke gdje su brojke župnika manje od brojki do kojih smo došli izradom poimeničnih popisa. Ponekad su župnici u svojim sumarnim izvještajima donosili podatke o onim prijelaznicima koji su upisani u knjige prijelaza, ali ne i o onima koji su masovno prelazili, a koji nisu bili nigdje ni upisivani (npr. župa Voćin). Slična je situacija i na području župa koje su bile ustanovljene za prijelaznike, kao na primjer Mikleuška ili Gornji Miholjac, gdje nemamo uopće ili imamo samo neznatno malo osoba koje su poimenično popisane, ali znamo točan broj onih koji su prešli na rimokatoličku vjeroispovijest. Takvih je slučajeva bilo i kod prijelaza s pravoslavne na grkokatoličku vjeroispovijest u župama Moslavine, Kalničkog prigorja, bjelovarskog kraja i Podravine. O broju prijelaznika na tim područjima saznajemo jedino iz iskaza križevačkog vladike Janka Šimraka organima OZN-e nakon Drugog svjetskog rata, koji spominje da su čitave parohije prelazile na grkokatolički obred, ali da osobe nigdje nisu bile upisivane. Iz svih ovih metodoloških problema koji su nastajali prilikom izrade popisa jasno je s koliko se opreza treba koristiti ovaj popis i koliko su relativni rezultati do kojih se došlo istraživanjem toga materijala. Šteta je da nisu dostupne knjige prijalaza koje bi nam nedvosmisleno dale informaciju o tome tko je prešao na rimokatoličku, odnosno grkokatoličku vjeroispovijest na području čitave Zagrebačke nadbiskupije.

Osim izvora u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu, izvori su i dokumenti u Hrvatskom državnom arhivu, u fondovima Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja NDH i Odjela bogoštovlja i vjerskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu. Ti izvori su vrlo vrijedni, ali ne predstavljaju kompletan popis kao što je to slučaj u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu. Naime, tu se nalaze pojedinačne potvrde državnih vlasti da se pojedincima odobrava prijelaz na rimokatoličku, odnosno grkokatoličku vjeroispo-

vijest. Osim toga, među ovim dokumentima moguće je pronaći i popise onih koji su prešli u pojedinim mjestima, općinama i kotarevima, ali ne samo na području Zagrebačke nadbiskupije, već i na području čitave NDH. U fondu Državnog ravnateljstva za ponovu, u kutiji 584, koja predstavlja čitavu dokumentaciju vjerskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu, nalazi se niz dokumenata u kojima se spominje broj najavljenih prijelaza, odnosno broj obavljenih prijelaza na području čitave NDH u drugoj polovini 1941. i početkom 1942. godine. Ta nam je dokumentacija vrlo dragocjena jer nam daje uvid u broj prijelaza koji su obavljeni na području pojedinih kotareva i općina.

Broj vjerskih prijelaza s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Zagrebačke nadbiskupije u periodu između 1941. i 1945. godine

Tabela I. Etnička i vjerska struktura kotareva koje 1931. pokriva Zagrebačka nadbiskupija

Kotar/grad/općina	Ukupan broj stanovnika 1931.	Ukupan broj pravoslavnih 1931.	Postotak pravoslavnih
Bebrina (općina)	2.606	400	15,34%
Bjelovar (grad)	10.252	1.954	19,05%
Bjelovar (kotar)	63.412	12.858	20,27%
Čakovec (kotar)	48.825	277	0,5%
Čazma (kotar)	38.044	1.843	4,84%
Daruvar (kotar)	35.935	11.948	33,24%
Donja Stubica (kotar)	40.795	34	0,08%
Dugo Selo (kotar)	20.360	75	0,3%
Dvor (kotar)	26.579	23.452	88,23%
Đurđevac (kotar)	52.258	686	1,31%
Garešnica (kotar)	30.971	6.137	19,81%
Glina (kotar)	45.742	30.606	66,91%
Grubišno Polje (kotar)	24.179	11.211	46,36%
Ivanec (kotar)	45.620	574	1,25%
Jastrebarsko (kotar)	38.009	85	0,2%
Karlovac (grad)	21.210	2.565	12,09%
Karlovac (kotar)	43.433	565	1,3%
Klanjec (kotar)	28.568	14	0,049%
Koprivnica (grad)	9.472	274	2,8%
Koprivnica (kotar)	44.615	4.967	11,13%
Kostajnica (kotar)	29.099	19.157	65,83%
Krapina (kotar)	34.453	50	0,14%
Križevci (kotar)	54.490	2.819	5,17%
Križevci (grad)	7.035	133	1,8%

Kutina (kotar)	28.041	1.810	6,45%
Ludbreg (kotar)	29.533	1.627	5,5%
Lužani (općina)	2.267	310	13,67%
Našice (kotar)	50.792	10.764	21,19%
Nova Gradiška (kotar)	52.088	12.700	24,38%
Nova Gradiška (grad)	4.218	1.020	24,18%
Novi Marof (kotar)	36.129	117	0,32%
Novska (kotar)	29.164	7.870	26,98%
Oriovac (općina)	2.585	316	12,22%
Pakrac (kotar)	40.051	20.915	52,22%
Petrinja (grad)	5.536	962	17,37%
Petrinja (kotar)	32.856	16.346	49,75%
Pisarovina (kotar)	14.965	42	0,2%
Požega (kotar)	52.920	13.028	24,61%
Požega (grad)	7.125	865	12,14%
Pregrada (kotar)	33.034	15	0,04%
Prelog (kotar)	44.948	63	0,14%
Samobor (kotar)	26.598	73	0,2%
Sisak (grad)	10.915	1.419	13%
Sisak (kotar)	27.436	618	2,25%
Slatina (kotar)	45.695	20.232	44,27%
Slavonski Kobaš (općina)	2.050	450	21,95%
Sveti Ivan Zelina (kotar)	34.502	29	0,08%
Varaždin (grad)	14.612	709	4,85%
Varaždin (kotar)	45.739	24	0,05%
Velika Gorica (kotar)	35.779	75	0,2%
Virovitica (kotar)	39.152	9.873	25,21%
Virovitica (grad)	10.652	405	3,8%
Vojnić (kotar)	39.297	28.441	72,37%
Vrginmost (kotar)	37.820	30.237	79,94%
Zagreb (kotar)	64.314	864	1,34%
Zagreb (grad)	185.581	13.279	7,15%
Zlatar (kotar)	51.736	35	0,06%
UKUPNO	1.934.092	328.217	16,97%

Na tom prostoru živjelo je 1931. godine, dakle u posljednjem popisu prije Drugog svjetskog rata, 328.217 pravoslavnih od sveukupno 1.934.092 žitelja, što iznosi 16,97% stanovništva. Pravoslavni su u 6 kotareva imali natpolovičnu većinu (Pakrac, Kostajnica, Dvor, Glina, Vojnić i Vrginmost). U četiri kotara su činili između 30 i 50% stanovništva (Slatina, Grubišno Polje, Petrinja i Daruvar) dok su u ostalim kotarevima bili zastupljeni ispod 30%. Iz popisa koji su sačuvani u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu, u fondu Nadbiskupski duhovni stol, moguće je ustanoviti broj onih koji su podnijeli molbe za prijelaz po župama i po godinama.

Tabela II. Broj prijelaznika na području župa Zagrebačke nadbiskupije, prema sačuvanim poimeničnim popisima u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu²⁰

Župa	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Badljevina	42	72	0	0	0	114
Barilovički Leskovac	0	1	0	0	0	1
Bartolovec	2	0	0	0	0	2
Bebrina	9	355	0	0	0	364
Bedekovčina	4	0	0	0	0	4
Belec	1	0	0	0	0	1
Bisag	0	1	0	0	0	1
Bjelovar	560	521	79	4	0	1.164
Bokšić	21	1	0	0	0	22
Bosiljevo	7	3	0	0	0	10
Brckovljani	0	1	0	0	0	1
Brdovec	12	0	0	0	0	12
Brezovica	0	0	0	0	3	3
Bučica	146	0	0	0	0	146

20 Podaci u tabeli su za neke župe značajno nepotpuni.

Bučje	4	0	0	0	0	4
Buk	0	0	1	0	0	1
Carevdar	84	0	0	0	0	84
Cerje	6	1	0	0	0	7
Cernik	7	892	0	0	0	899
Ciglena	230	1	0	0	0	231
Cirkvena	51	162	0	0	0	213
Crnac	514	6	0	1	0	521
Čadavica	9	348	1	0	0	358
Čaglić	1.015	254	0	0	0	1.269
Čakovec	12	0	0	0	0	12
Čazma	106	20	1	0	0	127
Čuntić	423	966	0	0	0	1.389
Dapci	40	0	0	0	0	40
Daruvar	195	35	2	3	0	235
Davor	0	1	0	0	0	1
Desinić	1	0	0	1	0	2
Dežanovac	35	0	0	0	0	35
Divuša	1395	336	0	0	0	1.731
Donja Kupčina	0	18	0	0	0	18
Donja Stubica	2	0	0	0	0	2
Donji Mosti	25	9	0	0	0	34
Draganić	2	1	0	0	0	3
Dubica	130	28	4	23	0	185
Dubočac	0	13	0	0	0	13
Dubrava	228	157	0	0	0	385
Dubrovčak	0	1	0	0	0	1
Dugo Selo	45	3	0	0	0	48
Đulovac	95	28	0	0	0	123
Đurđenovac	139	17	1	0	0	157
Đurđevac	24	5	2	0	0	31
Feričanci	34	0	0	0	0	34
Gaj	14	11	0	0	0	25
Garešnica	97	38	0	1	0	136

Glina	4.266 (+ 1.021 osoba nenavedena poimenično)	0	0	0	0	4.266 +1.021
Glogovnica	26	16	0	0	0	42
Gora	291	1	0	0	0	292
Gornja Jelenska	0	1	0	0	0	1
Gornja Stubica	1	0	0	0	0	1
Gornji Bogičevci	58	5.569	0	0	0	5.627
Gornji Lipovac	2	19	0	0	0	21
Gornji Miholjac	0	2	0	0	0	2
Gornji Rajić	65	851	0	0	0	916
Gradec	12	5	0	0	0	17
Gradina	40	32	0	0	0	72
Granešina	0	1	0	0	0	1
Grubišno Polje	109	262	12	0	0	383
Gušće	4	0	1	0	0	5
Gvozdansko	5.582	0	0	0	0	5.582
Hercegovac	1	72	0	0	0	73
Hlebine	1	0	0	0	0	1
Hrastovica	44	354	1	0	0	399
Hrašćina	3	1	0	0	0	4
Hrvatska Kostajnica	4.804	16	1	2	2	4.825
Hrvatski Leskovac	0	0	1	0	0	1
Imbriovec	1	0	0	0	0	1
Ivanec	12	3	3	0	0	18
Ivanić-Grad	7	10	2	0	0	19
Ivanić-Kloštar	35	20	0	0	0	55
Ivanska	0	151	0	0	0	151
Jakšić	19	296	0	0	0	315
Jakuševac	1	0	0	0	0	1
Jalžabet	1	0	0	0	0	1

Jasenovac	1.388 (+ 500 nenavedenih u popisu)	0	0	0	0	1.388 +500
Jastrebarsko	29	18	2	0	4	53
Jelačićevo (Ferdinandovac)	3	2	0	0	0	5
Kalinovac	3	0	0	0	0	3
Kamensko	11	35	1	0	0	47
Kaniška Iva	83	1.431	0	1	0	1.515
Kapela	19	106	10	0	0	135
Kaptol	2	0	1	0	0	3
Karlovac (sve župe)	1.447	933	5	4	1	2.390
Kašina	1	0	0	0	0	1
Klanjec	3	0	0	0	0	3
Klenovnik	1	1	0	0	0	2
Kloštar Podravski	12	1	0	0	0	13
Komarevo	1.501	13	0	0	0	1.514
Koprivnica	65	26	4	2	0	97
Koprivnički Bregi	1	0	0	0	0	1
Koprivnički Ivanec	5	0	0	0	0	5
Kozarevac	8	0	1	0	0	9
Kraljevec na Sutli	2	3	0	0	0	5
Krapina	14	6	1	0	0	21
Krapinske Toplice	2	0	0	0	0	2
Krapje	18	9	0	0	0	27
Krašić	3	0	0	0	0	3
Kratečko	3	10	0	0	0	13
Krvarsko	0	0	1	0	0	1
Križ	135	19	0	0	0	154

Križevci	51	9	0	0	0	60
Kukuruzari	0	1.288	0	0	0	1.288
Kunić	4	0	0	0	0	4
Kupinec	0	1	0	0	0	1
Kustošija	0	3	0	0	0	3
Kutina	184	7	5	0	2	198
Kutjevo	1.025	94	0	0	0	1.119
Kuzminec	1	0	0	0	0	1
Ladislav	1	0	0	0	0	1
Lasinja	26	11	0	0	0	37
Lepoglava	4	14	1	0	0	19
Lipnik	1	2	0	0	0	3
Lipovljani	2	0	0	0	0	2
Lonja	15	0	0	0	0	15
Lovrečina	3	1	0	0	0	4
Ludbreg	28	8	0	0	0	36
Ludbreški Sveti Đurđ	2	0	0	0	0	2
Ludina	22	0	0	0	0	22
Lukač	26	0	0	0	0	26
Mačkovac	1	0	0	0	0	1
Mađarevo	4	0	0	0	0	4
Maja	533 (+ 110 nenavedenih u popisu)	95	0	0	0	628 +110
Mala Gorica	118	2	0	0	0	120
Margečan	0	1	0	0	0	1
Marija Bistrica	0	1	0	0	0	1
Martijanec	3	0	0	0	0	3
Martinska Ves	1	0	0	0	0	1
Međurić	2	1	0	0	0	3
Miholjanec	5	0	0	0	0	5
Mihovljan	4	0	0	0	0	4
Mikleuška	0	47	0	0	0	47

Molve	0	0	1	0	0	1
Moravče	0	2	0	0	0	2
Našice	867	18	3	1	1	890
Nepoznata župa	2	5	0	1	0	8
Nevinac	0	29	271	0	0	300
Nova Bukovica	654	3	0	0	0	657
Nova Gradiška	213	439	11	0	1	664
Nova Kapela	13	230	0	0	0	243
Nova Rača	0	20	0	0	0	20
Podravski						
Novigrad	15	12	0	0	0	27
Novska	137	1.061	0	1	0	1.199
Oberhausen (Njemačka)	1	0	0	0	0	1
Odra	0	3	0	0	0	3
Orahovica	122	779	0	0	0	901
Oriovac	152	588	0	0	0	740
Oroslavje	3	0	0	0	0	3
Osekovo	8	0	0	0	0	8
Ozalj	2	2	0	0	0	4
Pakrac	60	8	0	0	0	68
Peščenica	36	0	0	0	0	36
Peteranec	1	5	0	0	0	6
Petrinja	108	32	0	0	0	140
Petrovina	6	1	0	0	0	7
Petrovsko	0	0	0	1	0	1
Pisarovinska Jamnica	5	16	0	0	0	21
Pitomača	29	4	0	0	0	33
Plešivica	0	1	0	0	0	1
Pleternica	76	196	0	1	0	273
Podgorač	10	268	0	0	0	278
Podravska Sesvete	0	1	0	0	0	1
Podravska Slatina	2.020	29	1	0	0	2.050

Pokupsko	4	0	0	0	0	4
Posavski Bregi	4	1	0	0	0	5
Požega	533	81	0	2	0	616
Požeške Sesvete	16	288	0	0	0	304
Požeški Brestovac	59	583	0	0	0	642
Pregrada	1	0	0	0	0	1
Preloščica	35	2	1	0	0	38
Preseka	14	0	0	0	0	14
Radoboj	1	0	0	0	0	1
Rakovec	201	0	0	0	0	201
Rasinja	60	46	0	0	0	106
Redovnik Dumbović	0	1	0	0	0	1
Remete	9	0	0	0	0	9
Remetinec	5	0	0	0	0	5
Resnik	14	0	0	0	0	14
Rovišće	0	141	1	0	0	142
Rude	2	0	0	0	0	2
Ruševo	19	732	0	0	0	751
Samarica	23	13	16	0	0	52
Samobor	9	3	0	0	0	12
Sela	6	2	0	0	0	8
Sesvete	10	1	0	0	0	11
Sisak	394	74	7	0	1	476
Skakavac	3	435	0	0	0	438
Skenderovci	68	74	0	0	0	142
Sladojevci	1	0	0	0	0	1
Slavonski Kobaš	18	32	0	0	0	50
Sopje	34	300	0	0	0	334
Stara Gradiška	14	4	0	8	2	28
Stara Ploščica	4	0	0	0	0	4
Stari Gradac	4	0	0	0	0	4
Staro Petrovo Selo	17	403	1	0	1	422

Stenjevec	3	0	0	0	0	3
Stražeman	45	46	0	0	0	91
Stupnik	5	6	0	0	0	11
Suhopolje	143	26	0	0	0	169
Sunja	2.146	920	1	0	0	3.067
	poimeinično					(poimeinično
	iz NAZ					prema popisu
	Ukupno 3.530					iz NAZ)
	(+10.764					4.451+ 10.764
	nenavedenih					(sve skupa
	poimeinično)					zajedno s
						popisima
						Državnog
						ravnateljstva
						za ponovu,
						Vjerski odsjek)
Sveta Jana	1	0	0	0	0	1
Sveta Klara	1	0	0	0	0	1
Sveta Marija	1	0	0	0	0	1
Okička						
Sveta Nedjelja	1	1	0	0	0	2
Sveti Ivan Zelina	4	1	0	0	0	5
Sveti Ivan Žabno	36	27	1	0	0	64
Sveti Križ	1	0	0	0	0	1
Začretje						
Sveti Martin	3	1	0	0	0	4
pod Okićem						
Sveti Petar	0	13	3	0	0	16
Čvrstec						
Sveti Petar	23	22	0	0	0	45
Mrežnica						
Šandrovac	23	8	0	0	0	31
Šestine	2	0	0	0	0	2
Šišljavić	0	6	0	0	0	6
Špišić Bukovica	1	0	0	0	0	1
Štefanje	11	92	0	0	0	103
Štivica	0	5	0	0	1	6
Taborsko	1	0	0	0	0	1

Tomašica	10	199	0	0	0	209
Topolovac	2	0	0	0	0	2
Topusko	1.014	0	0	0	0	1.014
Turnašica	9	8	0	0	0	17
Uljanik	3	3	0	1	0	7
Varaždin	143	13	7	4	2	169
Varaždinske Toplice	8	0	0	0	0	8
Velemerić	28	15	1	0	0	44
Velika	19	85	0	0	0	104
Velika Gorica	6	1	0	0	0	7
Velika Pisanica	0	22	0	0	0	22
Veliki Grđevac	158	49	2	0	0	209
Veliki Zdenci	0	1	0	0	0	1
Veliko Trojstvo	26	66	27	0	0	119
Vetovo	0	63	0	0	0	63
Viduševac	136	14	0	0	0	150
Vinagora	2	0	0	0	0	2
Virje	2	2	1	0	0	5
Virovitica	102	25	3	0	0	130
Voćin	74	6	0	0	0	80
Vojni svećenik Maračić	2	0	0	0	0	2
Voloder	6	5	0	0	0	11
Vrbje	1	1	0	0	0	2
Vrbovec	5	0	0	0	0	5
Vrtlinska	0	4	0	0	0	4
Vukmanić	17	806	0	0	0	823
Vukovina	7	8	0	0	0	15
Zabok	5	0	0	0	0	5
Zagorska Sela	2	0	0	0	0	2
Zagreb	3.053	544	50	23	23	3.693
Završje	2	0	0	0	0	2
Zdenčina	0	1	0	0	0	1
Zlatar	5	2	0	0	0	7

Zrinski Topolovac	19	50	1	0	0	70
Žažina	10	0	1	0	0	11
Ždala	2	0	0	0	0	2
UKUPNO	41.427	26.321	555	85	44	68.432

Uz poimenične popise koji su sačuvani u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu, 1944. godine Nadbiskupski duhovni stol je zatražio od svakog pojedinog župnika u Zagrebačkoj nadbiskupiji da podnese izvještaj o broju onih koji su s pravoslavlja prešli na rimokatoličku vjeroispovijest do toga vremena, odnosno koji su Židovi pokršteni. Taj nam je izvještaj sačuvan, ali nedostaje jedan određeni broj župa koje iz raznoraznih razloga nisu dostavile podatke.

Tabela III. Broj pravoslavnih koji su prešli na rimokatolicizam, po župama do 1944. godine, prema izvještajima župnika ²¹

Župa	Broj prijelaznika s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest do 1944. godine
Bebrina	37
Bokšić	20
Bučica	138
Bučje	4
Carevdar	61
Cirkvena	105
Crnac	1.673
Čađavica	164
Čazma	126

²¹ NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 2658/1944. Sačuvani su podaci samo za neke župe koje su ovdje navedene.

Dapci	38
Desinić	2
Bedekovčina	1
Draganički Budrovci (Draganić)	3
Dubrava (Vrbovec)	347
Dubrava (Zagreb)	1
Đurđevac	26
Feričanci	410
Gaćište (novouspostavljena prijelaznička župa)	488
Gaj	26
Glina	Preko 10.000, ali niti 100 ih nije ostalo do 1944.
Gola	1
Gornje Komarevo	Mnogo
Gornji Bogićevci	cca 4.000
Gornji Lipovac	217
Gornji Miholjac	486
Granešina	14
Gušće	4
Hercegovac	6
Ivanec	8
Ivanić Grad	39
Ivanska	42
Jakšić	273
Kapela	106
Kaptol	3
Karlovac (Sveto Trojstvo)	78
Karlovac (Hrnetić)	134
Koprivnički Ivanec	4
Kravarско	1
Križ	141

Lasinja	26
Lipnik	1
Lovrečka Varoš	4
Ludbreg	36
Ludina	25
Mađarevo	4
Maja	Oko 4.000 (do danas (1944.) samo 32 ostalo)
Mala Gorica	126
Mala Solina	120
Marija Bistrica	3
Martijanec	1
Međurić	3
Našice	oko 1.500
Nova Gradiška	586
Nova Rača	17
Odra	4
Oriovac	682
Oroslavje	3
Ozalj	10
Peščenica	50
Peteranec	7
Pitomača	30
Podgorač	210
Podravska Slatina	820
Posavski Bregi	2
Požeški Brestovac	652
Pregrada	1
Preloščica	39
Preseka	13
Remete	10
Remetinec	5

Ribnički Kunić	15
Rude	18
Sesvete	9
Skenderovci	4.596
Stenjevec	36
Stražeman	105
Stupnik	11
Sveti Petar Čvrstec	4
Šandrovac	14
Šestine	11
Tomašica	27
Topusko	20+760 koji su molili za prijelaz zato da ih ustaše ne poubijaju
Veliko Trojstvo	3
Turnašica	3
Uljanik	15
Varaždin	154
Velika Pisanica	38
Virovitica	102
Voćin	Ubilježenih 58, a neubilježenih 763
Vrbje	2
Zabok	4
Zagreb (Sveti Josip)	245
Zagreb (Sveta Marija)	56
Zlatar	8
Žažina	10
Ždala	2

Iz ovih triju tabela moguće je zaključiti da je frekvencija prijelaza bila najveća između svibnja 1941. i travnja 1942. Nakon osnivanja Hrvatske pravoslavne crkve broj vjerskih prijelaza s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest svest će se na sporadične slučajeve.

Iz poimeničnih popisa prijelaznika evidentno je da je veliki broj Srba koji su prešli na rimokatoličku vjeroispovijest u pojedinim župama ostao nepopisan. U nekim župama bili su najavljeni vjerski prijelazi, tj. podnijete su molbe za vjerski prijelaz, ali do vjerskih prijelaza nije došlo. Iz tabele II. moguće je vidjeti da su Srbi u nekim župama, poput župe u Sunji gdje je bilo 15.000 prijelaza, masovno prelazili, budući da su prelazila čitava sela. Nisu poimenično popisani, nego je uz kućedomačina zapisan samo broj članova obitelji. Ponegdje, kao naprimjer u župi Skenderovci, ne posjedujemo ni dokumente iz kojih bi se mogao iščitati broj prijelaznika, nego samo sumarni izvještaj župnika iz 1944. godine (tabela III.), uz opasku da su brojni prijelaznici već poubijani. Ponegdje, kao naprimjer u Topuskom (tabela III.), župnik bilježi da je broj onih koji su zatražili prijelaz 760, ali da su to uradili samo "iz straha da ne budu ubijeni". Karakteristični su slučajevi župa Glina i Maja, gdje župnik daje izvještaj da je prešlo oko 10.000 (u župi Glina), odnosno 4.000 (u župi Maja), ali da se zbog rata koji se vodio na tome terenu stanovništvo raspršilo i raselilo te da više nisu prisutni na području tih dviju župa. U župi Gvozdansko, koja je obuhvaćala najveći dio kotara Dvor, bilo je čak 5.582 prijelaza (tabela II.). Svi ovi prijelazi učinjeni su u jednom mahu, a vidljivo je da su popisivana čitava sela, od novorođenčadi do osoba u bolesničkim krevetima. Za naselja gdje je bilo naročito puno prijelaza, osnovane su posebne, prelazničke župe, kao na primjer u Kukuruzarima kod Kostajnice, Mikleuški kod Kutine ili Gornjem Miholjcu. Sasvim je sigurno takvih prelazničkih župa bilo još, ali ni za ove župe nisu nam sačuvani potpuni popisi prijelaznika, nego samo sumarni rezultati (osim za Kukuruzare). Specifičan je slučaj s velikim gradovima poput Zagreba i Varaždina, gdje je bilo mnogo onih koji su prelazili u međuratnom periodu s rimokatoličke na pravoslavnu vjeroispovijest, a sad su se vraćali ponovno na rimokatoličku vjeroispovijest. Radilo se o osobama koje su nakon rastave s prvim partnerom sklapale brakove u pravoslavnoj crkvi, ali i onih koji su zbog vjerski mješovitih brakova prelazili

na pravoslavnu vjeroispovijest pa su sad tražili povratak na rimokatolicizam. U gradovima poput Bjelovara, Karlovca i Siska bilo je više prijelaza pravoslavnih mještana jer je tamo bilo i znatno više Srba. U pojedinim župama u zapadnoj Slavoniji, poput Gornjih Bogićevaca na okučanskom području, Novske, Čaglića kod Pakraca, Jasenovca i Kutjeva kod Požege (osim već spomenutih Skenderovaca) broj prijelaznika bio je visok gotovo kao i u župama na Baniji, gdje su prijelazi bili najmasovniji (Sunja, Komarevo, Gvozdansko, Kostajnica, Topusko, Glina, Maja, Čuntić). Masovnijih prijelaza bilo je i u Moslavini (župa Kaniška Iva), te na sjevernom Kordunu (župa Vukmanić). Župe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj nisu imale masovnijih prijelaza (Podravina, bjelovarski kraj, križevačko područje), iako su prema iskazu križevačkog grkokatoličkog vladike Janka Šimraka, na području bjelovarskog i koprivničkog kraja pravoslavni u masama prelazili na grkokatoličku vjeroispovijest, premda to nigdje nije bilo zabilježeno. U narednom dijelu teksta obradit ćemo vjerske prijelaze na području Zagrebačke nadbiskupije po regijama i župama.

Vjerski prijelazi (prekrštavanja) po regijama i župama

Prekrštavanja na području Banije (Sisak, Petrinja, Glina, Vrginmost, Kostajnica i Dvor)

Na banijskom području, za razliku od ostalih područja Zagrebačke biskupije, prekrštavanja su uglavnom bila kolektivna i masovna. Naime, na tome području, koje je općenito bilo najgušće nastanjeno pravoslavnim stanovništvom u čitavoj Zagrebačkoj nadbiskupiji, ali i u susjednim biskupijama, prelazila su na rimokatoličku vjeroispovijest s pravoslavne vjeroispovijesti čitava sela. Većina masovnih prijelaza, osim prijelaza na području župe Čuntić i Komarevo te prijelaza u novoosnovanoj župi u Kukuruzarima, obavljani su 1941. godine. Jedno od prvih kolektivnih prekrštavanja, koje u tom obliku još nije imalo masovni karakter, trebalo je biti ono za koje je molbu Nadbiskupskom duhovnom stolu podnio Franjo Žužek, glinski žu-

pnik. On je naime, 9. lipnja 1941. podnio molbu za 27 osoba, koje ne navodi poimenično. U prvoj rečenici pritom kaže: "Smjerno potpisani slobodan je dostaviti preč. naslovu molbu 77 osoba za prijelaz iz pravoslavlja na katolicizam. Kod primanja tih molbi potpisani je imao pred očima odredbe preč. [asni] Nas.[lov] i druge naputke u obliku članka u Katol. listu, zbog čega je morao odbiti oko 50 molbi." Kao razlog odbijanja molbi navodi da mnoge molbe nisu bile dostatno biljegovane, a potom piše na latinskom, očito zato da ustaše ne bi razumjeli što je napisao, da su nedavno svi mladi pravoslavni muškarci oko 3 kilometra od Gline poubijani i zakopani po noći.²² Dana 30. kolovoza 1941. Žužek već piše Državnom ravnateljstvu za ponovu, opatu Dioniziju Juričevu. U svom dopisu doslovno piše ovako o prijelaznicima s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest: "Jadnici izgubiše sve, i kuće i kućišta, pa nemaju čime biljegovati. Ja više ne znam kako bi i šta bi. Posebnih propisa za župu Gora nema u pogledu tih molbi; kotar veli da ne treba svjedočbe o čestitosti. (...) Nastaje u Glini novi katolički život: crkva kod sviju službi Božjih dupkom puna, da nema mjesta. Župa broji sada cca 11.000 duša. (...) Svi drže molitvenike i katekizam – a pretplatit će se svaka kuća na jedan nabožni glasnik. Nade imade da će biti dobri katolici i za nekoliko godina procvasti će sve naokolo nas novi bujni katolički život."²³ Čini se da poduku novih vjernika Žužek ipak nije mogao sam izvršiti pa je stoga Nadbiskupski duhovni stol odlučio da mu pošalje dva misionara u najbližu glinsku okolicu, a u dalja sela još neke misionare.²⁴ Tako su na područje Bačuge, Jabukovca i Tremušnjaka franjevci poslali opata Benka Čigu, na područje Jošavice i Velikog Šušnjara opata Kazimira Đurmana, na područje Vlahovića i Dragotine opata Brunu Breškog, za područja Buzete, Malog Gradca i Klasnića opata Efrema Kujundžića, a za područje župa Žirovac i Bešlinac opata Osvalda Totha.²⁵ O djelovanju Franje Žužeka pisano je i nakon rata. Milan Despot pišući o Glini 1941. kaže o Žužeku: "Počeo je (Franjo Žužek, *op. a.*) na veliko izdavati potvrde o prekrstu i slati ih u sela.

22 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol., 6376/1941.

23 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 12847/1941.

24 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 18364/1941.

25 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 109-IVO-1942.

Sve žene i djeca poubijanih Glinjana prekrštene su.”²⁶ Slično piše i Janko Mikšić: “Prekrštavanje Srba Franc Žužek provodio je specifično humano i formalno pa je to predstavljalo samo dobijanje dokumenata o primitku u krilo svete rimokatoličke crkve. (...) Da umiri stanovnike Majskih Poljana koji su zahtijevali da se pokrste, Žužek im je izdavao uvjerenja da su primljeni u rimokatoličku crkvu, a da vlastima dade na znanje da uživa autoritet među Srbima i da ih tretira i zalaže se za njih kao ravnopravne građane, Žužek im je na raskršću u Majskim Poljanama dao sagraditi kapeлицu kao u selima s rimokatoličkim vjernicima. Međutim, umjesto rimokatoličkog raspela... u kapelu je stavio ikonu Bogorodice...”²⁷

Jedan od najmasovnijih prijelaza na području Banije bio je u župi Gvozdansko, gdje su prekrštena čitava pravoslavna sela u jednom danu. Prijelaze je provodio franjevac Osvald Toth. Po nacionalnosti Slovenac, došao je u Dvor iz Čuntića, franjevačkog samostana, u travnju 1941. Smjestio se u župnom dvoru u Gvozdanskom i odatle vodio prekrštavanja. U Rujevcu je, uz pomoć zvonara Gojka Kovačevića-Veselinovića, pokupio sve ikone i predmete od vrijednosti i navodno ih poslao u Zagreb na pozlatu, a zapravo je preuredio hram u katolički zato da bi ondje mogao držati misu. Isto je učinio i u crkvi u Donjem Žirovcu. Potom je naručio molitvenike koji su se mogli kupiti u trgovini Aleksandra Šandora u Bešlincu. Toth je započeo prekrštavanje pravoslavnih u crkvi u Rujevcu. Ondje je tom prilikom došlo vrlo malo ljudi, uglavnom staraca i djece. Budući da mu je na misu dolazilo sve manje ljudi, Toth je po selima i zaseocima zakazivao prekrštavanja na otvorenom. Uglavnom, imao je manjeg uspjeha u selima uz glavnu prometnicu Dvor–Glina. O prijelazu na katoličku vjeru u selu Gage govori sjećanje tadašnjeg đaka tamošnje osnovne škole Mirka Joke: “Bila nas je puna učionica. Imali smo vjeronauk, a sa nama je bio pravoslavni pop. U učionicu je ušao učitelj sa dva-tri ustaše sa puškama, a sa njima je neobično obućen čovjek. Imao je na sebi čudnu dugu kafenu roklju, bi-

26 M. Despot, “Glina 1941.”, u: *Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotaram Pokuplja i Žumberka*, Karlovac 1971., (ur. Đ. Zatezalo), str. 614.

27 Č. Petešić, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941. – 1945.*, Zagreb 1982., str. 90-91.

jeli koščati kolijer od košulje i bio stegnut lijepim, bijelim štrikom koji je na kraju imao krasne velike kićanke. Ustaše su prišli našem popu, jedan ga je primio za bradu i tako ga izveli iz učionice. Učitelj nam tada reče da će ubuduće vjeronauk predavati gospodin Ujak, koga moramo tako zvati. (...) Gospodin Ujak nam je najprije govorio o postanku svijeta, poučio nas kako da se ubuduće krstimo, te nam je podijelio nove molitvenike. Neki su bili s crvenim, neki sa zlatnim obrubom. Ja sam dobio crveni, a želio zlatni. Posebno je ostao u sjećanju miris tog molitvenika. Morali smo naučiti očenaš i zdravu Mariju i još neke molitve. One koji ih nisu znali ili mi ješali s našim pravoslavnim, Ujak je šibao prutom po skupljenim prstima i dlanovima. Kad smo naučili određene molitve, Ujak je odjeven u dugu bijelu roklju izvršio obred, odnosno špricanje svetom vodom. To je, valjda, trebalo da znači da smo postali katolici. (...) I moji ukućani su dobili tada neke molitvenike. Ni danas ne znam, da li su i oni bili pokrštavani. Škola je ubrzo prestala s radom, a u nju se uselile ustaše.”²⁸ Očito je da je Toth samo popisao sve stanovnike sela Gvozdansko, Rujevac, Pedalj, Ljubina, Kosna, Stupnica, Majdan, Gage, Ljeskovac i Grabovica, te je pritom dobio uputu od Nadbiskupskog duhovnog stola da pripazi koji su brakovi valjani, odnosno koji žive zajedno nevjenčani. Naime, njih je trebalo primiti u rimokatoličku crkvu samo “pro foro civili”. Toth je ovu molbu u njihovo ime uputio Nadbiskupskom duhovnom stolu 24. studenog 1941 godine i već je 28. studenog 1941. dobio dozvolu da obavi prijelaze za sve molitelje. Sasvim je sigurno da jedan dio onih koji su popisani kao podnositelji molbe nije bio upućen da će biti prevedeni na rimokatoličku vjeroispovijest, a još je sigurnije to da većina popisanih nije primila pouku o rimokatoličkom vjerovanju. Masovni prijelaz 5.582 osobe ukazuje na tu činjenicu. Na području Dvora prijelaze je provodio franjevac opat Pavao Dudić. On je pravoslavne obitelji u Pounju s 1.388 članova u selima Zakopa, Unčani, Čore, Zamlaća i u mjestu Dvor preveo na rimokatoličku vjeroispovijest 10. pro-

28 Vezmar i Dupalo u svojem tekstu bilježe niz iskaza preživjelih svjedoka, vrlo dragocjenih za ovu temu, navodeći pritom njihova imena i prezimena. G. Vezmar, A. Dupalo, “Teror i prisilno pokrštavanje” u: *Dvor na Uni, od prijeslavenskog doba do naših dana*, Dvor na Uni 1991., (ur. M. Joka), str. 328-337.

sinca 1941. Molbu za vjerski prijelaz franjevac je podnio Nadbiskupskom duhovnom stolu, a duplikat molbe poslao je i vjerskom odsjeku Državnog ravnateljstva za ponovu.²⁹ Naselja su potpala pod župu u Divuši, kao i tri nekadašnje pravoslavne parohije u Šegestinu, Kuljanima i Divuši.³⁰ U veljači 1942. godine u župi Divuša prešli su na rimokatoličku vjeroispovijest pravoslavni mještani sela Kuljani i Volinja, njih 336.³¹

Posebno mnogo prijelaza bilo je na području župe Komarevo. Već u lipnju 1941. godine župnik Mihaljević izražava bojazan da se neće moći nositi s brojnošću prijelaza koji su se spremali u njegovoj župi. "Čast mi je ovime upozoriti Prečastni naslov, da se ovde sprema mnogo pravoslavni preći na rk. vjeru. A kako njih ima na teritoriju ove župe oko 5.600 duša to su ti prelazi i posao oko toga za mene jedan veliki teret i ja ne znam, da li ću ja moći taj posao oko prelaza a i drugi duhovni posao oko tih obraćenika obavljati, jer ja sam kod godina i dosta duševno i tjelesno slab."³² U srpnju je župnik Mihaljević iz Komareva već najavio Nadbiskupskom duhovnom stolu da čitavo selo Blinjski Kut namjerava prijeći na rimokatoličku vjeru sa zaključkom, "to je najbolje da se svi i prime, jer kuda bi išli koje ne bi primili?"³³ Selo Bestрма trebalo je prijeći još u srpnju 1941., ali očito je da nisu imali dovoljno novca da plate biljege. Tako se 6. listopada 1941. stanovnici sela Bestрма žalje da nemaju dvadeset kuna po glavi, "već da se uzme, kao i u selu Svinici, da oni koji plaćaju porez do 100 kuna ne plaćaju ništa" prilikom prijelaza na rimokatoličku vjeroispovijest. "Ne budu li nam olakšane ove takse mnogi će biti u neprilici glede prijelaza na rimokatoličku vjeru i dugo će se to otezati, pa Vas zato molimo da nam blagonaklono udovoljite molbi na dobro svijuu nas i svete vjere koju prigrljavamo."³⁴ Prema popisu pravoslavni iz Bestrme koji su tražili prijelaz na rimokatoličku vjeroispo-

29 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21104/1941.

30 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 46-IVO-1942.

31 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 3099/1942.

32 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 8523/1941.

33 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 9363/1941.

34 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 17497/1941.

vijest od 13. studenog 1941. vidljivo je da je bilo 146 obitelji.³⁵ Podučavanja na području župe Komarevo, kao i na sunjskom području obavljali su u listopadu 1941. varaždinski kapucini te su prema pisanju župnika Mihaeljevića do Svih Svetih 1941. bili gotovi s podučavanjima u Blinjskom Kutu, Kinjačkoj i Komarevu Gornjem, a onda krenuli u sela u okolici Blinje. Stav komarevskog župnika o tome bio je ovakav: "Mora se narodu u toj stvari ići na ruku. Jer glavno je, da oni postanu naši vjernici i mi njihovi župnici. A mi ćemo ih već dalje podučavati, diecu u školi, roditelji će kod kuće čitati katekizam svoje diece. Prodavati ćemo im naše kalendare, glasnike, molitvenike id., dolazit će nama sa diecom na krst, na upis zaruka, vjenčanje, po druge matične izvratke. Uvijek će biti prilike za opomenu i pouku."³⁶ U župi Komarevo prelazila su prvo sela najbliža Komarevu u kojima je bilo pravoslavnih Srba, a kasnije i ostala, udaljenija sela. Župnik Mihaeljević je 8. prosinca 1941. zamolio za prijelaz 99 pravoslavnih (30 obitelji) iz Klobučka, kako se nazivalo Gornje Komarevo. U svojoj je molbi istaknuo kako su ljudi iznimno siromašni, izolirani zbog loših putova te im je kolektivnu molbu za prijelaz naplatio 120 kuna. Svega tri dana kasnije, župniku u Komarevu je poslan afirmativni odgovor od strane Nadbiskupskog duhovnog stola za prijelaz navedenog sela.³⁷ Kao što je već spomenuto, prvo je bilo potrebno podnijeti molbu lokalnim civilnim vlastima koje su morale dati potvrdu o čestitosti zato da bi župnici mogli podnijeti molbu i dati preporuku za prijelaz Nadbiskupskom duhovnom stolu. Takve potvrde o čestitosti uglavnom su sačuvane u fondu Odjela bogoštovlja Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, odnosno u fondu Vjerskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu. Jedna od takvih molbi je ona pravoslavnih stanovnika općine Blinja, koja je potpadala pod župu u Komarevu. Općinsko poglavarstvo u Blinji poslalo je 19. studenog 1941. kotarskoj oblasti u Petrinji opširan popis svih potencijalnih prijelaznika s područja sela Bijelnik, Blinja, Moštanica, Petkovac i Stražbenica s preporukom da se molbi udovolji. Posebnu potvrdu je pisao povjerenik u općini Blinja s naglaskom da su svi

35 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 19438/1941.

36 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 17497/1941.

37 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21106/1941.

popisani po zanimanju seljaci, da su čestiti i da ih se sve preporuča te da se “preuzima sva potrebna garancija”. Vidljivo je da je općinski bilježnik pisao molbe za svako pojedino selo u kojem je evidentan kolektivni karakter prijelaza budući da prelaze uglavnom svi stanovnici (od najmanjeg djeteta do starih djedova i baka).³⁸ Iz dopisa župnika iz Komareva Josipa Mihaljevića vidljivo je da župnici nisu stizali izvršiti sve prijelaze. On naglašava kako je zadovoljan budući da se župa povećala za 1.500 duša, odnosno za mještane pravoslavne vjeroispovijesti sela Klobučak, Novo Selo, Bestрма i Mađari, ali da žitelje Kinjačke još nije uspio prevesti. “Tamo ih još ima, koji ni nisu zatražili prelaza.” Žali se Nadbiskupskom duhovnom stolu kako pojedince ne smije primiti, iako imaju potvrde o čestitosti jer nemaju novca za prijelaz. “Stoga molim, da mi se ubuduće dozvoli, da ove koji su ovdašnjim selima zbog bilo kojeg razloga zaostali, da ih mogu primiti, a da se za njih ne šalje molba na Duh. stol.” Ono što je posebno zanimljivo u tom njegovom dopisu od 30. prosinca 1941. jest činjenica da on nema mogućnosti preuzeti na sebe prijelaze u selima koja se nalaze podalje od župne crkve. Tako odbija da izvrši prijelaz na području Blinje,³⁹ Moštаницe i Petkovca te predlaže da se u Blinju pošalje župnik koji bi primao plaću 3.000 kuna, a nalazi i kandidata Slovenca Skuhala koji se nalazi u Sunji, a koji je “stariji svećenik, glasben, ćirilicu vrlo dobro čita”. Ukoliko se ondje ne pošalje svećenik, predlaže da prijelaze obavi svećenik iz Hrastovice. Budući da je dobio i spise o prijelazu čitavog sela Staro Selo, čiji je prijelaz sunjski župnik odbio uraditi jer mu je selo predaleko, smatrao je da je selo previše udaljeno od njegove župne crkve pa nema smisla da on provede vjerski prijelaz.⁴⁰ Na području Blinje i okolice prijelaze je trebao izvršiti i hrastovički župnik koji se u dopisu Nadbiskupskom duhovnom stolu također zalaže za to da stanovnici Blinje i okoline što prije dobiju župni-

38 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 153-IVO-1942.

39 Mještani Blinje su već početkom rujna 1941. tražili Predsjedništvo Vlade NDH prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest za Blinju i okolna naselja ističući kako susjedi iz obližnjeg hrvatskog sela Letovanci mogu potvrditi da su oni čestiti i ispravni građani. (HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, Odjel bogoštovlja, kutija 33, 1818-B-1942).

40 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 26-IVO-1942.

ka.⁴¹ Čini se da je u konačnici dio prijelaza izvršio sunjski župnik, koji je na početku siječnja 1942. molio Nadbiskupski duhovni stol za prijelaz sela Bijelnika, Blinje, i Stražbenice, odnosno 912 osoba na popisu.⁴² Za sela Petkovac i Moštanicu molbu je podnio Hadrijan Borak, kapucin iz Varaždina koji je spomenuta sela pripremao za prijelaz, a rješenje o prijelazu za ta dva sela poslano je na župu Komarevo.⁴³ Kako se čini, i sela Blinja, Bijelnik i Moštanica su privremeno potpala pod komarevsku župu budući da je župnik iz Komareva pisao dopis Nadbiskupskom duhovnom stolu u veljači 1942. u kojem spominje da su ta sela pod njegovom ingerencijom. Vidljivo je da je na području pravoslavnih sela u svojoj župi on sam preveo 1.670 ljudi dok je na području Blinje i okolice, prema njegovoj evidenciji, bilo još 2.977 pravoslavnih koji su prešli na rimokatoličku vjeroispovijest, što je broj župljana župe Komarevo povećalo na 6.791 osobu.⁴⁴ Da su župnici živjeli u strahu za vlastiti život govori i činjenica da je komarevski župnik tražio od Nadbiskupskog duhovnog stola da mu se “povrati oduzeto naoružanje, koje mu je u današnje nesigurno vrijeme za ličnu eventualnu obranu veoma potrebno”.⁴⁵

Brojni su bili prijelazi pravoslavnih i na području Hrvatske Kostajnice. Iz najrazličitijih dokumenata koje Nadbiskupskom duhovnom stolu vrlo često šalje župnik Frölich, vidljivo je da je župnik primao mnogo molbi za prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest. Kao i u drugim župama i ovdje su prekrštavana čitava pravoslavna sela. Tako je u selu Meminska župnik pribilježio sve obitelji koje traže prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest. Svaka obitelj je vođena pod jednim rednim brojem, ali su pojedinačno pobrojani članovi tako da je iz dopisa vidljivo ko-

41 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 77-IVO-1942. Ono što zbunjuje je ingerencija sunjskog, hrastovičkog i komarevskog župnika nad selima u okolini Blinje pa kako je dokumentacija o njihovom prijelazu očito bila poslana svima njima, nije posve jasno tko je na kraju obavio prijelaz, odnosno kojoj su župi ta sela pripala nakon obavljenog prijelaza. Evidentno je da je za svu trojicu taj posao bio prevelik pa su se zbog toga svi ograđivali od tog zadatka.

42 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 470/1942.

43 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21733/1941.

44 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 155-IVO-1942.

45 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 19405/1941 (vodi se pod 18-IVO-1942).

liko ljudi uistinu prelazi na rimokatoličku vjeroispovijest. Prijelaz za 292 osobe s područja Meminske je odobren 11. prosinca 1941.⁴⁶ Nešto prije, 23. studenog 1941. prekršteno je i selo Donja Velešnja,⁴⁷ a 29. studenog 1941. i naselje Prevršac.⁴⁸ Na isti način je provedena i konverzija sela Rausovac, za koje je kostajnički župnik poslao molbu Nadbiskupskom duhovnom stolu 19. prosinca 1941. Prešle su na rimokatoličku denominaciju 783 osobe, odnosno 131 obitelj.⁴⁹ Budući da su prijelazi uistinu bili brojni i masovni, pojedini svećenici su od Nadbiskupskog duhovnog stola i Državnog ravnateljstva za ponovu tražili pomoć, što novčanu, što u svećenstvu. U dopisu kostajničkog svećenika Ferde Frölicha od 11. prosinca 1941. navodi se da na području rimokatoličke župe u Kostajnici živi najmanje 10.000 pravoslavnih vjernika, u šest parohija (Kostajnica, Kukuruzari, Mečenčani, Komogovina, Meminska i Utolica), a koji su se gotovo svi prijavili za prijelaz u rimokatoličku crkvu, pa je župnik bio "prisiljen uzeti sebi još jednog svećenika, koji stalno boravi u ovoj župi, a od zgođe do zgođe pozove u pomoć još kojega svećenika koji pomaže u tom poslu". Kostajnički je župnik trebao te svećenike uzdržavati, ali, kako se čini, nije imao dovoljno novca pa mu je to bilo vrlo teško. "Potpisani stoga uljudno moli naslov, da oni akciju prelaza tih pravoslavaca potpomognu jednom ovećom potporom, da se i potpisanome namire troškovi, a i da ti svećenici pomagajući dobiju nekakav honorar za svoj rad i trud, da se taj posao može, što prije i uspješno dovršiti i za dobro katoličke crkve i za korist naše novoosnovane Države Hrvatske."⁵⁰ Prema jednom ranijem Frölichovom dopisu, koji je uputio Nadbiskupskom duhovnom stolu 20. studenog 1941., vidljivo je da je kostajnički župnik, uz svog kapelana, tražio još jednog svećenika (redovnika), koji bi došao odmah da izvrši pouku u pet sela u kojima on i njegov kapelan nisu stigli obaviti posao, zato da bi osigurao da se pravoslavne prevede na rimokatoličku vjeroispovijest do Nikolinja (6. prosinca), "a taj

46 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21507/1941, 21508/1941.

47 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 20118/1941, 20189/1941.

48 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 20751/1941.

49 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21732/1941.

50 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 266/1941.

dan bi se onda kao na patron župne crkve u Kostajnici upriličilo primanje u većem opsegu sa posebnom svečanošću”.⁵¹ Kapelan Palnej je očito uz kostajničkog župnika obavljao pouku pravoslavnih žitelja između listopada i prosinca 1941. te je 24. prosinca kostajnički župnik Frölich poslao dopis Nadbiskupskom duhovnom stolu tražeći nagradu za Palneja. Palnej je, kao što je vidljivo na poledini dopisa, dobio za nagradu premještaj u župu Vugrovec, nedaleko Zagreba, i 2.000 kuna.⁵²

Posebno velik broj prijelaza, definitivno najveći na području Banije, bio je na području župe Sunja. Ondje su sva sela u bližoj i daljoj okolini masovno prelazila na rimokatoličku vjeroispovijest. Tako je u prosincu 1941. prešlo 437 pravoslavnih obitelji s područja Radonje Luke, Velike Graduse, Sjeverovca, Vukoševca, Brđana, Male Graduse, Starog Sela i Male Paukove s više od dvije tisuće članova. U nekim slučajevima radilo se o cjelim selima, a ponegdje samo o dijelovima sela.⁵³ O masovnom prekrštavanju sela Drljače izvijestio je dnevnik *Hrvatski narod* od 13. prosinca 1941. Svečanu misu služio je dekan Josip Orlić, “koji u svom misionarskom radu među ovim narodom ima mnogo uspjeha”. Župnik je održao i “divnu propovijed”, a uz *Te Deum* pjevala se i ustaška i državna himna.⁵⁴ Ustaški tabor u Stazi izdaje potvrde o čestitosti stanovnika pravoslavne vjeroispovijesti za sela Donji Hrastovac, Stazu, Pobrđane, Čapljanu i Novoselce⁵⁵ za koje pos-

51 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5-IVO-1942.

52 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 41-IVO-1942.

53 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21509/1941, 21510/1941, 21511/1941, 21512/1941, 21513/1941, 21514/1941, 21515/1941, 21516/1941, 21517/1941, 21518/1941, 21519/1941, 21520/1941.

54 *Hrvatski narod*, 13. prosinca 1941. Vidljivo je iz arhive Nadbiskupskog duhovnog stola da je prijelaz za sela Četvrtkovac, Radonja Luku, Drljače i Petrinjce pripreman od 21. studenog 1941. kada je vršeno poučavanje za prijelaz u ovim selima, a koje su obavili sunjski i kratečki župnici (NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 20092/1941). Popisi prijelaznika postoje u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu za Četvrtkovac gdje prelazi 85 obitelji, za Radonja Luku gdje prelazi 31 obitelj, za Petrinjce gdje prelazi 56 obitelji, za Sunjski Krč gdje prelazi 44 obitelji, za Drljače gdje prelazi 115 obitelji te posebno popis parova koji nisu u braku iz ovih sela (NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21035/1941).

55 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 91/1941, 92/1941, 93/1941, 94/1941 i 95/1941.

jedujemo potvrde o prijelazu, ali i za sela Jasenovčane, Kostreše, Papiće, Timarce, Slovince i Šaš za koje dozvola za prijelaz od strane Vjerskog odsjeka nije stigla do 10. siječnja 1942. godine.⁵⁶ Dubički župnik spominje da je u Šašu čak 850 mještana prešlo skupno na rimokatoličku vjeroispovijest. Vidljivo je iz dopisa dubičkog župnika da se on čvrsto zalaže da mjesto Šaš i Živaja dobiju svoju župu sa sjedištem u Živaji, a ne da budu priključena predloženoj župi u Stazi ili staroj župi u Dubici, budući da bi i eventualna župa u Stazi i stara župa u Dubici mogle imati u tom slučaju preveliki broj vjernika, a još k tome i dosta su udaljene od Šaša i Živaje. Selo Živaja u vrijeme pisanja dopisa dubičkog župnika Alojzija Venka, 3. ožujka 1942. godine, nije prešla na rimokatoličku vjeroispovijest, ali je, prema pisanju dubičkog župnika, to samo "pitanje vremena".⁵⁷ Župnik u Sunji slao je dopis Nadbiskupskom duhovnom stolu tražeći prijelaz za sve pravoslavne vjernike iz sela Crkveni Bok, Ivanjski Bok i Strmen. U ova sela dolazili su rimokatolički svećenici koji su uvjeravali lokalno stanovništvo da su njihovi djedovi bili Hrvati i da se oni sada trebaju vratiti vjeri djedova, prema iskazu Mile Požara iz Crkvenog Boka.⁵⁸ Svi stanovnici Crkvenog Boka potpisali su izjavu kojom se obavezuju da će predati pravoslavnu crkvu novom rimokatoličkom župniku i da će mu podignuti novi župni stan.⁵⁹ Na temelju dopisa od 31. prosinca 1941. koji je vjerski ured poslao kotarskoj oblasti Petrinja vidljivo je da su prijelazi trebali zaštititi, ali i pacificirati te nacionalno i vjerski asimilirati pravoslavno stanovništvo Banije, koja je u to vrijeme već bila zahvaćena ustankom, a samim tim i ustaškim represivnim odmazdama. Prema dopisu nadstojnika vjerskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu Dionizija Juričeva vidljivo je da su općinske vlasti

56 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 765/1941. Nadbiskupski duhovni stol izdao je redom dozvole za prijelaz pravoslavnih u naseljima Novoselci (19038/1941), Čapljani (19039/1941), Pobrđani (19040/1941), Staza (19041/1941), Šaš (19042/1941), Kostreši (19043/1941), Donji Hrastovac (19044/1941), Jasenovčani (19045/1941), Slovinci (19046/1941), Papići (19047/1941).

57 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 240-IVO-1942.

58 V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 186

59 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 23, 7011-B-1941.

poslale popis podnositelja molba za prijelaz u općini Sunja (njih 225) te da je općina Sunja svim osobama izdala potvrdu o čestitosti. Sada je Vjerski odsjek tražio da se odluke o odobrenju prijelaza na rimokatoličku vjeroispovijest podijele svakoj osobi pojedinačno, da to mora uraditi Kotarska oblast u Petrinji, a da tim odlukama treba dodati i potvrde Vjerskog odsjeka, s tim da se moliteljima ništa ne dogodi, već da sve njih državne vlasti “najustaškije” zaštite u skladu s Okružnicom Ministarstva unutarnjih poslova od 10. listopada broj 1276-I-A-1941.⁶⁰ S obzirom na velik broj vjerskih prijelaza, posebno na području općine Mečenčani i u okolici Sunje, Nadbiskupski duhovni stol je odlučio osnovati dvije nove župe. Jedna bi obuhvaćala devet sela u okolici Kukuruzara i sjedište bi joj bilo u Kukuruzarima⁶¹, a druga bi obuhvaćala pravoslavna sela Ivanjski Bok, Crkveni Bok i Strmen, a sjedište bi joj bilo u Crkvenom Boku.⁶² Vidljivo je da je Nadbiskupski duhovni stol tražio od vjerskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu imovinu Srpske pravoslavne crkve na tome području zato da bi mogli uspostaviti župu.⁶³ Nove župe, nakon uspostave župe u Crkvenom Boku, predlagao je i župnik iz Sunje. On je smatrao da bi bilo nužno da se osnuju, ako ne župe, a ono barem tri kapelanije na području sadašnje sunjske župe. Tako je predlagao kapelanije u Svinici, Maloj Gradusi i u Stazi smatrajući da će na taj način riješiti problem prevelikog broja vjernika koji su potpadali pod njegovu župu u kojoj je imao samo pomoć jednog slovenskog svećenika, Rudolfa Jermana, i subsidijara Alojzija Sunčića⁶⁴ Slovenski svećenik je tako dobio kapelaniju Staza, a Alojzije Sunčić kapelanije Mala Gradusa i Svinica. Već su u listopadu 1941. u župe Sunja i Komarevo došli

60 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 543/1941.

61 Prema podacima Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja na području Kukuruzara bilo je sveukupno oko 4.000 prijelaznika i to iz Bjelovca 743, iz Babine Rijeke 414, iz Kukuruzara 663, iz Prevršca 340, iz Mečenčana 414, iz Gornje Velešnje 389, iz Dornje Velešnje 400, iz Umetića 271 i iz Knezovljana 355 žitelja (HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 39, 4494-B-1942.).

62 Iz župe Crkveni Bok bilo je 3.300 prijelaznika; njih 700 iz Ivanjskog Boka, njih 1.400 iz Strmena i njih 1.200 iz Crkvenog Boka (HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 39, 4494-B-1942.).

63 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 20-IVO-1942, 21-IVO-1942.

64 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 47-IVO-1942.

kapucini iz Varaždina: Alojzije Novak, Miroslav Novinić i Hadrijan Borak koji su čitavo vrijeme bili na terenu.⁶⁵ Većina stanovnika sela Svinica, Krčevo, Mala Gradusa i Mala Paukova prešli su na rimokatoličku vjeroispovijest početkom listopada 1941.⁶⁶ Zbog nedostatka župnika u Svinici, svinička učiteljica Anica Slavuljević je 11. siječnja 1942. poslala pismo Nadbiskupskom duhovnom stolu u kojem navodi da su seljaci iz "Svinice prešli prije tri mjeseca na rimokatoličku vjeroispovijest, a još nemaju župnika. Nezadovoljni su, prigovaraju, jer su Crkveni Bok i Kukuruzari prešli kasnije, a već su dobili svećenika. (...) Meni neprestano govore, kad ćemo već jedanput dobiti svećenika, jer sada napokon nemamo ni jedno ni drugo, sada smo ni na nebu ni na zemlji. Moje je mišljenje da imaju i potpuno pravo. O svojoj vjeri znali su vrlo malo, a što ih se moglo poučiti u 14 dana, tek neka malenkost. Mi u tima selima imamo omladinu, koju treba odgojiti za Boga i Hrvatsku. Nacionalni momenat u današnje doba ne će nam mnogo koristiti, baš preko religije odgojit ćemo ih nacionalno. Danas osjećamo velike nedostatke kod tih prelaznika. Duševna bijeda iskrsava na svakom koraku, a samo svećenici su pozvani, da im danas isprave to." Na kraju učiteljica ističe kako se svećenici ne bi trebali bojati za svoj život, jer će ih "narod čuvati kao zjenicu svoga oka", ako budu radili za njega.⁶⁷ O istom selu dopis je Nadbiskupskom duhovnom stolu poslao i franjevac Vinko Fugošić, koji je ondje boravio nekoliko dana. U svom opširnom pismu, među ostalim, izvijestio je kako je bio lijepo dočekan i kako ga je lokalno stanovništvo dobro dočekalo. U selu je zatekao polusrušene crkve⁶⁸ (parohijalnu i Svete

65 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 51-IVO-1942.

66 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 17341/1941.

67 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 60-IVO-1942.

68 Ustaše su u Drugom svjetskom ratu uništili brojne pravoslavne crkve na Baniji. U potpunosti su uništene crkve u Uštici, Brđanima, Timarcima, Strmenu, Crkvenom Boku, Živaji, Šašu, Hrvatskoj Kostajnici (2 crkve), Hrvatskoj Dubici (2 crkve), Kinjačkoj, Velikoj Gradusi, Drljačama, Četvrtkovcu, Petrinji, Velikom Sušnjaru, Tremušnjaku, Čukuru, Utolici, Lovči, Bojni, Brezovom Polju, Glini (2 crkve), Hajtiću, Velikom Gradcu, Topuskom, Čemernici, Pješčanici, Slavskom Polju i Stipanu, a u ruševinama su ostavljene crkve u Jošavici, Donjoj Bačugi, Mačkovom Selu, Svinici (2 crkve), Komogovini, Slabinji, Kukuruzarima, Brđanima Šamaričkim, Boviću, Malom Gradcu, Perni i Šegestinu. Posljednja tri hrama uništili su do temelja jugoslavenske vlasti nakon 1945. godine (F. Škiljan, "Stanje objekata Srpske pravoslavne

Petke) kojima su ustaše malo prije prijelaza srušile krov i pokrale inventar. Franjevac se po dolasku bojao da pravoslavni žitelji Svinice neće biti oduševljeni njegovim dolaskom zbog kidanja s tradicijom, ali se ugodno iznenadio kad je vidio da su mještani zainteresirani za vjeru. "Vjerski su bili sasvim zapušteni, nitko se za njih nije brinuo, njima je bilo sve isto: ostati na starom ili preći. A sada vide da je ovamo ipak bolje, netko se ipak brine i radi štogod za njih, to oni vide i oduševljeni su." Franjevac je obavio blagoslov kuća, a kako se čini, prema njegovu pismu, svi su ga veselo dočekali. Franjevac je 7. siječnja 1942. preporučio da se što prije ondje osigura župnik, ali ne prije negoli se popravi crkva. Ukoliko pak nije moguće naći župnika, onda barem treba osigurati kapelana, a ako nema kapelana da se onda njihov sadašnji župnik uputi ondje u vrijeme Uskrsa i proboravi u selu i okolici nekoliko dana. Čini se da su u to vrijeme ondje već počeli organizirano djelovati partizani pa je stoga stanovnicima Svinice bilo opasno čak i izići iz sela.⁶⁹ Vidljivo je da dugo nije došao ni pomoćni župnik u Stazu. Naime, sunjski je župnik dugo obavljao sve prijelaze i crkvene obrede u općini Staza, ali kako očito to više nije mogao, zamolio je Nadbiskupski duhovni stol da se vjernici i prijelaznici iz tog područja upućuju u župe Hrvatska Dubica i Hrvatska Kostajnica.

U župi Čuntić bilo je također masovnih vjerskih prijelaza s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest. Vidljivo je da su franjevci u župi Čuntić 12. prosinca 1941. tražili vjerski prijelaz za 402 pravoslavna vjernika, a uz popis prijelaznika iz mjesta Kraljevčani, Dragotinci, Pecki, Dodoši, Mačkovo Selo, Prnjavor Čuntićki, Jabukovac, Bačuga i Veliki Šušnjar stajalo je doslovno ovako: "Učtivo podpisani mole, da bi bili primljeni u krilo sv. Rkt. Crkve, da će savjesno vršiti sve propise sv. Rkt. vjere, te biti vjerni Nezavisnoj Državi Hrvatskoj."⁷⁰ Općina Kraljevčani, u kojoj se nalazio jedan dio spomenutih naselja, poslala je 31. prosinca 1941. izvještaj o broju

crkve u Hrvatskoj" u: *Očuvanje i zaštita kulturno-istorijskog nasleđa Srbije u inostranstvu: zbornik radova s druge naučne konferencije s međunarodnim učešćem*, Beograd 2010., str. 43-99).

69 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 62-IVO-1942.

70 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21658/1941.

prijelaza. Iz izvještaja se vidi da je do tada prešlo svega nekoliko obitelji od sveukupno 1.691 pravoslavnih, ali da su gotovo svi najavili svoj prijelaz. Navodno je prijelaz odbilo svega desetak osoba. Djelomični prijelazi u toj općini će uslijediti tek 1942.,⁷¹ i to u siječnju, kad će prijeći ostatak mještana iz Velikog Šušnjara, Dragotinaca i Bačuge te sela Klinca.⁷² Franjevci iz Čuntića u obrazloženju zašto molbe prilikom tog prijelaza nisu biljegovane pišu: "Radi nastalih prilika na Kordunu, kao ubijanja, paleži, pljačke i slično, umoljava, ovaj župni ured oprost od biljegovanja molbe."⁷³ O tome kako su izgledala prevjeravanja u okolici Čuntića dala je iskaz Sofija Marković iz Vlahovića: "Posle pokolja u Banskom Grabovcu išli su ustaše po našim selima i pozivali narod da pređe na rimokatoličku veru, obećavajući da nas posle toga neće niko progoniti."⁷⁴ Franjevci iz čuntićkog samostana su predlagali da između četiri i pet tisuća pravoslavaca koji su preživjeli mjere čišćenja i prisilnog preseljavanja, budu prevjereni na rimokatoličku vjeroispovijest i da se u tu svrhu sagradi što je moguće prije rimokatolička crkva na području Jabukovca i okolice.⁷⁵ Vidljivo je da su se franjevci iz Čuntića trudili da pridobiju pravoslavne Srbe iz Jabukovca i okolice da pristanu na prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest. Bili su svjesni činjenice da je ključna osoba za pridobivanje pastve upravo lokalni pravoslavni svećenik. Branko Jakšić, pravoslavni svećenik iz Jabukovca, iznio je u Beogradu, u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike, na koji su ga način franjevci iz Čuntića nagovarali na vjerski prijelaz. Gvardijan samostana u Čuntiću došao je Jakšiću već početkom svibnja 1941. i nagovarao ga da zbog svoje sigurnosti "prijeđe na rimokatoličku vjeroispovijest" znajući da bi na taj način pridobio i veći dio njegove pastve. Međutim, Jakšić nije na to pristao.⁷⁶

71 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 756/1941.

72 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 847/1942 i 104/1942, 2047/1942, 2052/1942.

73 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 2047/1942.

74 V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 185.

75 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 21, bb/1941.

76 V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 191-193.

U susjednoj župi Maja prijelaza je također bilo mnogo. Ipak, vidljivo je da su pojedina naselja koja su bila bliže Glini nego Maji odlazila na prijelaz u Glinu. Možda je to bilo i zbog protusrpskog stava majskog župnika, koji 10. ožujka 1942. piše za prijelaznike iz Ravnog Rašća da je teško “ustanoviti da li će novopečeni rimokatolici uistinu vršiti propise katoličke crkve, odnosno da li ti pravoslavci prelaze iz vlastita uvjerenja. Ponajprije, njih je, tako reći, nemoguće poučavati i poučiti vjerskim istinama i dati im barem približni pojam o katoličkoj vjeri i crkvi s jednostavnog razloga, što je njima teško dolaziti u crkvu poradi neslobodnoga kretanja. Oni su u neku ruku blokirani u ovdašnjim krajevima. To je razumljivo, što se s njima tako postupa, jer je njihova prijašnja sloboda kretanja bila u mnogim na štetu našeg naroda.”⁷⁷

Vidljivo je da u pojedinim župama nije bilo masovnih prijelaza, kao na primjer u dubičkoj župi, ali da je postojala intencija da se izvrši masovni prijelaz. Tako dubički župnik 17. veljače izvještava Nadbiskupski duhovni stol kako će sigurno masovno prijeći naselja Dubica i Cerovljani, njih 1.600, jer im državne vlasti izdaju dozvole.⁷⁸ Neke ideje dubičkog župnika su zaista specifične. Naime, on je u listopadu 1941. poslao dopis Nadbiskupskom duhovnom stolu u kojem postavlja pitanje “da li je moguće zahtijevati od bivših pravoslavaca koji prelaze na rimokatoličku vjeroispovijest da promijene i svoja imena koja su izrazito srpska poput Vaso, Glišo, Anda, Joka, Kojo, Đuja, Gojko, Veljko, Vukosava, Stojan, Dean, Srđan, Veselinka... na naša izrazita katolička krsna imena i nazive, tj. da im se pred njihovo dosadanje krsno ime, koje ima napadno i izrazito srpski naziv, dade još i koje naše krsno ime”. Dakako, župnik nije inzistirao na tome, ali je smatrao da ukoliko se “ne treba zahtijevati, da se barem može preporučiti takvo što”. Odgovor Nadbiskupskog duhovnog stola bio je znakovit. Smatra da ne bi bilo “podesno zahtijevati, da pokršteni pravoslavci promijene svoja imena, jer bi u selu nastala prava zbrka, nego im uz imena, koja nisu sveta, pridodati nebeskog zaštitnika, a ostalo neka se ostavi njihovoj privatnoj inicijativi, na koju se mogu i na zgodni način potaknuti. Kad

77 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 3396/1942.

78 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 112-IVO-1942.

donose bivši pravoslavni djecu na krštenje, onda treba od njih tražiti, da im daju čisto katolička imena. Može im se direktno preporučiti da n.pr. dosadanjeg Jovana zovu Ivanom, dok n.pr. Soku i Stevu mogu i dalje tako zvati, jer se i katolici u nekim krajevima tako zovu”.⁷⁹

Na području župe u Lasinji također nije bilo masovnijih prijelaza. Nešto veći prijelaz dogodio se 10. prosinca 1941. godine kad je nekoliko obitelji iz samog mjesta Lasinja prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest. Činjenica je da su pojedini članovi obitelji bili rimokatoličke vjeroispovijesti, a da su pojedini “očevi obitelji bili odvedeni u logore” već u travnju 1941., kako stoji u molbi lasinjskog župnika. Lasinjski župnik je u svojoj molbi istaknuo kako svi napomenuti “jesu iz mjesta Lasinje te imaju od građanskih vlasti svjedočbu o čestitosti i dozvolu za prijelaz. (...) Župski ured preporuča ove molbe s razloga jer su obitelji ili mješovite po vjeri ili vezane rodbinom katoličke vjere te žive među katolicima u sjedištu župe. Biljege su nekoji već naplatili velike ili općini ili ustašama, pa nijesu ni imućni, pa neka se ne pravi od toga pitanje.”⁸⁰

I župnik u Maloj Gorici, selu nedaleko Petrinje, imao je manje prijelaza. Radilo se uglavnom o pravoslavnim vjernicima iz sela Nebojan. Vjernici iz Nebojana tražili su hitan prijelaz 21. srpnja 1941., očito zato da ne bi bili iseljeni, budući da se upravo tih dana sela u njihovoj okolici prisilno iseljavalo u Srbiju preko logora u Capragu.⁸¹ Župnik u Maloj Gorici čak je poslao glasnika u Zagreb zato da bi prijelaz 75 osoba iz Nebojana bio što je moguće prije obavljen. No, odgovor Nadbiskupskog Ordinarijata od 30. srpnja 1941. bio je da su prijelazi do daljnjega obustavljeni, vrlo vjerojatno zbog Okružnice koju je Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja tih dana objavilo, a ujedno i zbog činjenice da je na tome području započeo otvoreni ustanak protiv ustaške vlasti. Ipak, prijelazi su očito samo nakratko odgođeni pa su mještani Nebojana prekršteni na rimokatoličku vjeroispovi-

79 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 17793/1941.

80 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21537/1941.

81 Radi se o selima Nebojan, Glinska Poljana, Slana i Gora. F. Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb 2015., str. 200.

jest već 7. kolovoza 1941.⁸² Na području župe Gora prelazili su i pravoslavni mještani Glinske Poljane i Slane, inače pretežno hrvatskih sela. Župnik iz Gore Božidar Pavlov piše 18. prosinca 1941. Nadbiskupskom duhovnom stolu da je sve prijelaze obavljao na svoj račun. On ističe da su već 18. srpnja 1941. svi pravoslavni mještani Glinske Poljane i Slane prešli na rimokatoličku vjeroispovijest te da je on već tada kupio o svom trošku knjige za prijelaz te da je vršio sve vjerske obrede bez naplate pa moli da se to ima u vidu, te "honorira kao i ostale dušobrižnike prelaznika".⁸³ Ipak, vidljivo je da je Pavlov molbe za prijelaz za mještane Glinske Poljane i Slane pisao uglavnom 24. kolovoza, odnosno 5. rujna 1941., a da je tek manji dio molbi pisan ranije, u mjesecu srpnju 1941. Kao razloge prijelaza gorski župnik navodi uglavnom činjenicu da Srbi žive među katolicima i kako su još prije nastalog stanja namjeravali prijeći na rimokatoličku vjeroispovijest da ih "njihovi popovi nisu smetali". Čini se da je Pavlov prijelaze obavio uistinu u srpnju, ali da ih je obavio na temelju dozvole kotarskih vlasti, a ne i dozvole Nadbiskupskog duhovnog stola. Naime, Pavlov je očito, kako sam piše, imao mnogo posla pa nije Nadbiskupskom duhovnom stolu poslao popise prijelaznika na vrijeme, što su mu duhovne vlasti zamjerile. Pavlov piše ovako: "Nikoga nijesam primio u crkvu, a da nijesam imao dozvolu od strane kotara; u posjedu sam svih dozvola. Primio sam ih bez prethodnog ovlaštenja (duhovnih, *op. a.*) vlasti... i da nijesam tako postupio, danas ne bi bilo nijednoga na životu." Dakle, Pavlov je očito pravoslavnim mještanima Glinske Poljane i Slane, 255 njih, spasio život, a oni su službeno zavedeni da su prešli na rimokatoličku vjeroispovijest u knjigama Nadbiskupskog duhovnog stola tek 12. rujna 1941.⁸⁴

Činjenica je da su mještani kotara Vrginmost koji su trebali biti prekršteni poubijani u pokolju u glinskoj crkvi. Kotarski načelnik u Vrginmostu, u dogovoru s ustaškim tabornikom u Topuskom, naredio je da se sve pravoslavno stanovništvo iz okolice Vrginmosta skupi u kotarsko središte zbog prekrštavanja na rimokatoličku vjeroispovijest. Stanov-

82 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 9474/1941.

83 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 30-IVO-1942.

84 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 15667/1941.

ništvo sela Pješčanica i Čemernica, najbližih naselja kotarskom središtu u Vrginmostu, pojavili su se između 1. i 3. kolovoza 1941. u Vrginmostu. Iz ta dva sela došlo je navodno oko 1.500 ljudi, iz Topuskog oko 400 ljudi, iz Bovića oko 150 ljudi i još oko 150 iz okolnih naselja. Nakon što su im naplatili taksu za prekrštavanje na rimokatoličku vjeroispovijest, odvojili su muškarce od žena. Žene su navodno pustili, a jedan je dio muškaraca pobjegao. Preostale su odveli u crkvu Male Gospojne u Glinu i ondje ih pobijali.⁸⁵ Mještani kotara Vrginmost iz sela Bović i iz Čemernice, pretežno srpskih sela, te iz Šatornje i Bišćanova, pretežno hrvatskih sela sa srpskom manjinom, svoje su prijelaze obavili u hrvatskom selu Viduševac.⁸⁶ Molbe su podnošene u rujnu, studenom i prosincu 1941., dakle nakon stradanja Srba u glinskoj crkvi.

Na području župe Hrastovica, u kotaru Petrinja, uglavnom su prelazili mještani sela Cepeliš, Budičine, Drenčine i Donje Bačuge. Čini se da su, iako su neki od njih prešli u studenom 1941., u Uruđžbeni zapisnik Nadbiskupskog duhovnog stola upisani na početku 1942. godine.⁸⁷ O položaju lokalnog srpskog stanovništva pisao je početkom 1942. hrastovički župnik, moleći Nadbiskupski duhovni stol za njihov prijelaz na katoličku vjeroispovijest: "Ponizno potpisani smjerno moli Preč. naslov, da blagovolj ovim velikim sirotanima prelaznicima dozvoliti preći u krilo sv. rimokat. crkve, i to molimo smjerno što prije, jer se siroti strahovito boje, da će ih ustaše poklati i pobiti, jer de facto još nisu prešli na rimokat. vjeru."⁸⁸

U župi Kratečko u Posavini prešlo je 1942. godine 10 osoba u jednom mahu, 24. siječnja 1942. Za njih je kratečki župnik napravio molbu i napisao da svi prelaze "iz uvjerenja da je rkt. vjera prava i istinita vjera. Svi dišu

85 D. Roksandić, "Nezavisna Država Hrvatska u kotarevima Glina i Vrginmost (travanj 1941. – siječanj 1942.): Prostorne i vremenske logike nasilja" u: *Nečakov zbornik, Procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*, (ur. K. Ajlec, B. Balkovec, B. Repe), Ljubljana 2018., str. 294-296; D. Aralica, *Ustaški pokolj Srba u glinskoj crkvi*, Beograd 2011; D. Bačić, *Kotar Vrginmost u NO borbi*, Beograd 1980.

86 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 20028/1941, 21850/1941, 16108/1941.

87 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 1561/1942, 1562/1942, 1563/1942, 1564/1942, 1565/1942, 1566/1942, 1567/1942, 1531/1942, 1533/1942, 1533/1942. 1556/1942, 1557/1942

88 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 1533/1942.

pomalo katolički jer stanuju među katolicima i postoji moralna sigurnost da će biti dobri katolici”. Radilo se dakako o doseljenicima koji su iz nekog razloga, uglavnom kao sluge, došli živjeti u Kratečko.⁸⁹

I ondje gdje je bilo manje prijelaza, kao na primjer u Vrginmostu, mještani i kotarski načelnik su se zalagali za uspostavu novih župa. Tako su na području kotara Vrginmost, prema prijedlogu župnika u Topuskom, trebale biti uspostavljene župe u Boviću i u Vrginmostu. Očito je bovička crkva trebala biti pretvorena u rimokatoličku, a u Vrginmostu je za crkvu trebalo iskoristiti novosagrađen dom. Topuski župnik je preporučao i zaštitu novog svećenstva u te dvije župe, ukoliko budu uspostavljene.⁹⁰

Prekrštavanja na sjevernom Kordunu i u Karlovcu

Masovna prekrštavanja pravoslavnog stanovništva na području sjevernog Korduna poduzeta su na području dvije župe u istočnom dijelu Goričkog arhidakonata. To su župe Skakavac i Vukmanić gdje je prevjereno 438, odnosno 813 osoba. Radilo se o prekrštavanju kompletnih sela. O vjerskom prijelazu u Popović Brdu i okolnim selima izvještavale su i tadašnje novine. Kotarska oblast u Karlovcu dala je dozvolu mještanima Popović Brda u siječnju 1942. da prijeđu na rimokatoličku vjeroispovijest. U dopisu koji obuhvaća 393 osobe na kraju piše kako “ova kotarska oblast obnalazi temeljem uredovne potvrde župnog ureda u Kamenskom od 10. siječnja 1942. broj 24, kojom se potvrđuje, da su molitelji čestiti i ispravni građani, a u smislu okružnice Nezavisne Države Hrvatske od 30. srpnja 1941. broj 48.468/41 dozvoliti zatraženi prelaz”.⁹¹ Prekrštavanja su obavili redovnici iz Kamenskog. Iako smo župu Kamensko pribrojili karlovačkim župama, ovdje ističemo ovaj grupni prijelaz kompletnog sela koje se nalazi nekoliko kilometara od Karlovca. Opis prevjeravanja donesen je u listu *Nova Hrvatska* od 13. siječnja 1942. pod naslovom “Vraćanje vjeri svojih djedo-

89 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 1571/1942.

90 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 15891/1941.

91 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 1508/1941.

va". "Jučer prije podne obavljeno je u Kamenskom kraj Karlovca krštenje prijelaznika grčko-istočne vjere iz Popović-brda. Ovo je krštenje obavio župnik i dekan u Kamenskom Kučmanić, koji je već prije toga izvršio s povratnicima sve potrebne crkvene obrede, pa je jučerašnji čin krštenja obavljen bez ikakvih poteškoća. Činu krštenja preko 400 povratnika prisustvovao je veliki župan Velike župe Pokuplje dr. Ante Nikšić, ravnatelj županijskog redarstva Ivan Betlehem, pouzdanik stožera Družak, u ime zapovjedništva Ustaške mladeži iz Zagreba Rudolf Pavlek, župski promičbeni izvijestitelj prof. Franjo Mikšić, te drugi. Prije samog čina pokrštenja povratnika održao je prisutnima veoma topao i lijep govor dekan Kučmanić, koji je sve pozvao da svoju zadanu riječ na Božje evanđelje drže, da budu odani Bogu, Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i njenom Poglavniku. Sam čin krštenja trajao je oko jedan sat i bio nadasve svečan. Poslije dovršenog krštenja veliki župan Velike župe Pokuplje, dr. Ante Nikšić održao je povratnicima govor, u kojem je rekao da ovo nije tek običan prelaz na rimokatoličku vjeru, već su se povratili vjeri svojih djedova, koja je bila prava vjera njihovih preda. Dr. Nikšić je naglasio, da je danas došlo vrijeme, da se svi opet okupimo u jednoj vjeri, vjeri naših djedova. Današnjim su činom povratka seljaci s Popović-brda dokazali svetim crkvenim obredom, da u njima živi vjera njihovih otaca. Današnjim danom – nastavio je dr. Nikšić – postali ste ravnopravni članovi Nezavisne Države Hrvatske. Budite uvjereni, da vas primamo otvorena srca u naše redove i da ćemo vas poduprijeti na svakom koraku. Uvjeren sam, da ćete pokazati, da ćete biti u budućnosti za Dom i Poglavnika. Spremni! – prihvatili su svi složno. Po dovršenoj Sv. misi odsvirala je seljačka glazba hrvatsku državnu i ustašku himnu, koju su svi saslušali dizanjem desne ruke. Poslije toga zadržao se veliki župan s pratnjom u dužem srdačnom razgovoru s povratnicima, koji su se vratili svojim kućama pod hrvatskom zastavom, s kojom su i došli."⁹²

Kompletno selo Banski Moravci, koje je inače spadalo pod lasinjsku župu, tražilo je prijelaz u svibnju 1942. u župi u Skakavcu. Navodno im je odlazak u Lasinju bio mnogo dalji i nesigurniji, što je lako moguće, budući da su sredinom 1942. godine partizani već dolazili u sela uz desnu obalu

Kupe, kroz koja je vodio put od Banskih Moravaca do Lasinje, a sasvim je logično i to da su se stanovnici sela Banski Moravci, nakon pokolja Srba u Prkosu⁹³ u prosincu 1941., bojali doći u Lasinju. Žitelji Banskih Moravaca tražili su još 20. listopada 1941. potvrde o čestitosti u općini Lasinja, a 5. studenog im je te potvrde izdala kotarska oblast u Pisarovini. Dana 27. svibnja 1942. prešlo je 145 osoba⁹⁴ dok ih je svega tjedan i pol kasnije prešlo još 134 (ovaj put neki su bili i iz Sjeničaka i iz samog naselja Skakavac).⁹⁵ Masovni prijelaz na području župe Vukmanić poduzet je u travnju 1942. Tada su 804 stanovnika Donje i Gornje Trebinje, Cerovca Tušilovićkog, Vukmanića i Moravaca prevjereni na rimokatoličku vjeroispovijest. U svom dopisu vukmanički župnik piše kako je prethodni župnik iz Vukmanića, po nacionalnosti Slovenac “pobjegao u Kranjsku”, a kako je on sada “uradio kod mnogih što se je moglo”. “Razdijelio sam 200 katekizama malih, tumačio vjeronauk i na sve načine osvješćivao” te je “pozvao franjevce iz Karlovca da dođu na konačno podučavanje”. Istaknuo je da je “grčko-istočni živalj, do strahote vjerski neuk i zapušten; da kad mu se vjekovječna istina svjetlo protumači da mu znade i suza u oku zablistati”. Vukmanički župnik ističe kako “prelaznici stupaju u svetu, našu apostolsku, rimokatoličku crkvu – kao jedinu lađu spasenja, da u njoj nađu sigurno življenje duševno i tjelesno”. Na kraju moli da se “ovo poslanstvo čim prije privede kraju na dobrobit crkve i države te umirenje ubogih prelaznika, jer ovi uvjerenjem osuđuju krive nazore komunista i četnika, želeći živjeti u kršćanskom miru i uzoritosti”.⁹⁶ Nakon ofanzive na Petrovu Goru u svibnju 1942., 38 obitelji iz sela Cerovac Tušilovički, udaljenog od Karlov-

93 Jedan dio onih koji su preživjeli pokolj u Prkosu, a koji se nisu našli nakon toga u partizanima bili su smješteni u Donjoj Kupčini na lijevoj obali Kupe. Vidljivo je da im je kotarska oblast u Pisarovini 6. ožujka 1942. odobrila prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest (HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, Odjel bogoštovlja, kutija 31, 2248-B-1942).

94 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 6545/1942.

95 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 7016/1942. Za Lasinjski Sjeničak postoji više odluka kotarske oblasti u pisarovini o dozvoli zatraženog prijelaza u fondu Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja. (HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 39, 4544-B-1942.)

96 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 4550/1942.

ca tek nekoliko kilometara, tražile su prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest,⁹⁷ a početkom lipnja to isto su učinili pravoslavni iz Brezove Glave i Tušilovića.⁹⁸ Rade Ljubišić iz Tušilovića je, nakon što je protjeran u Srbiju, u Komesarijatu za izbeglice i preseljнике izjavio da je jedan dio stanovnika Trebinje i Popović Brda prešao na rimokatoličku vjeroispovijest, ali da iz Tušilovića u jesen 1941. nitko nije prešao. Ta je tvrdnja točna, a za kasnije prijelaze Ljubišić i nije mogao znati.⁹⁹ U lipnju 1942. su na rimokatoličku vjeroispovijest prevjereni mještani Ivanković Sela, Bukovice, Klipinog Brda, Mandić Sela, Kartalija, Udbinje i Manjerović Sela u kotaru Vojnić. Pokatoličavanje je bilo skupno, a mještani su samo formalno prevjereni na rimokatoličku vjeroispovijest budući da su se bojali odmazde ustaša nakon uništavanja partizana na Petrovoj Gori.¹⁰⁰ Opis samog pokatoličavanja dao je župan Velike župe Pokuplje Viktor Gutić. "Na dne 14. lipnja 1942. prije podne proveden je kod rimokatoličke crkve u Vukmaniću skupni prielaz žitelja grčkoistočnjaka na rimokatoličku vjeru, kojom je zgodom prešlo oko 4.000 vjernika sela Udbinje, Mandić Sela, Klipinog Brda, Ivanković Sela i Bukovice općine Vukmanić, Tušilovića i Brezove Glave općine Tušilović i Kartalija Sela općine Vojnić... Mjesto Vukmanić bilo je iskićeno

97 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 44, 5887-B-1942.

98 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 44, 6061-B-1942.

99 V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 183.

100 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 45, 6495-B-1942. Jedan dio Korduna bio je krajem 1941. i početkom 1942. godine oslobođen. Nakon neuspjeha u ofanzivi u ožujku 1942. godine, ustaško-domobransko vodstvo NDH poduzelo je novu proljetnu ofanzivu preko Korduna. Zadatak ustaškog zapovjednika Utinskog zdruga, potpukovnika Ante Moškova, je uništavanje glavne grupe partizana, njihovih komandi, ali i civilnog stanovništva. U obruču desetak tisuća ustaša, domobrana i nešto talijanskih vojnika, na Petrovoj gori se našlo oko 730 partizana i 10-12.000 srpskih civila, većinom žena i djece. Partizani su sa stanovništvom krenuli u proboj iz obruča 14. svibnja 1942. i uspjeli se probiti. Moškov se sa svojim jedinicama povlači u pravcu Lasinje, uništava i pljačka srpska sela i ubija one koje zatiče na ognjištu. U izvještaju od 20. svibnja 1942. godine Većeslav Holjevac kaže: "Pri stezanju obruča neprijatelj je temeljito pretraživao jarke i grmove i sve ljude, žene i djecu poklao i postrijeljao." U tzv. čišćenju terena 2.500 žena i djece je odvedeno put logora smrti, uglavnom u Jasenovac. Za samo 90 dana proljeća 1942. u selima kotareva Vojnić i Vrginmost ubijeno je 3.454 Srba.

hrvatskim zastavama. U blizini crkve bio je podignut slavaluk, pred kojim je do 300 m s obje strane ceste bio postavljen špalir mladeži u slikovitoj narodnoj nošnji. Potom je govor održao načelnik općine Vukmanić koji je pozdravio župana i rekao sljedeće: ‘Vaš dolazak, koji danas činite u ovom kraju i po ovome poslu od velike je važnosti i značenja za ovaj narod i ovaj kraj u ovome času, kada isti kao prielaznici sa grčko istočne vjere na rimokatoličku vrše skupni prielaz i to na svečani način, koji to čine, kako sam se osvedočio sa naročitom voljom i veseljem... Današnji naši svečari – prielaznici – izrazili su također svoju želju, da se stope zajedno sa ostalom braćom Hrvatima, katolicima i vjerski i nacionalno i politički tako, da smo jedan narod, jedna vjera, jedna država i dao Bog, da se njihove želje na zadovoljstvo sviiju nas potpuno ostvare.’ Potom je Đuro Vukelić iz Donje Trebinje u ime prijelaznika održao govor u kojem je među ostalim rekao: ‘Gospodine veliki župane, mi prielaznici sa pravoslavne na rimokatoličku vjeru učinili smo ovaj prielaz bez ikakvog pritiska ili nagovora težeći za tim, da se hrvatski narod stopi vjerski, nacionalno, politički i gospodarski, jer dok toga nema, nema potpunoga napredka...’ U sličnom je stilu govor održao i Viktor Gutić, a potom je župnik iz Skakavca održao misu.¹⁰¹

Prekrštavanja u Moslavini

(Kutina, Garešnica, Ivanić-Grad, Čazma i Grubišno Polje)

Na području Moslavine bilo je svega nekoliko kolektivnih masovnih vjerskih prijelaza s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest. Jedno od masovnih prekrštavanja u Moslavini obavljeno je u selu Moslavačko Selište. Stanovnici Moslavačkog Selišta poslali su poglavniku Anti Paveliću dopis u kojem su napisali da su se njihovi “preci doselili prije više stotina godina iz Like. I mada smo vjere grčko-istočne kroz toliki niz desetljeća srasli smo se sa ovom našom hrvatskom grudom i izmiješali sa našom braćom Hrvatima, s kojima živimo u nepomučenom miru i slozi tako da

101 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 46, 7018-B-1942. Gutić se isticao u progonima Srba na području Bosanske krajine i na Kordunu.

između nas ni po osjećajima, a niti po ljubavi spram zajedničke nam domovine Hrvatske nema nikakove razlike. Jedino što nas vjera dijeli, no za ljubav spram Hrvatske nam domovine i spram jednokrvne braće Hrvata s kojima osjećamo jedno, pripravnici smo zamijeniti vjeru naših otaca sa vjerom braće Hrvata i prijeći u crkvu rimokatoličku i time izbrisati svaku razliku i pokazati da smo jedno s braćom Hrvatima.” Evidentno je da su se tog 27. rujna 1941., kad su u logor u Caprag otpremljeni njihovi sumještani, da bi bili prisilno iseljeni u Srbiju, mještani Moslavačkog Selišta prepali.¹⁰² Istoga su dana predstavnici 51 obitelji iz Moslavačkog Selišta napisali taj dopis Paveliću ističući kako od njega očekuju “zaštitu kao punopravnih građana”. Vidljivo je da su i mještani Mikleuške uputili dopis Paveliću 26. kolovoza 1941., u kojem najavljuju svoj prijelaz na vjeru braće Hrvata. Oni “žele prijeći u crkvu rimokatoličku, i time izbrisati svaku razliku i pokazati da smo jedno sa braćom Hrvatima”.¹⁰³ Kutinski župnik je 28. rujna 1941. preporučio da se seljaci Moslavačkog Selišta, kao i seljaci iz Mikleuške i Kutinice prime u katoličku crkvu.¹⁰⁴ Na području novoosnovane župe u Mikleuškoj župnik Želimir Liko je nastupio 23. prosinca 1941. U općoj neimaštini on je od Nadbiskupskog duhovnog stola zatražio matične knjige, parice, status animarum, poštansku knjigu, papir kao i stara crkvena odijela. Njegov je zaključak: “Nemam ništa.”¹⁰⁵ U alarmantnom dopisu od 12. siječnja vidljivo je da Liko oskudijeva čak i u hrani, budući da ne prima plaću. Ipak, nadobudno piše kako mora preurediti crkvu i kako je narod odličan i puni crkvu. Prema izvještaju župnika Lika, iz Mikleuške prešla je 751 osoba, a 36 ih je krajem travnja 1942. bilo u postupku prijelaza. Za Kutinicu župnik Liko tada nije imao popis.¹⁰⁶ Prema podacima koje donosi Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja u selu Mikleuška prešlo je 630 osoba, u selu Moslavačkom Selištu oko 200 žitelja, a u Kutinici još 500 žitelja.¹⁰⁷

102 Toga je dana iz Moslavačkog Selišta prisilno iseljeno 45 osoba (F. Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb 2015., str. 190.).

103 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 13, 3450-B-1941.

104 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 16648/1941.

105 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 35-IVO-1942.

106 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 222-IVO-1942.

107 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 39,

Poseban slučaj predstavlja selo Veliki Zdenci gdje je jedan dio pravoslavnih prešao na grkokatoličku vjeroispovijest. Naime, u selu Dišnik,¹⁰⁸ koje se od 1842. godine nalazilo u kotaru Garešnica, postojala je grkokatolička župa. U okružnici koju je 30. srpnja 1941. izdalo Ministarstvo pravosuda i bogoštovlja, Ministarstvo unutarnjih poslova, Glavni ustaški stan i Državno ravnateljstvo za ponovu, vidljivo je da je “želja hrvatske vlade” bila da “grkoistočnjaci ne prelaze na grkokatolički obred osim u onim grkokatoličkim župama koje su već osnovane i u njima ima grkoistočnjaka”. Grkokatoličko svećenstvo smatralo je da zbog župe u Dišniku imaju pravo prekrštavati sve pravoslavne na području kotara Garešnica. Grkokatolički župnik Aleksandar Vlasov iz Dišnika je agitirao da jedan dio pravoslavnih prijeđe na grkokatoličku vjeroispovijest, ali rimokatolički župnici nikako nisu željeli da im pravoslavno stanovništvo prelazi na grkokatoličku vjeroispovijest. Rimokatolička crkva je pokušavala ocrniti Grkokatoličku crkvu prikazujući ih kao unijate koji nisu Hrvati.¹⁰⁹ Posebno se protiv grkokatolika bunio nadstojnik Vjerskog ureda Državnog ravnateljstva za ponovu Dionizije Juričev, koji je isticao da više od 2/3 grkokatolika u NDH nisu

4494-B-1942.

- 108 Pravoslavni u selu Dišnik u najvećem su broju prešli na grkokatoličku vjeroispovijest. O tome svjedoči i njihovo pismo Vladi NDH od 23. listopada 1941., u kojem 33 potpisnika traže da im se dopusti da rade i žive za našu dragu hrvatsku domovinu kao dobri katolici grčkog obreda (HDA, Ministarstvo pravosuda i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 17, 5591-B-1941). Prijelaza je bilo i kasnije: 25. ožujka 1942. kada je 18 obitelji iz Dišnika prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest i kada su dobili odluku Ministarstva pravosuda i bogoštovlja (HDA, Ministarstvo pravosuda i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 35, 3222-B-1942), te u travnju, kad je 12 obitelji dobilo dozvole (HDA, Ministarstvo pravosuda i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 39, 4488-B-1942). U svibnju 1942. prešlo je još 9 obitelji iz Dišnika na grkokatoličku vjeroispovijest (HDA, Ministarstvo pravosuda i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 41, 5228-B-1942). Iz dokumentacije Ministarstva pravosuda i bogoštovlja NDH vidljivo je da su sela Veliki i Mali Pašijan, Velika i Mala Bršljanica, Veliki i Mali Prokop, Kutinica, Podgarić, Čaire, Popovac, Oštri Zid, Begovača, Zdenčec, Velika i Mala Mlinska, Veliki i Mali Zdenci i Orolovac potpali pod dišničku parohiju te da je na tome području, prema izvještaju Janka Šimraka bilo čak 3250 grkokatolika (HDA, Ministarstvo pravosuda i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 47, 7614-B-1942).
- 109 HDA, Ministarstvo pravosuda i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 18, 5590-B-1941.

Hrvati te da su svećenici uglavnom stranci. Isto je tako smatrao da će pravoslavni prvom prilikom koja im se pruži prijeći s grkokatoličke vjeroispovijesti natrag na pravoslavlje.¹¹⁰

Problemi su na terenu nastali kad je 24. srpnja 1941. odobren prijelaz 57 pravoslavnih obitelji na grkokatoličku vjeroispovijest u selu Veliki Zdenci.¹¹¹ Svega dva dana nakon toga žitelji Velikih Zdenaca traže zaštitu od Poglavnika Ante Pavelića i primanje u Rimokatoličku ili Grkokatoličku crkvu, tj. Hrvatsku narodnu zaštitu.¹¹² Pravoslavnim žiteljima koji su prešli na grkokatoličku vjeroispovijest krajem srpnja 1941., taj prijelaz je 29. rujna 1941. poništen. U obrazloženju koje u prosincu 1941. šalje Velika župa Bilogora vidljivo je da se djelokrug dišničke župe nikako ne može protezati i na Velike Zdence, odnosno na sva pravoslavna sela u kotaru Garešnica, već isključivo na naselja u kojima ne postoje rimokatoličke župe te da stoga prijelaz pravoslavnih na grkokatoličku vjeroispovijest na tome području nije valjan. Potom su pravoslavni žitelji Velikih Zdenaca u dva navrata podnosili nove molbe za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest, jednom u siječnju, a drugi put u veljači 1942. Župnik župe Hercegovac, pod koju je potpadalo selo Veliki Zdenci, obavještava Nadbiskupski duhovni stol da su u siječnju tražili prijelaz na rimokatolicizam svi oni koji su prije tražili prijelaz na grkokatoličku vjeroispovijest, čak i oni koji su već i formalno prešli na grkokatolicizam. Nešto prije ovoga dopisa, župniku je 15. siječnja 1942. pisao garešnički dekan: "Zdenčani su dobili crkvenu dozvolu od grkokatoličkog ordinarijata, ali od državne vlasti je prva dozvola za

110 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, vjerski odsjek, kutija 584, 282/1941.

111 O tome prekrštavanju na grkokatoličku vjeroispovijest iskaz je dala Bosiljka Kekuš, koja je, nakon što je pobjegla u Srbiju, ovako izjavila u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike: "Na pravoslavne Duhove prošle godine došao je iz Križevaca u Velike Zdence grkokatolički biskup sa grkokatoličkim sveštenikom iz sela Dišnik Vlasov Aleksandrom, te više drugih sveštenika i izvršio pokrštavanje Srba iz Velikih Zdenaca. Taj isti dan pretvorena je srpsko-pravoslavna crkva u Velikim Zdenicama u grkokatoličku i kao takova osvećena po grkokatoličkom biskupu. (...) Grkokatolički sveštenik iz Dišnika navedeni Vlasov Aleksandar dolazio je često puta u Velike Zdence i služio grkokatoličku službu. Narod je išao u crkvu jer je morao." (V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 165-166.).

112 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 42, 5285-B-1942.

grkokatolicizam poništena, i izdana je druga dozvola za rimokatolicizam. Državna vlast ostaje kod svoje dozvole i ne dopušta primanje u grkokat. [oličku]. Stvar prelaza je zrela, treba sada dakle nešto učiniti! Ako naš ordinarij dade dozvolu, onda možete odmah lično otići isusovcima i zamoliti za bar jednog misionara. O. Pašiček veli, da bi on mogao ići već na 2. veljače u V. Zdence... Ako pak naš ordinarij ne da dozvole radi bojazni, da ne povrijedi grkokatolike, tada se mora čekati i dalje. Ali da se naš ordinarij sklone na našu stranu, bilo bi dobro i potrebno, da sami pravoslavci zdenački, koji su dobili državnu dozvolu za prijelaz na rkt. pošalju sada odmah molbu na samog nadbiskupa, da budu primljeni u rkt. (...) Pazite da ne biste što na svoju ruku u tom pogledu učinili, jer će inače odmah preuzv. g. Šimrak tražiti Vašu suspenziju! To je dosta opasna stvar!”¹¹³ Hercegovački župnik 5. veljače navodi 13 obitelji iz Velikih Zdenaca koje žele s pravoslavne prijeći na rimokatoličku vjeroispovijest te uz to za neke od njih napominje da su prije prešli na grkokatolički obred. “Kako je međutim državna vlast poništila prelaze grčkoistočnjaka na grkokatoličku vjeru, ti se prelaznici nalaze u velikoj duševnoj borbi, pa mole prečasni Nadbiskupski duhovni stol da što prije izdade svoju odluku da znadu na čemu su. Da ne dođe kasnije do borbe između grkokatolika i rimokatolika glede crkve u Velikim Zdenicama, neka prečasni Nadbiskupski Duhovni Stol riješi ovu stvar kako najbolje znade.”¹¹⁴ Hercegovački župnik pita Nadbiskupski duhovni stol zašto već 23. veljače 1942. nije donio rješenje za tih 20 obitelji koje su mogle prijelaz. Nadbiskupski duhovni stol odgovara 6. ožujka 1942. hercegovačkom župniku da su prijelazi na grkokatoličku vjeroispovijest crkveno valjani te da je prepušteno križevačkom vladici Janku Šimraku da uredi daljnje stanje u vezi s tim prijelazima. “Za sve pak, koji žele prijeći na rkt. vjeru iz Velikih Zdenaca podnesite posebnu molbu, u kojoj poimenice navedite sve prelaznike...”¹¹⁵ Vidljivo je da je Interdijecezalni vjerski odbor 12. ožujka 1942. poslao Janku Šimraku dopis u kojem stoji da su “siromašni ljudi (misleći na pravoslavne iz Velikih Zdenaca koji su prešli na grkokatoličku vjeroispovijest, *op. a.*) u najvećoj neprilici. Prešli su u katol. Crkvu,

113 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 78-IVO-1942.

114 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 147-IVO-1942.

115 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 174-IVO-1942.

a vlast im to ne priznaje, dapače ih se progoni”.¹¹⁶ Negdje krajem ožujka 1942. dopis nadbiskupu Stepincu piše iz Velikih Zdenaca i Miško Račan, bivši narodni zastupnik. U svom pismu on savjetuje da u Velikim Zdencima pravoslavni ne prelaze na grkokatoličku vjeroispovijest, nego da prelaze na rimokatoličku vjeroispovijest, budući da ondje ima više rimokatolika pa ne bi bilo zgodno da u selu budu tri Crkve. Štoviše, on preporuča da pravoslavni na Bilogori, gdje su sela jednonacionalna i vjerski čista, prelaze na grkokatolicizam. Zanimljivo je da Račan napada Šimraka te piše da Šimrak “lomi koplje za 70 obitelji bivših pravoslavaca koji su momentalnom zabludom bili najavili prijelaz na grkoistočnu (sic!), a kasnije na rimokatoličku vjeru što među ovdje postojećim rimokatolicima nije zgodno o tom činiti pitanje”.¹¹⁷ Krajem travnja 1942. godine pojedinci iz Velikih Zdenaca dolaze u općinu Veliki Zdenci i potpisuju, svaki kućedomačin pojedinačno za sebe i svoju obitelj, molbu da prijeđu na rimokatoličku vjeroispovijest. Tako naprimjer, Nikola Dobrijević izjavljuje: “Ja sam vjere grko istočne i do danas nisam tražio prijelaz na nikoju drugu vjeru. Kako je po vlasti vjera grko istočna dokinuta, a hoću da pripadam ipak jednoj priznatoj vjeri, to sam se odlučio da pređem skupa sa mojom porodicom na rimokatoličku vjeru, pa to ovim putem i činim i molim da se moja molba uvaži.” Na kraju se, 19. svibnja 1942., za prijelaz odlučilo svega pet obitelji, a ostale obitelji su formalno prešle na grkokatoličku vjeroispovijest, kako izvješćuje župnik iz Hercegovca. Međutim, čini se da je na grkokatoličku vjeroispovijest prešao po jedan član od svake obitelji, a da su tek kasnije prelazili i još neki drugi.¹¹⁸

Najmasovnije prekrštavanje na području Moslavine urađeno je u župi Kaniška Iva.¹¹⁹ Kako je napisao župnik Đurić iz Kaniške Ive, Kotar-

116 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 174-IVO-1942.

117 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 197-IVO-1942.

118 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 6511/1942.

119 S područja te župe potječu pravoslavni Srbi koji su bili organizirano prisilno iseljeni iz kotara Garešnica u iseljenički logor u Bjelovaru, a kasnije u Požegu i koji su vraćeni svojim kućama tokom jeseni 1941. U fondu Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja nailazimo na jedan dokument u kojem neki Đanić(?), vjerojatno garešnički župnik, navodi da bi 80 interniranih srpskih obitelji s područja kotara Garešnica trebalo pustiti iz logora, budući da su spremni prijeći na rimokatoličku vjeroispovijest, a to je

ska oblast u Garešnici odobrila je početkom studenog 1941. prijelaz oko 2.000 pravoslavnih na rimokatoličku vjeroispovijest na području župe Kaniška Iva. On je zatražio od Nadbiskupskog duhovnog stola misionare da mu pomognu oko poduke i prijelaza tamošnjih pravoslavnih. Zahtijevao je da bude određeno više osoba, barem šest misionara, i to dvojicu za sela Veliko Vukovje, Malo Vukovje, Gojilo i dio Rogože, dvojicu za Stupovaču, Brinjane, Čaire i Kutinicu te dvojicu za Veliku Bršljanicu, dio Rogože i Malu Bršljanicu, tražeći i da sve troškove misionara snosi Državno ravnateljstvo za ponovu. Župnikov plan je bio da svi pravoslavni budu primljeni odjednom, a ako tako ne bude, istaknuo je da su mu onda dovoljna svega dvojica misionara.¹²⁰ Đurić je 20. studenog 1941. otišao do ordinarija koji mu je obećao da će mu poslati misionare. Međutim, do 11. prosinca misionari nisu stigli pa Đurić ponovno piše kako pravoslavni neće moći prijeći ako se ne pošalju misionari.¹²¹ Na dužnost misionara u Velikom Vukovju stupio je 16. prosinca otac Šantić,¹²² a u Stupovači 19. prosinca otac Drnić, konventualac franjevac.¹²³ Uz njih je radio i otac Matija Pašiček, isusovac. Pašiček je, prema izvještaju župnika Đurića, podučavao pravoslavne u Malom Vukovju između 27. prosinca 1941. i 5. siječnja 1942. te u Velikoj Bršljanici između 5. siječnja 1942. i 19. siječnja 1942. Misionar Pašiček je primio u tim selima u rimokatoličku vjeroispovijest sve one kod kojih nije bilo nikakvih zapreka da ih se primi.¹²⁴ Pašiček je obavijestio Nadbiskupski duhovni stol da je između 17. siječnja i 1. travnja podučavao na području Stupovače te da je crkva bila “dupkom puna”. Dosta vjernika koji su željeli prijeći dolazilo je i iz sela Brinjani, Čaire, Kutinica¹²⁵, Rogoža, “no prešlo

i intencija državnih vlasti (HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 14, 4573-B-1941).

- 120 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 14-IVO-1942.
- 121 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 14-IVO-1942.
- 122 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 25-IVO-1942.
- 123 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 23-IVO-1942.
- 124 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 67-IVO-1942.
- 125 Iz sačuvane dokumentacije u Hrvatskom državnom arhivu vidljivo je da je postojao veći broj osoba kojima su izdane dozvole Ministarstva za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest iz sela Kutinica i iz sela Čaire (vidi npr. dokumente HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 30, 1918-B-1942,

ih je malo radi uređenja Hrvatske pravoslavne crkve, što se saznalo među njima na sam Uskrs. Čekaju točnije naredbe o tom uređenju ali se boje da bi to mogla biti samo politika bez koristi za njih, pa jedan drugoga nagovaraju na prijelaz na Rimokatoličku crkvu.” Za Veliko Vukovje Pašiček piše da je prešlo cijelo selo, osim par obitelji. “Na njihovu molbu predao je misionar crkvu kat. bogoslužju na bijelu nedjelju.”¹²⁶ Prema izvještaju župnika u Kaniškoj Ivi, od ukupno 916 pravoslavnih u Velikom Vukovju na rimokatoličku vjeroispovijest ih je prešlo 626.¹²⁷ Župnik Đurić 13. srpnja 1942. potvrđuje Pašičekovo pisanje i ističe da nijedan od prijelaznika u župi Kaniška Iva nije prešao na grkokatoličku vjeroispovijest. Prema izvještaju kotarske oblasti u Garešnici, 278 osoba na području bivše parohije Veliko Vukovje (njih 246 u Velikom Vukovju, 20 u Gojilu i 12 u Malom Vukovju) do 30. lipnja 1942. nije prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest, dok na grkokatoličku vjeroispovijest nije prešla nijedna osoba. Župnik Đurić je čak sačinio i popis prijelaznika, njih 1.372 s područja nekadašnje parohije Veliko Vukovje.¹²⁸ Sasvim drugačiji podatak o vjerskim prijelazima dao je Janko Šimrak, križevački vladika: “Tu je tražio od mene 141 kućegospodar prijelaz. Za to su me molili posljednji put kada sam bio u Dišniku, ali do danas ipak ništa nije učinjeno.” Šimrak je imao i kandidata za župnika u Velikom Vukovju. Bio je to dr. Stjepan Sakač.¹²⁹ O prekrštavanju u Velikom Vukovju postoji i autentičan zapis u rukopisnim memoarima S. D. iz Velikog Vukovja, rođenog 1918. On tvrdi da se prekrštavanje obavljalo pod prisilom i to pod prijetnjom likvidacije. Prema pisanju S. D., župnik iz Kaniške Ive tražio je od Srba koji su dolazili na prekrštavanje da se znaju prekržiti po katolički, da znaju Očenaš, Zdravo Mariju, Deset zapovjedi božjih i još neke rimokatoličke molitve. S. D. tvrdi da Đuriću nije uspijevalo naučiti Srbe sve ove nabrojene stvari i da ih je onda prekrštavao masovno, uz nekoliko svjedoka u crkvi. Kao i uvijek, u selu se nakon prvih informacija o tome da će se Srbe prekrštavati s pravoslavne na rimokato-

1919-B-1942.).

126 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 211-IVO-1942.

127 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 239-IVO-1942.

128 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 239-IVO-1942.

129 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 239-IVO-1942.

ličku vjeroispovijest počelo mnogo govoriti. Neki su smatrali da će jedan dio Srba otjerati u Srbiju, a da će oni drugi imati privilegiju ostati u svojim domovima i kao lojalni pravoslavni moći primiti rimokatoličku vjeroispovijest. Sumještanin S. D.-a Savo Dejanović prisjeća se da je Đurić uglavnom imao dobar odnos samo prema djeci, kojima je dijelio svete sličice i molitvenike. Iz crkve u Velikom Vukovju, prema njegovim riječima, izbačene su ikone, a crkva je preuređena tako da se u njoj može služiti rimokatoličko bogoslužje. Jovanka i Aleksandra Zajelac dale su iskaz S. D.-u u kojem ističu da je njihova majka, koja je bila učiteljica, morala isprazniti učionicu, da bi se u njoj odvio čin prekrštavanja. "U učionici je pop Đurić napravio oltar te je u učionici držao tri nedjelje mise, a potom su se u knjigu prijelaza morali svi upisati." Prema riječima Aleksandre i Jovanke Zajelac, većina ljudi nije to učinila. Milka Drobac iz Malog Vukovja također je dala iskaz S. D.-u. Tvrdila je da je Đurić pravoslavnima prijetio Jasenovcem ako se ne prekrste te da je prekrštavanje obavio u osnovnoj školi neki misionar, a ne sam svećenik Đurić. Prekrštavanja u Velikom Vukovju prisjeća se i S. D. osobno, budući da je tom činu sam prisustvovao. Prekrštavanje se obavilo u osnovnoj školi 13. siječnja 1942. Nakon što je Đurić započeo s propovjedi S. D. je pobjegao iz škole. Drugo prekrštavanje je bilo 9. veljače 1942. Na tome je prekrštavanju navodno Đurić optužio S. D.-a da je pobjegao s posljednjeg prekrštavanja i da je u njega ušao Lucifer. S. D. nije bio ni na tom prekrštavanju, a nakon povratka s prekrštavanja, sestra i majka su ga natjerale da ode do Đurića i da se prekrsti na rimokatoličku vjeroispovijest. Kada je S. D. došao, rimokatolički svećenik je bio grub prema njemu i rekao mu da on "nije došao da se prekrsti, već da prijeđe u svoju staru pradjedovsku vjeru".¹³⁰

Iz dokumentacije sačuvane u fondu Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja NDH vidljivo je da je prijelaza bilo i na području Berek, odnosno u selima Berek, Begovača, Oštri Zid, Krivaja, Podgarić, ali i u drugima gdje su Srbi činili značajnu manjinu ili većinu stanovništva.¹³¹

130 Uvid u dnevnik i kopije dao S.D. autoru u Zagrebu u rujnu 2015. godine.

131 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 22, 6735-B-1941. Iz dopisa kotarske oblasti u Garešnici od 20. veljače 1942. Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja NDH, vidljivo je da je na području Berek od 883 pravoslav-

U okolici Čazme, zbog većeg broja prijelaza, bilo je planirano osnivanje nove rimokatoličke župe u Narti, pod koju su trebala potpasti još dva sela u kojima je bilo pravoslavnih, Kolarevo Selo i Paljevine.¹³² Iako je vladika Janko Šimrak tražio crkvu u Narti za bogoslužje grkokatika, Interdijecezalni vjerski odbor je zaključio da je većina pravoslavnih i okolnim selima prešla na rimokatoličku, a ne na grkokatoličku vjeroispovijest pa bi crkva trebala pripasti rimokatolicima. Osim toga, ističu da u Narti kao kapelan služi slovenski svećenik “koji vrlo lijepo radi”, pa je to još jedan razloga zašto bi u Narti trebala biti osnovana rimokatolička župa. Zato, da ne bi došlo do greške, Interdijecezalni vjerski odbor je tražio podatke od župnog ureda u Štefanju o točnom broju onih koji su prešli na rimokatoličku ili grkokatoličku vjeroispovijest i onih koji su ostali u pravoslavnoj vjeroispovijesti. U dopisu stoji da su navodno neki pravoslavni iz Narte otišli u Križevce i ondje tražili prijelaz na grkokatoličku vjeroispovijest. Na taj dopis općinsko poglavarstvo u Ivanskoj je odgovorilo da nema podataka o tome koliko je pravoslavnih prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest, kao ni da li je itko od stanovnika općine Ivanska tražio prijelaz na grkokatoličku vjeroispovijest.¹³³ Šimrak u svom dopisu Stepincu ističe da je župnik iz Štefanja “izbacio ikonostas iz pravoslavne crkve u Narti i da je nasred crkve stavio na zgražanje svih vjernika nekakvi stol i klupe iz židovske sinagoge u Bjelovaru. Međutim, svi vjernici iz Narte su prešli na grkokatoličku vjeroispovijest, pa žele, da im otvorimo crkvu i služimo.” Šimrak se bojao da će svi oni preći, kao što postoji opasnost i u Lipovčanima, u Hrvatsku pravoslavnu crkvu, pa da će njegov misionarski rad propasti. Ističe da je župnik u Prgomelju, grkokatoličkoj župi kod Bjelovara, isticao da su pravoslavni iz okolice Narte obavljali vjerske prijelaze u Križevcima, “jer nisu smjeli dolaziti u Prgomelje, budući da su im to branile mjesne vlasti”. Prgomeljski grkokatolički župnik ističe da su svega četiri obitelji iz Narte i okolice preš-

nih njih 363 zatražilo i dobilo prijelaz dok ih 520 nije dobilo prijelaz, na području Garešnice od 1609 njih 709 je zatražilo i dobilo prijelaz, na području Hercegovca od 362 njih 236 je zatražilo i dobilo prijelaz, a na području Vukovja od 3264 njih 1525 je zatražilo i dobilo prijelaz (HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 30, 1917-B-1942).

132 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 22-IVO-1942.

133 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 239-IVO-1942.

le na rimokatoličku vjeroispovijest, a ostala 61 pravoslavna obitelj na grkokatolicizam. Šimrak je isticao da mu je stalo isključivo do spasa duša i do toga da pravoslavni slučajno ne prihvate Hrvatsku pravoslavnu crkvu, što bi značilo da je misija grkokatolika i rimokatolika na tome području propala.¹³⁴ Prema izvještaju koji je Šimrak 2. rujna 1942. poslao Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja NDH vidljivo je da su pod grkokatoličku parohiju Narta potpadala naselja Narta, Blatnica, Kolarevo Selo, Laminac, Utiskani, Srijedska, Berek, Krivaja i Potok sa 1.763 pravoslavnih, od kojih je 1.500 prešlo na grkokatoličku vjeroispovijest.¹³⁵

I na području Donjih Lipovčana trebala je pravoslavna crkva biti pretvorena u rimokatoličku bogomolju. To su tražili stanovnici toga naselja 30. travnja 1942. godine.¹³⁶ Prema "odredbi Svete Stolicе", ako je u naselju Lipovčani najveći broj stanovnika ostao pravoslavne vjeroispovijesti, onda se crkva nije mogla predati bilo kojoj drugoj Crkvi. Prema izvještaju Interdijeceznog vjerskog odbora u Lipovčanima je od 37 pravoslavnih obitelji devet prešlo na rimokatolički obred, a pet na grkokatolički obred te je Interdijecezalni vjerski odbor bio pripravan predati crkvu grkokatolicima "ako je većina grkoistočnjaka prešla na grkokatolički obred, što evidentno nije bio slučaj".¹³⁷ Na području čitave parohije Lipovčani od 621 vjernika pravoslavne vjeroispovijesti, do sredine 1942. njih 334 je prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest, 110 ih je zatražilo prijelaz, a 177 ih uopće nije zatražilo prijelaz pa su stanovnici sela Donji Lipovčani zahtijevali da se crkva preuredi u rimokatoličku.¹³⁸ Kotarska oblast u Čazmi je 2. lipnja 1942. crkvu u Lipovčanima dodijelila rimokatolicima.¹³⁹ Crkvu u Lipovčanima preuzeli

134 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 239-IVO-1942.

135 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 61, 12467-B-1942.

136 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 192-IVO-1942.

137 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 239-IVO-1942.

138 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, kutija 48, 8215 - B - 1942.

139 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 239-IVO-1942. Već je kotarska vlast u Čazmi strogo zabranila 19. veljače 1942. pravoslavcima da prijedju na grkokatoličku vjeroispovijest. "Povodom pokreta grkoistočnjaka da prijedju na grkokatoličku vjeru, što je za ovo područje najstrože zabranjeno, izdan je nalog svim občinama da obavieste sve grkoistočnjake, da pod prijetnjom najstrožih zakon-

su rimokatolici 14. lipnja 1942. o čemu postoji sastavljen zapisnik.¹⁴⁰ Zanimljivo je da je svega tri dana ranije 11. lipnja 1942. Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, Odjel za bogoštovlje, službeno naredilo Kotarskoj oblasti Čazma da preda crkvu u Lipovčanima grkokatolicima. No, već dan kasnije Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, Odjel bogoštovlja, stavlja izvan snage tu odredbu budući da je crkva dodijeljena rimokatolicima.¹⁴¹ Vladika Šimrak je 20. lipnja 1942. želio preuzeti crkve u Narti, Velikom Vukovju i Lipovčanima. Međutim, prije nego što je krenuo na put dobio je informaciju da je crkva u Lipovčanima predana rimokatolicima. Ipak, krenuo je preuzeti kapelicu u Marči. Kad je došao u Marču, dočekala ga je otvorena, poluopljčkana građevina, a od kotarske oblasti u Čazmi jedva je dobio ključeve kapelice.¹⁴² Priča o Lipovčanima ima i svoju "prapovijest". Prema pisanju vladike Šimraka, "svi kućegospodari iz sela Lipovčani poslali su mi ponovno dne 29. V. 1942. molbu da dođem otvoriti tamošnju parohijalnu crkvu, jer su svi prešli na grkokat. vjeroispovijest. Međutim došao je i tu kotarski predstojnik, koji je svakoga grkokatolika globio sa tri tisuće kuna i sa mjesec dana zatvora, koji sa grkokat. vjeroispovijesti nije htio prijeći na rimokatoličku. Međutim i poslije tih drakonskih mjera nalazi se kod mene molba ljudi iz Lipovčana sa 47 podpisa kućegospodara, koji se izjavljuju grkokatolicima i koji žele, da im otvorim crkvu. Dakako da je razumljivo da se tamošnji ljudi nalaze u velikom strahu, jer su jedni protjerani, a drugima su zapalili stanje. Tako sam i u samoj Marči molio jednoga našega vjernika, da čuva ključe te kapele, ali je on to odbio s primjedbom, da se boji. Samo je sobom razumljivo, da su ti ljudi vrlo ozlojađeni i da jedva čekaju zgodnu priliku, da priđu na Hrvatsku pravoslavnu crkvu, kad im se krati prijelaz u grkokat. vjeroispovijest." Šimrak je uz to molio Stepinca da

skih posljedica u roku od mjesec dana zatraže prijelaz na rimokatoličkom vjeru, a u daljnjem roku od mjesec dana izvrše prijelaz na rkt. vjeru." Iz ovoga je dopisa kotarske oblasti u Čazmi vrlo jasno da ustaške vlasti nikako nisu željele da pravoslavni Srbi prelaze na grkokatoličku vjeroispovijest (NAZ, Interdijecezalni vjerski odjel, 174-IVO-1942).

140 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 239-IVO-1942.

141 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 239-IVO-1942.

142 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 239-IVO-1942.

mu omogućiti da u Lipovčanima Stanko Aljančić, franjevac koji je prešao na grkokatolički obred, drži službu nedjeljom i praznicima.¹⁴³

Na području Grubišnog Polja nije bilo masovnih vjerskih prijelaza, budući da je jedan veliki dio stanovnika pravoslavne vjeroispovijesti bio tijekom kolovoza prisilno iseljen u Srbiju, a drugi dio je bio pohapšen još u travnju 1941. te deportiran u Jadovno gdje su poubijani. Ipak, rimokatolički župnik iz Grubišnog Polja predlagao je osnivanje dvaju novih župa u Velikoj Peratovici i Velikoj Barni te još i osnivanje nove župe u Ivanovom Selu. Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, Odsjek bogoštovlja, mu je odgovorilo da nema ništa protiv osnivanja novih župa, ali samo ako su tamošnji pravoslavni prešli na rimokatoličku vjeroispovijest, odnosno ako nisu iseljeni. Ako su sela djelomično prazna, što je u vrijeme podnošenja zahtjeva bio slučaj (14. kolovoza 1941.), odnosno ukoliko još nisu kolonizirani novi stanovnici, Ministarstvo se protivilo osnivanju novih župa.¹⁴⁴ Na području općine Grubišno Polje do sredine studenog 1941. od 3.321 pravoslavnih "najavilo je prijelaz" na rimokatoličku vjeroispovijest svega njih 67, na području Ivanovog Sela od 1844 pravoslavnih, svega njih 68, a na području Velikog Grđevca od 3.040 svega njih 68.¹⁴⁵ U Velikom Grđevcu bilo je nešto više prijelaznika, ali molbe su pisane jednako jednostavno kao i molbe župnika u obližnjem Šandrovcu. Grđevački župnik nabraja prvo sve osobe koje prelaze, a potom piše ovako: "Molim, da mogu te i te osobe primiti u krilo kat. crkve i odriješiti ih od vanjskog krivovjerja."¹⁴⁶ Sredinom 1942. grđevački župnik je sačinio poimenični popis prijelaznika između 21. srpnja 1941. i 14. travnja 1942. na području svoje župe i taj popis poslao Nadbiskupskom duhovnom stolu. Najveći broj najavljenih prijelaznika, njih 77 od ukupno 96 popisanih, zaista su i prešli s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest.¹⁴⁷

143 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 239-IVO-1942.

144 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 11, 3075-B-1941.

145 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 277/1941.

146 Npr. vidi NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 13031/1941.

147 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5033/1942.

Prekrštavanja u bjelovarskom kraju

Na bjelovarskom području su 1942. godine kolektivna prekrštavanja s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest postala uobičajenija, iako ih je bilo i 1941.¹⁴⁸ Tako naprimjer, gotovo svi koji su prešli s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području župe u Cigleni, njih 226 od 231, prešli su 18. kolovoza 1941. godine.¹⁴⁹ Prvi nešto veći skupni prijelaz vjernika pravoslavne vjeroispovijesti na području bjelovarske župe, njih 58, bio je u veljači 1942. Dotad je bjelovarski župnik podnosio za svaku pojedinu obitelj posebnu molbu. Međutim, očito mu se početkom 1942. javilo previše potencijalnih prijelaznika pa se odlučio načiniti skupnu molbu na kojoj su bili popisani svi podnositelji molbe i uz njih brojevi potvrda o čestitosti koje je izdalo gradsko, odnosno kotarsko poglavarstvo u Bjelovaru. Na kraju dopisa župnik je sačinio i uredan popis ubranih biljegovina koje je čekom poslao Nadbiskupskom duhovnom stolu, sveukupno 500 kuna, odnosno 20 kuna po molbi.¹⁵⁰ U svibnju isto tako piše kolektivnu molbu za šest obitelji iz sela Predavac kraj Bjelovara,¹⁵¹ a potom se vrlo često redaju takve kolektivne molbe i drugih bjelovarskog župnika.¹⁵² Župnik u Nevincu Josip Ivanuš podnio je skupnu molbu za 22 osobe iz svoje župe

148 Prema podacima iz Vjerskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu, do sredine studenog 1941. na području kotara Bjelovar dobilo je odobrenja za prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest čak 2330 osoba. Najveći broj odobrenja, 1050, zabilježen je na području općine Farkaševac, u Ivanskoj 460, u Velikoj Pisanici 183, u Velikom Trojstvu 142, u Predavcu 220 i u Novoj Rači 117 (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 415/1941). Od sredine studenog do siječnja 1942. na istom je području dobilo odobrenja za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest još 887 osoba. Tada ih je najviše, 754, prekršteno na području Gudovca (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 768/1941).

149 NAZ, Urudžbeni zapisnik Nadbiskupskog duhovnog stola. Očito se radilo o selima gdje je bilo i pravoslavnog pučanstva oko Severina (Orovac, Tomaš, Prespa, Severin), a koja su potpadala pod župu Ciglenu.

150 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 3555/1942. Radilo se o pravoslavcima iz sela koja su najbliža Bjelovaru (Ždralovi, Veliko Korenovo, Gudovac, Malo Korenovo, Novoseljani, Prgomelje, Breza, Narta, Proključani, Stare Plavnice, Žabjak) i iz samog grada Bjelovara.

151 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5572/1942.

152 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 6503/1942.

tek 26. ožujka 1942., a 28. ožujka još za pet ljudi. Interesantno je da 1941. župnik u Nevincu nije imao nijedan vjerski prijelaz s pravoslavlja na rimokatoličku vjeroispovijest te da vjerski prijelazi u toj župi počinju tek 1942. Vidljivo je da se radi o pravoslavnim ratarima iz nevinačke župe. Međutim, najmasovnije primanje pravoslavnih Srba s područja župe Nevina u rimokatoličku vjeroispovijest uslijedilo je u travnju 1943. Bilo je to ujedno i posljednje masovnije kolektivno primanje pravoslavnih vjernika u rimokatoličku vjeroispovijest u Zagrebačkoj nadbiskupiji u vrijeme NDH. Župnik Ivanuš ističe da "narod već dvije godine moli" da ih se primi u Rimokatoličku crkvu "bez sile i straha". Župnik u travnju 1943. uz molbu da se 271 pravoslavni stanovnik nevinačke župe prevede na rimokatoličku vjeroispovijest prilaže i potvrde kotarske oblasti u Bjelovaru o čestitosti za svaku pojedinu obitelj koja prelazi. Nadbiskupski duhovni stol odobrio je 12. travnja 1943. Ivanušu i vojnom dušebrižniku Miji Juriću da izvrše prijelaze u župi Nevina.¹⁵³

U bjelovarskom kraju postojala je grkokatolička crkva u Prgomelja. Slučaj iz siječnja 1942. pokazuje kako su odnosi između Grkokatoličke i Rimokatoličke crkve bili na tome području iznimno zategnuti. Naime, župnik iz Velikog Trojstva žali se Nadbiskupskom duhovnom stolu u siječnju 1942. kako je on poučavao preko dva mjeseca 40 pravoslavnih obitelji iz Grginca i Markovca za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest, a od tih 40 obitelji, njih 20 je dobilo dozvolu od kotarske oblasti u Bjelovaru da smiju prijeći na rimokatoličku vjeroispovijest. Međutim, ove su obitelji odjednom prestale dolaziti u rimokatoličku crkvu u Velikom Trojstvu te su otišle grkokatoličkom župniku Pavlu Šamiljskom u Prgomelje koji ih je primio u grkokatoličku vjeroispovijest na temelju odluke kotarske oblasti u Bjelovaru da oni smiju prijeći na rimokatoličku vjeroispovijest. Čini se da su pravoslavne obitelji to uradile jer grkokatolički župnik nije tražio od njih nikakvo znanje o grkokatoličkoj vjeroispovijesti dok je rimokatolički župnik to tražio. Osim toga, grkokatolički župnik im je tvrdio da će im ostati iste molitve i isti obred. Šamiljski ih je primio, ispovijedio, pričestio

153 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 3599/1943. Radilo se o Srbima iz sela Obrovnice, Novih Pavljana, Galovca, Kokinca, Brezovca i Malog Korenova.

i izdao im odluku istog dana kad su došli k njemu u Prgomelje. Župnik iz Velikog Trojstva imao je čak i odluku kojom se obitelji Đure Senjana iz Grginca dopušta da prijede s pravoslavne na rimokatoličku, ali je ta obitelj 1. siječnja 1942. kod Pavla Šamiljskog primljena u grkokatoličku vjeroispovijest. Župnik iz Velikog Trojstva ogorčeno je tražio da se Nadbiskupski duhovni stol izjasni je li takav prijelaz valjan.¹⁵⁴ Rimokatolička župa u Rovišću, koje je u to vrijeme spadalo pod križevački kotar, također se pobunila protiv toga da pravoslavni “prelaze na grkokatoličku vjeroispovijest” na temelju postojanja male grkokatoličke župe u Prgomeljama, odnosno grkokatoličke biskupije u Križevcima, mada u blizini postoje rimokatoličke župe. Pravoslavci su se mimo zakonske odredbe od 30. srpnja 1941. upisivali u grkokatoličke matice Svete Trojice u Križevcima, što je prema mišljenju lokalnih organa vlasti bilo protuzakonito.¹⁵⁵ Grkokatolička župa u Prgomeljama tvrdila je da se teritorij, odnosno jurisdikcija te župe proteže na području tadašnjih kotareva Bjelovar, Đurđevac, Čazma i dio kotara Križevci,¹⁵⁶ tako da je grkokatolički župnik iz Prgomelja imao pravo vršiti prijelaze na grkokatoličku vjeroispovijest na području tih kotareva prema prvoj točki zakonske odredbe od 30. srpnja 1941. u kojoj stoji da grkoistočnjaci “ne prelaze na grkokatolički obred osim u onim grkokatoličkim župama koje su već osnovane i u njima ima grkoistočnjaka”.¹⁵⁷

U bjelovarskom kotaru uspostavljena je grkokatolička župa u Bjelovaru sa selima Hrgovljani, Velike Sredice, Male Sredice, Novi Pavljani,

154 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odbor, 54/1942.

155 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 83/1941.

156 Grkokatolička župa u Prgomeljama obuhvaćala je u konačnici teritorij bivših parohija u Bolču, Rovišću, Gudovcu, Kablu i Klokočevcu. Prema izvještaju Janka Šimraka, na grkokatoličku vjeroispovijest je na tome području od ukupno 4.200 pravoslavnih prešlo 3.000. Parohija je obuhvaćala sela Gudovac, Klokočevac, Stančić, Rajić, Breza, Kovačevac, Kraljevac, Tuk, Podgorci, Kakinac, Lipovčani, Podgorci, Domankuš, Draganić, Žabljak, Kobasićari, Zvonik, Kabel, Majur, Markovac i Hrsovo. (HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 47, 7615-B-1942.).

157 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 18, 5601-B-1941.

Stari Pavljani,¹⁵⁸ Korenovo, Galovac, Obrovica, Brezovac, Novoseljani, Višnjevac, Grginac, Stara Diklenica, Nova Diklenica, Srednja Diklenica, Ždralovi, Kupinovac, Letičani, Trojstveni Markovac i Stare Plavnice s oko 2.000 vjernika.¹⁵⁹ Njome je upravljao Janko Heraković.¹⁶⁰ Podatke o imenima i prezimenima prijelaznika, osim jedne omanje skupine koja je prešla u Hrvatskoj (nekada Srpskoj) Kapeli i okolini, ali koja ne potpada pod Bjelovarski dekanat, ne posjedujemo. Biskupija Križevačka objavila je da je na području pravoslavne parohije Srpska Kapela iz sela Koritna, Stari Glog, Remetinac, Habjanovac, Sveti Ivan Žabno, Haganj, Žavnica, Ivančani, Vukšinci od 1.400 pravoslavnih na grkokatoličku vjeroispovijest prešlo njih 1.200 dok je na rimokatolicizam prešlo tek nekoliko obitelji.¹⁶¹ Na području Dubrave kod Gradeca, gdje je također bilo relativno mnogo prijelaza, molbe su bile podnašane pojedinačno, pa iako je molbi bilo blizu 400, ne možemo govoriti o masovnim vjerskim prijelazima. Najveći broj molbi za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest vezana je za sela Vukšinci i Marinkovac.¹⁶²

-
- 158 Usprkos tome što je osnovana grkokatolička župa u Bjelovaru koja je obuhvaćala navedena naselja, jedan broj vjernika pravoslavne vjeroispovijesti prelazili su na rimokatoličku vjeroispovijest. To je vidljivo na primjer u selu Stari Pavljani gdje su izdane brojne odluke o čestitosti radi prijelaza s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest (HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 62, 12631-B-1942), ali i drugih sela poput Starih Plavnica, Obrovica, Korenova i drugih (vidi npr. HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 57, 10990-B-1942. i kutija 58, 11279-B-1942).
- 159 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 55, 9309-B-1942.
- 160 S. Bunjevac, "Izvorni dokumenti OZNE o biskupu dr. Janku Šimraku i 'prekrštavanju' Srba u NDH" u: *Glas koncila*, 23 (1615), 5. lipnja 2005.
- 161 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 45, 7047-B-1942.
- 162 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 2516/1942. U siječnju 1942. iz ta dva sela prešlo je u jednom mahu 84 pravoslavnih na rimokatoličku vjeroispovijest.

Prekrštavanja u pakračkom kraju

U pakračkom kraju, u župi Čaglic, župnik je preporučio prijelaz Nadbiskupskom duhovnom stolu za ukupno 933 osobe ističući da su svi predali molbe za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest, ali da potpisani nije kadar podučavati ih u vjeri te predlaže Nadbiskupskom duhovnom stolu da ovdje bezuvjetno treba poslati više misionara. Iz te molbe, podnesene 17. studenog 1941., vidljivo je da su prijelaz tražili pravoslavni žitelji sela Bukovčana, Livađana, Subocke, Gornjeg i Donjeg Čaglica, Kričaka, Bobara, Korita, Rogolja, Lovski, Bjelanovca, Kovačevca, Skenderovaca i Lještana.¹⁶³ Isti župnik nešto kasnije, u prosincu 1941., traži prijelaz za još 114 obitelji (od čega jedna starokatolička), odnosno za 252 osobe (od čega jedan starokatolik). I u tom slučaju, u roku od pet dana stiže odobrenje za prijelaz tako da svi koji su pobrojeni u popisu prelaze 2. siječnja 1942. godine.¹⁶⁴ Čaglički župnik dobio je kao pomoć jednog misionara, koji je 27. prosinca 1941. poslao dopis Nadbiskupskom duhovnom stolu o tome da pravoslavni mještani Kričaka i Kovačevca, podnositelji molbe za vjerski prijelaz, redovito dolaze na pouke u crkvi i da se očekuju na poduci i mještani šest kilometara udaljene Subocke. U Čaglic su bila poslana tri misionara – Kovačić (kateheta), Matijas i Buljan, a ostao je tek posljednji jer su prva dva povučena zbog “četnika po šumama”.¹⁶⁵ Misionar ističe da stanuje u župnom dvoru i da strahuju jer se u šumi “nad nama nalaze četnici” te kako je učitelj iz sela Rogolje molio da župnik ne dolazi u njihovo naselje na vjeronauk zbog opasnosti od navodnih četnika.¹⁶⁶ Činjenica je da se ni lokalno stanovništvo “nije upućivalo u šume strahujući od četnika”, kako se navodi u dopisima.¹⁶⁷ Uz partizane, najveći problem u župi Čaglic bilo je krajem 1941. vođenje knjiga prijelaznika zbog iznimno velikog broja onih

163 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21657/1941.

164 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 508/1942.

165 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odsjek, 72-IVO-1942.

166 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odsjek, 32-IVO-1942. Radilo se dakako, o partizanima, a ne o četnicima.

167 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odsjek, 63-IVO-1942.

koji su željeli prijeći, odnosno onih koji su dobivali odobrenja za prijelaz.¹⁶⁸ Misionar je opisao kako je izgledala pouka pravoslavnog stanovništva koje je dolazilo u Čaglić radi prijelaza. "Pouka se davala dva puta ili tri puta. Predavanja su se držala u katol. crkvi, u općinskoj zgradi i u školi. Jer su bili dani božićnih blagdana dolazili su i na pučku misu i propovijed. Pri koncu pouke u zadnjim danima oko 150 muškaraca pristupilo je sv. ispovijedi i pričesti, pošto su svečano dizanjem ruke i prisegom posvjedočili katoličku vjeru i skinuta im je ekskomunikacija prema diecezanskom obredniku. Rasprodano je oko 3.000 primjeraka katol. Malog katekizma i oko 85 malih molitvenika za prelaznike i još su tražili i nije bilo. Iz tog su se po kućama učile molitve. Premda je bio snijeg i zima, dolazili su u stotinama, tako da je tih dana primilo pouku u katoličkoj crkvi 600 do 700 muškaraca, većinom otaca obitelji. Oni su to ponijeli kućama pa će poučavati djecu i žene, pa ima nade, da kada na proljeće opet dode misionar, da će moći mnoge žene već pričestiti. Oko 1.000 obitelji prijavljeno je za prijelaz, pa prema tome, još bi na proljeće, ako budu mirnija vremena, trebalo poći u daleka sela i poučavati. Oni vrlo rado slušaju pouke, primaaju cijelu nauku katol. crkve spremno i odano. To je narod u šumskim selima pa sačuvan od moderne pokvarenosti živio moralno." Prema pisanju misionara lokalni pravoslavni seljaci koji su se prijavili za prijelaz hranili su misionara, odnosno nosili mu mast, brašno, jaja, kokoši i krumpir. Budući da je prijelaznika i onih koji su se prijavili za prijelaz bilo više nego što je župnik mogao opslužiti, misionar Nikola Buljan predlagao je posebnog župnika koji bi bio samo za prijelaznike.¹⁶⁹ Osim ovako velikih skupnih molbi, postojale su i molbe manjeg opsega, u kojima je prelazilo zajedno nekoliko obitelji. Takva je bila molba također iz župe Čaglić kad je župnik zatražio da se odobri prijelaz za 13 osoba istodobno. Nadbiskupski duhovni stol tražio je precizne podatke o pojedinim brakovima, odnosno o tome tko se nalazi u vjerski mješovitom braku, a tko je u čistom pravoslavnom braku.¹⁷⁰ Župa Čaglić bila je okružena srpskim selima pa je tako bila centralna župa za pri-

168 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odsjek, 63-IVO-1942.

169 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odsjek, 72-IVO-1942.

170 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 12549/1941.

jelaze parohija Lovska, Subočka, Čaglić i Rogolje. Stoga nije neobično da je najveći broj prijelaznika s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest bio upravo na području te župe.

Prekrštavanja na području Požeške kotline

Najranija molba za kolektivan prijelaz na području kotara Požega bila je molba sela Čosinci u župi Požeške Sesvete, pola pravoslavnog – pola katoličkog naselja, već u svibnju 1941. Svega mjesec i pol nakon uspostave NDH, 30. svibnja 1941., došao je župniku u Požeškim Sesvetama, Srbin Marko Radišić i najavio odluku cijelog sela da pređu na katoličku vjeru. “Ima ih 58 velikih uključeno školska djeca i 13 malih, svega 71 osoba. Razgovori su se, veli, i dogovori o tome među njima vodili već dulje vremena do ove konačne njihove odluke.” Iz dokumenta je vidljivo da župnik nije bio siguran što uraditi. Bio je svjestan da im treba omogućiti prijelaz, ali nije znao bi li to trebalo obaviti skupno ili pojedinačno. Radišića je otprovio kući i preporučio mu da “ne glasaju stvar okolo po selima, nego da se o tom zasad bave samo na tiho među sobom”. Budući da se župnik obratio za savjet Nadbiskupskom duhovnom stolu, dobio je odgovor da se Crkva ne protivi prijelazu, ali da on prijelaz učini “individualno na taj način da prima redom one koji budu spremni”.¹⁷¹ Dakako, za takve procedure kasnije više neće biti vremena, ali u to vrijeme, u svibnju 1941., takvo što je još bilo zamislivo. Iz kasnijih dokumenata vidljivo je da srpsko stanovništvo Čosinaca u tome trenutku još nije prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest, već da će se to dogoditi tek sedam mjeseci kasnije.

Kronološki gledano, druga molba za masovni vjerski prijelaz na području Požeške kotline potječe iz župe Skenderovci, gdje su stanovnici naselja Bratuljevci, Požeški Brđani i Perenci 20. lipnja 1941. izrazili želju za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest. Skenderovački župnik Ivo Đanić ističe da se radi o čisto pravoslavnim selima, i da “među vjernicima ima i dobrih i zlih, baš kao i među našima katolicima... Oni su pripravnici sagraditi

171 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5861/1941.

u svakom selu kat. kapelu, gdje bi dolazio svećenik i skupno ih podučavao vjeri kroz dulje vrijeme, te bi istom iza temeljite poduke prešli.” Zanimljiv je komentar župnika kako bi se “između njih (pravoslavnih, *op. a.*) birali dobri ljudi, a oni koji su nevaljalci te bi Drž. vlast preselila”. Ističe i da su tamošnji pravoslavni vrlo neuki jer su ih “svećenici zanemarili i ostavili da rastu bez vjerske pouke”. Smatrao je da je najbolji način da se ljudi prime u rimokatoličku crkvu nakon vjerske pouke te “odabira onih koji su revni”. Kao i sesvetski župnik, ni skenderovački župnik nije znao što mu je činiti pa mu se činilo najbolje da se obrati Ordinarijatu i da oni odluče da li da ih podučava vjeri ili da “digne ruke od njih”, kako doslovno piše. “Moje je mišljenje da bi se djeca mogla lijepo odgojiti u kat. duhu u školama, te bi danas sutra mogli biti iskreni katolici.” Zaključuje da bi trebalo “sagraditi kapele po pravoslavnim selima, probrati najbolje familije, onda ih redovito poučavati, moguće i s misionarima i redovnim svećenicima, pa iza duljeg vremena one koji su revni, tj. koji provode vjerski život: zajednički mole po kućama, ne psuju, polaze Svetu Misu, mole krunicu itd. te ih onda primiti”. U odgovoru Nadbiskupskog duhovnog stola vidljivo je koliko je bilo opreznosti u takvim pitanjima. “Kod puka pazite da ih ne povrijedite u njihovoj osjetljivosti i imajte pred očima samo spasenje njihovih duša. Mogli biste si uzeti kroz neko vrijeme i kojeg redovnika...” Zanimljiv je komentar Nadbiskupskog duhovnog stola da se “prijelazi mogu izvršiti, kada molitelji budu spremni, ali u manjim skupinama i bez veće buke”.¹⁷²

Jedna od relativno ranih molbi za masovni prijelaz na području kotara Požega potječe s kraja listopada 1941., kad je velik dio sela Crkveni Vrhovci, njih čak 167, tražilo preko vjerskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu da prijeđu na rimokatoličku vjeroispovijest. Ovaj je prijelaz posebno zanimljiv budući da ga je odobrilo Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja. U dopisu stoji doslovno ovako: “Naređuje se toj Kotarskoj oblasti, da odmah po primitku ovoga rješenja odredi sve potrebno, kako bi imenovana lica, a u sporazumu sa crkvenim vlastima, izvršila što prije zamoljeni i dobreni prielaz. Podjedno u smislu odredbe Predsjedništva Vlade od 15. rujna 1941. sva ona lica, koja su bilo najavila bilo izvršila vjerski

172 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 7150/1941.

prielaz sa grčko istočne vjere imaju se najjustaškije zaštititi, te im se ima osigurati i osobna i imovinska sigurnost i zaštita.” Dakle, iz ovoga se može zaključiti kako Ministarstvo zahtjeva da se selo Crkveni Vrhovci prevede na rimokatoličku vjeroispovijest i kako traži od Kotarske oblasti u Požegi da u sporazumu s crkvenim vlastima obavi odobreni prijelaz. Ujedno se iz dopisa doznaje da će oni koji su prešli biti sigurni, odnosno “najjustaškije” zaštićeni što bi značilo da oni koji ne prijeđu na rimokatoličku vjeroispovijest ne mogu imati takvu zaštitu.¹⁷³ Na identičan način prelaze 21. listopada 1941. pravoslavni sela Ćosine Laze i Vasine Laze te Laze Prnjavor, njih 245,¹⁷⁴ pravoslavni iz sela Škrabutnik, njih 180, zatim pravoslavni iz sela Stara Lipa, njih 24, potom 189 pravoslavnih iz sela Gradski Vrhovci i Emovački Lug i 46 pravoslavnih iz Vilić Sela.¹⁷⁵ Ovo su rijetki sačuvani dokumenti primjera intervencije Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja za prijelaz nekog sela. Takve primjere prelaženja preko Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja nalazimo i u Mikleuški pokraj Kutine, pojedinim selima na Baniji u okolici Sunje i u selu Kordunski Ljeskovac u okolici Slunja.¹⁷⁶ Interesantno je da su državne vlasti, odnosno župan Velike župe Livac-Zapolje, pitale požeškog svećenika i još neke svećenike što misle o masovnom prijelazu sela Laze, Vrhovci i Komušina, na što su mu oni odgovorili da su “radi pouke sigurniji pojedinačni prijelazi nego ovako u masi” jer se može “svakoga pojedinoga individualno poučavati”. Nadbiskupski duhovni stol je odgovorio da nakon pouke prime u krilo rimokatoličke crkve “grkoistočne” žitelje sela Vrhovci, Laze i Komušina. “Pouka može biti skupna.” Uputa o biljegovanju je bila da bogatije obitelji treba biljegovati po kućama, a siromašnima treba oprostiti biljegovanje. Nakon prijelaza, Nadbiskupski duhovni stol savjetuje da se uspostavi zasebna župa, ako je to potrebno, a ukoliko nije, da sela mogu potpasti pod župu u Požegi.¹⁷⁷ Prijelaz u veći-

173 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 18933/1941.

174 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, Odjel bogoštovlja, kutija 17, 5458-B-1941.

175 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 180/1941.

176 Za Kordunski Ljeskovac vidi u: HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 14, 4453-B-1941.

177 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 17466/1941.

ni spomenutih sela (Laze Vasiine, Laze Ćosine, Laze Prnjavor, Vrhovci Gradski, Vrhovci Crkveni i Škrabutnik) nije obavljen do kraja 1941. Jedino je selo Komušina prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest 21. prosinca 1941.,¹⁷⁸ dok su ostala sela usljed nedovoljne pouke požezškog svećenika, koji do njih nije mogao dolaziti zbog kiša i loših puteva, bila predviđena za vjerski prijelaz naredne, 1942. godine. Navodno su, prema izvještaju općine Požega (vanjska), nakon poglavnikovog govora prijelaznicima iz Velike župe Baranja, podnositelji molbi s područja župe Požega, počeli požurivati vjerski prijelaz, posebno u spomenutim selima.¹⁷⁹ Iako ne postoji službeni dokument o prijelazu spomenutih sela, gotovo je sigurno da su ova sela prešla sljedeće, 1942. godine, vrlo vjerojatno na samom početku godine.

Jedna od ranijih većih molbi za masovni prijelaz jest ona koju je rimokatolički župnik uputio Nadbiskupskom duhovnom stolu iz župe Kutjevo u kasnom listopadu 1941. Ondje su kolektivno prešli mještani sela Duboka i Gradište, njih 996. Prema izvještaju župnika od 2. studenog 1941. godine žitelji Gradišta i Duboke "već dva mjeseca su poučavani u rimokatoličkoj vjeri" od lokalnog kapelana. "Žitelji su prilično dobro poučeni i još se svaki dan poučavaju tako, da će biti do 9. studenog potpuno spremni." Župnik ističe da spomenuti pravoslavni iz parohije Gradište "uvjereni su o istinitosti katoličke crkve i žele biti katolici, te mole prečasnii Nadbiskupski duhovni stol da budu primljeni u krilo katoličke crkve". Župnik je također podnio molbu za preuređenje pravoslavne crkve u Gradištu u rimokatoličku crkvu kao i dozvolu da se prijelaz obavi 9. studenog u lokalnoj školi, a u slučaju nevremena u pravoslavnoj crkvi. Nadbiskupski duhovni stol dao je uputu lokalnom župniku da nakon prijelaza upiše prijelaznike u knjigu prijelaza te da sve one koji žive u konkubinatu, a za koje nema drugih prepreka, vjenča prilikom samog prijelaza. Međutim, upozoreno je da se svako preuređivanje crkve u rimokatoličku "treba obustaviti, jer će o tome biti izdane posebne upute kasnije".¹⁸⁰ Malo kasnije, u veljači 1942. isti je

178 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 633/1941.

179 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 634/1941.

180 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 19035/1941.

župnik zatražio prijelaz za 63 pravoslavna iz sela Tominovci.¹⁸¹ Župnik je tražio da se ceremonija prijelaza obavi u tominovačkoj lokalnoj školi, budući da je kapelica za takvo što bila premalena.¹⁸² Iz dokumenta koji nam je sačuvan u fondu vjerskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu vidljivo je da je na području općine Bektež bilo 3.350 pravoslavnih žitelja, od kojih je do 15. studenog 1941. prešlo njih 1.577. Među njima su bili i prijelaznici iz Gradišta i Duboke.¹⁸³ Na području župe Vetovo nije bilo puno vjerskih prijelaza. Od ukupno 43 molbe za prijelaz, koje su sve podnesene 1942., njih 36 bilo je podneseno istovremeno. Radilo se o molbama nekoliko obitelji koje je preporučio vetovski župnik Vjekoslav Tepeš, ističući kao razlog njihovu želju da se “sjedine s pravom crkvom” ili “jer je uvjeren da jedino katolička vjera prava”.¹⁸⁴

U prosincu 1941. župnik iz Požeških Sesveta Đuro Stehna zatražio je kolektivan prijelaz za sve pravoslavne iz sela Granje, Čosinci i Trapari. Župnik ističe kako je cijelo selo u pet navrata podučavao glavnim istinama vjere, posebno ispovjedi i pričesti. “Uputio sam ih u sve razlike temeljem historije.” Župnik također ističe da je išao kod pravoslavnih u Granje i Trapare isključivo na njihov zahtjev, a ne na vlastitu inicijativu. Prijelaz je obavljen u siječnju 1942. Iz sela Trapari tražio je prijelaz 51 stanovnik, iz Novoselaca i Čosinaca 101 stanovnik i iz Granja 140 stanovnika. Prilikom opisa samog prijelaza župnik ističe da su pravoslavni naučili molitve i kronicu te kako su se mnogi ispovjedili Gospi Lurdskoj u Požeškim Sesvetama prilikom proštenja. Navodno su prijelaz napravili uz opasku: “Kamo sreće da smo to prije učinili. To je, vele, način kako se širi sloga.”¹⁸⁵ Opis samog prijelaza dao je Petar Šimić iz Granja još za vrijeme rata u izbjeglištvu u Srbiji pred Komesarijatom za izbeglice i preseljenike: “Pred katolički Božić došao je u naše selo Granje opštinski pisar Mato Pavlović i popisivao po kućama sve Srbe odrasle i decu u svrhu pokrštavanja. Na spisku na kome je

181 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 2078/1942.

182 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 104-IVO-1942.

183 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584.

184 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 1508/1942.

185 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 1098/1942.

stajalo da su upisani voljni pokrstiti se da bi izbjegli odlazak u logor, svaki od uvedenih potpisao se. Nepismene je pak sam pisar potpisivao. Tako je ostalo do pred katolička Sveta Tri Kralja. Na dan Sv. Tri Kralja seoski knez Franjo Koler pozvao je pojedinačno po kućama sve odrasle Srbe iz Granja u kuću Luke Grubešića iz Granja. Svi su se odazvali i bilo ih je oko 500 do 600. Ovamo je došao rimokatolički župnik iz Sesveta, opština Kutjevo, po imenu Đuso, prezimena mu ne znam, stari je to čovek bio. On nam je odmah po dolasku objasnio da to nije pokršćavanje, već običan prijelaz, da se ljudi zaštite od ubijanja i odvođenja u logor, i dodao da ne udare na njega za slučaj da se nešto prekrene, jer da on svemu nije kriv. Potom je zapalio dve sveće i nas pozvao da dignemo tri prsta i za njim govorimo nekakovu molitvu na našem jeziku. Razabrao sam da smo izgovorili vjerovanje rimo-katoličko. Tom prilikom nije bilo pričesti, niti ispovesti, i sa ovim se prelaz svršio.”¹⁸⁶

Nešto kasnije su započeli prijelazi na području župe Skenderovci. Početkom prosinca župnik iz Skenderovaca traži prijelaz za 13 pravoslavnih kuća u naselju Stara Lipa kraj Skenderovaca. Ističe kako je naselje nacionalno mješovito te zahtjeva od Nadbiskupskog duhovnog stola da mu odobri prijelaz za 36 osoba.¹⁸⁷ Župnik iz Skenderovaca 7. siječnja 1942. traži stanovitu odštetu za podučavanje prijelaznika u selu Lipa, njih oko 40. Selo se nalazilo pet kilometara od Skenderovaca pa se župniku činilo da je zaslužio odštetu za pješačenje.¹⁸⁸ Tri dana kasnije, 10. siječnja 1942., isti je župnik zatražio dozvolu za prijelaz 18 obitelji iz Vilić Sela. Nedugo nakon toga, 13. siječnja, dobio je afirmativan odgovor Nadbiskupskog duhovnog stola.¹⁸⁹ Zbog velikog područja s mnogo pravoslavnih žitelja koje je trebala pokriti njegova župa, župnik iz Skenderovaca obratio se Nadbiskupskom duhovnom stolu te je tražio da mu se pošalje najmanje trojicu misionara, budući da u župi “živi 4.000 žitelja grkoistočne vjere i oni svi

186 V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 180.

187 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21274/1941.

188 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 56-IVO-1942.

189 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 1040/1942.

žele prijelaz”.¹⁹⁰ Kako mu Nadbiskupski duhovni stol misionare nije odmah poslao, šalje on 26. siječnja 1942. panični brzojav: “Neka misionari odmah dođu!”¹⁹¹ Nadbiskupski duhovni stol je na ovaj panični brzojav vrlo brzo reagirao, pa su bila poslana dva misionara, Šantić i Ćuić,¹⁹² ali župnik već 3. veljače 1942. od Nadbiskupskog duhovnog stola traži dozvolu da i on sam prevađa pravoslavne u selima Deževci, Požeški Brdani, Perenci, Svrzigaće i Skenderovci.¹⁹³ Bio je nezadovoljan time što nisu odmah poslani i rimokatolički svećenici koji bi preuzeli nove župe pa je predlagao da se u bivše parohije Soboština i Čečavac pošalju svećenici koji bi preuzeli tamošnje vjernike.¹⁹⁴ Iz kasnijih dokumenata vidljivo je da rimokatolički svećenici nisu namješteni na ovom širokom prostoru. “Sa prelazom grko-istočnjaka ova je župa uvećana za 5.000 duša.”¹⁹⁵ Kako sam čuo, župnika neće moći dobiti. Ko će se brinuti oko duhovnog napretka toga naroda, ja ne znam.” Skenderovački župnik je tada zamolio za to da on i lokalni kapelan Vjenceslav Skuhala mogu služiti misu u školama i pravoslavnoj crkvi u Soboštini te da crkvu u Soboštini smije blagosloviti, odnosno na taj način pretvoriti u rimokatoličku. Osim toga ističe jednu vrlo zanimljivu činjenicu. Naime, misionari, iako su prekrstili većinu pravoslavnog stanovništva na tome području, nisu na rimokatoličku vjeroispovijest željeli prevesti starce koji nisu mogli dolaziti na pouke. Župnik doslovno kaže da će “iste smatrati, da su *in periculo mortis* (dakle, u smrtnoj opasnosti)” i da će prema tome postupiti, što bi značilo da će ih sam bez dozvole Nadbiskupskog duhovnog stola prevoditi na rimokatoličku vjeroispovijest. Misionari su većinu prijelaznika primili u rimokatoličku crkvu bez ispovijedi i svete pri-

190 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 55-IVO-1942.

191 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 100-IVO-1942.

192 Čini se da su osim ova dva misionara pri prijelasku pravoslavnih na ovom području pomagali i skenderovački kapelan Skuhala i rimokatolički svećenik iz Požege Beluhan (NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 186-IVO-1942).

193 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 100-IVO-1942.

194 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 100-IVO-1942.

195 Vidljivo je da je u okolici Skenderovaca do 1. studenog 1942. čak 4695 pravoslavnih prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest. HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 61, 11720-B-1942.

česti jer su smatrali da su tamošnji pravoslavni “toliko zaostali, da nijesu kadri razumjeti svete tajne, pa da ih svetogrдно ne prime, nijesu ih pripustili na sv. ispovijed”.¹⁹⁶ Budući da su novi rimokatolici, nekadašnji pravoslavni, na području nekadašnjih parohija u Čečavcu, Oljasima i Sloboštni potpali pod skenderovačkog župnika, župnik je zahtijevao da im se nametne “luknarsko podavanje”, budući da ondje ima i starih katolika koji bi se, ukoliko se nove katolike oslobodi plaćanja svećeničkih podavanja, našli u podređenom položaju.¹⁹⁷ Za župnika u Sloboštni, skenedrovački župnik Ivo Đanić predlagao je Slovenca Vjekoslava Skuhala. Očito je da to nije bilo uobičajeno, budući da se Đanić ispričava Nadbiskupskom duhovno stolu kako “nema svećenika Hrvata, pa bi Skuhala bio jedini podoban za to mjesto”. Osim toga, Đanić je predložio da sjedište nove župe u Sloboštni bude smješteno u Skenderovcima, “jer se u sela te župe zalijeću četnici od kojih bi mogao stradati (župnik, *op. a.*)”. To znači da su već početkom 1942. partizanski upadi u sela na zapadu Požeške kotline s Papuka i Psunja bili tako učestali da nije bilo preporučljivo da se župnik ondje nastani.¹⁹⁸

U općini Ruševo stanje je bilo slično. Radilo se o brdskom kraju gdje su pojedina sela zbog loših vremenskih prilika tijekom kasne jeseni i zime 1941./1942. od svojeg općinskog središta bila gotovo odsječena. U općini Ruševo se već tijekom listopada 1941. godine prijavilo čak 856 osoba za vjerski prijelaz, a tijekom studenog 1941. još njih 8, ali ih nije imao tko prevesti na rimokatoličku vjeroispovijest dok nije došao vjeroučitelj Gršić.¹⁹⁹ Prijelaz je obavljen tek u veljači 1942. U dijelu fonda Nadbiskupskog duhovnog stola pod nazivom Interdijecezalni vjerski odsjek nailazimo na

196 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 152-IVO-1942.

197 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 152-IVO-1942.

198 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 185-IVO-1942. Župa u Sloboštni trebala je obuhvaćati sela Sloboštna, Kujnik, Pasikovci, Crljenci, Podsreće, Vranić, Nježić, Klisa, Smoljanovci, Ozdakovci, Mrtovlasi, Milivojevci, Bratuljevci, Oljasi, Svrzigaće, Rasna, Koprivna, Džigerovci, Čečavac, Šnjegavić, Čečavački Vučjak, Ruševac i Dragutinovac. Za sva ta sela skenderovački župnik ističe kako su nastanjena prijelaznicima kojih ima 5.000. Iz dokumentacije je vidljivo da su pojedine obitelji, njih devet, do sredine prosinca 1941. zatražile prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest iz sela Poljanska. (NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21734/1941).

199 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 542/1941.

vrlo zanimljiv izvještaj koji je očito napisao poslani misionar, vjeroučitelj Grščić, koji je imao zadatak podučavati pravoslavne na području župe Ruševo prije prijelaza na rimokatoličku vjeroispovijest. Prve je poduke vjeroučitelj Ante Grščić davao u selu Latinovac, a njegove su poduke za muškarce i žene trajale deset dana. U selo Latinovac Grščić je stigao 9. veljače 1942. godine i ondje svakodnevno držao kurs u mjesnoj školi između 9 i 30 i 12 i 30 za muškarce, a poslije podne od 14 do 16,30 za žene. "Iza toga vježbao sam mladež naše najpoznatije crkvene pjesme, koje su dosta lijepo pjevali na sam dan svojeg prijelaza." Od 18 i 30 dolazili su mu na poduku radnici koji su preko dana bili zaposleni na željeznici. Sveti misu Grščić je držao ujutro u pravoslavnoj crkvi "koju sam prije blagoslovio". Priznaje da su ljudi na misu dolazili "iz kurioznosti". Grščić tvrdi da su pravoslavni polazili poduku redovito i da su, kada je došlo do velikih snježnih nanosa, jedino manjkale starije osobe koje su stanovale u obližnjim Ivanovcima. Grščić citira starije muškarce i žene koji su ga molili da ih ne prisiljava da znaju sve istine rimokatoličke crkve: "Gospodine pustite me, vjerujem sve što i vi, ali stara glava ne može to držati", ili "Gospodine, već sam 45 godina star, pa nikad nisam znao ni svoju bogomolju (Oče naš), pa teško onda ide vaše..." Vjeroučitelj Grščić bio je uistinu vrijedan u svojem radu. Tako je usprkos strašnim mećavama koje su zadesile taj kraj sredinom veljače želio dobiti dozvolu Nadbiskupskog duhovnog stola za 426 prijelaza, oprost od donošenja dokumenata i "ozova" za sedam parova te jednu konvalidaciju braka pa je do najbližeg telefona u Bektežu pješačio nekoliko kilometara, ali vezu sa Zagrebom nije uspio ostvariti. Prijelaz je, usprkos činjenici da nije stupio u kontakt s Nadbiskupskim duhovnim stolom, uspio uraditi s dvije skupine u lokalnoj pravoslavnoj crkvi u Latinovcu. "Poslije prelaza prve skupine služila se sveta misa, te su mnogi muški prelaznici pristupili sv. ispovijedi i sv. pričesti. Tako je isto bila sv. misa i poslije prelaza ženske skupine... Od sv. sakramenata bili su odbijeni oko 7 osoba zbog prilježnosti, te su primljeni pro foro civili... Bolesnici i nemoćni starci su prelazili po kućama." Grščić zaključuje da je narod "dosta dobar i nema odbojnosti prema našoj vjeri". Predlagao je česte svećeničke posjete, pa makar i glasnike, i dobre knjige. Nahvalio je Grščić pravoslavne, pa kaže kako su "pravoslavci željeli da ih ne ostavim već da budem njihov paroh. Taj narod ne

traži ništa drugo, nego svećeničko srce, koje imade razumijevanje prema njihovoj nevolji”. Ono što je Grščić dobro shvatio jest da “intelektualne poduke slabo ovdje donose koristi, jer više kod ovih ljudi vrijedi, da ga čovjek zgrabi za srce”. Grščić je nešto drugačiju situaciju zatekao u Velikom Bilaču, selu koje naziva “gorštačkim”, a za čije stanovnike ističe da im je “razum utupio zbog pijanstva-rakije”. Ipak, kaže kako je “narod ljubazan i kako su dosta skloni religioznosti”. Zanimljiva je njegova primjedba da “dosta nezgodni položaj prave sami katolici, koji se emancipiraju od njih i sa nepovjerenjem na njih gledaju, mjesto da ih bratski prigrle i još pouče”. Grščić je na kraju zaključio da “poduka treba biti sasvim vjerska, a nikada ne treba isticati nacionalnosti ili nevaljanosti njihovog dosadašnjeg vjerovanja”. Također nije dobro obilaziti okolo “s harmonikami i učiti te ljude preporodne pjesme, kako to neki čine, mjesto propovijedanje riječi Božjih”.²⁰⁰ Osim Velikog Bilača i Latinovca, u župi Ruševo prešli su i stanovnici sela Imrijevc i Paka. Nakon prijelaza žitelji sela Imrijevc i Paka u župi Ruševo “podastiru brzojavom sinovsku odanost i zahvalnost” Alojziju Stepinču.²⁰¹ Za razliku od Velikog Bilača, gdje odnosi između pravoslavnih i katolika nisu bili dobri, kako primjećuje Grščić, kao primjer dobrih odnosa između rimokatolika i pravoslavnih treba poslužiti naselje Latinovac. Ondje su ustaške vlasti željele 1942. srušiti pravoslavnu crkvu, međutim, žitelji Latinovca rimokatoličke vjeroispovijesti obratili su se Nadbiskupskom duhovnom stolu želeći spriječiti rušenje pravoslavne bogomolje. Iznijeli su i nekoliko razloga zbog kojih se ova građevina ne bi smjela srušiti. “Naša župa Ruševo daleko je od nas 7 i pol kilometara, te je ova crkva i nama katolicima, kojih ovdje ima 1/5 služila preko 40 godina kod sahrane umrlih.” Istaknuli su i to da će pravoslavni stanovnici Latinovca prijeći na rimokatoličku vjeroispovijest, pa rimokatolici ističu kako žele da ta crkva postane “zajednička kapela” i njima i novim rimokatolicima, odnosno bivšim pravoslavcima. Posebno je važna treća točka u kojoj se vidi zajedništvo pravoslavnih i rimokatolika u ovom naselju. “Sa žiteljima grkoistočne vjere živjeli smo od uvijek dobro i u slozi. Oni su i u najlošijim vremenima

200 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odsjek, 181-IVO-1942.

201 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odsjek, 166-IVO-1942.

u prošlosti bili prema nama dobri i korektni u svakom pogledu i nikad nisu naškodili hrvatskim probicima, nego naprotiv činili su uvijek dobro, kad god su to mogli.” Molbu su 26. siječnja 1942. potpisali predstavnici sela iz redova rimokatolika Đuro Fabijan i Mihajlo Szabo. Nadbiskupski duhovni stol je preporučio ovu molbu Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja i koliko se čini, molba je imala efekta, budući da pravoslavna kapela u Latinovcu ipak nije srušena.²⁰² Iz jednog dokumenta od kojeg nam je ostala sačuvana samo fascikla vidljivo je da su u općini Bekteže tražili prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest i stanovnici pravoslavnog sela Sapna.²⁰³

Kao i ostalo pravoslavno stanovništvo Požeške kotline masovno prelaze na rimokatoličanstvo i mještani sela Bolomače, Oblakovac, Gornji Gučani, Donji Gučani, Busnovi i Brestovac. Upravitelj rimokatoličke župe u Požeškom Brestovcu 12. veljače 1942. podnosi skupnu molbu za 550 osoba. Upravitelj župe u Brestovcu piše da “žitelji ovih mjesta iz vlastite pobude i unutarnjeg uvjerenja žele stupiti u kat. crkvu”. Ističe kako ih na taj korak nije nitko prisilio. Preporukama župnika Nadbiskupskom duhovnom stolu prilagane su i potvrde o čestitosti pojedinaca koje je izdavala kotarska vlast u Požegi a koje su dostavljane na pet adresa: osobi na koju glasi, rimokatoličkom župnom uredu u Požeškom Brestovcu, općinskom poglavarstvu u Požeškom Brestovcu, vjerskom odsjeku Državnog ravnateljstva za ponovu u Zagrebu i Oružničkoj postaji u Vilić Selu. U potvrdama je stajalo da su molitelji “čestiti i ispravni građani”.²⁰⁴ Brestovački župnik molio je da se prijelaz obavi u školi u Bolomačama budući da je do Brestovca daleko, a mnogi prijelaznici nemaju ni adekvatnu odjeću ni obuću.²⁰⁵ Brzobjavom se nakon prijelaza javljaju Alojziju Stepincu prijelaznici općine Požeški Brestovac: “Na ovaj veliki i za nas povijesni dan vraćanja vjeri pradjedova naših u prisustvu našeg narodnog velikog župana Šimunića šaljemo izraze naše duboke odanosti kako vama osobno tako i Svetoj Rimokatoličkoj crkvi moleći vas da vjerujete da smo za Boga,

202 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odsjek, 168-IVO-1942.

203 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 638/1941.

204 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 2547/1942.

205 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odsjek, 131-IVO-1942.

Hrvatsku i Poglavnika uvijek Spremni.”²⁰⁶ Posebno zanimljiv slučaj predstavlja zahtjev bolničkog duhovnika u požeškoj bolnici koji od Nadbiskupskog duhovnog stola traži dozvolu da može bolesnike pravoslavne vjeroispovijesti koji su se u tom trenutku našli u bolnici a potječu s područja župa Skenderovci i Brestovac prevoditi na rimokatoličku vjeroispovijest.²⁰⁷ On svoju želju za misionarskom dužnošću objašnjava time što misionari koji djeluju na području Oljasa i Soboštine nemaju dovoljno vremena da provjeravaju u masovnim prijelazima tko se nalazi u selu, a koga nema, pa se onda i one kojih nema u selu, prevodi na rimokatoličku vjeroispovijest.

Početkom siječnja 1942. obavljen je i masovni vjerski prijelaz na području župe Jakšić. Župnik iz Jakšića izvijestio je da se ukupno 49 obitelji iz Jakšića i 42 obitelji iz Treštanovaca prijavilo za vjerski prijelaz. “Od državne vlasti dobili su svi odluke za prijelaz, a sada mole naslov, da bi mogli biti primljeni u kat. crkvu.” Jakšićki župnik ih je podučavao dva mjeseca istinama svete vjere, pa zato moli Nadbiskupski duhovni stol da dotične primi. Nadbiskupski duhovni stol mu je odgovorio da spomenuti pravoslavni mogu biti primljeni, ali uz prethodno predani precizni popis svih prijelaznika, odnosno konkubinaca koji mogu sklopiti valjani brak i onih konkubinaca koji to ne mogu te vjerski mješovitih brakova. Po svemu sudeći, čini se da nam taj popis prijelaznika nije sačuvan nego smo upoznati tek s brojem obitelji koje prelaze.²⁰⁸ Ipak, nešto malo kasnije, 20. siječnja 1942. obavljen je masovni vjerski prijelaz u župi Jakšić od kojeg nam je sačuvan popis, prvo u selima Treštanovci i Tekić, a potom u naseljima Jakšić i Eminovci. U Treštanovcima i Tekiću je prešlo 63,²⁰⁹ dok je broj prijelaznika u Jakšiću i Eminovcima bio znatno veći. Ondje je župnik iz Jakšića molio za prijelaz 223 osobe, kojima je 31. siječnja 1942. Nadbiskupski duhovni stol potvrdio valjanost prijelaza.²¹⁰ I u ostalim župama požeškog kraja bilo je masovnijih prijelaza, ali znatno manje nego u nabrojenim župama. Tako,

206 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odsjek, 157-IVO-1942.

207 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odsjek, 132-IVO-1942.

208 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 669/1942.

209 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 1527/1942.

210 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 2001/1942.

naprimjer, 17. siječnja 1942. prelazi 138 pravoslavnih iz sela Bzenica, Bresnica, Koprivnica Požeška i Pleternica koje prevodi na rimokatoličku vjeroispovijest pleternički župnik.²¹¹

Prekrštavanja na području Virovitice, Slatine, Orahovice i Našica

Na području Vašćanskog arhiđakonata (teritorij između Virovitice i Našica), posebno na području župa Voćin i Podravska Slatina, bilo je izrazito mnogo masovnih prekrštavanja bez poimeničnog bilježenja prijelaznika, budući da su prelazila čitava sela, pa su nam ostali zabilježeni tek brojevi prijelaznika za pojedina sela. Jedan od prvih masovnih prijelaza koji je trebao biti proveden na području toga arhiđakonata najavljen je na području župe Lukač, sjeverno od Virovitice, već 5. lipnja 1941. Župniku u Lukaču došao iz sela Brezovo Polje “nedavno jedan pravoslavac, ovdje naseljenik u jednoj pustari i dobrovoljac te je izjavio da bi iz tog sela Brezovog Polja jedno 10 obitelji htjelo prijeći iz grčko-istočne vjere u rimokatoličku”. Kao razlog je navedeno “korektno držanje katoličke crkve u svakoj situaciji”. Župnik Stjepan Janković uputio je Nadbiskupskom duhovnom stolu upit kako da se postavi u toj situaciji i što da radi. Nadbiskupski duhovni stol mu je odgovorio ovako: “Saopćite ljudima stajališta crkve te ih, ako iskreno misle, možete poučavati u katoličkim istinama. U tom slučaju neka se također priučavaju katoličkoj crkvenoj disciplini. Upozoravate se tek na to da se dobra namjera upravo kod dobrovoljaca mora dobro ispitati, budući da bi kod njih mogla postojati bojazan da ih ne maknu, da ih pokreće strah pred gubitkom materijalnih dobara.”²¹² Očito je da je Nadbiskupski duhovni stol procijenio da bi dobrovoljci željeli na taj način spasiti svoja imanja, odnosno da bi se na taj način spasili od prisilnih iseljavanja. Čini se, međutim, da do toga prijelaza nije došlo, budući da je veći dio naseljenika iz Brezovog Polja prisilno iseljen u Srbiju. Sa sličnim se problemom susreo i župnik u Đurđenovcu. On piše dopis Nadbiskupskom duhovnom stolu 17.

211 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 2093/1942.

212 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 6131/1941.

lipnja 1941., u vrijeme kada je s područja te župe u Srbiju prisilno iseljeno više stotina ljudi. "Na teritoriju ove župe ima mnogo pravoslavaca, starosjedioca, naseljenika i radnika ovdje u koloniji. Budući da je svim pravoslavcima otkazan posao, a kolonistima, naseljenicima se prijeti s preseljenjem u Srbiju, sada traže izlaz jedino tako, da svi prijeđu na katoličku vjeru. Svi upravo strepe i dršću, jer se hvataju četnici i ubijaju, i upravo među njima vlada neka strava i žalost. Tako ovih dana dolaze u župni ured u povorkama izjavljujući da svi prijeđu na kat. vjeru. Kako pak ima i nevrijednih, mnogi naši ne odobravaju, da ih primimo. Kad bi ih primili, moglo bi ih biti oko 500-600 duša. Opet je težak posao radi pouke, a oni bi htjeli sve urediti čim prije."²¹³ Nadbiskupski duhovni stol je đurđanovačkom župniku odgovorio na sličan način kao i župniku u Lukaču, naglašavajući da je važno da prijelaz bude "iskren" i da prijelaznici moraju biti dobro "poučeni katoličkim istinama". Evidentno je da nisu prešli svi oni koji su tada željeli prijeći, već da su ih ustaše tijekom lipnja, srpnja i kolovoza prisilno iselili u Srbiju. Sredinom srpnja 1941. zatražena je dozvola za prvi masovni prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na našičkom području. Dozvolu je potpisao nadbiskup Stepinac 12. kolovoza 1941. za 1.398 ljudi. Ondje je tada prešlo nekoliko sela: Bare, Kutovi, Predrejevo, Granice, Rozmajerovac, Gradac, Gornja Motičina, Ceremošnjak i Obradovci.²¹⁴ Tek u ožujku 1942. prelaze mještani sela Ostrošinci nedaleko Podgorača zajedno s mještanima Albertinovca, njih 251 prema poimeničnom popisu, a podgorački župnik kao razlog njihova skupnog prijelaza navodi: "jer su žitelji navedeni u dobrim odnosima sa Hrvatima-katolicima".²¹⁵ U listopadu 1941. su trebali skupno prijeći mještani Orahovice i pravoslavnih sela u okolici: Kokočak, Duzluk, Gornja i Donja Pištana.²¹⁶ Čini se da je prijelaz obavljen tek kasnije, kad je na to područje poslan opat Sidonije Scholz. Naime, veliki župan Velike župe Baranja tražio je 8. studenog 1941. od Nadbiskupskog duhovnog stola da pošalje spomenutog svećenika da izvrši

213 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 6909/1941.

214 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 13832/1941.

215 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 3508/1942 i 3524/1942.

216 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 16866/1941.

prijelaz za spomenuta sela.²¹⁷ Čini se da su ta sela prešla tek u ožujku 1942. godine. Iz popisa koji je načinjen u kotarskoj oblasti u Našicama 12. ožujka 1942. doznajemo da 776 osoba iz Duzluka, Kokočaka, Orahovice, Donje Pištane, Gornje Pištane, Bukvika i Krajne traže od Nadbiskupskog duhovnog stola u Zagrebu dozvolu za prijelaz. Župnik iz Orahovice piše Nadbiskupskom duhovnom stolu da su prijelaznici poučeni istinama katoličke crkve, a da prelaze “dobrovoljno i iz uvjerenja kada sami traže što skoriji prijelaz”. Orahovički župnik ističe da prijelaznike priprema za prijelaz o. Sidoje Scholz, franjevac iz Našica. Iz dopisa koji naknadno šalje orahovički župnik Franjo Cvetnić vidljivo je da 14. travnja 1942. godine ovaj prijelaz još nije bio urađen.²¹⁸ Molbe za prijelaz su 13. ožujka podnijeli i stanovnici sela oko Slatinskog Drenovca: Pušina, Kraskovića, Prekoračana, Gornjih Meljana, Đuričića, uključujući i Drenovac.²¹⁹ Za prijelaz 346 pravoslavnih mještana sela Ilmindvora i Donjih Bazija u kotaru Slatina podnio je molbu župnik iz Čadavice u travnju 1942. Molba je odobrena 18. travnja 1942.²²⁰ I župnik u Crncu tražio je prijelaz za selo Suha Mlaka, odnosno za prijelaz 432 osobe iz toga sela. Čini se da se radilo o vrlo siromašnim seljacima jer je crnački župnik zatražio da im se odobri prijelaz uz skupnu taksu od 1.000 kuna, koliko su uspjeli prikupiti.²²¹ Sličan je slučaj bio i kod slatinskog župnika koji je preveo na rimokatoličku vjeroispovijest stanovnike sela Gornje Kusonje, koje je potpadalo pod sladojevačku župu. Ondje je na rimokatoličku vjeroispovijest prešlo 65 obitelji, od čega 16 obitelji nije imalo novca platiti biljegovinu, a ostalih 49 je platilo po 20 kuna biljegovine. Slatinski župnik je tražio oprost za ovih 16 obitelji koje su bile si-

217 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 4-IVO-1942. Osim Scholza na područje Vašćanskog arhidakonata poslani su i opat Bono Renduić u Našice, opat Josafat Stipan u Viroviticu (NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 11-IVO-1942).

218 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 4032/1942.

219 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, Odjel bogoštovlja, kutija 32, 2600 – B-1942. Iz Slatinskog Drenovca prešlo je 466 pravoslavnih, iz Đurišića njih 292, iz Gornjih Meljana 588, iz Pušina 834, iz Prekoračana 117 i iz Sekulinaca 47 (HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 64, 5261/1942).

220 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5035/1942.

221 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21108/1941.

romašne.²²² Bürger je preveo i naselje Donje Kusonje u prosincu 1941., a dozvolu za prevođenje toga sela tražio je od Nadbiskupskog duhovnog stola brzojavno, budući da ih je trebao prevesti nakon pisanja dopisa u roku od 4 dana.²²³ Već 6. prosinca Nadbiskupski duhovni stol poslao je dozvolu za prijelaz toga naselja, a oslobodio ih je plaćanja takse.²²⁴ Prekrštene su i 104 osobe u naselju Lipovac nedaleko Slatine.²²⁵ Zanimljiva je Bürgerova molba Nadbiskupskom duhovnom stolu za 278 žitelja sela Čeralije koje je podučavao za prijelaz dalmatinski franjevac Stjepan Rade, a koji su potpadali pod voćinskog župnika Josipa Martinca.²²⁶ Među tih 278 pravoslavnih žitelja nalazi se i osam Roma Stevanovića koji su također zatražili prijelaz. Očito je da je za sve tražene prijelaz odobren.²²⁷ U župi Sopje prešlo je 9. siječnja 1942. oko 300 pravoslavnih žitelja Kapinaca i Sopja. Prema riječima župnika, na poduku su mu dolazili uglavnom mlađi ljudi do 30 godina dok su stariji “teže” dolazili.²²⁸

Pravoslavna sela u okolici Virovitice također su prelazila masovno na rimokatoličku vjeroispovijest. O tome doznajemo iz virovitičkog *Hrvatskog tjednika*. Na rimokatoličku vjeroispovijest su prešli 16. studenog pravoslavni vjernici iz sela Cabune, 19. studenog stanovnici sela Budanice, a 6. prosinca stanovnici sela Borove, dok su u drugoj polovini prosinca prešli mještani Naudovca i Gačišta.²²⁹ Mještani Rezovca dobili su potvrde

222 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21105/1941.

223 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21036/1941.

224 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21036/1941.

225 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21736/1941.

226 U Čeralijama je, prema izvještaju Nadbiskupskog duhovnog stola Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, prešlo 750 pravoslavnih, u Bokanama 220, u Smudama 500, u Rijencima 250 i u Lipovcu 108 pravoslavnih. U okolici Slane Vode prešlo je 6 pravoslavnih iz Slane Vode, 274 iz Hum Varoša, 10 iz Mačkovca, 23 iz Hum Puste 23, iz Gornjih Kusonja 215, iz Donjih Kusonja 165 i iz Bijelog jarka 48 pravoslavnih (HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 64, 5261/1942).

227 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21533/1941.

228 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 464/1942.

229 Vidi: *Hrvatski tjednik*, br. 47, 22. studeni, 3; br. 49, 6. prosinac, 2; br. 50-51, 24. prosinac, 3. Vidljivo je da su mještani Gačišta i Naudovca dobili dozvolu za prijelaz od strane kotarske oblasti u Virovitici 6. prosinca 1941. (HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, Odjel bogoštovlja, kutija 31, 2304-B-1942).

o čestitosti od kotarske oblasti u Virovitici 4. veljače 1942.²³⁰, a mještani sela Dvorska 4. i 5. ožujka 1942.²³¹ U Pčelicu su prijelaz izvršili franjevci iz Virovitice. U brdskim naseljima prema Đulovcu prijelaz su “spriječili četnici-komunisti”, jer je tamo buknuo ustanak. U siječnju 1942. prešla su sela Pivnica Slavonska, Pčelić, Velika Klisa, Stara i Nova Krivaja, smještene na prvim obroncima Papuka uz prometnicu prema Daruvaru. Prema podacima iz fonda Ministarstvo unutarnjih poslova NDH iz Levinovca je tom prilikom prešlo 8 ljudi, iz Pivnice 208 ljudi, iz Dvorske 19 ljudi, iz Pepelane 14 ljudi, iz Klise 388 ljudi, iz Stare Krivaje 329 ljudi i iz Nove Krivaje 158 ljudi.²³² Nakon rata tadašnji općinski bilježnik Ivan Lah je izjavio Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača da je prilikom prijelaza prekršten samo “njihov kaput, a da oni nisu”.²³³ O masovnosti vjerskih prijelaza na području Gradine kraj Virovitice, gdje su se nalazila velika sela nastanjena Srbima, solunskim dobrovoljcima koji su tijekom ljeta 1941. prisilno iseljeni u Srbiju, ali i starosjediocima koji nisu u tolikoj mjeri iseljavani, govori i činjenica koju navodi gradinski župnik u pismu Nadbiskupskom duhovnom stolu 10. veljače 1942., u kojem ističe da je pod gradinsku župu potpalo 10 sela sa oko 6.000 duša (Gačište,²³⁴ Zvonimirovac, Mitrovica, Srakovac, Nova Gradina, Nova Brezovica, Podravski Sokolac, Novi Budakovac, Tomislavovac i Majkovac). Očito je da su jedan dio od navedenih 6.000 ljudi bili nekadašnji pravoslavci, a veći dio novonastanjeni kolonizirani Hrvati iz pasivnih ili prenapučenih krajeva (Hrvatsko zagorje, Podravina, Lika, Dalmatinska zagora, Hrvatsko primorje).²³⁵

230 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, Odjel bogoštovlja, kutija 31, 2428-B-1942.

231 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 35, 3312-B-1942.

232 HDA, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, kutija 111.

233 HDA, ZKRZ-Zh, kutija 474, 37627-37634/1946.

234 U Gačištu je prema izvještaju Nadbiskupskog duhovnog stola Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest 350 pravoslavnih (HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 64, 5261/1942).

235 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 216-IVO-1942. Vidljivo je da su predstavnici naselja Ade, Dijelke, Rit-puste i Majkovca tražili uspos-

Župnicima je u izvršavanju tih masovnih vjerskih prijelaza bila itekako potrebna pomoć. U Novoj Bukovici na slatinskom području u srpnju 1941. župnik se žali da ima “previše posla” s vjerskim prijelazima. “Teritorij naime ove župe spada pod 4 pravoslavne parohije. Zato volim kratko: mase dolaze.” Piše kako je “proučio naputak o prelazu, pa zna, od ovih prelaznika ne dolazi nijedan s motivom uvjerenja, nego svi na silu i od straha. Što ću s njima?” Novobukovički župnik ističe kako nema ni “dovoljno vremena, ni dovoljno sprema” da pripravi za prijelaz na katoličku vjeru sve pravoslavne koji mu dolaze da bi prešli. Spominje čak kako mu je važnije “što ću jesti, a kamo li da sad na vrat na nos poučavam za te prelaze”. Stoga novobukovički župnik traži “nekog vjeroučitelja” kojega bi poslao Nadbiskupski duhovni stol, ali traži da se taj pomoćni vjeroučitelj “sam izdržava”, budući da on za svoje “filijale u Slatinskom Drenovcu i Čeralijama nije primio ni pare jedne, a kamo li čitavu kunu”. U popisu u kojem donosi ime na 30 osoba koje žele prijeći na rimokatoličku vjeroispovijest uz svakoga donosi i neki komentar zbog čega želi prijeći, pa tako uz jednog stoji “kud će grbavac”, uz drugoga da “bar dobije mirovinu”, uz treću “kud će stara”, uz četvrtoga kako su “prigodom protjerivanja dobrovoljaca i kolonista iz sela Brezik ovu obitelj civilne vlasti ostavile, uz uvjet prelaza”, uz petoga kako je “molio prijelaz plaćuci”, uz obitelj Vejin kako “svoje prezime čitaju Wein” i da su zato “ostavljeni kod protjerivanja.” Novobukovički župnik na kraju dopisa ističe da je nemoguće sakupljati “te pravoslavce u crkvi”, jer su “neki 5, 8 i 10 km daleko”. “Moralo bi se na najmanje tri razna mjesta učiti i ići se k njima.” Da to ne bi morao raditi, župnik je otišao na bolovanje na temelju liječničkih svjedodžba, a “kapelan Poljak nije kadar to uraditi”.²³⁶ Iz dopisa novobukovičkog župnika postaje jasno koliko su u nacionalno i vjerski mješovitim krajevima masovniji prijelazi bili opterećenje župnicima. U Slavoniji i na Baniji je takvih slučajeva bilo iznimno puno pa

tavu nove župe zbog velikog broja koloniziranih rimokatolika (HDA, Ministarstvo pravosuda i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 54, 10121-B-1942).

236 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 12726/1941. Vidljivo je da pojedini župnici nisu bili zadovoljni činjenicom da su u nekim slučajevima pravoslavni “dobili krila”, pa “ih šokci trebaju i mole”, pa “postaju pomalo drzoviti u vladanju i izrazima”, kako se izrazio novobukovički župnik. NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21296/1941.

su misionari bili uobičajena pomoći koju je slao Nadbiskupski duhovni stol. Vidljivo je da su u novobukovičkoj župi Srbi bili poučavani po selima, odnosno da su misionari odlazili od sela do sela i ondje poučavali srpsko stanovništvo nauku rimokatoličke crkve, a potom, kad su smatrali da su spremni za prijelaz, uz dozvolu državnih vlasti, tražili od Nadbiskupskog duhovnog stola tu dozvolu. Gdje je bilo posebno mnogo pravoslavnih vjernika koji su prešli na rimokatoličku vjeroispovijest, a u blizini nije postojala rimokatolička župa, osnivane su nove prijelazničke župe. Tako je bilo u Gornjem Miholjcu. U Gornjem Miholjcu skupni prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest obavljen je 23. studenog 1941. Za prijelaz su se prijavile 484 osobe, ali nisu bili svi prisutni kod obreda primanja pa tako nisu svi primljeni. Misionari koji su obavljali vjerski prijelaz, ističu da nisu primljeni ili bolesni starci ili oni koji su bili zapriječeni. Vidljivo je da su punomoć da primaju pravoslavne u rimokatoličku vjeroispovijest misionari dobili preko telefona, a u dopisu Nadbiskupskom duhovnom stolu traže to napismeno. Ističu također da treba "brzo raditi jer propaganda radi jako".²³⁷ Pravoslavni vjernici su Crkvi morali plaćati biljege po osobi, ali bilo je iznimaka. Tako su mikleuški Srbi²³⁸ svom župniku u Novoj Bukovici morali platiti po dvadeset kuna biljega, dok medinački²³⁹ i gornjomiholjački Srbi, koji su svi skupno prešli, nisu morali platiti ništa. Slatinski župnik Bürger u dokumentu koji 2. prosinca 1941. šalje Nadbiskupskom duhovnom stolu ističe da je na području nekadašnje parohije Gornji Miholjac bilo sveukupno 2.410 stanovnika, od toga 1818 rimokatolika i 592 pravoslavnih koji su uglavnom prešli na rimokatoličku vjeroispovijest. Stoga traži da se bivšu

237 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 6-IVO-1942.

238 Na području Mikleuša (zajedno sa naseljima Humljani, Petrovac i Orahovac) je 21. prosinca 1941. prešlo 230 pravoslavnih na rimokatoličku vjeroispovijest, na području Nove Bukovice i Brezika prešlo je 21. prosinca 1941. godine 100 osoba, na području Kozica 22. prosinca 1941. godine 130 osoba, u selu Gornje Viljevo 23. prosinca 1941. godine 203 osobe, u selu Stari Miljevci 24. prosinca 1941. godine 235 osoba, a u selu Donja Bukovica 341 osoba (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 666/1941).

239 U Medincima je, prema izvještaju Nadbiskupskog duhovnog stola, na rimokatoličku vjeroispovijest prešlo 194 pravoslavnih (HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 64, 5261/1942).

parohijalnu crkvu u Gornjem Miholjcu pretvori u rimokatoličku bogomolju. "U Gornjem Miholjcu nalazi se pravoslavna crkva, koja se uz prigradnju sakristije daje potpuno upotrijebiti za buduću župnu crkvu. Nalazi se i župni stan sa namještajem bivšeg paroha." Bürger je predložio da se selo Novaki pripoji župi Gornji Miholjac, iako je prije potpadalo pod župu u Soppju.²⁴⁰ I u Mikleušu je trebala biti osnovana nova župa, prema prijedlogu župnika u Novoj Bukovici. Novobukovički župnik je zahtijevao da se mikleuška pravoslavna crkva ne ruši, nego da se pretvori u rimokatoličku župnu crkvu.²⁴¹ Mještani Donjih i Gornjih Kusionja, Donjih Meljana i Bistrice, na slatinskom području, tražili su od Nadbiskupskog duhovnog stola nakon vjerskog prijelaza, rimokatoličkog župnika i osnivanje župe, odnosno "katehizaciju" u tri škole. U Donjim Meljanima pravoslavna crkva je pretvorena u rimokatoličku i u njoj je održana misa 30. studenog 1941. te prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest. Želja mještana je bila da se na mjesto župnika postavi pater Ambrozije Miletić, koji je u navedenim selima obavio prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest.²⁴² Na područje slatinskog kraja bila su poslana četiri misionara iz Dubrovnika (franjevci Silvester Škinca, Ambrozije Miletić, Vlaho Margaretić i Fabijan Kuble), a sladojevački se župnik uvelike bunio zbog njihova djelovanja na području njegove župe. Naime, prema pisanju sladojevačkog župnika, "jedan od fratara traži kapelaniju u Meljanima (kilometar udaljena od Sladojevaca), a drugi govori javno, da ja nisam za dugo ovdje na župi. Tako mi bune župljane, a mene smućuju." Sladojevački župnik Jesih ističe kako je on sam u mogućnosti obaviti prijelaz ostalih pravoslavnih te da se "tim fratri smjesta zabrani svako djelovanje u mojoj župi".²⁴³ Protiv dubrovačkih misionara bunio se i novobukovički župnik koji je tražio da se fratra Vlahu Margaretića ukloni iz njegove župe. Naime Margaretić je služio polnoćku u nekađšnjoj pravoslavnoj crkvi u Mikleušu, a najavio je služenje mise na Staru i Novu Godinu te na Bogojavljenje. Novobukovički se župnik brinuo da mu

240 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 8-IVO-1942.

241 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 29-IVO-1942.

242 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 37-IVO-1942.

243 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 44-IVO-1942.

ne odvuće njegove župljane u Mikleuš, pa da mu crkva “ne bude poluprazna”. Da novobukovički župnik nije imao povjerenja u nove rimokatoličke vjernike pokazuje činjenica koju je istaknuo u svojem dopisu, da “skoro svi u svim selima slave Pravoslavni Badnjak – i Božić!”²⁴⁴ I voćinski se župnik bunio protiv misionara koji su djelovali na njegovom području. S obzirom na to da su i na voćinskom području djelovali misionari, voćinski se župnik s pravom zapitao zašto Crkva od njega traži da se drži svih propisa kod primanja pojedinih vjernika u rimokatoličku vjeroispovijest dok kod misionara nema takvih traženja. “Kako će ovi prelaznici moći shvatiti zašto oni ne mogu biti primljeni ni uz najbolju volju, pouku i plaćene već takse, a drugi su mogli bez svega toga. I u tom slučaju je ugled župnika pao na ništa, jer će svi ovi kazati, da je to samo njegova samovolja. Ne preostaje dakle drugo nego, da se župnik također ne drži formalnosti ili da zapita prečasní naslov, da li je on još uvijek župnik.” Na ove riječi voćinskog župnika Nadbiskupski duhovni stol je odgovorio da Crkva može imenovati misionare koji imaju posebne ovlasti, a voćinskog župnika kori da se i dalje mora držati formalnosti jer njihovo “neodržavanje tereti savjest, a može naući i odgovornost spram pretpostavljene Vam oblasti”. Uz to župniku, oćito samo na znanje, šalju popis prijelaznika iz sela Kometnika, Macuta, Huma, Lisićina, Popovca, Huma Varoší i Voćina, koji nije saćuvan.²⁴⁵ O tome kako je izgledala pouka i sam prijelaz pojedinih mjesta u okolicí Voćina piše fratar Berković, koji je izvršio pouku i sam prijelaz pravoslavniñ na tome području. Za selo Hum Berković piše ovako: “Pouku sam držao u kući seljanina Lukić Stanka. Trajala je pouka od 28. veljaće do 6. ožujka. Držao sam pouku triput dnevno, a zadnjih dana i po ćetiri puta dnevno: napose za djecu, napose za ženske i napose za muške. Održao sam ukupno 28 sati pouke. Pohaćanje pouke kao i pažljivo slušanje bilo je pohvalno, a ućenje glavnih stvari također je bilo marljivo. Pošto svi znadu ćitati osim staraca, kupili su katehizme. Prodato je 100 katekizama. Stoga u tom bio je uspjeh bolji nego u drugim selima gdje ne znaju ćitati i gdje nisam imao pri ruci katekizama. Kada sam ih prilićno poućio i pripravio za

244 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijećezalni vjerski odjel, 65-IVO-1942.

245 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 4755/1942.

čin prijelaza poslao sam brzojave 5. III. Nadbiskupskom stolu u Zagrebu: 'Hum poučen. Primanje po već dobivenoj jurisdikciji. Župnik pravovremeno obaviješten. Dr. Berković, misionar'. Obred primanja obavio sam dne 6. ožujka u istoj kući gdje sam držao pouku. Muškarce primio sam do podne, a ženske poslije podne tako da se mogu svi ukućani izmeniti. Nakon toga ispovjedio sam sve ženske, a dne 7. ožujka došao je vlč. župnik i kapelan, te su mi pomogli ispovijedati muškarce. Ja sam u zvoniku, koji je bio okićen, služio sv. misu i preko sv. mise pred zvonikom pričestio sve prelaznike. Tu su bile uređene kupe za tu zgodu. Vlč. župnik također je služio sv. misu u 12 sati i pričestio ostatke. Opet dne 7. ožujka primio sam u više navrata one, koji nisu mogli prisustvovati zajedničkom primanju i primio sam starce i bolesnike u kućama u prisustvu kneza i još jednog svjedoka. Prije samoga primanja prozvao sam sve i označio, koji su prisutni, te na koncu sastavio zapisnik, koji su potpisali svjedoci toga čina: seoski knez Rinek Stjepan i Ridl Franjo. (...) Cijelo selo se je prijavilo za prijelaz osim dvije obitelji i to: Lukić Spasoje i Lukić Pavle – Primljeno je 109 obitelji sa 401 člana. (...) Poslani su brzojavni pozdravi Poglavniku i Nadbiskupu. Poglavniku dr. Anti Paveliću – Zagreb. Kada se ispunja želja Kristova: Neka bude jedno stado i jedan pastir i u našoj domovini Hrvatskoj. Pozdravljamo Vas: Za dom spremni!....Na koncu mi je napomenuti, da bi ovo mjesto bilo zgodno za sjedište župe za ova sela: Hum, Hum Varoš, Popovac, Lisičine, Mačkovac, Slana Voda i Ciganska-Dol. Na pouku su dolazili i katolici osobito sva djeca, koja su polazila školu a sada je zatvorena. Također ispovjedili su se mnogi katolici ovom zgodom. Ovdje trebaju i katolici više pouke i više zanimanja za njihove duhovne potrebe.²⁴⁶ Berković je u opisu prijelaza sela Macute opisao kako je izgledalo slavlje u Voćinu gdje je obavljen prijelaz svih pravoslavnih iz naselja Voćin, Hum, Hum Varoš, Popovac.²⁴⁷

246 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 218-IVO-1942.

247 Dozvolu za prijelaz Popovca dala je kotarska oblast u Podravskoj Slatini 28. ožujka 1942. za 22 obitelji s 82 duše, za selo Lisičine 27. ožujka 1942. za 26 obitelji i 92 člana, za naselje Voćin sa 29 obitelji tj. 63 duše, za Hum Varoš 8 obitelji sa 16 duša i za selo Kometnik 35 obitelji sa 135 prijelaznika (HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 35, 3399-B-1942). Vidljivo je da je u Lisičinama prešlo 739 pravoslavnih, u Humu 495 i u Popovcu 411. U Kuzmi nije bilo prijelaza.

Macute, Kometnik i Lisičine. “Na tu svečanost (koja se održala 14. ožujka, *op. a.*) došao je i g. Veliki župan dr. Hefer sa tajnikom g. Vrbancem, te ravnatelj župskog redarstva, kotarski predstojnik iz Slatine, logornik. Od strane crkvene vlasti bio je dekan prečasni Bürger. Voćin je bio okićen zastavama. Na mjestu dočeka bio je podignut slavluk. Ova sela došla su u povorkama, predvođena konjanicima sa zastavama i tablom, na kojoj je bilo označeno ime sela. Dočeku prisustvovala su sve vlasti, društva i korporacije te školska djeca. Na dolasku pred općinom pozdravni govor održao je općinski načelnik i jedan prelaznik, te jedna djevojčica deklamirala je prigodno jednu pjesmicu. G. veliki župan održao je odmah tu na dolasku dugi i značajni govor, koji je učinio duboki utisak na sve, a osobito na prelaznike. Nakon toga formirala se je povorka predvođena od križarske glazbe. Neposredno prije sv. Mise primio sam selo Macute u krilo katoličke crkve. Tom zgodom oprostio sam se sa prelaznicima kao na svršetku misionarskog rada u njihovoj općini. Istaknuo sam kako je sjeme posijano, ali će izginuti, ako se zapusti Stoga je potrebno osnovati još najmanje tri nove župe i to u: Drenovcu, Čeralijama i Humu ili u Lisičinama. (...) Priređen je zajednički objed u Hrvatskom domu, na koji su uz spomenutu visoku gospodu, bile pozvane i mjesne vlasti i društva, te predstavnici iz sviju sela prelaznika. (...) Nakon ove vanjske proslave ja sam se povratio u Macute i ostao još dva dana. Kako svi nisu mogli doći u Voćin na dan primanja zbog slabog vremena, daljine, golotinje i bosotinje, a morao je opet da netko ostane kod kuće, to sam se povratio da sve primim i ispovjedim i pričestim... Primio sam 112 obitelji sa 485 članova.” Misionar Berković je predlagao da se pravoslavna crkva u Macutama ne sruši već da se preuredi u rimokatoličku. Sličan je izvještaj napisao i za sela Čeralije, Rijenci, Bokane i Balinci iz kojih se za prijelaz prijavilo 1.335 članova iz 281 obitelji. Za službu Božju predlagao je da se održava u bivšoj sokolani u Čeralijama, a župski stan i ured je trebao biti u kući nedaleko škole. U Voćinu je bilo 1.000 prijelaznika iz 200 obitelji, a u Hum Varošu i Popovcu 161 obitelj sa 720 članova, dok je u Čačincima prešlo 67 obitelji s 323 osobe. Iz broja navedenih prijelaznika vidljivo je da u knjigu prijelaznika župe Voćin nisu ubilježeni oni koji su masovno prelazili, već samo pojedinačni prijelaznici. Prijelazi i pouke na voćinskom i čačinačkom području su obavljani između prosinca

1941. i travnja 1942. U svim naseljima pouku i prijelaz je obavio fratar Petar Berković.²⁴⁸

Prekrštavanja na području Nove Gradiške, Novske i Oriovca

Molbe čitavih pravoslavnih sela novogradiškog i novljanskog kao i oriovačkog kraja bile su nešto posve uobičajeno u prvoj polovici 1942. godine, odnosno do vremena uspostave Hrvatske pravoslavne crkve. Najveći broj tih molbi svakako je imala župa Gornji Bogićevci, na čijem se području nalazio najveći broj pravoslavnih sela. Iz dokumenata je vidljivo da su prekrštavanja radili sami župnici, a u slučajevima gdje se radilo o tisućama ljudi i svećenici i vjeroučitelji koji su bili poslani od strane Nadbiskupskog duhovnog stola.

Pravoslavna sela su se kolektivno odlučivala za vjerski prijelaz jer su se bojali kolektivnog odvođenja u logore i prisilnog iseljavanja koje je prijetilo bez obzira što je kampanja organiziranih prisilnih iseljavanja Srba preko iseljeničkih logora bila okončana. Na području župe Cernik prijelaze su provodili franjevci iz samostana u Cerniku. Duhovni pomoćnik iz Franjevačkog samostana u Cerniku tražio je tako, sredinom prosinca 1941., 400 molitvenika za prijelaznike.²⁴⁹ Razlog tome je sasvim sigurno bilo kolektivno prekrštavanje sela Šumetlice nedaleko Cernika koje je opat franjevačkog samostana u Cerniku zatražio od Nadbiskupskog duhovnog stola 31. prosinca 1941., a koje je odobrenom 2. siječnja 1942. Tom je prilikom prešlo 395 osoba.²⁵⁰ O tome prijelazu i okolnostima koje su mu prethodile postoje iskazi mještana Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Već u listopadu 1941. u selu je srušena pravoslavna crkva. "Poduzetnik ovoga rušenja bio je Čačić Antun", trgovac iz Šumetlice, kako svjedoči Đuro Miličević.²⁵¹ Iz Šumetlice su nakon toga

248 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 218-IVO-1942.

249 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 635/1941.

250 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 545/1942.

251 HDA, ZKRZ-Zh, kutija 373, 27553-27559.

svi odlazili u samostan u Cernik kod “nekog Gvardijana, koji nas je učio rimokatolički vjeronauk, kojom prilikom nam je rekao, da se sada tako mora za spas života kršćanstva, ali da ovako ne može ostati”.²⁵² Kako svjedoči Miličević, ovaj “sveštenik nas je više puta uzimao u zaštitu, zbog čega je iz Cernika premješten u Kutjevo. On je otvoreno bio protiv njemačke okupacije i to je nama govorio više puta, da su nam njemci (sic!) doneli nečuveno zlo u zemlju”.²⁵³ Nedugo nakon prijelaza sela Šumetlice, opat Fulgencije Pondeljak 30. siječnja 1942. traži od Nadbiskupskog duhovnog stola pomoć, na primjer “u mesu”, za odlazak u udaljena sela Sinlije, Opršnac i Golobrdci, za koja kaže da se čak ni ne zna da li pripadaju pod župu Požeški Brestovac ili pod župu u Cerniku, a koja su od Cernika udaljena i do 25 kilometara.²⁵⁴ Očito je cernički opat preveo i spomenuta sela, budući da u dokumentaciji Nadbiskupskog duhovnog stola nalazimo i popis od 478 prijelaznika iz ta tri sela.²⁵⁵

Kolektivna prekrštavanja bila su posebno česta na području župe Gornji Bogićevci. Ondje je, kao što je vidljivo iz sumarnog popisa, samo u 1942. godini prešla s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest 5571 osoba. Radi tako masovnog interesa pravoslavnih za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest župnik iz Gornjih Bogićevaca zatražio je dva misionara koji su trebali vršiti vjersku poduku u parohijama Trnava i Ratkovac. Vjerska poduka je trebala započeti 25. siječnja 1942. jer je u siječnju 1942. čak 11 sela s područja župe Gornji Bogićevci zatražilo kolektivni vjerski prijelaz. Općina Mašić je trebala pripremiti sve za misionare: stan, hranu, prostorije za svetu misu i pouku, obavijest pučanstvu i podvoz za filijale. Župnik Bucković bio je svjestan toga da su dva misionara jedva dostatna za izvršavanje toga posla.²⁵⁶ Iz izvještaja misionara doznajemo mnogo podataka o tome kako su izgledali vjerski prijelazi. U izvještaju misionara koji je bio smješten u Trnavi saznajemo da je u zadatak dobio da u mjestima

252 HDA, ZKRZ-Zh, kutija 373, 27553-27559.

253 HDA, ZKRZ-Zh, kutija 373, 27553-27559.

254 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 102-IVO-1942.

255 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 1528/1942, 1529/1942, 1530/1942.

256 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 58-IVO-1942.

Trnava, Dragalić, Poljane i Medari podučili pravoslavno stanovništvo osnovama rimokatoličke vjere. Misionar spominje da Trnava ima oko 100 grčkoistočnih kuća, Medari oko 90, Dragalić 10, a Poljane oko 110 kuća. Pouku i svetu misu održavao je u školi u Trnavi, jer pravoslavna crkva nije bila podesna za poučavanje radi velike zime. Misionar je vršio dva puta dnevno poučavanja i to u 10 i 30 kada je držao svetu misu, a iza nje pouku, i oko 4 sata kada je bila samo pouka. Djeca su bila prisutna zajedno sa starijima na misi, a poslije podne držao je posebnu jednosatnu pouku za djecu. Osim pravoslavnih, dolazili su i rimokatolici na misu pa su, kako misionar kaže, pravoslavni "praktično vidjeli kako se treba ponašati kod svete mise i drugih obreda". Misionar je pravoslavne žitelje naučio pjevati misne pjesme i odgovore u svetoj misi, a poučavanje je završio 22. veljače 1942. što znači da je pouka trajala nešto manje od mjesec dana. Na kraju su pravoslavni prijelaznici molili misionara da zamoli Nadbiskupski duhovni stol da što prije pošalje svećenika koji bi nastavio poduku u Medarima.²⁵⁷ Prijelazi su nakon poduke izvršeni praktički odmah. Tako je prijelaz u mjestu Donji Bogićevci obavljen 25. veljače, a tom je prilikom prešlo 412 pravoslavnih. Prijelaz je od Nadbiskupskog duhovnog stola potvrđen 5. ožujka 1942. Molbu za prijelaz Žuberkovca, Šagovine i Poljana bogićevački župnik je poslao 4. ožujka. Duhovni stol je sve molbe afirmativno riješio u rekordnom roku od dva dana pa već 6. ožujka izdaje dozvolu za sve slučajeve (i one koji su od rođenja pravoslavni i koji su propisno vjenčani u pravoslavnoj crkvi, kao i za one koji žive u konkubinatu). Tom prilikom prelazi 737 pravoslavnih iz nabrojanih sela.²⁵⁸ Slično je bilo i sa selima Vrbovljanima²⁵⁹ i Čovac gdje su pravoslavni, njih 1415, prešli početkom ožujka, a prijelaze je duhovni stol potvrdio 14. ožujka 1942.²⁶⁰ U istoj su župi u travnju

257 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 146-IVO-1942.

258 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 3503/1942.

259 Prema iskazu Dragana Borojevića, pravoslavni hram u Vrbovljanima navodno su rušili Romi rimokatoličke vjeroispovijesti, po naredbi ustaša. Iskaz autoru 2009. Dragan Borojević, r. 1931., Klenik. Prema iskazu Mile Vukomanovića iz Čovca, crkvu u Vrbovljanima rušili su zatočeni Židovi. Iskaz autoru 2009. Mile Vukomanović, r. 1925., Čovac.

260 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 3398/1942.

1942. prešli i mještani Trnakovca, Čapraginaca, Rogolja i Benkovca, njih 804.²⁶¹ Budući da je župa u Gornjim Bogićevcima iznimno brojnim prelazjenjem pravoslavnih na rimokatoličku vjeroispovijest utrostručila broj vjernika rimokatoličke vjeroispovijesti, crkveni odbor u katoličkom selu Dragalić tražio je 9. veljače 1942. da se u Dragaliću osnuje posebna rimokatolička župa. "U skladu sa davnom željom sela Dragalić koje je historijska župa, a i kod osnutka župe Gor. Bogićevci ozbiljno se radilo na osnutku župe u Dragaliću, pa ovom prilikom mislimo da je došao čas da prečasn naslov ostvari davnu našu želju za vlastitom župom, zatim se osjeća stvarna potreba, jer sam Dragalić sa vlastitom kapelom, školom i hiljadu katolika je udaljen 8 klm od župe Gor. Bogićevci, dok bi sa okolnim selima Dol. Bogićevci, Gorice, Poljane, Medari, Trnava, Šagovina i Žuberkovac koja sela gravitiraju prema Dragaliću kao prirodnom centru."²⁶² Uz 3.500 nekadašnjih pravoslavnih vjernika Dragalić bi mogao uzdržavati župnika, kako su smatrali mještani Dragalića. Predstavnici crkvenih odbora iz Donjih Bogićevaca, Poljana, Medara, Gorica, Trnave, Šagovine i Žuberkovca potpisali su također ovaj dokument, a potrebu za otvaranjem župe potvrdio je i dekan novogradiškog dekanata. Međutim, prijelaznici iz okolice Mašića tražili su da se osnuje župa u Medarima. Ipak, do osnutka župe u Medarima nije došlo, budući da je protiv toga Nadbiskupskom duhovnom stolu dopis poslao bogićevački župnik. Ovaj je dopis iznimno važan jer pokazuje stvarno stanje nakon što su pravoslavni žitelji Medara i okolice prešli na rimokatoličku vjeroispovijest. Župnik Bucković ističe, dakle u travnju 1942., kako se Medari nalaze u području "vojničkih operacija partizana". Kao mnogo važniju informaciju navodi činjenicu da "prelaznici odbijaju od sebe svećenički pastoralni rad. (To je općenito stanje prelaznika.) Stoga

261 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5017/1941. U Benkovcu i Cagama ustaše su naredili da lokalno stanovništvo ide rušiti svoje crkve. Tako je otac Momčila Dojčića rušio crkvu u Cagama. Dojčić se prisjeća kako su djeca iz Caga i Benkovca gledala rušenja obje crkve i kako ih je voditelj rušenja potjerao kao "vlašku pašćad" kućama. Cage, Benkovac i Trnakovac su odlazili na prekrštavanje u školu u Benkovac, a seoski knez Mile Petković (Cage) bio je odgovoran da dovede sve mještane. Iskaz autoru 2009. Momčilo Dojčić, r. 1928., Cage i iskaz autoru 2009. Dušanka Dojčić (r. Majstorović), r. 1928, Cage.

262 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol., Interdijecezalni vjerski odjel, 162-IVO-1942.

ne mogu jamčiti za životnu sigurnost osobe župnika. Izgleda, da je prijelaz promašen, jer su se sada prelaznici pokazali u pravom svjetlu. Potajno sudjeluju u četničko-komunističkim akcijama. Prijete preko partizana Hrvatima koji moraju seliti. Hranom i svim ostalim pomažu partizane. Simpaticije za Rusiju javne su. Ispitivanjem sam saznao od jedne stare prelaznice da su opsjenjivali vlč. g. Kovačića, izrugali sv. obrede, ispljunili sv. Pričest. Dotična tvrdi, da je kupila svete Hostije i spalila (pobožno) na vatri. Pokazuju mržnju prema katolicizmu. Svećenika gotovo i ne pozdravljaju. Posve su neiskreni. Djecu nakon prelaza ne nose na krštenje. Katolici i prelaznici stoje u dvije fronte. Prvi u fronti samoobrane. Ugrožen je i sam Gornji Bogićevac. Napadaj je u toku. Prema tome depasirano je i smiješno predlagati za sada župu Medare. Jedino molim privremenu ispostavu za prelaznike Okučana. Dovoljan je i misijonar o. Matijaca. Teritorij Dragalić–Medari i tako pastoriziram sam, jer tamo je i otprije izmiješan naš živalj, a (g.ist.) prelaznici ne traže provizije, ne vjenčavaju se, ni djecu ne daju krstiti.” Posebno je zanimljiv završni odlomak koji pokazuje koliko je župnik Bucković bio u strahu pred mogućom osvetom. “Molim ovo držati službeno tajnom (i prema min. pravosuđa) da se ne bi indirektno saznalo u Medarima za moj izvještaj, što bih ja platio životom, koji je i onako još samo u ‘Božjim rukama’. G. istočnjaci nisu kršćani, ni pogani, nego neljudi. Možda se poprave?!²⁶³ Dakle, izvještaj koji je pisan nepuna dva mjeseca nakon pri-

-
- 263 Bogićevićki župnik je doslovno tužio svako nepoštivanje Rimokatoličke crkve. Tako je Nadbiskupskom duhovnom stolu 12. ožujka 1943. napisao izvještaj o tome što je doživjela Jelka Biondić stara 13 godina iz Gornjih Bogićevaca. “Tog dana oko 3 h po podne išla sam iz Okučana kući u pratnji jedne prelaznice iz Ratkovca koju poznam iz viđenja. Kad smo prolazile mimo naše crkve ja sam se prekrstila. Nato mi je ta žena psovala krst i prietila mi da će me javiti partizanima. Malo dalje je psovala malog Stipu Krizmanića kad joj je ovaj nazvao Boga. Izjavila je nadalje da se ona krstila onda kada je vladao kralj Petar, a ne sada kada vlada kojekakva dubrad.” Poslije toga župnik piše: “Ovo je mali dokument mržnje pravoslavaca (i prelaznika) na katolike, zato što u kotaru Nova Gradiška nije ni vlas s glave pala unatoč 20 godišnjem nasilju nad Hrvatima. Kada surađuju s partizanima, ne radi samoobrane, nego radi historijske misli, da iztriebe Hrvata iz ovog kraja. Dala bi se napisati ciela Siva knjiga o zulumima pravoslavnog življa koje oni počinjaju zato što Hrvati priznaju Poglavnika i Državu Hrvatsku. Lozinka im je: sudit ćemo po krsnom listu! (Kad pobijedi Rusija).” Na ovaj dopis odgovorio je Nadbiskupski duhovni stol ovako: “Budite razboriti te nastojte mirnim postupkom i mudrom opomenom ovakve slučajeve rješavati, a ne da si u župi stvarate možda još veće neprilike. Razboritost, strpljivost

jelaza pravoslavnih žitelja okučanskog kraja pokazuje kako prelaženje pravoslavnih na rimokatoličku vjeroispovijest zapravo uopće nije imalo rezultata. Prelaženje je bilo formalne naravi, a nakon odvođenja brojnih stanovnika pravoslavne vjeroispovijesti novogradiškog kraja u logore Stara Gradiška i Jasenovac, nije imalo više ni funkciju zaštite od mogućeg odvođenja, tako da Srbi nisu osjećali da im je Rimokatolička crkva prijelazom pružila utočište, odnosno osigurala da im se ništa neće dogoditi.²⁶⁴ Osim

i ljubav treba da su uvijek pred očima duh. pastiru i da prema tome udešava svoj rad. Takav postupak otvorit će oči i partizanima, da uvide svoje zablude i pogriješke.” (NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 2655/1943). Zanimljiv je podatak da župnik iz Bogičevaca od samih početaka nije želio primati pravoslavne u rimokatoličku vjeroispovijest. Naime, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja je dobilo informaciju da je župnik izjavio da bi se radije odrekao svog zvanja negoli preveo ijednog pravoslavnog na rimokatoličku vjeroispovijest. U svom odgovoru Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, župnik piše da je bio aktivan u ustaškom pokretu i prije uspostave NDH te da je upoznao tamošnje prilike. “Nakon sloma Jugoslavije počeli su se javljati za prijelaz svi oni za koje se traži dozvola Viskog Naslova, u glavnom par pojedinaca koje sam upoznao kao vođe protivnog tabora, učitelji, trgovci itd.” On ih nije odbio, ali ih zbog nepriložene dozvole Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja nije želio primiti, odnosno preporučiti Nadbiskupskom duhovnom stolu. Župnik je u svom dopisu Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja istakao kako nije primio pojedinca jer su to “srpske vođe, anglofili i rusofili” (HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 14, 4360-B-1941).

264. NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 9442/1942. Činjenica je da je na ovom čitavom području Svetačkog arhidakonata došlo do velikih odmazda nad srpskim stanovništvom zbog pomaganja i sudjelovanja u partizanskom pokretu. Tako su stradavala i sela koja su prešla na rimokatoličku vjeroispovijest kao i ona koja to nisu učinila. Nabrojimo samo neke ustaške odmazde. Dana 20. svibnja 1942. pokupljeni su stanovnici srpske nacionalnosti sela Milisavci, Radenovci, Rajčiči i Alavuci, s područja kotara Novska i Pakrac, te transportirani u logor Stara Gradiška (HDA, ZKRZ-Zh, kutija 369, 26909/1945). U svibnju 1942. “dignuti” su također i neki stanovnici sela Bodegraj i Ladevac, za koje smo vidjeli da su prešli na rimokatoličku vjeroispovijest, i odvedeni u logor Stara Gradiška (HDA, ZKRZ-Zh, kutija 369, 26909/1945. i A. Šever, *Rajić i okolina u narodnooslobodilačkoj borbi*, Novska 1988., str. 34-35). U srpnju 1942. iz Dubovca je odvedeno 70 do 80 obitelji, iz Kosovca 15 obitelji, iz Okučana 90 obitelji, a iz Bodegraja 100 obitelji. Nijemci su krajem kolovoza 1942. pohapsili sve muškarce između 16 i 60 godina iz sela Benkovac, Trnakovac i Čaprginci, a potom ih šalju na rad u Njemačku. Radilo se o 150 muškaraca., (M.Vranešević, N. Lazić, *Dokumenti i materijali o radničkom i narodnooslobodilačkom pokretu na novogradiškom i okučanskom području 1918. – 1945.*, Nova Gradiška 1971., str. 242-243). Ustaše su preostale stanovnike Benkovca i Čaga uhitili 1. rujna 1942. i, nakon što su neke strijeljali, ostale otpremili u koncentracijski logor u Staroj Gradišci. Istog dana otpremili su i 76 mještana Nove Gradiške u logor Stara Gradiška (HDA, ZKRZ-Zh, kutija 297, 17472-17474). I naselje Uskoci pokraj Stare Gradiške stradava početkom

toga, vidljiv je izniman strah i velika odbojnost koju gaji bogičevački župnik prema svojim novim župljanima, nekadašnjim pravoslavcima. Nakon četiri mjeseca, u kolovozu 1942., isti župnik iz Gornjih Bogičevaca ipak šalje molbu da se osnuje župa u Medarima, ali Nadbiskupski duhovni stol zbog "partizanske opasnosti" ne dozvoljava osnivanje ove župe u Medarima, već predlaže osnivanje župe u Dragaliću. Iz istog je dokumenata također vidljivo da je do tada broj rimokatolika na području župe koju je trebalo formirati u Medarima iznosio 581, a da se još 1.768 pravoslavnih prijavilo za vjerski prijelaz, odnosno da su prešli na rimokatoličku vjeroispovijest. Radilo se o mještanima naselja Mašić, Trnava, Gorice, Mašićka Šagovina, Poljane, Donji Bogičevci.²⁶⁵ Župnik Bucković je također tražio pomoć i za poučavanje potencijalnih prijelaznika u Okučanima gdje je misionar trebao doći 17. siječnja 1942., a započeti s radom 18. siječnja te pokrivati parohije Bodegraj i Okučani.²⁶⁶ O prijelazu sela Bodegraj i Lađevac izvještava bogičevački župnik Nadbiskupski duhovni stol. Naime, u pomoć bogičevačkom župniku ovdje je pristigao kateheta iz Zagreba, velečasni Maržić, koji je izvršio tijekom veljače 1942. poduku pravoslavnih u ova dva sela. Bogičevački župnik je tražio 4. ožujka 1942. da se Maržić vrati da dovrši posao, odnosno da izvrši prijelaz pravoslavnih.²⁶⁷ Maržić je o svojem poslu podučavanja u Lađevcu i Bodegraju dao izvještaj duhovnom stolu po povratku u Zagreb 20. veljače 1942. Iz izvještaja je vidljivo da je u Lađevcu boravio dva tjedna, a da je u mjesto došao upravo u trenutku kad se završavalo rušenje pravoslavne crkve. "Crkvu su pak rušili Židovi, a i samo nekoji grkoistočnjaci i to za nagradu od 50 kn dnevno. Narodu je bilo

1944. (HDA, ZKRZ-Zh, kutija 309, 19247-19257), a u siječnju 1944. uništeno je i selo Šumetlica, kao odgovor na suradnju lokalnog stanovništva s partizanima (M. Ugrešić, *U obrani života – selo Šumetlica* u NOB, Nova Gradiška 1981., str. 74-78). Pri kraju rata, 25. veljače 1945. ustaše su uhitili stanovnike sela Smrtići i Ratkovac i njih 167 sproveli u logor Jasenovac gdje su i ubijeni (J. Jakovljević, *Poema mrtvim seljacima*, Nova Gradiška 1986., str. 48-61). U knjizi autor daje i popis svih odvedenih 25. veljače 1945. Iz ovih je primjera vidljivo koliko su malo značili vjerski prijelazi da zaštite stanovništvo od njemačkih i ustaških odmazda.

265 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 9442/1942.

266 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 58-IVO-1942.

267 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 172-IVO-1942.

žao za crkvom i sad se pitaju kad će se druga graditi.”²⁶⁸ Misionar Maržić ne spominje da je crkva rušena po naredbi ustaša te da su je rušili Židovi zatočeni kao logoraši u Staroj Gradišci i Jasenovcu. Maržić u izvještaju ističe da je odaziv na službu Božju i pouku bio vrlo dobar zbog činjenice da su sredinom tjedna ljudi manje dolazili, ali “kad sam uveo prozivanje posjetilaca, onda su nastavili prvašnjim žarom”. Ističe da se popisivanje prelaznika obavljalo bez problema, ali da se oni koji su namjeravali otići u Njemačku na rad “namjerno nisu željeli upisati za prijelaz, štoviše sam doznao da su nekoji (iako im to ne treba zbog imućstva) poduzeli korake za rad u Njemačkoj samo da izbjegnu prijelaz”. Prijelaznike je učio Očenaš, Vjerovanje, Deset zapovjedi Božjih, Pet zapovjedi crkvenih, Sedam svetih sakramenata, Sedam glavnih grijeha i pet poglavitih istina kršćanskih. Podijelio je oko 100 komada Katekizama. Utisci Maržićevi su bili ovi: “Graeca fides, nulla fides je skoro legendarna poslovice, pa kako se ona obistinjuje i na prelaznicima koje sam ja poučavao onda bi bilo jedva gdje trajnijeg uspjeha među starijima, jedino bi se dalo mladim i um i volju pokatoličiti.” Maržić je predložio da se prijelaznicima osigura kakav župnik Slovenac, jer nije moguće da župnik iz Gornjih Bogičevaca može voditi pastvu u 13 ovakvih sela.²⁶⁹ Da je situacija u vezi s prijelazima postala iznimno komplicirana govori i dopis bogičevačkog župnika. On komentira prijelaz pravoslavnih stanovnika parohije Okučani i Bodegraj, cca 2.000 duša, izvršen krajem veljače. Kaže da je prijelaz organiziran svečano prema želji misionara Luje Matijana, ali da sasvim sigurno “mnogi tom prilikom nisu izrekli ispovijed vjere”, a pogotovo temeljito sumnja da su “oni koji su se tom prilikom našli izvan zgrada uopće znali što se unutra zbiva”. Da je stvar bila u priličnom rasulu govori i podatak da su kod bogičevačkog župnika, u nedostatku pravoslavnih svećenika, dolazili pojedini pravoslavni vjernici koji su se željeli ispovijediti, a koji do tada nisu bili na pouci, a nisu ni podnijeli molbu za primitak u rimokatoličku vjeroispovijest. Bogičevački župnik ne krivi mi-

268 Crkvu su prema iskazu Dragana Nogića rušili Borovčani iz kotara Novska, a od njezine su grade napravili veliku kuću u Borovcu (iskaz autoru 2009. Dragan Nogić, r. 1928., Lađevac).

269 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 180-IVO-1942.

sionara koji je redovnik, pa “ne poznaje bračna prava, a nema ni pastoralnog iskustva”, ali predlaže hitno imenovanje “dva ili više svećenika koji bi ispitali valjanost prijelaza te koji bi od Nadbiskupskog duhovnog stola dobili upute na koji će se način posvetiti individualnim prijelazima kroz dulje vrijeme jer se radi o 15 sela sa oko 7.000 ljudi”.²⁷⁰ Očito je da je zbog količine posla, uz nabrojene misionare u župu Gornji Bogičevci poslan i gvardijan trećoredaca iz Zagreba Jerko Meštrović koji je od Interdijeceznog vjerskog odbora dobio dozvolu da na teritoriji župe Gornji Bogičevci smije “poučavati i primati prelaznike g.ist. vjere i da služi sv. misu u škola-ma i g.ist. kapelama i crkvama – obavivši prije blagoslov”.²⁷¹ Jedno od posljednjih masovnijih primanja pravoslavnih u rimokatoličku vjeroispovijest bilo je najavljeno 11. ožujka 1943. Tada je bogičevački župnik Bucković zatražio od Nadbiskupskog duhovnog stola da primi 150 pravoslavnih iz sela Gorice u Rimokatoličku crkvu. “Stanovnici Gorica su godinu dana prije podnijeli molbu za primitak u rimokatoličku vjeroispovijest, ali zbog udaljenosti nije se moglo pristupiti pouci.” Bogičevački župnik je istaknuo kako je zapravo “načelno protiv primanja pravoslavnih u rimokatoličku vjeroispovijest jer se pokazalo, da pravoslavci nemaju vjere, a o znanju vjerskih istina i nakani vjerski živjeti po načelima Crkve ni govora”. Ipak, za pravoslavne iz Gorica smatra da su “bolji od sviju prelaznika, konstruktivni, nisu obojeni partizanstvom i mržnjom”. Molio je Nadbiskupski duhovni stol da ih primi “pro foro externo”, bez ispovijedi i pričesti. Budući da popis prijelaznika nikada nije načinjen, nemamo potvrdu da je ovaj prijelaz proveden.²⁷²

I na području župe Nova Kapela, gdje je bilo vrlo malo pravoslavnih, također su gotovo svi prešli na rimokatoličku vjeroispovijest. O tome svjedoči izvještaj župnika Jakova Marjanovića iz Nove Kapele pisan 5. veljače 1942. “Stavlja se Prečasnom naslovu da svi grčkoistočnjaci naše župe u Novoj Kapeli prelaze na vjeru rimokatoličku.” Nakon toga župnik navodi i činjenicu da “budući da su mnogi muževi otjerani u logore odmah na počet-

270 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 144-IVO-1942 i 8991/1942.

271 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 173-IVO-1942.

272 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 2655/1943.

ku prevrata, ne može se ustanoviti da li su živi ili ne". Zbog toga osobe koje se nalaze u logorima župnik nije u molbama ni navodio. Posebno se zalaže da prijelaz bude obavljen što je moguće prije, budući da se bliži Uskrs, a pravoslavno stanovništvo iz Ratkovice, sela odakle je najviše podnesenih molbi za vjerski prijelaz, željelo bi zajedno s rimokatolicima slaviti Uskrs.²⁷³ Ljuban Stojnović se u svom iskazu Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1945. godine prisjeća Jakova Marjanovića, župnika iz Nove Kapele koji je bio "vrlo dobar sveštenik, jer nam je ovom zgodom pričao, da mi ostajemo koji jesmo, ali da spasimo glave, pa sada u ovakovom stanju da se dobro moramo paziti i čuvati".²⁷⁴

Na području župe Staro Petrovo Selo pravoslavni su podučavani od strane samog župnika. Početkom ožujka 1942. župnik ističe kako ima između 300 i 400 prijelaznika u njegovoj župi i kako će "s poukom biti gotov ovih dana" te da su "skoro svi dobili dozvolu od kotarske oblasti".²⁷⁵ Sredinom ožujka, njih 241 je prešao na rimokatoličku vjeroispovijest.²⁷⁶

Posebno su vrijedni dokumenti iz kojih je vidljivo da je kotarska oblast u Brodu na Savi odobrila kolektivne prijelaze pojedinim naseljima. Tako je 17. prosinca odobren prijelaz za 66 obitelji (246 osoba) pravoslavne vjeroispovijesti s područja općine Oriovac²⁷⁷ od kojih su 222 prema dokumentaciji iz Nadbiskupijskog arhiva u Zagrebu podnijeli molbe Nadbi-

273 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 2529/1942. Početkom mjeseca prosinca 1941. ustaše su u selu Ratkovici do temelja srušili pravoslavnu crkvu. Ustaše su formirali "odbor za rušenje crkve". "Kada su pomenutu crkvu porušili tada su na javnoj dražbi sav građevinski materijal prodali i to: Djurić Djuri iz Komorice 4.000 komada crepa i 3.000 komada cigle, Ralašiću Miji iz Pavlovaca 7.000 komada cigle, Štajduhar Mili iz Ratkovice 10.000 komada cigle", kako svjedoči Ljuban Stojnović Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Na kraju spominje kako je Stjepan Jurišić, očito "glavni izaslanik za rušenje", odredio troja kola koja su odvezla crkveni namještaj kao zastave, litiju, slike, stolove i ormare u općinu Nova Kapela (HDA, ZKRZ-Zh, kutija 371, 27334-27339).

274 HDA, ZKRZ-Zh, kutija 371, 27334-27339.

275 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 3502/1942.

276 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 3625/1942.

277 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 659/1941. Na području općine Oriovac pravoslavni su živjeli u selima Lužani, Malino, Pričac i Ciglenik.

skupskom duhovnom stolu 20. siječnja 1942. za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest.²⁷⁸ Iz ovih je dokumenata vidljivo da su podnositelji molbi za prijelaz morali imati potvrdu državnih vlasti "o čestitosti" radi odobrenje prijelaza na rimokatoličku vjeroispovijest. Uz ovaj dokument nalazi se i dokument o prijelazu 40 obitelji (139 osoba) s područja općine Slavonski Kobaš.²⁷⁹ Iz jednog dopisa kobaškog svećenika Interdijecezalnom vjerskom odsjeku vidljivo je da je postojalo pitanje oko prijelaza navedenih pravoslavnih vjernika na rimokatoličku vjeroispovijest. Naime, kobaški župnik u svojem dopisu, u vezi s prijelazom Save Umljenovića, spominje oko 160 pravoslavnih koji su se prijavili kotarskoj oblasti u Brodu na Savi u vezi s prijelazom na rimokatoličku vjeroispovijest. Iako je Kotarska oblast poslala dopis u kojem odobrava prijelaz, polovica pravoslavnih još se nije odlučila za prijelaz, a neki su internirani u logorima. Kobaški župnik se nadao da će se svi prijaviti za prijelaz i tražio je stoga "zgodnog misionara poslije Božića" 1941.²⁸⁰ Također se događalo da u velikim popisima, kakvi su karakteristični za ovo područje, neke osobe zabunom budu ispuštene te za njih, dakako, ne stigne dozvola za vjerski prijelaz. Tako se kobaškom župniku, koji je odjednom primao sedamdeset obitelji, za koje nam popis nije sačuvan, dogodilo da je u popisu izostavio neke od članova pojedinih obitelji. Župnik je naknadno molio da mu se dozvoli da ih primi bez sastavljanja posebnih popisa.²⁸¹ Prijelaza je bilo i u Bebrini. Vidljivo je da su pravoslavni iz Bebrine poučavani početkom 1942. godine te da su tijekom veljače i ožujka 1942. dobivali potvrde o čestitosti iz kotarske oblasti u Brodu na Savi.²⁸² I pravoslavni u Banovcima su masovno prelazili na rimokatoličku vjeroispovijest.²⁸³

278 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 1122/1942.

279 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 658/1941.

280 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 42-IVO-1942.

281 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 3094/1942. U Slavonskom Kobašu pravoslavni hram su srušili ustaše 1941. godine.

282 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, Odjel bogoštovlja, kutija 33, 3011-B-1942. i kutija 31, 2466-B-1942.

283 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, Odjel bogoštovlja, kutija 33, 3149-B-1942.

Masovnih prijelaza bilo je i na novljanskom području. Vidljivo je iz dokumentacije sačuvane u fondu Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja da su žitelji naselja Brezovac, Bair, Popovac, Subocki Grad i Novi Grabovac dobili 1. prosinca 1941. "potvrde o čestitosti" koje im je izdala Kotarska oblast u Novskoj. U takvoj je odluci stajalo da taj i taj, po zanimanju to i to, rođen u određenom mjestu, grčkoistočne vjere, moli dozvolu da može "prići sa grčkoistočne vjere na rimokatoličku, zajedno sa svojim članovima obitelji... Odlukom se potvrđuje da je (su) molitelj(i) i čestiti i ispravni građani i da im se u smislu okružnice Nezavisne Države Hrvatske od 30. srpnja 1941. broj 49468-1941 dozvoli zatraženi prielaz." Odluka se dostavljala osobi koja je prijelaz tražila, rimokatoličkom župnom uredu u Novskoj, općinskom poglavarstvu u Novskoj i vjerskom odsjeku Državnog ravnateljstva za ponovu. Te odluke o ispravnosti i čestitosti pravoslavnih žitelja kotara Novska sačuvane su u brojnim kutijama u fondu Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, odjel bogoštovlja u Hrvatskom državnom arhivu.²⁸⁴ Nakon što je mnoštvo potvrda o čestitosti pristiglo rimokatoličkom župniku u Novskoj Mirku Šrimplu, on je napisao dopis Nadbiskupskom duhovnom stolu i zatražio misionare koji bi pripravili podnositelje molbi za prijelaz. Naime, župnik iz Novske bio je jedini svećenik u svojoj župi i koliko se čini nije imao nikakve pomoći. Sela koja su tražila prijelaz bila su od Novske udaljena između šest i 10 kilometara u smjeru Pakraca i kako župnik ističe nije bilo dobrih putova do njih. Istaknuo je kako je među podnositeljima molbe između 1.200 i 1.500 ljudi i da ih je mnogo koji su nepismeni. Na kraju dopisa, koji je pisao 30. siječnja 1942., župnik je istaknuo kako su naselja iznimno daleko od svih većih katoličkih župa (Čaglic, Pakrac i Novska) i kako bi u Lovskoj, većem naselju i parohijalnom središtu trebalo osnovati rimokatoličku župu.²⁸⁵ Mjesec dana kasnije, 25. veljače 1942., žu-

284 Odluke su sačuvane u obliku sekundarne upotrebe što bi značilo da su činovnici u ministarstvu upotrebljavali papir na kojima su one napisane u sekundarne svrhe tako da ne postoje brojevi pod kojima se te odluke vode. Radi se o više stotina odluka.

285 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 86-IVO-1942. U vrijeme Drugog svjetskog rata u Lovskoj se nalazila "župa" Hrvatske pravoslavne crkve (HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 98, 1555/44). Iz Lovske je zbog ratnih prilika krajem 1944. godine župa premještena

pnik izvještava da je misionar, velečasni Nikola Buljan²⁸⁶ posjetio ova sela i počeo stanovništvo podučavati rimokatoličkoj vjeroispovijesti, ali radi velikoga snijega koji je baš u to vrijeme napao nije mogao pouku dovršiti. Župnik je bio zabrinut i nadao se da će Buljan ili koji drugi misionar završiti pouku stanovništva da bi ih se moglo što je moguće prije prevesti, budući da je strahovao da se među njih ne uvuče protestantizam. Na popisu su se našle 1.042 osobe iz spomenutih naselja. Župnik je svoj popis podijelio u četiri dijela: žitelji naselja Novi Grabovac, žitelji naselja Subocki Grad (zajedno s Bairom, Brezovcem i Popovcem) žitelji koji žive u konkubinatu i mogu se vjenčati i žitelji koji svoj brak ne mogu konvalidirati u katoličkoj crkvi. Zbog ovih posljednjih, župnik se bojao da bi se među stanovništvo mogli uvući protestanti.²⁸⁷ Naime, u neposrednoj blizini postojale su evangeličke župe u Antunovcu, Uljaniku i Hrastovcu te kalvinska župa u Brekinskoj pa se valjda iz tih razloga župnik bojao mogućnosti utjecaja protestantizma. U Nadbiskupijskom arhivu sačuvan nam je i izvještaj misionara Nikole Buljana o boravku u nabrojenim selima. Iz izvještaja je vidljivo da je Buljan isprva pozvao u Novsku, u župnu crkvu, prvi dan sve muškarce starije od 14 godina iz spomenutih sela, ali da se je odazvalo svega njih 70. Ostale su ispričali da imaju slabu odjeću i obuću pa da nisu mogli putovati

u Kukunjevac. (HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 117, 5155/44). Prema popisu isplate jednokratne pomoći svećenicima HPC vidljivo je da su na području Slavonske eparhije još jedino u Lipiku i Slatinskom Drenovcu bili predstavnici HPC (HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 89, 8845/43). HPC je imala i svećenika na području Daruvara (HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 44, 6047/42). Službeno je bila ustrojena jedino župa Lovska i ona je po privremenom propisniku o razgraničenju državnog područja na župe HPC obuhvaćala područje Daruvara, Novske, Nove Gradiške, Pakraca i Požege (HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 119, 7708/44).

286 Buljan je bio raspoređen da ode u Čaglic, ali umjesto da je odmah otišao u Čaglic, zbog visokoga snijega nije došao dalje od Novske. Ondje se zaustavio pa je odlučio pomoći lokalnom župniku s prijelazima u selima oko Novske. Tako je dobio dozvolu od Nadbiskupskog duhovnog stola da izvrši podučavanja pravoslavnih vjernika u Subockom Gradu i Novom Grabovcu. Čini se da je ondje ostao vrlo kratko jer se uskoro javlja iz Čaglica, kamo je prvotno bio poslan (NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecesalni vjerski odjel, 103-IVO-1942).

287 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 3054/1942.

po visokom snijegu. Sljedeći dan Buljan je otišao u sela i spominje kako se vozio do tih sela oko četiri sata. Pouku je održao u školama u Popovcu i Novom Grabovcu 8. i 9. veljače te je svuda podijelio veći broj katekizama. Planirano je da pravoslavno stanovništvo spomenutih naselja obavi prijelaz pred Uskrs kada dođe novi misionar. Buljan je procijenio da je narod “u duši vrlo dobro raspoložen da primi svu nauku katoličke crkve. U šumama dobro su sačuvani od moderne pokvarenosti pa osim psovke izgleda da neće biti većih kojih općenitih poroka. S poštovanjem primaju svećenika i željni su riječi Božje pa vrlo pozorno slušaju vjerske pouke. Općenito žele da bi dobili katoličkog svećenika u svoju parohijalnu crkvu u Lovskoj koja im je udaljena 1 sat. Zasada je to opasno, jer se okolo po šumama povlače čete komunista i seljaci i danju i noću čuvaju svoja sela. To je razlog da ni misionar nije mogao dulje među njima ostati.”²⁸⁸

Na području Jasenovca bilo je također vjerskih prijelaza. Župnik Franjo Čosić iz Jasenovca traži 25. listopada 1941. pomoć za prijelaz 300 pravoslavnih obitelji iz Jasenovca i Uštice. “Svi ovi, iz navedenih sela, ukupno sa cijelom obitelji prelaze u krilo katoličke crkve i već su svoju privolu za prijelaz vlastoručno potpisali na Svjedožbu dobrog ponašanja od strane civilne vlasti. Utješiva pojava!”²⁸⁹ Naime, jasenovački je župnik 15. studenog i krajem 26. studenog 1941. godine popisao sve pravoslavne stanovnike sela Uštica i Jasenovac i podnio molbu za njihov prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest. Kod svake pojedinačne obitelji stajao je ovakav tekst: “Pristupaju ti i ti, grkoistočne vjeroispov. podučeni u vjerskim istinama i uvjereni u istinitosti katoličke vjere, ponizno mole, da se prime u krilo katol. crkve sa cijelom obitelji svojom. Potpisani najponiznije moli Preč. naslov za ovlaštenje, da gore naveden može pro foro externo od izopćenja speciali modo sv. Apost. Stolici pridržanog odriješiti i u krilo katol. crkve primiti.”²⁹⁰ Vidljivo je da je župnik dobio afirmativan odgovor već 11. prosinca 1941. i da je u odgovoru stajalo da je moguće sve popisane pravoslavne prevesti na rimokatoličku vjeroispovijest. Zanimljivo je

288 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 139-IVO-1942.

289 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 13-IVO-1942.

290 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21098/1941.

da uopće nemamo evidentirano 600 prijelaznika iz sela Jablanac i Mlaka, koje je evidentno preveo u rimokatoličku vjeroispovijest u ožujku 1942. godine Vladimir Globočnik, vjeroučitelj koji je podnio i izvještaj Nadbiskupskom duhovnom stolu u Zagrebu.²⁹¹ Iako su, dakle, ovi pravoslavni vjernici prekršteni na rimokatoličku vjeroispovijest u 1942. godini, na području župe Jasenovac nemamo zaveden niti jedan prijelaz te godine, što bi značilo da oni nisu poimenično zavedeni u popise. Globočnik je vrlo zadovoljan njihovim odazivom i na kraju izvještaja predložio osnivanje nove župe za njih.²⁹²

Na području župe Rajić masovno je prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest naselje Paklenica te po tri obitelji iz Starog Grabovca i Voćarice. Rajićki župnik je izvijestio da je pouka držana 12 puta u pakleničkoj školi, ali da on ne može za nakane svih podnositelja molbi, a radilo se o čitavom selu, jamčiti, odnosno tvrditi da su iskrene.²⁹³ Tom prilikom je prešlo 673 stanovnika Paklenice, Voćarice i Starog Grabovca. Upravitelj kotara Novska 28. ožujka 1942. uputio je dopis vjerskom odsjeku Državnog ravnateljstva za ponovu s ciljem da se što je moguće brže pošalje na područje općine Novska-vanjska i općine Rajić dva dušobrižnika koji bi pomogli župnicima u Novskoj i Gornjem Rajiću u selima gdje su pravoslavni prešli na rimokatoličku vjeroispovijest. Prema evidenciji koju je vodila kotarska oblast u Novskoj bilo je izdano čak 2.000 potvrda o prijavi vjerozakonskog prijelaza.²⁹⁴

291 Mlaka i Jablanac su imali više pravoslavnih stanovnika od 600. Mlaka oko 1.200, Jablanac preko 500. Prema sjećanjima mještana, svi Mlačani su prešli na katoličku vjeru.

292 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 193-IVO-1942.

293 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 4012/1942.

294 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezalni vjerski odjel, 198-IVO-1942. Za vrijeme rata uništena je rajićka pravoslavna crkva. Ovaj hram srušili su do temelja ustaše iz Jasenovca 1941. godine, a ostala je tek oграда oko mjesta gdje je hram stajao (HDA, fond Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 65, 467). U dokumentu izvještava Kotarska oblast Novska o rušenju i imovini crkava na novljanskom području (Paklenica, Donji Rajić, Jasenovac, Mlaka i Uštica). Na kraju dokumenta stoji: "Sve navedene crkve porušene su, a samo rušenje izvršilo je zapovjedništvo sabirnih logora u Jasenovcu." Općinsko poglavarstvo Rajić zatražilo je ciglu sa spomenute crkve za gradnju obližnje škole. (HDA, Državno ravna-

Prekrštavanja na grkokatoličku vjeroispovijest na području Podravine i Prigorja (Đurđevac, Koprivnica, Ludbreg i Križevci)

O prijelazima na grkokatoličku vjeroispovijest na području Križevaca i Podravine nije nam sačuvano mnogo dokumenata. Ipak, izvjesno je da se dio dokumentacije nalazi u arhivu Križevačke eparhije do kojeg sam u više navrata pokušao bezuspješno doći. Međutim, pojedini dokumenti koji su sačuvani u fondu Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja otkrivaju nam o kakvim se prijelazima radilo, odnosno koliko su oni bili brojni. Posebno je značajan dokument sačuvan u Hrvatskom državnom arhivu iz kojeg je vidljiv broj prijelaznika na grkokatoličku vjeroispovijest na području kotara Koprivnica, općine Sokolovac, parohije Veliki Poganac. Iz toga je popisa vidljivo da su na grkokatoličku vjeroispovijest na tome području prešle svega 44 osobe, uglavnom od kolovoza 1941. do travnja 1942. godine.²⁹⁵

Čini se da je, prema sačuvanim svjedočenjima i arhivskoj građi, postojao znatno veći interes za prijelaz na grkokatoličku vjeroispovijest nego što bi se moglo zaključiti na temelju spomenute 44 osobe. O tome svjedoči dopis općinskog načelnika i bilježnika Ante Jurine iz Sokolovca. Općinski načelnik krajem listopada 1941. piše kako su državne vlasti zainteresirane da stanovništvo skupno prijeđe na rimokatoličku vjeroispovijest, a ne da prijelazi budu pojedinačni, odnosno da pravoslavci nikako ne prelaze u "unijatsku Crkvu". Seoski starješine imali su tako dužnost da u svojim selima pripreme stanovništvo na skupni prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest, odnosno da im objasne da će ih obići izaslanik poglavarstva koji će unositi imena žitelja koji žele prijeći na rimokatoličku vjeroispovijest.²⁹⁶ U okružnici koju je izdalo Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, Ministarstvo unutarnjih poslova, Glavni ustaški stan i Državno ravnateljstvo za

teljstvo za ponovu, kutija 547, 42974/1941). Iste godine uništena je i paklenička pravoslavna crkva. O rušenju crkve vidi i iskaz svjedoka: HDA, ZKRZ-Zh, kutija 396, 29842-29845.

295 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 43, 5441-B-5850/1942.

296 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 18, 5592-B-1941.

ponovu, od 30. srpnja 1941., vidljivo je da je “želja hrvatske vlade” bila da “grkoistočnjaci ne prelaze na grkokatolički obred osim u onim grkokatoličkim župama koje su već osnovane i u njima ima grkoistočnjaka”. Dakle, na području Koprivnice, Đurđevca i Ludbrega nije bilo grkokatoličkih župa pa pravoslavci, prema ovoj okružnici, na tome području nisu imali ni mogućnosti da prelaze na grkokatoličku vjeroispovijest.²⁹⁷ Ipak, prema dopisu dožupana Velike župe Bilogora, pod koju je potpadala i koprivnička i đurđevačka Podravina, čini se da su grkokatolički svećenici vršili snažnu propagandu na području Sokolovca početkom studenog 1941. Općinski načelnik u Sokolovcu obišao je svih 18 sela svoje općine i ondje provjeravao tko želi prijeći na rimokatoličku vjeroispovijest. U svom pismu podžupanu, početkom studenog 1941., piše kako “odaziv prilikom mog posjeta nije bio ni izdaleka onakav, kako sam očekivao i kako je bilo za predvidjeti obzirom na veliki broj onih, koji su se kod prvobitnog pozivanja dobrovoljno prijavili”. Čini se da općinski načelnik iz Sokolovca nije bio dobro upućen pa je tijekom ljeta 1941. svojim mještanima, na njihove upite, davao informaciju da je posve svejedno da li prelaze na grkokatoličku ili rimokatoličku vjeroispovijest. U svom dopisu ističe također da se “unijatsko svećenstvo iz Križevaca grčevito uhvatilo ove obćine i svom snagom nagovara ljude na prijelaz na Unijatsku vjeru tvrdeći, da je pitanje prelaza na unijatsku vjeru naših obćinara riješeno sporazumom između Poglavnika i g. dr. Šimraka”. Kao treći razlog malom odazivu za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest dr. Jurina, općinski načelnik u Sokolovcu, ističe kako među pravoslavnim žiteljima njegove općine ima “mnogo intriganata koji obilaze nećujno i neprimjetno sela i odvrćajući ljude od prelaza na Rimokatoličku vjeru strašeći ih i prijeteci se, da će biti svi postrijeljani i povješani, kada se vrati srpska vlast u ove krajeve”. Općinski načelnik na kraju zaključuje da je evidentno da će od 1.004 osobe koje su se do kraja listopada 1941. prijavile za vjerski prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest prijeći najviše 500, a da će ostatak vrlo vjerojatno prijeći na grkokatoličku vjeroispovijest.²⁹⁸

297 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 18, 5590-B-1942.

298 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 18, 5590-B-1942. O tome postoje i svjedočenja u fondu Komesarijata za izbeglice i pre-

Čini se da su se već 9. listopada 1941. predstavnici parohija Velika Mučna, Lepavina, Gornje Sredice i Veliki Poganac prijavili kod katedralnog župnog ureda Svetog Trojstva u Križevcima za prijelaz na grkokatoličku vjeroispovijest. Kao temelj za prijelaz tih parohija na grkokatoličku vjeroispovijest dr. Janko Šimrak, katedralni administrator i grkokatolički vladika (biskup) iz Križevaca, ističe da se područje Marčanske biskupije “vazda protezalo na cijelom spomenutom teritoriju”.²⁹⁹ Usprkos podatku o svega 44 osobe koje su prešle na grkokatoličku vjeroispovijest na području parohije Veliki Poganac, čini se da je prijelaza bilo mnogo više, ali da oni u spomenutom dokumentu nisu evidentirani. Interesantna je činjenica da je rimokatolički župnik u Rasini 5. siječnja 1942. poslao dopis Nadbiskupskom duhovnom stolu da bi “Vlada i Ministarstvo Bogoštovlja i Pravde trebalo uređiti da izda dozvolu ordinarijatu grkokatoličke biskupije u Križevcima da prime većinu ili sve pravoslavce u parohiji Veliki Poganac u grkokatoličku crkvu. Težnja naroda pravoslavne vjere je u Uniji; na obred rimok. ne žele preći, teško im se odreći obreda.”³⁰⁰ Rimokatolički župnik ističe blizinu grkokatoličke župe u Lepavini i činjenicu da je vjernicima bolje da žive uz svećenika nego bez njega. Tu je ideju podržavao i Interdijecezanski vjerski odbor koji je smatrao da je potrebno da pravoslavni prelaze na rimokatoličku vjeroispovijest u mjestima gdje postoji grkokatolička župa, odnosno u naseljima koja su 6 do 10 kilometara udaljena od centara grkokatoličke crkve, što je u slučaju Lepavine nakon siječnja 1942. bila činjenica.³⁰¹ Prema iskazima svjedoka s toga područja koje su dali u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu, masovno je prelaženje pravoslavnih na grkokatoličku vjeroispovijest uslijedilo u travnju 1942. godine. O tome

seljenike u Arhivu Srbije u Beogradu. Bogdana Milojević iz Velikog Poganca navela je kako je Jurina obilazio pravoslavna selau okolici Sokolovca i kako je ondje nagovarao Srbe da se pokrste, obećavajući im da će ih to spasiti. U tu svrhu pripravljeni sui štampani formulare, koje je morao svaki potpisati. Milojević ističe kako Srbi nisu potpisivali te formulare. (V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 169).

299 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 32, 2651-B-1942.

300 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezanski vjerski odbor, 50-IVO-1942.

301 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezanski vjerski odbor, 83-IVO-1942.

je iskaz dala Bogdana Milojević iz Velikog Poganca: "Tako je došao i mesec april 1942. godine, kada su Srbi dobili pozive od opštinske uprave, u kojima je stajalo da će svi ići na prisilan rad u Nemačku. Istodobno su u narod pušteni glasovi da neće ići na rad u Nemačku oni Srbi koji pređu na grčkokatoličku veru. U isto vreme dobila je grčko-katolička biskupija u Križevcima generalnu dozvolu od Ministarstva bogoštovlja i nastave iz Zagreba da preuzme sve srpsko-pravoslavne crkve u onim krajevima, kao i manastir Lepavinu. Posle toga, grčko-katolička biskupija iz Križevaca poslala je u srpske parohije u Velikom Pogancu i Velikoj Mučni, sreza koprivničkog, te u Dugoj Reci i Bolfanu, sreza ludbreškog, po jednog svog sveštenika, koji je preuzeo crkve i tamo ostao kao mesni grčko-katolički sveštenik. Isto tako preuzeli su grčko-katolici i srpski manastir Lepavinu. Srpski narod se tome pokorio i prišao grčko-katoličkoj crkvi, gledajući u tome jedino moguće rešenje teške sudbine. Za župnika grčko-katoličke crkve u Velikom Pogancu došao je neki sveštenik prezimenom Jurista, koji je bio pobegao pred partizanima iz okoline Banja Luke."³⁰² Dokumenti govore u prilog ovome iskazu. Naime, Mihajlo Jurista, kojemu je pročelnik Odjela za bogoštovlje Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja dao grkokatoličku župu (nekadašnju pravoslavnu parohiju) u Velikoj Mučni s filijalom u Lepavini, obavio je vjerski prijelaz pravoslavnih žitelja iz parohija Velika Mučna³⁰³ i Veliki Poganac,³⁰⁴ njih 3.300 (1.500 iz Velike Mučne i 1.800 iz Velikog Poganca) 18. siječnja 1942.³⁰⁵ U ožujku 1942. pravoslavni stanovnici općine Sokolovac dobili su pozive za odlazak na prisilan rad u Njemačku. Iz općine Sokolovac

302 V.Đ. Đurić, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Prilozi za istoriju genocida*, str. 169.

303 Parohija Velika Mučna obuhvaća sela Veliku Mučnu, Vrhovac, Grdak, Paunovac, Prnjavor, Reku i Domaje.

304 Parohija Veliki Poganac danas obuhvaća naselja Veliki Poganac, Mali Poganac, Velike Grabičane, Dugu Rijeku, Ivanac Ludbreški, Koprivničku Rijeku, Velike i Male Sesvete. U vrijeme Drugog svjetskog rata Velike i Male Sesvete su potpadale pod manastir Lepavinu.

305 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 33, 3054-B-1942. Prema izvještaju Općinskog poglavarstva Sokolovac od 142 doma u Velikom Pogancu 138 ih je prešlo na grkokatoličku vjeroispovijest, a 4 su bila rimokatoličke vjeroispovijesti. (HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 65, 347-B-1942).

pozvano je 297 “pričuvnika” grčko-istočnjaka, a iz općine Novigrad 88 pričuvnika grčko-istočnjaka. Čini se da su se pravoslavni žitelji iz ove općine uspjeli izvući od odlaska na rad u Njemačku. Prema dopisu Kotarske oblasti u Koprivnici ovi pravoslavci primljeni su automatski 18. siječnja 1942., nakon ustupanja manastira Lepavina grkokatoličkoj biskupiji u Križevcima, u grkokatoličku vjeroispovijest, pa stoga nemaju obavezu odlaziti na rad u Njemačku, što je redovito bio slučaj s pravoslavnim stanovništvom. Srbi su također radili i u šumariji na šumskim poslovima pa su tako bili korisniji NDH, a osim toga izjavljivali su da će se radije boriti na istočnom frontu protiv Rusa ili u Bosni protiv četnika, negoli ići na prisilan rad, što su smatrali ponižavajućim poslom. Kotarska oblast u Koprivnici smatrala je da su prijelazi na grkokatoličku vjeroispovijest koje je provodio Jurista neispravni, budući da grkokatolička biskupija u Križevcima o tome nije čekala nikakve odluke upravnih vlasti te da prijelaze stoga treba poništiti.³⁰⁶

U Malom i Velikom Pogancu za župnika je postavljen Nenad Gavrilović, Srbin, rodом iz Gline koji je prešao na grkokatoličku vjeroispovijest. Gavrilović je preuzeo i bivšu parohiju u Bolfanu s filijalom u Čukovcu, ali je taj posao ubrzo povjeren župniku iz Plavšinaca Feliks Bilenikiju. Gavrilovića su likvidirali partizani 13. prosinca 1944. godine.³⁰⁷ Prema iskazu Janka Šimraka organima OZNA-e nakon Drugog svjetskog rata vidljivo je da na većini novouspostavljenih grkokatoličkih župa nije bio izvršen formalni prijelaz pravoslavnih na grkokatoličku vjeroispovijest. Dakle, o prijelazu nije postojao pisani trag. Tako možemo tek povjerovati da je na području Plavšinaca i Javorovca bilo 600 pravoslavaca koji nisu formalno izvršili prijelaz na grkokatoličku vjeroispovijest, baš kao ni vjernici u parohiji Lepavina, njih 2.000 prema Šimrakovom svjedočenju, odnosno vjernici parohije Velika Mučna, kojih je bilo oko 500, i vjernici parohija Bolfan i Čukovec gdje Šimrak ne navodi broj vjernika.³⁰⁸ Tako postaje jasnija brojka od svega 44 upisane osobe na području parohije Veliki Poganac.

306 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 38, 4401-B-1942.

307 S. Bunjevac, “Izvorni dokumenti OZNE o biskupu dr. Janku Šimraku i ‘prekrštavanju’ Srba u NDH” u: *Glas koncila*, 22 (1614), 29. svibnja 2005.

308 S. Bunjevac, “Izvorni dokumenti OZNE o biskupu dr. Janku Šimraku i ‘prekrštavanju’ Srba u NDH” u: *Glas koncila*, 21 (1613), 22. svibnja 2005.

Grkokatolički svećenici suočavali su se s otvorenim neprijateljstvom lokalnih vlasti i na koprivničkom području. Čini se da su početkom 1942. dvojica grkokatoličkih svećenika, Nenad Gavrilović i Mihajlo Jurista, došli na poziv vjernika u parohiju Plavšinci da održe službu i da obave blagoslov kuća. Prema iskazu Janka Šimraka organima OZN-e, čim su stigli u selo i došli u doticaj s ljudima, napao ih je ustaša Marcapan i otpremio ih u zatvor u Koprivnicu.³⁰⁹ Prema iskazu Drage Jagodića iz Plavšince, u mjesto je kasnije došao grkokatolički svećenik koji je držao službu u nekadašnjoj pravoslavnoj crkvi, a lokalni Srbi imali su dužnost da svećeniku daju mast, krumpir, žito, brašno i sve ostale potrepštine.³¹⁰ Prema iskazu Janka Šimraka organima OZNA-e, formalnosti prelaženja na grkokatoličku vjeroispovijest na toj parohiji nisu izvršene, a broj vjernika je iznosio 600.³¹¹

Do kraja prosinca 1941. na području kotara Đurđevac od 430 pravoslavnih 353 ih nije zatražilo "prijelaz", 54 ih je prekršteno na rimokatoličku vjeroispovijest i 23 ih je "najavilo prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest".³¹² Broj onih koji su prekršteni na području kotara Đurđevac povećao se na 69 do 17. ožujka 1942. Do toga datuma prekrštavanje je najavilo još 87 pravoslavaca, a nije ih prekršteno 280.³¹³ Radilo se o pravoslavnim vjernicima iz sela Velika i Mala Črešnjevica.

Šimrak je Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja slao popise onih koji su prešli na grkokatolički obred. Iz tih je popisa, vidljivo da su popisivači više puta pogriješili u popisivanju i da su ponekad upisivali iste osobe više puta. Popis prijelaznika načinjen je za područje parohije Salnik (za sela Radoišće, Salnik, Hudovo, Lipnica) koja se jednim svojim dijelom prostirala na području kotara Novi Marof (selo Radoišće), a drugim na području

309 S. Bunjevac, "Izvorni dokumenti OZNE o biskupu dr. Janku Šimraku i 'prekrštavanju' Srba u NDH" u: *Glas koncila*, 19 (1611), 8. svibnja 2005.

310 V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 169–170.

311 S. Bunjevac, "Izvorni dokumenti OZNE o biskupu dr. Janku Šimraku i 'prekrštavanju' Srba u NDH" u: *Glas koncila*, 21 (1613), 22. svibnja 2005.

312 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 26, 573-B-1942.

313 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 28, 1269-B-1942.

kotara Križevci, za područje parohije Vojakovac i za područje parohije Rovišće koja je djelomično obuhvaćala i sela u križevačkom kraju oko Svetog Ivana Žabna i sela u bjelovarskom kotaru. Šimrak je u popisu naveo tom prilikom 123 osobe iz parohije Salnik koji su prešli na grkokatoličku vjeroispovijest (uglavnom iz Lipnice, Hudova, Vrbovca i Salnika), 240 osoba iz upravne općine Sveti Ivan Žabno koje su nekada potpadale pod parohiju Rovišće, od kojih je najviše bilo iz Cjepidlaka, Kraljevca, Remetince, Starog Gloga, Markovca, Kovačevca, Brezovljana i Svetog Ivana Žabna, 237 osoba iz općine Vojakovac (ponajviše iz Kostadinovca, Pobrđana, Vojakovačkog Osijeka, Vojakovca, Kloštra Vojakovačkog, Velikih Sesveta, Malih Sesveta, Čabraja i Ivanca) i 17 osoba iz križevačke parohije. Radilo se dakle, prema popisu koji je uradio Šimrak, o sveukupno 617 osoba koje su prešle na grkokatoličku vjeroispovijest.³¹⁴ Šimrak je kasnije organima OZNA-e izjavio da je na području Vojakovca prešlo oko 500 pravoslavnih na grkokatoličku vjeroispovijest, ali da je tek nekolicina njih izvršila formalan prijelaz zbog osobne sigurnosti. Na mjesto župnika u Vojakovcu postavljen je Ukrajinac Josip Melenjuk. Prema izvještaju općinskog poglavarstva, u Vojakovcu su od 266 pravoslavnih obitelji 23 obitelji do kraja svibnja 1942. prevje-

314 Treba kazati da je vrlo vjerojatno istinita izjava koju je pisao rovišćanski župnik o tome da je grkokatolička crkva primala pravoslavce u grkokatoličku vjeroispovijest. "A grkokatolici primali su pravoslavce bez ikoje potvrde, čak i bez dozvole političkih oblasti. Dovoljno bilo je doći, ispovijediti se, pričestiti i upisati i stvar je bila gotova. I naši pravoslavci mogli su sa starim cesarem mirne duše kazati – veni, vidi, vici. A polag toga razvili su upravo nekatoličku agitaciju za grkokatoličku vjeru – a uz njih agitirali su najzagriženiji pravoslavci odriješiti protivnici kat. vjere i hrvat. naroda. Kada je to čovjek i doznao. kako se radi – onda je morao doći do uvjerenja da je vjera izborna krugljica. Pa ništa više. Jedan od glavnih agitator bio je čak strijeljan kao komunista. Zaista žalosno bilo je ovako ... za svetu Uniju. Pa nije čudnovato ako je siromašan narod ovako nastradao i da danas neće ni čuti o grko-kat. vjeri. Šta će biti od toga naroda? Danas nisu niti pravoslavci niti grko-katolici. kako strašna mora biti odgovornost pred dragim Bogom, koji su ovakim načinom pravoslavce mamili u grko-katoličku vjeru i primali ih." (NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 2505/1943). Prema iskazu Janka Šimraka organima OZNA-e nakon Drugog svjetskog rata vidljivo je da na većini novouspostavljenih grkokatoličkih župa nije bio izvršen formalni prijelaz pravoslavnih na grkokatoličku vjeroispovijest. Dakle, o prijelazu nije postojao pisani trag osim popisa koji je načinjen za pojedine grkokatoličke župe. (S. Bunjevac, "Izvorni dokumenti OZNE o biskupu dr. Janku Šimraku i 'prekrštavanju' Srba u NDH" u: *Glas koncila*, 21 (1963), 22. svibnja 2005.).

rene na rimokatoličku vjeroispovijest, a 200 obitelji na grkokatoličku. Općinsko poglavarstvo je u tom izvještaju Kotarskoj oblasti u Križevcima istaknulo da nema potrebe za osnivanjem Hrvatske pravoslavne crkve.³¹⁵ Na području župe Rovišće, kako izjavljuje Janko Šimrak, prešlo je također oko 500 ljudi, a župom su upravljali iz Križevaca Tomo Severović i Spiridon Petranović, a kasnije Stanko Višošević. Srbi parohije Salnik su prema Urudžbenom zapisniku Nadbiskupskog duhovnog stola prešli na rimokatoličku vjeroispovijest. Odande su između 11. i 18. srpnja 1941. 194 osobe podnijele molbe za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest.³¹⁶ Ipak, nije posve jasno da li su ove osobe zatražile prijelaz na rimokatoličku ili na grkokatoličku vjeroispovijest kada se jedan dio tih pravoslavnih spominju i u popisima Grkokatoličke crkve. U popisima Grkokatoličke crkve upisani su u listopadu 1941. godine, dok su u popisima Rimokatoličke crkve upisani u srpnju iste godine. Međutim, nisu sve osobe upisane na oba popisa tako da nije moguće sa sigurnošću ustvrditi koliko ih je stvarno prešlo na rimokatoličku, a koliko na grkokatoličku vjeroispovijest.³¹⁷ Indikativno je da je grkokatolički biskup Janko Šimrak u srpnju 1942. tvrdio da je u Lipnici, odakle je bio i najveći broj prijelaznika, od 30 kućnih brojeva čak 26 prešlo na grkokatoličku vjeroispovijest.³¹⁸ Prema iskazu Janka Šimraka organima OZNA-e, bilo je oko 300 prijelaznika na grkokatoličku vjeroispovijest iz sela Salnik, Lipnica i Hudovo. Dušebrižništvo je vodila uprava imanja u Tkalcu. Pastoralnu skrb za ovu grkokatoličku župu vodio je Ćiril Mudri, Rusin iz Mikluševaca.³¹⁹

315 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 45, 6340-B-1942.

316 Vidi NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 9453/1941, 14706-14760/1941.

317 Prema iskazu Janka Šimraka organima OZNA-e nakon Drugog svjetskog rata vidljivo je da na većini novouspostavljenih grkokatoličkih župa nije bio izvršen formalni prijelaz pravoslavnih na grkokatoličku vjeroispovijest. Dakle, o prijelazu nije postojao pisani trag osim popisa koji je načinjen za pojedine grkokatoličke župe. S. Bunjevac, "Izvorni dokumenti OZNE o biskupu dr. Janku Šimraku i 'prekrštavanju' Srba u NDH" u: *Glas koncila*, 21 (1963), 22. svibnja 2005.

318 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, Interdijecezanski vjerski odjel, 238-IVO-1942.

319 S. Bunjevac, "Izvorni dokumenti OZNE o biskupu dr. Janku Šimraku i 'prekrštavanju' Srba u NDH" u: *Glas koncila*, 24 (1966), 12. lipnja 2005.

Rimokatolički župnik u Križevcima izvijestio je Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja 31. kolovoza 1942., dakle u vrijeme kada su već svi vjerski prijelazi praktički bili obavljani, da je na području njegove župe 70 članova parohije križevačke prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest dok ih je 14 prešlo na grkokatoličku. Za ostale, rimokatolički župnik ističe da su ili protjerani ili se nalaze u zatvoru, a onaj jedan koji je ostao pravoslavne vjeroispovijesti već je dva puta tražio župnika da prijede “u krilo rimokatoličke crkve”.³²⁰

Kao dodatni izvor za broj prijelaza na području kotara Križevci donosimo sumarne popise koje su slale kotarske i općinske vlasti Državnom ravnateljstvu za ponovu – vjerskom odsjeku, iz kojih je vidljivo koliko je prijelaza bilo zabilježeno u 1941. godini. Sačuvan nam je dopis općinskog poglavarstva u Svetom Ivanu Žabno od 18. studenog 1941. iz kojeg je vidljivo da je dozvolu za prijelaz na rimokatoličku ili grkokatoličku vjeroispovijest od 689 pravoslavnih zatražilo njih 70 dok je njih 270 najavilo svoj prijelaz. Na grkokatoličku vjeroispovijest prešlo ih je 95 dok je na rimokatoličku vjeroispovijest prešlo svega njih 18. Kao razlog prijelaza navodi se da to čine “sami iz vlastite pobude”, a također se ističe i to da prijelaznike “nitko ne poučava”.³²¹ U srpnju 1942. Godine na rimokatoličku vjeroispovijest prešla je 21 osoba i to 12 iz Svetog Ivana Žabna, tri iz Brezovljana, pet iz Starog Gloga i jedna iz Remetinca.³²² Općinski načelnik u Svetom Ivanu Žabnu je u dopisu iz kraja lipnja 1942. Napisao da je na području općine Sveti Ivan Žabno prešlo 383 pravoslavnih što na rimokatoličku, što na grkokatoličku vjeroispovijest. To bi značilo da su 362 osobe prešle na tome području na grkokatoličku vjeroispovijest.³²³ U općini Vrbovec je do 20. srpnja 1942. prešlo 59 osoba na rimokatoličku vjeroispovijest te 119 osoba na grkokatoličku vjeroispovijest.³²⁴

320 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 45, 7047-B-1942, dok. br. 9041-B-1942.

321 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski odsjek, kutija 584, 252/1941.

322 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 47, 7549-B-1942.

323 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 47, 8618-B-1942.

324 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 47, 8076-B-1942.

Vjerski prijelazi u Varaždinu, Hrvatskom zagorju i Međimurju

Za razliku od ostalih dijelova Zagrebačke nadbiskupije, gdje je bilo masovnih prekrštavanja, na području Hrvatskog zagorja, Varaždina i Međimurja ti su prijelazi bili uglavnom pojedinačni zbog nepostojanja srpskih naselja. Pojedinci su podnosili molbe rimokatoličkim župnicima koji su ih onda prosljeđivali i preporučivali Nadbiskupskom duhovnom stolu radi konačne odluke o prijelazu. Pravoslavni žitelji promatranog područja trebali su priložiti i "potvrde o čestitosti" koje su izdavale općinske i kotarske vlasti. Iz molbi i "potvrda o čestitosti" moguće je vidjeti na koji su način molbe podnašane i obrazlagane, odnosno kako su rješavane.

Potvrde o čestitosti koje su rješavala kotarska i općinska poglavarstva obično su suhoparne formule koje su koristile sve kotarske oblasti i općinski uredi. Karakteristična je potvrda Gradskog redarstva u Varaždinu koju je 1. listopada 1941. izdala Radi Kljaiću, željezničaru rodnom iz Donjeg Lapca koji je radio u Varaždinu: "U vezi okružnice naslova br. 48648/41. od 30. travnja t.g. izvješćuje se, da je ovo Predstojništvo izdalo potvrdu o osobnoj čestitosti Kljaić Radi, željezničkom namješteniku u Varaždinu rođenom 1889. g. u opć. Donji Lapac, u svrhu prelaza iz grčko-istočne na rimokatoličku vjeru zajedno sa šestero malodobne djece i to sinovima Dušanom rođ. 1922. g. Milanom rođ. 1931. Brankom rođ. 1937. te kćerkama Brankom rođ. 1927. g., Dušankom rođ. 1930. g. i Milicom rođ. 1933. g."³²⁵

Vrlo su zanimljive molbe za "potvrdu o čestitosti" iz kotara Ivanec, jer se uglavnom odnose na molbe kažnjenika u zatvoru u Lepoglavi. Tako Dušan Ivošević iz Ogulina koji se na izdržavanju kazne od deset godina u Lepoglavi nalazi zbog toga što je izjavio da su počinitelji pokolja početkom svibnja 1941. u Hrvatskom Blagaju "bili Hrvati, a ne nekakovi četnici, da je to bio izgovor, samo da mogu Hrvati zlo postupati protiv Srba", traži prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest 9. siječnja 1942. godine. Uz njega prijelaze na rimokatoličku vjeroispovijest tom prilikom traži još šest pravoslavaca koji su zatvoreni što zbog krađe, što zbog ubojstva na različite

325 HDA, Ministarstvo pravosuda i bogoštovlja, Odjel bogoštovlja, kutija 13, 3676-B-1941.

vremenske kazne te tri Židova. Sve molbe za potvrdu o čestitosti i ispravnosti popraćene su preporukom Upraviteljstva kaznionice u Lepoglavi Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja da su spomenuti pravoslavci i Židovi uglavnom dobrog vladanja.³²⁶ Uz ovaj dokument iz fonda Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja treba spomenuti i dokument iz Nadbiskupskog arhiva u Zagrebu iz kojeg je vidljivo kako lepoglavski župnik većinu spomenutih ljudi (i još neke koji se ne nalaze na prvotnom popisu iz Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja) preporuča za vjerski prijelaz. Nadbiskupskom duhovnom stolu piše doslovno ovako: “Jučer sam ih na satu kršćanskog nauka pitao sve redom koliko put se koji ženio. Svi izjavljuju pod prisegom da im je označena žena prva i zadnja. Na ponovno pitanje zašto prelaze izjavili su složno da sigurno ne bi prešli, kad bi još bile prilike kao u Jugoslaviji, jer se onda nikad nisu bavili vjerskim stvarima, ali danas misle drugačije i vide da je tamo i u crkvi bila politika, od koje su samo stradali oni i njihove familije... Mislim da ih mogu preporučiti jer čine utisak da će biti praktični vjernici.”³²⁷ Dakle, župnik je zapravo svjestan, iako to izravno ne piše, da njegovi kandidati ne prelaze iz uvjerenja, nego u egzistencijalnoj iznudici. Vidljivo je iz sačuvanih dokumenata da su spomenuti podnositelji molbi dobili i “potvrde o čestitosti” budući da su se u mjesecu ožujku našli na popisu onih koji su prešli na rimokatoličku vjeroispovijest.

Mnoge su vrlo zanimljive molbe župnici preporučivali Nadbiskupskom duhovnom stolu za odobrenje vjerskog prijelaza, a te nam molbe vrlo dobro oslikavaju vrijeme u kojem su pisane, odnosno pokazuju koji su bili razlozi podnositelja molbi za prijelaz.

Jedna od prvih molbi za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest pisana je u župi Mihovljan 21. travnja 1941. Radilo se o obitelji Hruby, odnosno o Većeslavu, radniku u rudniku u Novom Golubovcu i o njegovoj djeci Branku, Darinki i Andelini. Većeslav je 1922. godine radio u rudniku u Dobrljinu u Bosni. Ondje su ga, prema riječima župnika u Mihovljanu, pravoslavni nagovorili da prijeđe na pravoslavnu vjeroispovijest obećavši mu da će “dobiti državljanstvo i laglje dobiti zaposlenje”. On je prešao na

326 HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, Odjel bogoštovlja, kutija 26, 514-B-1942.

327 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 3563/1942.

pravoslavlje u parohiji Svodna 1925. godine, a 1926. se oženio rimokatolikinjom Katarinom Pahić u Zagrebu. Župnik piše kako Većeslav priznaje da “nikada nije bio sretan odkako je ostavio katol. vjeru”. Budući da u travnju 1941. još nije bilo mnogo prijelaza s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest, Nadbiskupski duhovni stol koji je odlučivao o prijelazima bio je nešto stroži, pa je vidljivo da su na Hrubejevu molbu odgovorili da treba najaviti istup iz pravoslavne crkve kod nadležne pravoslavne parohije (najbliža mu je sigurno bila u Varaždinu) dok je za djecu trebao tražiti prijelaz kod nadležnog suda redarstvene oblasti kao nadzor, a Nadbiskupskom duhovnom stolu je morao saopćiti da li su djeca poučena katoličkoj vjeri. Na kraju, Nadbiskupski duhovni stol ukorava župnika što ne poznaje “interkonfesionalni zakon iz godine 1906, koji bi kao svršeni bogoslov morao poznavati”. Nakon svih prepreka, Hrubeje je Nadbiskupski duhovni stol primio u Rimokatoličku crkvu 23. svibnja 1941. zajedno sa djecom, a brak između njega i supruge Katice obnovljen je “tiho i bez buke” te je unesen u maticu vjenčanih.³²⁸ Anđela Hodak, pravoslavka udana je za financijskog nadglednika rimokatoličke vjeroispovijesti Josipa Hodaka iz Saborskog, moli preko župnog ureda u Varaždinu da joj se odobri prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest, a župnik, budući da je Anđela dobro podučavana s ostalim prijelaznicima, preporuča njezinu molbu.³²⁹

Iznimno kompliciranu situaciju imao je Vladimir Kunc, profesor građanske škole u Čakovcu, koji se ženio više puta. On se prvi puta oženio Anđelom Jakopović, koja je pak drugi put ulazila u brak pa je on iz toga razloga prešao na starokatoličku vjeroispovijest. Onda se rastavio od Anđele i oženio pravoslavkom Ružicom Jelić. Ružica, Srbijanka iz Leskovca, rodila je dijete Vladimira u Čakovcu i krstila ga u varaždinskoj pravoslavnoj crkvi. Sada su svi zajedno željeli prijeći na rimokatoličku vjeroispovijest.³³⁰ Kod Bartola i Ljubice Pleško iz Krapine situacija je također bila neobično složena. Oboje su po rođenju bili rimokatolici, ali su zbog rastave i drugog braka oboje prešli na pravoslavlje te su im djeca koja su bila isprva

328 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5206/1941.

329 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5807/1941 i 5534/1941.

330 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 6851/1941.

krštena u rimokatoličkoj crkvi također prevedena na pravoslavlje. Odmah početkom rata u studenom 1941. tražili su vjerski prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest, odnosno da “pro foro civili”.³³¹ budu primljeni u Rimokatoličku crkvu. Krapinski župnik je u molbi za prijelaz Nadbiskupskom duhovnom stolu napisao da se ovaj brak ne može ukrijepiti u rimokatoličkoj crkvi jer je zakonita žena Bartola Pleška još uvijek živa. Međutim, posebno je preporučio ovu molbu zbog toga što je Ljubica Pleško velika dobročiniteljka svake katoličke akcije. Kod Bartola Pleška župnik ističe da moli da bude primljen u rimokatoličku vjeroispovijest “da ne bi po novom zakonu opet imao neprilika” (kao što ih je imao u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji dok nije prešao na pravoslavnu vjeroispovijest, *op.a.*). Interesantno je kako je Nadbiskupski duhovni stol ovaj problem riješio tek na sjednici od 1. travnja 1955., kad je odobreno odrješenje od cenzure i izopćenja “pro foro interno”. Čini se ipak, da je rješenje da se ove dvije osobe prime “pro foro civili” u krilo Rimokatoličke crkve doneseno ranije, 1942. godine.³³² Ljudevit Patoč iz Čakovca 16. svibnja 1941. također moli za prijelaz svoje djece. On je željezničar, a supruga, koja je bila pravoslavne vjeroispovijesti umrla je 1940. godine. Patoč moli da njegova djeca Aleksandra, rođena 1933., Radojka, rođena 1931. i Mirjana, rođena 1938. prijeđu na rimokatoličku vjeroispovijest, a za sebe moli da ga se riješi od ekskomunikacije iz Crkve u koju je “zapao kad se vjenčao u grkoistočnoj crkvi i kada je svoju djecu dao krstiti u grčko-istočnoj crkvi”.³³³ Kod Vladimira Mlađana inženjera rođenog u Zagrebu situacija je nešto drugačija. On je od rođenja pravoslavne vjeroispovijesti i vjenčao se sa suprugom rimokatoličke vjeroispovijesti u pravoslavnoj crkvi. U braku su imali dvoje djece koja su također pravoslavne vjeroispovijesti. Od Nadbiskupskog duhovnog stola preko varaždinskog župnika traži 25. srpnja 1941. konvalidaciju braka, odrješenje od cenzure za suprugu i prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest za sebe i za djecu. Kao razlog prijelaza Vladimir iznosi “vjersko

331 To bi značilo da je njihov brak valjan pred državom, ali nije i pred rimokatoličkom crkvom.

332 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 19462/1941. i 2068/1955.

333 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 7328/1941. .

jedinstvo obitelji”.³³⁴ Koliko su crkvene vlasti bile manje rigorozne u kolovožu 1941. nego u travnju 1941. vidljivo je iz toga što je čitava obitelj ubrzo dobila rješenje o prijelazu. Već 14. kolovoza na sjednici Nadbiskupskog duhovnog stola obitelj Mladan je dobila rješenje o prijelazu na rimokatoličku vjeroispovijest. Bilo je i težih slučajeva kao na primjer slučaj siromašne Jelene Jović koju je suprug pijanica ostavio s troje malodobne dječice, Božidarom i blizankama Verom i Nadom. Varaždinski župnik moli da biljeg od 40 dinara bude dovoljan za ovaj slučaj budući da Jelena “jedva zarađuje toliko da prehrani sebe i djecu”.³³⁵ Varaždinski župnik, osim toga, obavljao je vrlo savjesno svoj posao organizirajući vjerska predavanja za podnositelje molbi za vjerske prijelaze u dvorani Katoličkog doma. Ta su predavanja, kako župnik navodi u jednom popisu od 17 istovremenih molbi, trajala od 1. kolovoza do 2. rujna 1941. po jedan sat osim nedjelje i blagdana. Predavanja je održavao kapelan Josip Kalajdžić na “vanredno zadovoljstvo svojih slušatelja”. Podnositelji molbi za to su vrijeme redovno pohađali crkvu. Budući da se župnik uvjerio da tri pravoslavca i 14 Židova imaju “ozbiljne namjere da pristupe rimokatoličkoj crkvi”, preporučio je njihove molbe Nadbiskupskom duhovnom stolu.³³⁶ Nešto je manje susretljiv bio župnik u Varaždinskim Toplicama koji je podnio molbu za prijelaz za Josipa Pavlića i Jelenu Stanisavljević iz Vrtlinovca, koji su se vjenčali u pravoslavnoj crkvi u Kragujevcu i koji su imali sedmomjesečno dijete Stjepana. Josip Pavlić je tvrdio da je dijete kršteno u rimokatoličkoj crkvi, ali župnik je u svojoj molbi napisao: “Očevoj izjavi tko će vjerovati?”, budući da krsnog lista za dijete nije bilo. Župnik je još dodao da je Pavlić prilikom vjenčanja prešao na pravoslavlje i da se okolo “potucaao” dvanaest godina kao krojački pomoćnik. Bez obzira na župnikove “preporuke”, Nadbiskupski duhovni stol je odobrio prijelaz i naplatio 195 dinara za prijelaze i konvalidaciju braka.³³⁷ U Zlataru je župnik tražio od Dragice Gaković da izjavi pred svjedocima razloge istupanja iz rimokatoličke crkve u vrijeme Kralje-

334 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 11282/1941.

335 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 11702/1941.

336 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 16048/1941.

337 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 11928/1941.

vine SHS. Prema njezinu iskazu ona je iz Crkve istupila zbog toga što se u Beogradu upoznala sa sadašnjim suprugom Brankom Gakovićem. Poslodavci kod kojih je radila kao sluškinja nagovorili su je da se vjenča s Brankom Gakovićem, “a ja neiskusna dala sam se u potpunosti rukovoditi svojim poslodavcima, i tako sam nesretno istupila iz katoličke Crkve, sklopila brak u pravoslavnoj crkvi i dijete dala krstiti i miropomazati u pravoslavnoj crkvi”. Sada se čitava obitelj našla u Batini pokraj Zlatara, gdje je bilo Dragičino rodno mjesto, očito izbjegavši iz Šipova u Bosni gdje su se krajem srpnja i početkom kolovoza 1941. počeli događati sukobi između partizana i ustaša. Suprug Branko Gaković traži i za sebe “spasenje duše u vječnosti, te molim da se i mene primi u katoličku Crkvu, kao i moga sina”.³³⁸ Očito je da su Gakovići smatrali da je sigurnije u čisto katoličkom kraju, u vremenu koja su bila vrlo nesigurna, prijeći na rimokatolicizam. U Krapini nije župnik pisao molbe, nego su ih pisali sami podnositelji molbi, a župnik, odnosno u župnikovo ime kapelan, ih je preporučivao. Tako je oružnički stražmeštar Stanko Glumac podrijetlom iz Lipovog Polja, iz općine Kosinj, molio za sebe i djecu koja su pravoslavne vjeroispovijesti da prijeđu na rimokatoličku vjeroispovijest, budući da im je majka rimokatolkinja i odgajala ih u “duhu rimokatoličkom”. Ističe kako je do ove odluke “došao sam na temelju svoga slobodnog rasuđivanja”. Kapelan je dodao da je imenovani “poučen u istinama katoličke vjere, te nema zapreke da se primi te da su djeca polazila u školu gdje su učila samo katolički vjeronauk, pa su i ona dobro poučena u istinama katoličke vjere”.³³⁹ Zanimljiva je i molba Nikole Lebeda, rođenog u Rusiji koji se ondje kao jugoslavenski časnik (kapetan) vjenčao s pravoslavkom, koja ga je nakon pet mjeseci braka ostavila. Lebeda se u Čakovcu upoznao s Verom Novak te se s njom vjenčao 1940. u pravoslavnoj crkvi u Varaždinu. Kao hrvatski časnik otišao je na ruski front, a zajedno sa suprugom želio je prijeći na rimokatoličku vjeroispovijest. Dijete koje su dobili kršteno je u rimokatoličkoj crkvi. Varaždinski župnik predlagao je da Vera Novak i Lebed u odsustvu budu primljeni barem “pro

338 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 17420/1941.

339 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 12255/1941.

foro civili” u Rimokatoličku crkvu da im dijete bude zakonito.³⁴⁰ Sličan je problem imao i Stjepan Podgorelec, rimokatolik, koji je bio narednik vojne glazbe u kraljevskoj jugoslavenskoj vojsci. U trenutku raspada Jugoslavije našao se sa ženom (pravoslavkom) i četvero djece (sva pravoslavna) u Valjevu. Podgorelec je nakon sloma Jugoslavije došao u Varaždin, a žena i djeca su mu ostala u Valjevu. S hrvatskom legijom je u studenom 1941. godine poslan na ruski front, a supruga je s djecom stigla tek nekoliko mjeseci kasnije iz Valjeva. Župnik nije mogao konvalidirati njihov brak bez Stjepana Podgorelca, ali su djeca i žena od Nadbiskupskog duhovnog stola dobili dozvolu za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest.³⁴¹ Luka Miljuš, činovnik na željezničkoj stanici u Zaboku, rođen u Dragotinji kraj Prijedora, tražio je za sebe i djecu prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest, budući da živi u čisto katoličkom kraju. Zabočki župnik ga nije baš podržao u njegovoj molbi te je istaknuo kako se Miljušu žuri u rješavanju molbe da ga ne pošalju kao pravoslavca na rad u Bosnu “jer nije siguran za glavu”. Zaključuje rečenicom da “katolicizmu nije do formalnosti i broja, nego do uvjerenih pristaša”. Na taj je način želio dati do znanja Nadbiskupskom duhovnom stolu kako Miljušova molba nije iskrena. Međutim, budući da je ta molba pisana krajem kolovoza i početkom rujna, Nadbiskupski duhovni stol je bez problema dozvolio prijelaz Miljušima.³⁴² I prilično visoko pozicionirane ličnosti, poput nekadašnjeg kotarskog predstojnika u mirovini Jovana Sarkanjca iz Ivanca, željeli su prijeći na rimokatoličku vjeroispovijest. Sarkanjca su zbog njegove pravoslavne vjeroispovijesti ustaške vlasti umirovile 21. lipnja 1941. On je kao obrazovan čovjek rodom iz Osijeka vrlo dobro znao koje su mu sve potvrde potrebne da bi mogao prijeći s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest, a bio je isto tako svjestan svog nesigurnog položaja kao čovjek koji je u vrijeme kraljevske vlasti obnašao najvišu dužnost u kotaru, pa je smatrao da mu je sigurnije da bude i po vjeroispovijesti blizak svojim sumještanima. U svojoj molbi ističe da je odrastao među katolicima te da je njegov odnos prema rimokatoličkoj vjero-

340 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 12998/1941.

341 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 6392/1942.

342 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 15163/1941.

ispovijesti oduvijek bio vrlo ispravan. Naime, Sarkanjac je, prije Ivanca, kao kotarski predstojnik služio u Glini i Petrinji i ondje, kako navodi, dao “lijep doprinos za obnovu samostana prečasnih otaca Franjevacu u Čunčiću pokraj Petrinje”. Budući da se njegova pokojna majka zavjetovala Svetom Antunu Padovanskom, Sarkanjac je u kući čuvao kip tog sveca. Župnik je Sarkanjcu također izdao preporuku i naglasio da se Sarkanjac “promatrajući život u grko-istoč. crkvi (borba protiv konkordata, nesloga, puč njihovog vjerskog poglavara) uvjerio da tu nema spasenja”.³⁴³ Molilo se pojedinačno i za maloljetne osobe. Tako je krapinski župnik podnio molbu Nadbiskupskom duhovnom stolu za Branka Guševca, dječaka starog sedam godina koji je boravio kod “jedne dobre katoličke obitelji u Krapini”. Za njegov prijelaz molila je njegova majka. Dajući pismenu potvrdu župniku u Krapini smatrala je da će na taj način učiniti sinu život sigurnijim.³⁴⁴

Vjerski prijelazi na području Zagreba i okolice

Poput varaždinskog kraja, tako su i na području Zagreba i okolice uglavnom zabilježeni pojedinačni vjerski prijelazi. Prva molba za prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području grada Zagreba zabilježena je 17. travnja 1941., dakle svega sedam dana nakon uspostave NDH. Prijelaz je tražio Pavao Rešetar. Radilo se o trgovcu rodnom iz Beča koji je “otpaao od Katoličke crkve sklapajući brak u nekatoličkoj crkvi te odgajajući dijete u pravoslavnoj vjeri”. I njegova supruga Blanka, rođena Korvin, po rođenju Židovka koja je 1919. prilikom vjenčanja prešla na pravoslavnu vjeroispovijest, i kći primljene su u rimokatoličku vjeroispovijest nakon pouke “o Bezgrešnom začecu Blažene Djevice Marije, o Crkvi, o Papinstvu, o svetim sakramentima s osobitim obzirom na sakrament svete pokore i presvete Euharistije, kao i na nerazrešivost svete ženidbe”. Dana 23. travnja 1941. ovaj je prijelaz odobren, a Rešetari su uredno platili

343 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 16017/1941.

344 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 16026/1941.

375 dinara biljega.³⁴⁵ Viktorija Mandić traži sa suprugom Konstantinom Mandićem i djetetom Brankom Mandićem prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest 1. svibnja 1941. od župnika Svetog Marka u Zagrebu. Viktorija je rođena kao rimokatolkinja, pa izjavljuje “da popravi počinjeno zlo zatražila sam kod srpskog pravoslavnog paroha u Zagrebu otpusnicu” te moli župnika župe Sveti Marko u Zagrebu da “na najskrovitiji način”, tj. uz oprost od svih triju navještaja ukrijepi njihov brak nakon prijelaza na rimokatoličku vjeroispovijest. Dana 9. svibnja na sjednici Nadbiskupskog duhovnog stola odobren je prijelaz i ukrijepljenje braka supružnika Mandić.³⁴⁶ Bilo je i slučajeva gdje su oba supružnika nekada bila rimokatoličke vjeroispovijesti, ali su zbog sklapanja drugog braka stupili u pravoslavnu vjeroispovijest. Takav je slučaj bio sa supružnicima Jagodom i Josipom Purec koji su pokušali isprva sklopiti drugi brak u rimokatoličkoj crkvi, a kada im to nije uspjelo ni u evangeličkoj, pa potom i u starokatoličkoj crkvi, odlučili su se prijeći na pravoslavnu vjeroispovijest. To su uradili 1940. godine, a već 17. svibnja 1941. traže povratak u rimokatoličku vjeroispovijest.³⁴⁷ U pravoslavnoj crkvi sklopili su brak i bračni par Juraj Bocak i Dragica Bocak budući da je Dragica imala prije supruga s kojim je živjela šest godina. Sada župnik župe Svetog Marka u Zagrebu traži za njih oboje prijelaz. Ističe usprkos tome što su prešli na pravoslavlje kako “nikada nijesu imali nikakve veze s pravoslavnom crkvom, nego su i dalje svaku nedjelju zalazili na svetu misu katoličke crkve”.³⁴⁸ Pomalo je neobičan slučaj Milana i Paule Vraniczany Dobrinović, baruna. Paula je bila udana dva puta, drugi puta u pravoslavnoj crkvi. Kada se željela udati treći puta, njezin sadašnji suprug, barun Milan Vraniczany Dobrinović morao je prijeći na pravoslavnu vjeroispovijest. Sada je nakon smrti njezina prvog supruga, s kojima je bila vjenčana u rimokatoličkoj crkvi, prestala zapreka i barun Vraniczany Dobrinović je tražio da se oni oboje vrate na rimoka-

345 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 3699/1941 i 4239/1941.

346 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 4250/1941.

347 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 4860/1941.

348 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 6242/1941.

toličku vjeroispovijest.³⁴⁹ I Marija Tomay rođena Vergles u Podčetrtku u Štajerskoj želi prijeći s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest. Ona je bolesna, kako navodi župnik iz župe Svetog Josipa u Zagrebu, pa moli da se što prije vrati, "da ne umre u krivoj vjeri".³⁵⁰ I Vilim Prelčec bio je po rođenju rimokatolik. Međutim, došao je u Sarajevu u sukob s vojničkim vlastima kao dezertjer, ali mu je obećano da će dobiti stalno zaposlenje u policiji i oprostjenje od sukoba s vojskom, ako prijeđe na pravoslavnu vjeroispovijest. Već 1938. želio se vratiti u rimokatoličku vjeroispovijest, ali mu to nije uspjelo, pa sada ponovno traži povratak u Rimokatoličku crkvu tim više što su mu i suprug i djeca rimokatoličke vjeroispovijesti.³⁵¹ Slučaj dr. Srečka Zanelle je specifičan. Njega su kao liječnika koji je prešao na pravoslavnu vjeroispovijest još dodatno optužili da je bio član masonske lože što je on opovrgavao. Kao liječnik u rodilištu morao je dokazivati da nikada nije vršio abortuse i da se ravnao prema principima rimokatoličke crkve. Zanimljivo je da Zanelle nije prešao na pravoslavlje zbog drugoga braka, već zbog sukoba s kapelanom i časnom sestrom prilikom krštenja njegova sina Davora. Tako je Zanelle i sina krstio u pravoslavnoj crkvi.³⁵² Prijelaze su tražile i osobe koje su bile poznatije u javnom životu međuratnog perioda. Fran Zavrnjik, sveučilišni profesor, inače Slovenac po podrijetlu također je tražio prijelaz za sebe i svoju obitelj s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest. On je 1921. godine prešao na pravoslavnu vjeroispovijest zajedno sa suprugom i djetetom, a djeca koja su rođena nakon 1921. krštena su već u pravoslavnoj crkvi. Njih je 1941. podučavao franjevac Benjamin Balaško koji im je izdao i potvrdu o tome da su poučavani o istinama katoličke vjere.³⁵³ Slučaj Karla Lepeja i Marije Šašović pokazuje da su prijelazi na pravoslavnu vjeroispovijest u međuratnom periodu znali biti čisto praktične prirode. Tako su njih dvoje sklopili brak u Nikšiću u Crnoj Gori u pravoslavnoj crkvi iz razloga što je najbliža rimokatolička

349 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 6625/1941.

350 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 6563/1941.

351 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 4863/1941.

352 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 6838/1941.

353 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 10251/1941.

crkva bila udaljena 75 kilometara. Brdovečki župnik je tražio da se odobri Mariji Lepej prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest.³⁵⁴ Bilo je i slučajeva da su supružnici prelazili na različite vjeroispovijesti. Tako je Jovanka Miljević, koja se prije prijelaza na pravoslavnu vjeroispovijest zvala Ivka Miljević, željela vratiti u rimokatoličku vjeroispovijest, a njezin sin Želimir i suprug Jovan željeli su biti primljeni u grkokatoličku vjeroispovijest.³⁵⁵ Bilo je i drugačijih slučajeva poput onoga Zdenka Beneša koji je rođen kao Židov koji je prešao na pravoslavnu vjeroispovijest 1938. godine zajedno sa suprugom Elzom, rimokatolkinjom koja je prilikom ženidbe prešla na židovsku vjeroispovijest. Župni ured Svetog Josipa preporučio je njihovu molbu te im je odobren prijelaz krajem kolovoza 1941.³⁵⁶ Sličan slučaj je imala i Zlata Jezdić, rođena kao Židovka u Gradini kod Virovitice koja je 1932. godine radi udaje za pravoslavca Milana Jezdića prešla na pravoslavlje. Milan Jezdić je završio u logoru 27. srpnja 1941., a Zlata nije znala gdje. Molila je Nadbiskupski duhovni stol preko župe Svetog Petra da je prime u rimokatoličku vjeroispovijest.³⁵⁷

Bilo je i mnogo slučajeva kada su čitave obitelji i osobe koje su rođene u pravoslavnoj vjeroispovijesti tražile prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest. Vrlo je zanimljiv slučaj inženjera Vladimira Potočnjaka koji je zajedno sa suprugom Dankom r. Muačević tražio prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest. Potočnjak i njegova supruga nikada nisu pripadali rimokatoličkoj crkvi, a djecu su također krstili u pravoslavnoj crkvi. Župnik crkve Svetog Blaža toplo je preporučio njegov prijelaz jer je Potočnjak već više godina predsjednik inženjerske komore. "Sada je imenovan povjerenikom inženjerske komore, jer je hrvatskim vlastima poznat kao radikalni Hrvat." Navodno je Potočnjak učinio mnoge usluge župi Svetoga Blaža, a župnik se vrlo iznenadio kada je saznao da Potočnjak nije katolik, jer je navodno posjećivao katoličke mise kao i njegova supruga.³⁵⁸ I Ilija Čokrić,

354 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 9487/1941.

355 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 9092/1941.

356 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 12470/1941.

357 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 1521/1942.

358 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 4731/1941.

konobar i njegova supruga Leposava Čokrlić sa kćerkom Željkom tražili su prijelaz kod župe Svetog Blaža. Župniku su svoju iskrenu namjeru potvrđivali činjenicama što su često polazili rimokatoličku crkvu, kupovinom Glasnika Svetog Antuna te Leposavinim hodočašćenjem u Mariju Bistricu.³⁵⁹ Sličan je slučaj i s obitelji Jefimija Rankova. On je kao pravoslavan izgubio službu u vodovodu i nakon toga je završio u bolnici u Vrapču. Sada njegova supruga Anđelka Rankov i dijete Radivoj traže za sebe i za njega prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest. Župnik iz župnog ureda Krista Kralja zatražio je od Nadbiskupskog duhovnog stola da smije prevesti na rimokatoličku vjeroispovijest dijete i suprugu Jefimija Rankova, a za njega je napisao da će prijeći nakon što bude poučen katoličkim istinama u bolnici u Vrapču. Sasvim je sigurno da se Jefimijeva supruga nadala da će to pomoći njezinu suprugu da se vrati na posao.³⁶⁰ I Nada Jonke, rođena u Vrbovskom kao pravoslavna odlučila je nakon Zakonske odredbe o prijelazu s jedne vjere na drugu početkom svibnja 1941. prijeći s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest. Nada je udana za rimokatolika, ali se njezini roditelji nisu slagali s time da ona prijeđe na rimokatoličku vjeroispovijest. Međutim, "sada su njezini roditelji otišli u Srbiju te oni više nemaju ništa proti njezinoj namjeri". Na poleđini dokumenta naznačeno je "afirmativno", a prijelaz je odobrio osobno nadbiskup Alojzije Stepinac.³⁶¹ Jelena Brölich potječe iz znamenite zagrebačke obitelji Gavella. Njezin suprug i kći su rimokatolici, pa je i ona tražila prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest. Župnik župe Sveti Marko ističe kako Jelena pohađa dva tjedna poduku iz rimokatoličkog vjeronauka i kako "sa pravoslavnima nema nikakve veze" te da se kreće u rimokatoličkom društvu. Župnik također ističe da je Jelena "pokazivala zanimanje za katolički nauk, pa postoji moralna sigurnost da će ona te vjerske dužnosti točno izvršavati". I kod Jelene Brölich Stepinac je osobno potpisao prijelaz 27. svibnja 1941.³⁶² Za maloljetnu pravoslavnu Miru Kunc župnik iz Markuševca je potvrdio

359 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5898/1941.

360 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 6109/1941.

361 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5186/1941.

362 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5449/1941.

da redovito pohada vjeronauk i da “znade vjeronauk i vjerske istine gotovo najbolje u svojem razredu”. Stoga je smatrao da je nepotrebno da dolazi na poduku iz rimokatoličkog vjeronauka u župu Svetog Marka u Zagreb.³⁶³ Župnik u Sesvetama moli za prijelaz Rade Vidovića, oružničkog podčasnika, koji je zbog svoje pripadnosti Srpskoj pravoslavnoj crkvi otpušten iz službe. Vidović bi se želio vratiti u službu, kako piše župnik i ističe kako to ne bi bio valjan razlog za njegov prijelaz, ali kako Vidović tvrdi da njegova žena, koja je prije vjenčanja bila rimokatoličke vjeroispovijesti, i djeca drže do Rimokatoličke crkve, pa stoga preporučuje da Vidović dobije dozvolu za prijelaz. Vidović koji je ostao bez zaposlenja moli oslobođenje od plaćanja takse za vjerski prijelaz³⁶⁴ I Đuro Posilović iz Dubrave kraj Gradeca tražio je krajem travnja zajedno sa suprugom Milicom ispis izvoda iz knjige prijelaznika i iz knjige krštenih od paroha u Srpskoj Kapeli i paroha u Srijedskoj. Međutim, parosi su odbili ispisati te podatke prvi put krajem travnja 1941., a drugi puta početkom svibnja 1941. očito ne želeći da se njih dvoje ispišu iz pravoslavne vjeroispovijesti. Nakon toga su Posilovići tražili primitak u rimokatoličku crkvu kod župnika u Dubravi kod Gradeca te su krajem svibnja 1941. oboje tu dozvolu i dobili.³⁶⁵ Molbe za prijelaz podnosila su i djeca roditelja koji su prešli zbog drugog braka na pravoslavnu vjeroispovijest. Takav je slučaj bio s Franjom Zormanom čiji je otac njege, kako šestogodišnjaka, 1927. godine preveo na pravoslavnu vjeroispovijest. Sada kada je otac poginuo negdje na ratištu, Zorman se vratio svojoj majci u Zagreb i tražio prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest.³⁶⁶ Braća Mihajlovići, podrijetlom iz okolice Lasinje, radnici u Zagrebu, tražili su u srpnju 1941. prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest prije svojega vjenčanja, jer su se sva trojica 1941. željeli vjenčati u rimokatoličkoj crkvi.³⁶⁷ I sin arhijerejskog namjesnika dr. Bogdan Oklopdžija zatražio je prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest za sebe i za svoju kćer. Dozvolu za prijelaz do-

363 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5530/1941.

364 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5605/1941.

365 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5465/1941.

366 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5659/1941.

367 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 7934/1941.

bio je od župnika u Remetama baš kao i Gajo Omčikus, zagrebački trgovac, posjednik vile na Okrugljaku 1.³⁶⁸ Pojedini su franjevci i dominikanci pisali izjave da su poučili neke prijelaznike istinama rimokatoličke vjere te da su oni dovoljno poučeni da prijeđu na rimokatoličku vjeroispovijest. Takav je bio otac Vinko Kumičić iz dominikanskog samostana na Maksimiru. Na temelju tih potvrda župnici su tražili dozvole za prijelaz pojedinaca bez da su ih oni osobno poučili.³⁶⁹ Stevan Galogaža, inače znameniti književnik, tražio je također prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest u crkvi Svetog Marka u kolovozu 1941. što mu je ubrzo i odobreno.³⁷⁰ Galogaža je kao komunist i Srbin 1944. stradao u Jasenovcu. U listopadu 1941. prelaze i Marko Lukačić, slastičar iz Samobora, i njegova obitelj. Oni su prije prijelaza nabavili sve potvrde: Nadbiskupskom duhovnom stolu poslani su za njih čak tri potvrde o njihovom dobrom i moralnom ponašanju i to od gradskog poglavarstva u Samoboru, kotarskog poglavarstva u Samoboru i od Ustaškog logora u Samoboru.³⁷¹ Marica Đonlija molila je za prijelaz sebe, supruga i kćeri Milice. Suprug se nalazi u internaciji i on joj piše kratko pismo u kojem stoji da neka se obrati u lokalni rimokatolički ured u Svetoj Klari da prijeđu ona i djeca na rimokatoličku vjeroispovijest.³⁷² Neki poput ljubavnika Paule Pavlović i Steve Ljubojevića, nisu mogli dobiti svjedodžbu o čestitosti jer Stevo Ljubojević nije mogao doći do svojeg rodnog sela da podigne krsni list. Ipak, župnik župnog ureda Svetoga Antuna u Zagrebu zaključio je da je njihova svjedodžba o čestitosti pohvalni iskaz svih susjeda o njihovom životu i ponašanju. "Uvjerio sam se da su siromašni, ali čestiti ljudi, koji zaslužuju da im se pomogne, da uredi svoje obiteljsko pitanje ponajviše za dobro djece, koja svaki dan dolaze pitati što je s njihovom molbom."³⁷³ Slučaj Avrama Pijevca iz Lukarišća kod Dugog Sela govori o tome da su oni koji su izgubili službu u NDH jedva spajali kraj s krajem.

368 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 8308/1941. i 8309/1941.

369 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 8948/1941.

370 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 12387/1941.

371 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 17654/1941.

372 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 16131/1941.

373 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 16209/1941.

Zbog njegova siromaštva župnik iz Dugog Sela je zamolio Nadbiskupski duhovni stol da se Pijevca i njegovu djecu oslobodi plaćanja taksa. Očito se Pijevac, koji je bio otpušten iz žandarmerije, nadao da bi mogao vratiti natrag u službu.³⁷⁴

I Ilija Juranović, radnik na pilani Filipa Deutscha iz Turopolja, zatražio je prijelaz u rimokatoličku vjeroispovijest u župi u Vukovini. Ondje ga je župnik preporučio Nadbiskupskom duhovnom stolu napisavši kako će to biti jedan katolik više “ne samo u knjizi prijelaza već i u istini”.³⁷⁵ Vukovinski župnik želio je pomoći i Danici Mežnarić rođenoj Blatnik kojoj je ljubavnik s kojim je živjela pravoslavne vjeroispovijesti u selu Podgorje kod Vrginmosta poginuo u kolovozu 1941. Danica je željela troje djece koje je imala s tim čovjekom prevesti na rimokatoličku vjeroispovijest.³⁷⁶ Vukovinski župnik nije uvijek bio tako blagonaklon prema pravoslavcima. Rijetko kada koji podnositelj molbe za prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest nije bio u potpunosti poduprt u svojoj molbi od strane lokalnog župnika. Takav slučaj zabilježen je upravo u župi Vukovina u Turopolju. Vukovinski je župnik sa lokalnim učiteljem u Mraclinu imao sukob još prije proglašenja NDH. On je nadbiskupu Stepincu u Zagrebu još krajem 1940. napisao pismo u kojem traži premještaj pravoslavnog učitelja Bogdana Vidovića iz Mraclina. Njemu je smetalo što je Vidović dao krstiti svoju djecu u pravoslavnoj crkvi u Sisku, a smatrao je da “pravednost i poštenje traže, da imaju hrvatska djeca (sic!) hrvatske nastavnike, odnosno rimokatolike, pošto je spomenuto selo 100% katoličko. Na cijeloj školi nema niti jednog pravoslavnog djeteta (sic!)! Većina ljudi traži katoličke učitelje!” Vidović je kada su se promijenile prilike zatražio prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest te je počeo voditi djecu iz škole u crkvu. Međutim, vukovinski župnik mu nije zaboravio to što prije nije držao do njega i rimokatoličke crkve u Vukovini. Stoga njegovu molbu nije želio preporučiti Nadbiskupskom duhovnom stolu. Ipak, istaknuo je u svojem pismu Nadbiskupskom duhovnom stolu da je Vidović “pjevao u crkvenom

374 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 15996/1941.

375 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 10846/1941.

376 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 8635/1942.

zboru” i da je “nakon preokreta vodio djecu u crkvu, no nikada prije”. Župnik je bio spreman ipak popustiti i predložiti da je Vidoviću i njegovoj supruzi i djetetu omogućiti prijelaz na rimokatoličku vjeroispovijest, ali je i dalje zahtijevao da ga se udalji iz Mraclina. Vidović je početkom kolovoza 1941. primljen u rimokatoličku crkvu.³⁷⁷ Bilo je i prijelaza u kasnije doba. Ipak, bili su znatno rjeđi, a vrlo često se radilo o prijelazima djece, ratne siročadi, koja nisu imala više kontakte sa svojim roditeljima. Bosiljka i Stevo Sudar, djeca od sedam i dvanaest godina, su došli nakon ustaških ubojstava i interniranja u logore Srba na području zapadne Slavonije 1942. iz sela Kusunje u Moravče kod Janka Hasana na prehranu, kako piše lokalni župnik. Župnik zna da se radi o maloljetnoj djeci, a kako je “za prijelaz nužno da imade prelaznik iskrenu želju za prijelaz i dozvola ordinarijata”, traži da mu Nadbiskupski duhovni stol da dozvolu da prevede to dvoje djece na rimokatoličku vjeroispovijest. Nadbiskupski duhovni stol je predložio odgađanje njihovog prijelaza budući da roditelji nisu sa njima te je predloženo da djeca “za sada pohađaju crkvu i da budu poučavana katoličkim istinama, a kada volja bude toliko jaka i istinita kod te djece, neka se župnik ponovno javi Ordinarijatu”.³⁷⁸ Kateheta iz Brezovice Ljudevit Debeljak moli u siječnju 1945. Nadbiskupski duhovni stol za prijelaz troje djece s Kozare, koji nisu imali veze sa svojim roditeljima, a koji su se nalazila kod časnih sestara u Brezovici.³⁷⁹

377 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 11596/1941.

378 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 13197/1942.

379 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 157/1945.

Zaključak

Na području Zagrebačke nadbiskupije, u periodu 1941. – 1945., desetine tisuća Srba zatražili su prijelaz na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest. Točan broj konverzija nije poznat, ali poimenični popis onih koji su tražili prijelaz, zanemarujući brojne manjkavosti tih popisa, popeo se do brojke od 68.432 osobe, što je pak višestruko manje i od podatka koji je za cijelu NDH koristio i sam nadbiskup Stepinac (240.000). Broj je zasigurno bio veći, makar zbog onih koji su zatražile prijelaz, a uopće nisu pobrojani, pa bi se moglo zaključiti da je najmanje 20% Srba Zagrebačke nadbiskupije podnijelo molbu za prijelaz. Molbe su bile pojedinačne, obiteljske, kolektivne i masovne, a prekrštavalo se i bez tog formalnog uvjeta. Najveći broj molbi kolektivnog karaktera, uz masovno ritualno prekrštavanje, bilo je u slavonskom, banijskom i kordunskom dijelu nadbiskupije. Srbi Zagrebačke nadbiskupije podnosili su molbe s nadom da će time sačuvati i zaposlenja, i domove, i svoju imovinu, a u krajnjoj liniji i svoj život. Međutim, unatoč svoj demagoškoj mimikriji klera i režimskih vlasti, radilo se u osnovi o prisilnoj raboti, dakle o zločinu nad vjerskom i nacionalnom manjinom, u egzistencijalno iznuđenoj poziciji u koju je žrtva dovedena primjenom osnovne ustaške ideološke matrice. Istine radi, treba reći da su mnogi župnici koji su pisali molbe (preporuke) Nadbiskupskom duhovnom stolu u Zagrebu bili blagonakloni prema osobama koje su molile za prijelaz i preporučivali su te molbe. Tek poneki župnik, obično u krajevima gdje su prekrštavanja bila masovna (recimo u župi Gornji Bogićevci) pokazivao je netrpeljivost i nepovjerenje prema Srbima koji su tražili prijelaz. U pojedinim župama bilo je toliko prijelaznika da su župnici predlagali i osnivanje novih, tzv. prijelazničkih župa. Treba napomenuti da su prijelazi uistinu bili formalnog karaktera, budući da većina prijelaznika nikad nakon toga nije prakticirala rimokatoličke običaje. Neki župnici, poput Franje Žužeka iz Gline bili su svjesni formalnosti tih prijelaza i nisu ni zahtjevali od prijelaznika da drže do običaja Rimokatoličke crkve. Drugi su se župnici čudili tome što prevjereni Srbi ne drže do rimokatoličkih običaja, pa su se žalili Nadbiskupskom duhovnom stolu zbog toga. Kad su zimi 1941. i u proljeće 1942. godine ustaški zločini uzeli maha, posebno u nekim dijelovima nadbiskupije (Banija, zapadna Slavonija) prekršteni Srbi su shvatili da im

promjena vjere neće pomoći, odnosno da je bila politikantska, licemjerna i realno besmislena. Jedan dio "bivših pravoslavnih" se nakon ustaških akcija čišćenja terena razbježio po šumama i priključio partizanima, drugi je dio odveden u koncentracione logore, a treći poubijan na kućnim pragovima ili na stratištima. Uspostavom Hrvatske pravoslavne crkve 1942. prekinuta je politika masovnih prekrštavanja. Broj prijelaza rapidno je pao: 1943. godine na nekoliko stotina (najveći dio prijelaznika te 1943. su prijelaznici iz župe Nevinac), a potom, 1944. i 1945., jedva na nekoliko desetaka. Istražujući dokumente u arhivu Senjsko-modruške biskupije, povjesničar Jure Krišto je došao do podatka da su prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području te biskupije zatražile svega 942 osobe, u najvećoj mjeri iz Gospića, Jasenka, Cvitovića i Komesarca.³⁸⁰ Grgo Grbešić, koji je inače istraživao i pokršćavanje Židova u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji, došao je do podatka o 6.147 prekrštenih pravoslavnih na tome području (podijelio ih je u šest kategorija).³⁸¹ Dakle, broj prijelaza na području Zagrebačke nadbiskupije enormno je nadmašio prijelaze u svim drugim biskupijama. Broj prijelaza u Dalmaciji i u Dubrovniku morao je biti još manji od broja prijelaza na području ove dvije manje biskupije, što zbog talijanske uprave na tome području (Dalmacija), što zbog manjeg broja Srba (Dubrovnik).

Epilog kampanje prekrštavanja pravoslavnih na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest je nakon uspostave federativne Jugoslavije bio lapidaran: poništavaju se svi vjerski prijelazi. U sačuvanoj knjizi prijelaza za župu Kunić Ribnički stoji ovako: "Predsjedništvo Zemaljskog anti-fašističkog vieća Narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) izdalo je 26. augusta 1944. sljedeću odredbu: Prevođenje pravoslavaca od 1. 10. 1941. za vrijeme okupatora bilo je prisilno, zato ništavno i bez vrijednosti. Voditelji matičnih knjiga dužni su ureda radi da brišu sva taka prevođenja. Postupak treba da je brz i bez formalnosti."³⁸²

380 J. Krišto, "Prijelazi na katolicizam u Senjsko-modruškoj biskupiji 1941. – 1943.", *Riječki teološki časopis*, god. 12 (2004.), str. 269-296.

381 G. Grbešić, "Prijelazi Židova u katoličku crkvu u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji od 1941. – 1945.", *Croatia christiana periodica*, sv. 52 (2003.), str. 155-169.

382 Ovo je u matičnoj knjizi vjeničnih župe Kunić Ribnički koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu zapisao kunički župnik 26. srpnja 1945. (HDA, Matična knjiga vjeničnih Kunić Ribnički).

Arhivski izvori

DAB (Državni arhiv u Bjelovaru), Velika župa Bilogora
 HDA (Hrvatski državni arhiv), Državno ravnateljstvo za ponovu, Vjerski
 odsjek
 HDA, Matična knjiga vjenačnih Kunić Ribnički
 HDA, MPB NDH (Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja), Odjel
 bogoštovlja
 HDA, ZKRZ-Zh (Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i
 njihovih pomagača)
 HDA, MUP NDH (Ministarstvo unutarnjih poslova NDH)
 NAZ (Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu), Nadbiskupski duhovni stol
 NAZ, Urudžbeni zapisnik Nadbiskupskog duhovnog stola

Literatura

Akmađža, Miroslav, Katolička crkva u monarhističkoj Jugoslaviji, na
www.alfaportal.hr
 Aralica, Đuro, *Ustaški pokolj Srba u glinskoj crkvi*, Beograd 2011.
 Baić, Dušan, *Kotar Vrginmost u NO borbi*, Beograd 1980.
 Bunjevac, Stjepan, "Izvorni dokumenti OZNE o biskupu dr. Janku
 Šimraku i 'prekrštavanju' Srba u NDH" u: *Glas koncila*, 19–24 (1611–
 1616), 8. 5. – 12. 6. 2005.
 Despot, M., "Glina 1941." u: *Prva godina narodnooslobodilačkog rata na
 području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotaram Pokuplja i
 Žumberka*, Karlovac 1971.
 Đurić, Veljko, Đ., *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Prilozi
 za istoriju verskog genocida*, Beograd, 1991.
 Đurić, Veljko, Đ., *Ustaše i pravoslavlje*. Beograd 1989.
 Grbešić, Grgo, "Prijelazi Židova u katoličku crkvu u Đakovačkoj i
 srijemskoj biskupiji od 1941. – 1945." u: *Croatia christiana periodica*,
 sv 52 (2003.), str. 155-169.
 Jakovljević, Jovan, *Poema mrtvim seljacima*, Nova Gradiška 1986.

- Krišto, Jure, "Prijelazi na katolicizam u Senjsko-modruškoj biskupiji 1941. – 1943." u: *Riječki teološki časopis*, god. 12 (2004.), str. 269-296.
- Krišto, Jure, *Sukob simbola : Politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2001.
- Opći šematizam katoličke crkve, Zagreb 1974.
- Petešić, Ćiril, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941. – 1945.*, Zagreb 1982.
- Radelić, Ranko, *Bilogorske svetinje*, Beograd 2015.
- Roksandić, Drago "Nezavisna Država Hrvatska u kotarevima Glina i Vrginmost (travanj 1941. – siječanj 1942.): Prostorne i vremenske logike nasilja" u: *Nečakov zbornik, Proces, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja* (ur. K. Ajlec, B. Balkovec, B. Repe), Ljubljana 2018., str. 271-307.
- Simić, Sima, *Prekrštavanje Srba za vreme Drugog svetskog rata*, Titograd, 1958.
- Spomenica pravoslavnog sveštenstva žrtava fašističkog terora*, Beograd 1960.
- Šematizam pravoslavne mitropolije Zagrebačko-ljubljanske, Zagreb 2009.
- Šever, Ana, *Rajić i okolina u narodnooslobodilačkoj borbi*, Novska 1988
- Škiljan, Filip, "Stanje objekata Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj" u: *Očuvanje i zaštita kulturno-istorijskog nasleđa Srbije u inostranstvu: zbornik radova s druge naučne konferencije s međunarodnim učešćem*, Beograd 2010., str. 43-99.
- Škiljan, Filip, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb 2015.
- Tomasevich, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941. – 1945., Okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010.
- Ugrešić, Milan, *U obrani života – selo Šumetlica u NOB*, Nova Gradiška 1981.
- Vezmar Gojko, Dupalo, Adam, "Teror i prisilno pokrštavanje" u: *Dvor na Uni, od prijeslavenskog doba do naših dana*, Dvor na Uni 1991., str. 328-337.
- Vranešević, Milan, Lazić, Nada, *Dokumenti i materijali o radničkom i narodnooslobodilačkom pokretu na novogradiškom i okučanskom području 1918. – 1945.*, Nova Gradiška 1971.

Kazivači

Dragan Borojević, r. 1931., Klenik

Momčilo Dojić, r. 1928., Cage

Dušanka Dojić (r. Majstorović, 1928), Cage

Dragan Nogić, r. 1928., Lađevac

Mile Vukomanović, r. 1925., Čovac

Tiskovine

Narodne novine

Katolički list

Hrvatski narod

Hrvatski tjednik

Milan Radanović

Prisilna asimilacija, internacije i masakri. Položaj pokatoličenih Srba u Velikoj župi Baranja 1941–1942.

“Jer sa pokršćavanjem, da otvoreno kažemo, nije se ništa postiglo i vlah će ostati još dugo vremena samo Srbin i neprijatelj Države Hrvatske.”¹

Atmosfera straha u ambijentu terora: pritisci na Srbe u Slavoniji na pokatoličavanje

Jedna od najznačajnijih karakteristika Nezavisne Države Hrvatske (NDH) jeste neprijateljstvo njenog režima prema srpskom narodu i Srpskoj pravoslavnoj crkvi (SPC). Nijedna fašistička država koja je egzistirala tokom Drugog svjetskog rata nije sprovela tako široko zamišljeno i organizovano čišćenje državne teritorije od pripadnika neke tradicionalne hrišćanske zajednice kako je to učinila ustaška država kada je riječ o ekspulziji srpske pravoslavne zajednice. Riješenje srpskog pitanja u NDH pored direktne fizičke eliminacije podrazumijevalo je organizovano protjerivanje te ubranu i nasilnu nacionalnu asimilaciju.

Paralelno s otpočinjanjem pojedinačnih i masovnih zločina, Srbima je onemogućeno učešće u javnom i ekonomskom životu. Ustaški režim je započeo sprovođenje ubranog brisanja, zabrane i negiranja srpske nacionalne pripadnosti te vjerskog i kulturnog identiteta na cjelokupnoj teritoriji NDH. Neposredno nakon uspostavljanja ustaške vlasti, Srbi su izbačeni iz administracije i svih upravnih organa. Najprije je ograničen, a nedugo potom i posve onemogućen rad SPC. Ukinute su sve ustanove sa srpskim predznakom i nacionalnim karakterom, zabranjeno je korišćenje ćirilice, a srednji i krupni kapital u srpskom vlasništvu je nacionalizovan i/ili opljačkan. Vjerski život pravoslavne srpske zajednice u potpunosti je onemogućen hapšenjem i protjerivanjem sveštenstva SPC, pri čemu je nemali broj sveštenika smrtno stradao kao žrtva organizovanog terora,

1 Vojni arhiv (Beograd), (VA), Nezavisna Država Hrvatska (NDH), k. 114B, f. 9A, d. 11: Hrvatski ustaški stožer Osijek Glavnom stožernom zapovjedniku Ustaške vojnice g. pukovniku Sertiću, Osijek, 7. 5. 1942.

naročito na području NDH južno od Save. U istom razdoblju ustaški režim otpočeo je prve korake ka prisilnoj kroatizaciji srpske zajednice. Pristanak na lojalnost, pa čak i spremnost za dobrovoljnim odricanjem nacionalnog identiteta, pokazali su se nedovoljnim ukoliko oni koji su bili spremni da prihvate novi politički poredak i istovremeno iskažu spremnost za prihvatanjem hrvatskog nacionalnog identiteta ostanu u pravoslavnoj vjeri.

Prvi talas terora, uoči osnivanja prvih logora namjenjenih izolaciji i eliminaciji srpskog stanovništva, podjednako je zahvatio i gradsko i selo srpsko stanovništvo. Srpsko gradsko stanovništvo, naročito njegovi imućniji slojevi, koje je bilo glavni nosilac nacionalne politike i nacionalne kulture među srpskim stanovništvom u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Srijemu, znatnim dijelom je protjerano u Srbiju do sredine ljeta 1941. ili je manjim dijelom internirano u logore Danica i Gospić–Jadovno–Pag. Velika većina interniranih u tom razdoblju, bez obzira da li su bili seljaci ili građani, bili su muškarci. Od jeseni 1941. internacija u logore smrti je obuhvatala i žene i djecu, najprije iz redova preostalog srpskog gradskog stanovništva. Ogromna većina Srba u NDH živjela je na selu, u nepovoljnim socijalnim uvjetima, u kulturno i ekonomski zapostavljenim sredinama, na etnički heterogenom području.

Srpske seljačke mase u najvećem dijelu NDH nisu se razlikovale od hrvatskih seljačkih masa na istom geografskom području. Istorijsko iskustvo, materijalna kultura, patrijarhalni obrasci, način života i privređivanja, materijalni uvjeti, socijalno okruženje, društvena vizura, prihodi, socijalna nesigurnost, idiom, usmena i narodna kultura – bili su im isti ili vrlo slični. Postojale su tri bitne razlike, jedna tradicionalna, druga skorašnja i treća vrlo skorašnja: vjerska kultura, politička orijentacija i egzistencijalni strah. Različita vjerska kultura uslovlila je izvjesnu političku diferencijaciju među pripadnicima dva naroda početkom dvadesetog vijeka, najprije u urbanom miljeu, a potom, kada je politika u međuratnom razdoblju postala šire prisutna i među seljačkim masama, i na ruralnim područjima. Međutim, to ne znači da je u deceniji koja prethodi Drugom svjetskom ratu došlo do stvaranja neprijateljstava između dva naroda.² Jedina politič-

ka snaga koja je za agendu imala stvaranje trajnog neprijateljstva između hrvatskog i srpskog naroda bila je ustaška emigracija i njena ilegalna organizacija u domovini. Kada je ustaški pokret neočekivano preuzeo vlast nakon što su Njemačka i Italija izvršile okupaciju Kraljevine Jugoslavije, jedan od glavnih ciljeva ustaškog režima postao je stvaranje nepremostivog jaza između Hrvata i Srba. Budući da je ustaški pokret prije stvaranja NDH bio politički marginalan i društveno mnogo manje relevantan od vodeće hrvatske političke snage (Hrvatska seljačka stranka, HSS), ustaški režim je pristupio masovnoj mobilizaciji. Kako bi animirali što veći broj socijalno i politički nezadovoljnih, kojima fašistička ideologija i šovinizam nisu bili neprihvatljivi, ustaško rukovodstvo je svojim pristalicama omogućilo materijalne benefite, od stalnih prihoda do mogućnosti pljačke srpske i jevrejske imovine. Na taj način pridobili su ne samo dio seoske sirotinje i gradskog lumpenproletarijata, naročito nezaposlenu omladinu sklonu nacionalizmu, nego i dio pripadnika i aktivista HSS. U takvom, izmijenjenom društvenom okruženju srpsko stanovništvo se našlo na udaru terora koji su neposredno nakon proglašenja NDH započeli sprovoditi pripadnici ustaškog pokreta. Egzistencijalni strah uzrokovan društvenom realnošću u kojoj se pripadnici srpskog naroda pljačkaju, ubijaju, interniraju u logore ili protjeruju u Srbiju, uslovio je da se većini Srba prinudna vjerska konverzija činila manje strašnom od rizika da postanu žrtve terora ili prognanici ukoliko ne bi promijenili vjeru.

Slavoniji, srpsko stanovništvo je prihvatilo politiku saradnje s glavnom hrvatskom političkom organizacijom (HSS). U izvještaju katoličkog glasila *Hrvatska obnova* o pokatoličavanju Srba iz Budimaca, kotar Našice, navodi se da su “Budimčani već 1927. glasovali za [Stjepana] Radića, a iza 1934. prekinuli su potpuno s neprijateljima Hrvatske”. Vidjeti: “Selo Budimci u cijelosti prešlo u katoličku Crkvu”, *Hrvatska obnova*, I (XXII), 19 (33), Đakovo, 21. 9. 1941, str. 4–5. Pravoslavni paroh u Slatini Rajko Kokanović, istaknuti član Samostalne demokratske stranke, na izborima za Skupštinu Kraljevine Jugoslavije 1935. i 1938. bio je kandidat Udružene opozicije, koju je predvodio HSS. U oba slučaja pobijedio je režimskog kandidata. Za Kokanovića su glasali birači i hrvatske i srpske nacionalnosti. Vidjeti: Milan Radanović, “Slavonijo, triput si gorila...”, *Kotar Podravska Slatina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, Zagreb, 2019, str. 48. Na području Bosne i Hercegovine sporenja između hrvatske i srpske nacionalističke politike više su se odražavala na odnose između srpskog i hrvatskog stanovništva nego u Hrvatskoj.

Sve to dešava se prije otpočinjanja masovnog ustanka srpskog stanovništva u ljeto 1941. koji je bio reakcija progonjenih civila na prethodne ustaške zločine. Odgovor ustaškog režima na aktivnosti slabo naoružanih i elementarno organizovanih ustaničkih grupa bio je brutalan. Masovni zločini koji su podrazumijevali ubijanje cijelih zajednica i porodica bez obzira na dob i rod te uništavanje cijelih naselja kako bi se u njima trajno onemogućio život, kakvi su do 27. jula 1941. bili ograničeni na manji broj kotareva, nakon tog datuma zahvatili su gotovo cjelokupno područje nastanjeno srpskim stanovništvom u dijelu NDH južno od Save. Time je teror prerastao u genocid. Masovni ustanak srpskog stanovništva spriječio je realizaciju namjere ustaškog režima da masovnim pokatoličavanjem izvrši pohrvaćenje srpskog stanovništva.³ Nakon 27. jula 1941. na područjima koja su bila zahvaćena ustaškim terorom, koji je podrazumijevao masovno istrebljivanje srpskog stanovništva bez obzira na dob i rod, oni koji su bili izloženi istrebljenju više nisu vjerovali da promjena vjere može biti garancija njihovih života i imovine. Na području Slavonije masovne internacije te uništavanje naselja iz kojih su internirani stanovnici, masovna ubistva koja su podrazumijevala istrijebljenja cijelih porodica i ubijanje žena i djece, dogodila su se nekoliko mjeseci nakon što je lokalno srpsko stanovništvo bilo prinuđeno da prihvati rimokatoličku vjeru.

Osnovna teza ove studije nastoji opovrgnuti istorijski stereotip o spasonosnom karakteru fenomena pokatoličavanja pravoslavnih Srba u NDH. Pokatoličavanje jeste spasilo mnoge Srbe od progona i internacije, ali nije bilo garancija odsustva progona i zaštita od internacije. Brojni istorijski izvori ukazuju da su hiljade porodica pokatoličenih Srba, naročito u

3 "Za sada radimo intenzivno na području ovih velikih župa: Baranja, Posavje, Livac-Zapolje, Sana-Luka, Gora, Bilogora i Prigorje... Proširenjem rada oko prelaznika uskravaju jedan za drugim mnogi problemi u koje će trebati dublje zaći i vlašću tog Visokog Naslova riješiti ih. U prvom redu nadolazi veliki i teški problem postavljanja župnika u neofitskim župama. Rimokatoličkih župa će se morati osnovati mnogo – za skoro jedan milijun obraćenika, koliko predviđamo da će biti bude li se stvar odvijala kao do sada." Hrvatski državni arhiv (HDA), 1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH), dos. br. 301681, Dosije Alojzija Stepinca, 65.88., str. 671: Vjerski odsjek Državnog ravnateljstva za ponovu Predsjedništva Vlade NDH, Zagreb, 25. 10. 1941.

Slavoniji i na Baniji, bile izložene progonu i zločinima od strane vlasti i oružane sile NDH. U nekim slučajevima internacija je uslijedila nekoliko mjeseci poslije prekrštavanja.

Kako bih pokazao da pokatoličavanje nije bilo garancija života i sigurnosti ograničicu se na područje Velike župe Baranja, koje je obuhvatalo sedam kotareva u slavonskoj Podravini i srednjoj Slavoniji: Virovitica, Slatina, Našice, Donji Miholjac, Valpovo, Osijek i Đakovo. Riječ je o području intenzivnog pokatoličavanja srpskog stanovništva, od sredine septembra 1941. do sredine aprila 1942, gdje je velika većina Srba bila prisiljena promijeniti vjeru. Aprila i maja 1942. ustaše su po prvi put internirali većinu srpskih stanovnika pojedinih slavonskih sela – konkretno, u kotaru Novska. Ta praksa je kulminirala avgusta i septembra 1942. na širem području Slavonije, uključujući i zapadne dijelove Velike župe Baranja, kada je u ustaške logore interniran najveći dio srpskih stanovnika nekoliko desetaka slavonskih sela. Ustaška vlast nastojala je ove internacije opravdati stvarnom ili navodnom saradnjom mještana s partizanima. Međutim, velika većina interniranih nije aktivno sarađivala s partizanima. U istočnom dijelu Velike župe Baranja, gdje se partizanski pokret razvio početkom 1943, do masovnih represalija nad tamošnjim Srbima, uključujući i internacije, dolazi te i naredne godine, pri čemu je većina interniranih Srba transportovana u njemački logor Zemun, a ne u ustaške logore kao prethodne godine. Internacije i masovna ubijanja Srba u istočnim dijelovima velike župe tokom 1943. i 1944. umnogome su vršile njemačke okupacione snage. Isto tako, u zapadnom dijelu Velike župe Baranja, teror nad pokatoličenim srpskim stanovništvom nastavljen je i 1943–1944, tokom nekoliko antipartizanskih ofanziva, pri čemu su zabilježena brojna masovna ubistva. Dakle, prelazak na rimokatoličku vjeru nije bio garancija sigurnosti ni Srbima koji su bili žrtve terora i nakon 1942. Zbog širine teme i činjenice da su prilikom internacija srpskog stanovništva tokom 1942. glavnu, često i jedinu ulogu igrali pripadnici Oružanih snaga NDH, ograničio sam se na primjere internacija iz te godine. Isto tako, u studiji sam obradio i primjere masakara koji su posljednjih mjeseci 1942. počinjeni nad srpskim seoskim stanovništvom koje je u ljeto 1942. bijegom u šumu izbjeglo internaciju. Znatno broj interniranih slavonskih Srba ubijenih u logorima Jasenovac i Stara Gradiška likvidiran je do kraja 1942.

Na području Slavonije, koje je na zapadu omeđeno zapadnim granicama kotareva Novska, Pakrac, Daruvar, Grubišno Polje i Virovitica, te na istoku rijekom Dunav i istočnim granicama kotareva Vukovar, Vinkovci i Županja, pokatoličavanje srpskog stanovništva 1941–1942. zabilježeno je u svim kotarevima. Zapravo, gotovo cjelokupno srpsko stanovništvo u Slavoniji od kraja ljeta 1941. do aprila 1942. prešlo je na rimokatoličku vjeru. Izuzetak predstavljaju kotarevi Grubišno Polje, Daruvar i Pakrac, gdje je na rimokatoličku vjeru prešla manjina lokalnih Srba u odnosu na njihov ukupan broj.

Prema popisu stanovništva iz 1931. na području kotara Grubišno Polje živjelo je 11.211 osoba pravoslavne vjeroispovijesti, odnosno srpske nacionalnosti. Srbi su u kotaru činili blizu polovine stanovništva i bili su najbrojnija etnička grupa.⁴ Nije nerealno pretpostaviti da je u grubišnopoljskom kotaru početkom 1941. živjelo između 12.000 i 13.000 Srba. Nije poznato koliko je Srba živjelo u kotaru krajem 1941. i početkom 1942, u vrijeme najintenzivnijeg pokatoličavanja Srba u Slavoniji. Nekoliko stotina lokalnih Srba protjerano je ili se nevoljno iselilo do kraja ljeta 1941. Krajem aprila 1941. internirano je 597 srpskih muškaraca, stanovnika kotara Grubišno Polje.⁵ Pokatoličavanje lokalnih Srba u tom kotaru vršeno je masovno samo u nekoliko naselja. Prema istraživanju historičara Filipa Škiljana, u tri općine kotara Grubišno Polje, tokom 1941–1942. je na rimokatoličku vjeru prešlo najmanje 646 pravoslavnih Srba (Grubišno Polje: 371, Veliki Grdevac: 207, Ivanovo Selo: 68).⁶ Grubišnopoljski rimokatolički župnik Petar Sivjanović konstatovao je sredinom septembra 1941:

4 HDA, 367, Republički zavod za statistiku (RZS), k. 55, Popis od 31. marta 1931, Banovina Savska, V, Prisutno stanovništvo po veroispovesti i maternjem jeziku, Srez Grubišno Polje.

5 Rastko Pražić, *Civilne žrtve terora Nezavisne Države Hrvatske u kotaru Grubišno Polje 1941–1945.*, Grubišno Polje – Zagreb, 2013, str. 42–44.

6 Filip Škiljan, "Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest na području Čazmanskog arhidakonata između 1941. i 1945.", *Migracijske i etničke teme*, XXXIII, 3, Zagreb, 2017, str. 275–305. Milan Bastašić, stanovnik Grubišnog Polja, rođen 1931, ostavio je kratak zapis o iskustvu pokatoličavanja njegove porodice i drugih Srba koje je obavljeno u katoličkoj crkvi u Grubišnom Polju: "Pokršćavanje je bilo masovno, zajedničko, bilo nas je mnogo u crkvi." Milan Bastašić, *Bilogora i Grubišno Polje 1941–1991.*, Banja Luka – Beograd, 2009, str. 117.

“Čini se da se [Srbi] uopće ni ne interesiraju za prelaz [na rimokatoličku vjeru] jer misle, iako pređu da će ih ipak iseliti, što im onda prelaz koristi.”⁷ Župnik Sivjanović je prethodno, početkom avgusta 1941, predložio da se pravoslavne crkve u Velikoj Barni i Velikoj Peratovici, kotar Grubišno Polje, “restauriraju”, odnosno preurede u rimokatoličke hramove, kako bi poslužile za osnivanje novih rimokatoličkih župa. Njegovu inicijativu podržali su Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu i Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja.⁸

Pravoslavne crkve u Velikoj Barni i Velikoj Peratovici nisu srušene. To nisu usamljeni primjeri da su pravoslavne crkve pošteđene rušenja u mjestima u kojima je planirano osnivanje novih rimokatoličkih župa, gdje prethodno nisu postojale rimokatoličke župne crkve. Zapravo, većina pravoslavnih crkava u Slavoniji, uključujući i područje Velike župe Baranja, koje nisu srušene tokom rata pošteđene su rušenja upravo zbog toga što su rimokatolički crkveni krugovi i lokalna ustaška vlast imali namjeru da te crkve postanu hramovi novih rimokatoličkih župa. Većina pravoslavnih crkava u Slavoniji koje su srušene tokom rata nalazile su se u mjestima u kojima su ili postojale rimokatoličke župe ili nije bilo planirano da budu osnovane nove rimokatoličke župe. To ne znači da nisu postojali izuzeci i među srušenim pravoslavnim crkvama i među crkvama koje nisu srušene.

Na području kotara Daruvar, prema podacima Velike župe Livac–Zapolje, 31. jula 1941. živjelo je 12.548 srpskih pravoslavnih stanovnika.⁹ Prema istraživanjima historičara Filipa Škiljana, tokom 1941–1942. je na rimokatoličku vjeru prešlo najmanje 405 pravoslavnih Srba, stanovnika daruvarskog kotara. Najveći broj prelaznika zabilježen je u gradu Da-

7 HDA, 218, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH (MPB NDH), k. 11, 3075, Rimokatolički župski ured Grubišno Polje Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, 17. 9. 1941.

8 HDA, 218, MPB NDH, k. 11, 3075, Rimokatolički župski ured Grubišno Polje Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, 1. 8. 1941; HDA, 218, MPB NDH, k. 11, 3075, Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, 14. 8. 1941; HDA, 218, MPB NDH, k. 11, 3075, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja Nadbiskupskom duhovnom stolu u Zagrebu, 2. 9. 1941.

9 HDA, 253, Velika župa Livac–Zapolje, k. 2, Velika župa Livac–Zapolje, Kotar Daruvar: Ukupan broj stanovnika 31. 7. 1941.

ruvaru (232) i općini Đulovac (123). U općinama Daruvar-vanjski, Veliki Bastaji i Bijela, u kojima je živio najveći dio Srba u kotaru, nije bilo prelazaka na rimokatoličku vjeru. U općini Veliki Bastaji je krajem 1941. znatan broj Srba, nepoznato da li većina, formalno prešao na grkokatoličku vjeroispovijest.¹⁰ Ukoliko uzmemo u obzir da su u gradu Daruvaru u ljeto 1941. živjele 332 osobe srpske nacionalnosti,¹¹ onda je srpska zajednica u Daruvaru predstavljala jedinu srpsku zajednicu u kotaru koja je najvećim dijelom prešla na rimokatoličku vjeru. U ljeto 1942. grkokatolički biskup Križevačke biskupije Janko Šimrak iznio je podatak da je na sjednici sesoskih starješina pravoslavne parohije Veliki Bastaji, koja je održana 30. decembra 1941, donijeta odluka da lokalni pravoslavni vjernici kolektivno pređu “u krilo katoličke Crkve u grkokatoličkom obredu”. Šimrak konstatuje da su “svi [pravoslavni] vjernici u Velikim Bastajima prešli u grkokatoličku vjeroispovijest, što je službeno potvrdilo i občinsko poglavarstvo u Velikim Bastajima”.¹² Na osnovu Šimrakovih tvrdnji razvidno je da nakon masovnog prelaska srpskog stanovništva na grkokatoličku vjeru nije srušena pravoslavna crkva u Velikim Bastajima niti je oduzeta njena imovina, što je bila uobičajena praksa, makar kada je riječ o oduzimanju crkvene imovine na širem području Slavonije. Privremenim pretvaranjem pravoslavnog hrama u Velikim Bastajima u grkokatolički hram, ta bogomolja je sačuvana od rušenja jer je glavnina pravoslavnih hramova u Slavoniji, koji su porušeni tokom rata, porušena krajem 1941. ili početkom 1942, odnosno upravo u vrijeme kada je hram u Velikim Bastajima prešao u nadležnost grkokatoličke Križevačke biskupije. Na području općine Veliki Bastaji 31. jula 1941. živjelo je 2.667 osoba srpske nacionalnosti.¹³ Ukoliko uzmemo

10 Filip Škiljan, “Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest na području kotareva Pakrac i Daruvar između 1941. i 1945.”, *Zbornik Janković*, I, 1, Daruvar, 2016, str. 101–122.

11 HDA, 253, Velika župa Livac-Zapolje, k. 2, Velika župa Livac-Zapolje, Kotar Daruvar: Ukupan broj stanovnika 31. 7. 1941.

12 HDA, 218, MPB NDH, k. 54, 9854, Križevački biskup Janko Šimrak Odjelu za bogoštovlje Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, Predmet: Osnivanje grkokat. dušobrižništva u Daruvaru, Križevci, 21. 7. 1942.

13 HDA, 253, Velika župa Livac-Zapolje, k. 2, Velika župa Livac-Zapolje, Kotar Daruvar: Ukupan broj stanovnika 31. 7. 1941.

u obzir tvrdnje biskupa Šimraka o masovnom prelasku na grkokatoličku vjeru na području parohije Veliki Bastaji, kao i prethodne podatke o broju prelaznika na rimokatoličku vjeru na području kotara Daruvar, dolazimo do zaključka da je u daruvarskom kotaru vjeru pod političkim pritiskom promijenio veći broj Srba nego u grubišnopoljskom ili pakračkom kotaru.

Prema popisu stanovništva iz 1931. na području kotara Pakrac živjelo je 20.869 osoba pravoslavne vjeroispovijesti odnosno srpske nacionalnosti.¹⁴ Nije nerealno pretpostaviti da je u pakračkom kotaru početkom 1941. živjelo oko 23.000 osoba srpske nacionalnosti. Prema istraživanju Filipa Škiljana, tokom 1941–1942. je na rimokatoličku vjeru prešlo najmanje 1.375 pravoslavnih Srba, stanovnika pakračkog kotara. Najmasovniji prelazi na rimokatoličku vjeru zabilježeni su u općini Čaglic, gdje je vjeru promijenilo najmanje 1.269 Srba. U gradu Pakracu vjeru je promijenilo najmanje 68 Srba dok je u ostalim općinama pakračkog kotara zabilježen mali broj Srba koji su promijenili vjeru. U općinama Španovica (predratna općina Buče) i Kukunjevac, gdje je živio velik broj Srba, nije bilo prelazaka, iako je manji broj tamošnjih Srba izrazio želju za prelaskom u rimokatoličku vjeru.¹⁵ Nije poznato koliko je Srba živjelo u pakračkom kotaru krajem 1941. i početkom 1942, u vrijeme najintenzivnijeg pokatoličavanja Srba u Slavoniji. Prema jednom dokumentu Velike župe Livac–Zapolje od 14. septembra 1942, u kotaru Pakrac živjele su 10.192 osobe srpske nacionalnosti.¹⁶ Iako je nekoliko stotina Srba protjerano iz kotara u proljeće i ljeto 1941, a nekoliko hiljada je internirano u logore ili pobijeno na području kotara Pakrac od aprila 1941. do septembra 1942, ipak se čini da broj Srba u kotaru do 14. septembra 1942. nije mogao toliko opasti. U svakom slučaju može se konstatovati da je u pakračkom kotaru pokatoličen relativno mali procenat Srba u odnosu na većinu drugih kotareva u Slavoniji.

14 HDA, 367, RZS, k. 55, Popis od 31. marta 1931, Banovina Savska, V, Prisutno stanovništvo po veroispovesti i maternjem jeziku, Srez Pakrac.

15 Filip Škiljan, "Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest na području kotareva Pakrac i Daruvar između 1941. i 1945.", str. 101–122.

16 HDA, 1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti NDH (ZIG), k. 132, str. 571, Kotarska oblast u Pakracu: Popis stanovništva po vjeri iz 1942. na području kotara Pakrac, 14. 9. 1942.

Nije nimalo jednostavno odgovoriti na pitanje zašto u ova tri kotara nije sprovedeno masovno pokatoličavanje lokalnih Srba, pogotovo ukoliko uzmemo u obzir određene kontradikcije. Primjera radi, kako objasniti da su srpski stanovnici općine Čaglic masovno prelazili na rimokatoličku vjeru krajem 1941, u vrijeme kada započinje organizovanje prvih ustaničkih grupa na istom području, a srpski stanovnici općine Kukunjevac, koje je udaljeno od prvih ustaničkih žarišta, to nije učinilo ni tada, ali ni početkom 1942. Naime, najintenzivniji pritisak na Srbe u Slavoniji da promijene vjeru, kao uostalom i na Srbe iz ravničarskih naselja u Podravini, Posavini i Podunavlju, koja su udaljena od Psunja i Papuka, utočišta prvih ustanika, vršen je tada. Najlogičniji odgovor na tu nedoumicu glasio bi da nije bilo sličnog pritiska na Srbe u tri navedena kotara. Međutim, historiografija još uvijek nema odgovor na pitanje zašto u tri navedena kotara tog pritiska nije bilo u onoj mjeri u kojoj ga je bilo u ostalim kotarevima u Slavoniji. S druge strane, u traženju mogućih odgovora na navedenu nedoumicu nameće se razmatranje činjenice da pokatoličavanju u kotaru Grubišno Polje prethodi internacija i ubijanje u Gospićkoj grupi logora 597 srpskih muškaraca iz 26 naselja u kotaru, pri čemu je iz sedam naselja zabilježeno interniranje preko 20 osoba.¹⁷ Nema sumnje da je pokatoličavanje, uz druge aspekte, podrazumijevalo zastrašivanje i preventivno pacifikovanje onih na koje je vršen pritisak da napuste pravoslavnu vjeru u dijelovima NDH u kojima je zabilježena praksa pokatoličavanja Srba (Banija, Moslavina, Slavonija, sjeverna Bosna, dijelovi Srijema i dijelovi Korduna). Moguće je da su ustaške vlasti na području kotara Grubišno Polje smatrale da internacija i fizička eliminacija gotovo šest stotina muškaraca predstavlja sasvim dovoljnu mjeru zastrašivanja i preventivne pacifikacije lokalnih Srba. Da navedena pretpostavka nije bez osnove, govori činjenica da početkom 1942, prilikom pokatoličavanja srpskog stanovništva u općini Voćin, kotar Slatina, stanovnici sela Kometnik i Dobrić nisu pokatoličeni. Ustaše su 13. i 14. januara 1942, u razdoblju koje prethodi masovnom pokatoličavanju Srba u općini Voćin, likvidirali 220 muškaraca iz Kometnika i Dobrića.¹⁸ U

17 Rastko Pražić, n. d., str. 115.

18 Četrnaesti januar. *Spomen knjiga u povodu 30-godišnjice stradanja nevinih seljaka Ko-*

proljeće 1942, kada je vršeno pokatoličavanje Srba iz općine Voćin, nije bilo prepreka po vlasti NDH da i kometnički i dobrički Srbi takođe budu prekršteni. Međutim, to se ipak nije dogodilo. Da ustaške vlasti nisu odustavale od ideje pokatoličavanja srpskog stanovništva u kotarevima Pakrac i Daruvar ni u proljeće 1942, kada su vršena posljednja masovna prekrštavanja Srba u Slavoniji, svjedoči punomoćje koje je 17. marta 1942. od Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja dobio Božidar Eberle, “da radi oko prielaza grčko istočnjaka na području daruvarskog i pakračkog kotara”.¹⁹

Izvori ukazuju da su na području kotara Grubišno Polje, u vrijeme masovnih zločina nad lokalnim Srbima, krajem septembra i u prvoj polovini oktobra 1942, stradali i oni Srbi koji su prethodno prihvatili rimokatoličku vjeru. O tome znamo na osnovu svjedočenja grubišnopoljskog rimokatoličkog župnika Petra Sivjanovića: “Dne 11. listopada [1942.] došao sam pred stožernika Pižetu i molio ga da sve prelaznike – njih oko 30 žena i djece – pusti iz logora na slobodu. Za ove sam se zauzeo kao predstavnik Crkve i nadležni župnik, no nisam ništa uspio. Nakon nekoliko dana bilo je odvedeno u logor oko 1.000 pravoslavaca, među njima [bilo je] i prelaznika. Pripominjem još i tu okolnost da su neki katolički momci odabrali neke pravoslavne djevojke – neprelaznice – za svoje vjerenice, pa da im je uspjelo i njih i njihove roditelje iskupiti, dok meni, kao župniku, nije to bilo omogućeno jer se na moju riječ nisu [ustaški] funkcionari obazirali. Neki od odvedenih u logor – bilo prelaznici, bilo neprelaznici – vratili su se nakon mjesec dana kući, na opustošena ognjišta. Napominjem da sam htio lično povesti jaču akciju za obranu progonjenih Srba, bez obzira da li su prešli u katoličku crkvu ili ne, ali mi je bilo dano na znanje da to neka pustim na miru jer će se inače raditi i o mojoj glavi.”²⁰ Prema podacima

metnika i okolice u Voćinu, (pr. Stevo Pupiće), Podravska Slatina, 1972; Filip Škiljan, “Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine”, *Scrinia slavonsica*, 10, Slavonski Brod, 2010, str. 361–362; Milan Radanović, n. d., str. 141–184.

19 HDA, 218, MPB NDH, k. 31, 2491, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja – Odjel za bogoštovlje, Predmet: Eberle Božidar – dozvola za rad oko prielaza grčko istočnjaka, Zagreb, 17. 3. 1942.

20 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301681, Dosijske Alojzije Stepinca, 17.2., str. 78: Zapisnik: vč. Petar Sivjanović, župnik iz Grubišnog Polja, Zagreb, 7. 12. 1942.

iz literature, na području kotara Grubišno Polje od 29. septembra do 10. oktobra 1942. ustaše i domobrani ubili su 353 osobe srpske nacionalnosti. Među njima bilo je 86 stanovnika mjesta Grubišno Polje. Istovremeno, od 3. do 10. oktobra, u logore Jasenovac i Sisak internirane su najmanje 2.644 osobe srpske nacionalnosti s područja kotara. Od tog broja bilo je najmanje 1.605 žrtava logora Jasenovac i Sisak koji su bili domicilni stanovnici kotara. Ostatak od preko hiljadu, kako se navodi u literaturi, odnosio se na izbjeglice iz Potkozarja koje su privremeno bile smještene na području grubišnopoljskog kotara. Među onima koji su smrtno stradali u logorima bilo je 148 stanovnika mjesta Grubišno Polje.²¹

Kao što je napomenuto, osim u kotarevima Grubišno Polje, Daruvar i Pakrac, gotovo cjelokupno srpsko stanovništvo u Slavoniji od kraja ljeta 1941. do aprila 1942. prešlo je na rimokatoličku vjeru. U svim ostalim kotarevima u Slavoniji najveći dio srpske populacije promijenio je vjeru pod pritiskom vlasti. Međutim, i ovdje postoje pojedini izuzeci. Riječ je o pojedinim srpskim selima u seoskim općinama Požeški Brestovac, Vilić Selo i Velika (kotar Požega), zatim o pet sela u općini Voćin (kotar Slatina), u podnožju Papuka, te o tri sela u općini Slobodna Vlast (kotar Đakovo), u čijoj okolini je krajem 1941. ili početkom 1942. došlo do organizovanja naoružanih ustaničkih grupa. Stanovništvo pojedinih naselja u općinama Voćin, Požeški Brestovac i Velika u kojima nije izvršeno pokatoličavanje, bilo je uoči masovnih pokatoličavanja u tim općinama izloženo represivnim mjerama, koje su uključivale masovnu likvidaciju ili raseljavanje žitelja te uništavanje (pljačkanje i spaljivanje) većine domaćinstava, zbog čega ondje nije bilo moguće obaviti čin pokatoličavanja. U slučaju pojedinih sela riječ je o mjestima koja su bila u blizini onih naselja u kojima su se pojavile naoružane ustaničke grupe ili su se ta naselja nalazila u susjedstvu sela koja su bila podvrgnuta mjerama terora, čime je produbljen jaz između lokalnih stanovnika i ustaških vlasti. Po pravilu, stanovnici tih naselja su u prvoj polovini 1942, u vrijeme kada je proces pokatoličavanja u Slavoniji doživio kulminaciju, zbog straha da ne dožive istu sudbinu kao stanovnici susjednih spaljenih i interniranih srpskih sela, prišli ustanič-

21 Rastko Pražić, n. d., str. 72–73, 115.

kom pokretu. Iako zbog fragmentarnosti izvora nije potpuno poznato koja srpska sela nisu kolektivno prešla na rimokatoličku vjeru krajem 1941. i početkom 1942, znamo da pokatoličavanje nije zabilježeno u onim selima koja su u tom razdoblju bila izložena teroru zbog učešća lokalnih stanovnika u ustaničkim grupama ili zbog suprotstavljanja mještana mjerama terora koji je bio iniciran od strane ustaških vlasti. Posljednjih dana 1941. ustaše su ubili stotinjak stanovnika brdskih sela Gornji Vrhovci, Kantrovci (kotar Požega) i Grđevica (kotar Pakrac). Bili su to prvi masovni zločini nad Srbima u Slavoniji koji su podrazumijevali ubijanje žena i djece. Sva tri sela su spaljena, što takođe predstavlja prve primjere uništavanja srpskih starosjedićalčkih naselja u Slavoniji od strane Oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske (OS NDH). Prvih dana januara 1942. internirani su stanovnici srpskog sela Kruševo (kotar Požega), nekolicina mještana je ubijena, a selo je uništeno.²² Navedeni postupci OS NDH bili su glavni razlog što nije došlo do masovnog prelaska srpskog stanovništva na rimokatoličku vjeru u mnogim selima u zapadnom dijelu požeškog kotara. Prema istraživanju Filipa Škiljana, na rimokatoličku vjeru prešlo je blizu 9.000 pravoslavnih Srba koji su bili stanovnici naselja na području Požeškog arhidakonata, koji je obuhvatao većinu teritorije kotara Požega, što predstavlja oko dvije trećine ukupnog srpskog stanovništva na tom području.²³

Iako u dijelu NDH sjeverno od Save, u razdoblju koje prethodi masovnom pokatoličavanju Srba u Slavoniji nisu zabilježeni tako masovni zločini nad srpskim civilima kao u svim dijelovima NDH južno od Save naseljenim srpskim stanovništvom, do jeseni 1941. ubijeno je između hiljadu i dvije hiljade slavonskih Srba, gotovo isključivo muškaraca. Većina žrtava je deportovana u logore Danica u Koprivnici, odakle je premještena u Gospićku grupu logora i likvidirana na stratištima na Velebitu ili Pagu dok je dio žrtava ubijen u Slavoniji.²⁴ Približan broj slavonskih Srba koji su

22 O stradanju mještana Gornjih Vrhovaca, Kantrovaca, Grđevica i Kruševa opširnije: Milan Radanović, n. d., str. 185–187.

23 Filip Škiljan, "Vjerski prijelazi s pravoslavlja na rimokatoličku vjeru između 1941. i 1945. na području kotara Požega", *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi*, 6, Požega, 2017, str. 173–195.

24 Ђуро Затезало, *Јадовно, I–II*, Комплекс усташких логора 1941, Београд, 2007, стр. I/222–242.

lišeni slobode i ubijeni tokom 1941. još uvijek nije istražen. Najmasovnije likvidacije domicilnog srpskog stanovništva u Slavoniji neposredno nakon osnivanja NDH izvršene su u kotaru Požega. Prema podacima iz literature, od 18. do 23. aprila 1941. ustaše su ubili 76 muškarca srpske nacionalnosti, stanovnika dvadesetak naselja požeškog kotara. Narednog mjeseca ubijena su 23 srpska stanovnika desetak naselja u požeškom kotaru.²⁵ Ukoliko zločine u požeškom kotaru u navedenom razdoblju stavimo u širi kontekst i pritom uzmemo u obzir masakr u Gudovcu, 27–28. aprila 1941, kada je ubijeno oko 190 srpskih muškaraca, stanovnika desetak sela u bjelovarskom kotaru, sve do masakara u Blagaju kod Veljuna, 5–9. maja 1941, najmasovniji zločini u prvih dvadesetak dana postojanja NDH dogodili su se sjeverno od Save. Međutim, sve do posljednjih dana decembra 1941, na tlu Slavonije se nisu dogodili masovniji zločini nad stanovnicima nekog kotara u jednom danu od onih u drugoj polovini aprila 1941. koji su izvršeni nad stanovnicima požeškog kotara. Iako su u međuvremenu Srbi u Slavoniji bili izloženi raznim oblicima terora, uključujući brojna pojedinačna ubistva i likvidacije manjih grupa civila, zločini koji su podrazumijevali namjerna i unaprijed osmišljena istrebljenja cijelih zajednica i porodica, bez obzira na rod i uzrast, započeli su u punoj snazi sredinom 1942. i kulminirali su avgusta i septembra iste godine. Takvo iskustvo njihovi sunarodnici u dijelovima NDH južno od Save doživjeli su u ljeto 1941. U međuvremenu, vlasti NDH pristupile su sprovođenju masovnog pokatoličavanja Srba u Slavoniji, što je izostalo u mnogim dijelovima NDH južno od Save. Nije jednostavno odgovoriti na pitanje zbog čega su Srbi u Slavoniji bili masovnije i intenzivnije pokatoličavani nego bilo gdje u NDH. Činjenica je da u Slavoniji u ljeto 1941, kada na svim područjima južno od Save nastanjenim Srbima dolazi do kulminacije masovnih zločina, još uvijek nema nikakvih ustaničkih aktivnosti niti postoji ustanička organizacija. Međutim, srpski civili su u pojedinim područjima između Save i Jadranskog mora masovno ubijani i prije izbijanja ustanka, a nakon izbijanja ustanka zabilježeni su brojni masakri i nad stanovnicima srpskih naselja koja nisu partici-

25 Миодраг Бјелић, *Сабирни логор у Славонској Пожеги 1941. године*, Београд, 2008, стр. 89–92.

rala u ustanku. Kao što su u ljeto 1942. u Slavoniji zabilježene masovne internacije i likvidacije srpskih stanovnika i onih naselja koja nisu imala učešća u partizanskom pokretu. Vlastima NDH nije odgovaralo da u vrijeme masovnog ustanka južno od Save dođe do oružane pobune i među Srbima u Slavoniji. To nije odgovaralo ni njemačkom okupatoru jer je kroz Slavoniju prolazila najvažnija željeznička pruga u Jugoslaviji. Ustaškim vlastima i njemačkom okupatoru isto tako nije odgovaralo da provociraju ustanak Srba u dijelu NDH koji je bio ključno područje agrarne ekonomije. Do avgusta 1942. većina Srba u Slavoniji živjela je znatno mirnije nego njihovi sunarodnici južno od Save, iako nimalo spokojno zbog iskustva ekstremne nacionalne diskriminacije i nacionalno motivisanog terora koji su slavonski Srbi iskusili već u prvim danima ustaške vlasti. Činilo se da će masovno pokatoličavanje možda spasiti živote onima koji su bili primorani na čin pokatoličavanja.

Na području Velike župe Baranja prvi masovni zločini nad srpskim stanovništvom zabilježeni su nedugo nakon osnivanja NDH, u najvećem broju primjera nad stanovnicima naselja koja su osnovana početkom dvadesetih godina, nakon agrarne reforme, i u koja su naseljene porodice dobrovoljaca u Vojsci Kraljevine Srbije tokom Prvog svjetskog rata, a koji su najčešće bili porijeklom iz Like, Bosanske krajine i istočne Hercegovine. Ovi zločini najčešće su bili u funkciji zastrašivanja srpskog stanovništva u doseljeničkim naseljima u cilju njihovog protjerivanja u Srbiju. Namjera ustaških vlasti bila je da sprovođenjem masovnih ubistava parališe strahom dobrovoljačku zajednicu kako ona ne bi pružila otpor prilikom protjerivanja. Željeni efekat postignut je u potpunosti budući da je izostao otpor prilikom protjerivanja cijelih sela tokom ljeta 1941. Najkarakterističniji zločini počinjeni u tom istorijskom valu na području koje je predmet ovog rada dogodili su se juna 1941. Najprije su 12. juna 1941. u Ličkom Novom Selu, dobrovoljačkom naselju smještenom neposredno pokraj Đurđenovca, kotar Našice, ubijena deseterica mještana. Potom su 16. juna 1941. u Čačincima, ubijena deseterica mještana susjednog dobrovoljačkog naselja Petrovac, kotar Slatina.²⁶ Nekoliko dana nakon ova dva zločina uslijedilo

26 Opširnije o zločinima nad stanovnicima Ličkog Novog Sela i Petrovca: Milan Radanović, n. d., str. 63–70.

je masovno protjerivanje stanovnika dobrovoljačkih naselja iz tog dijela Slavonije. Vrijedi napomenuti da je prvi masovni zločin nad stanovnicima dobrovoljačkih naselja na području Velike župe Baranja počinjen već 20. aprila 1941. Riječ je o masakru koji je izvršen nad devetoricom Srba iz Silaša i dvojicom Srba iz Palače, kotar Osijek. Masakr je počinjen u Laslovu od strane ustaša, lokalnih mađarskih nacionalista i mađarskih vojnika koji su privremeno okupirali istočni dio Slavonije.²⁷ Dramatično iskustvo stanovnika dobrovoljačkih naselja ostavilo je snažan utisak na srpsko domicilno stanovništvo na području Velike župe Baranja.

Masovni zločini tokom 1941. nisu mimoišli ni pojedina naselja u zapadnom dijelu Velike župe Baranja nastanjena domicilnim srpskim stanovništvom, iako su takvi zločini, za razliku od zločina nad Srbima na istom području tokom 1942, bili znatno manje učestali. Zločini nad srpskim stanovništvom na navedenom području sve do ljeta 1942. podrazumijevali su ubijanje isključivo odraslih muškaraca. Sve do avgusta 1942. na području Velike župe Baranja masovni zločini nad Srbima nisu podrazumijevali internaciju cijelih naselja odnosno svih onih koji bi se u momentu hapšenja mještana zatekli u selu i ubijanje u logorima najvećeg ili znatnog broja inerniranih stanovnika određenog naselja. Do tog razdoblja rijetki su primjeri internacije cijelih srpskih porodica u logor Jasenovac iz seoskih naselja s područja župe. Pojedinačna ubistva i likvidacije manjih grupa srpskih muškaraca tokom 1941. najčešće nisu podrazumijevala protjerivanje njihovih porodica s imanja niti pljačku cjelokupne imovine, što je 1942, naročito u drugoj polovini te godine, postala uobičajena praksa.

Sutradan nakon ubijanja deseterice Srba iz dobrovoljačkog naselja Ličko Novo Selo, 13. juna 1941, isti počinioci ubili su šestoricu srpskih muškaraca iz obližnjeg srpskog starosjedilačkog naselja Sušine.²⁸ U četi-

27 HDA, 306, ZKRZ, k. 396, Zh 29782–29788, Zapisnik sastavljen kod Okružne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Osijeku: Izjava Marka Pačka iz Silaša, 7. 12. 1945; HDA, 306, ZKRZ, k. 396, Zh 29782–29788, Zapisnik načinjen kod Gradske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vinkovcima, Izjava Vladimira Maretića iz Jarmine, 3. 4. 1946.

28 Arhiv Srbije (AS) (Beograd), G-2, Komesarijat za izbeglice i preseljenike (KIP), k. 17, 208/1941, Izjava Ljuboje Jovića iz Sušine, Obrenovac, 21. 6. 1941; AS, G-2, KIP, k. 17, 205/1941, Izjava Marije Božić iz Sušine, Obrenovac, 3. 7. 1941; AS, G-2, KIP, k. 17,

ri etnički mješovita naselja u općinama Cabuna i Suhopolje, u istočnom dijelu kotara Virovitica, ustaše su 6–7. avgusta 1941. uhapsili 20 srpskih muškaraca: Gačište (9), Cabuna (6), Orešac (3), Naudovac (2). Uhapšeni su odvedeni u nepoznatom pravcu. Niko od njih nije preživio rat, stoga nema sumnje da su likvidirani.²⁹ Međutim, ostaje nepoznato gdje su likvidirani. Postoje indicije da su uhapšeni transportovani u Zagreb, gdje im se gubi trag. Srbi su činili dvije trećine stanovnika u Gačištu i Naudovcu, dok su u Cabuni i Orešcu činili četvrtinu stanovnika.³⁰ Istorijska nauka još uvijek nije utvrdila približan broj ubijenih i interniranih Srba iz Osijeka u proljeće i rano ljeto 1941. Može se realno pretpostaviti da je u prvim mjesecima postojanja NDH ubijeno nekoliko desetina osječkih Srba, što u osječkim zatvorima što u Gospićkoj grupi logora. Posebno neistraženo poglavlje istorije Osijeka 1941. predstavlja prošlost osječkih zatvora: broj i struktura zatvorenika, broj ubijenih zatvorenika u lokalnim zatvorima te broj zatvorenika iz osječkih zatvora interniranih i ubijenih u Gospićkoj grupi logora.³¹

209/1941, Izjava Jule Milinović iz Sušine, Obrenovac, 20. 8. 1941; HDA, 306, ZKRZ, k. 23, GUZ-2951, Okružni sud u Osijeku: Presuda Pavlu Perkoviću, 8. 1. 1946; Milan Radanović, n. d., str. 70.

- 29 HDA, 306, ZKRZ, k. 365, Zh 26533–26548, Općinska komisija za utvrđivanja zločina okupatora i njihovih pomagača (OKRZ) u Cabuni: Izjave Milke Dramarić, Savete Srdić, Savete Filipović, Soke Jugović, Milice Teodorović, Đorđa Jugovića i Rade Vujanovića iz Gačišta, 19. 6. 1945; HDA, 306, ZKRZ, k. 365, Zh 26533–26548, OKRZ u Cabuni: Izjava Mileve Aleksić, Jele Filipović iz Orešca, 19. 6. 1945; HDA, 306, ZKRZ, k. 365, Zh 26533–26548, OKRZ u Cabuni: Izjava Marice Aleksić i Soke Bosanac iz Naudovca, 19. 6. 1945; HDA, 306, ZKRZ, k. 365, Zh 26533–26548, Izjave Soke Davidović, Draginje Borotić i Mare Borotić iz Cabune, Cabuna, 10. 1. 1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 365, Zh 26533–26548, Izjava Milke Prodanović iz Cabune, Cabuna, 17. 1. 1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 365, Zh 26533–26548, Izjava Zdravka Filipovića iz Gačišta, Gačište, 1. 2. 1946. Stradanje 20 mještana četiri navedena sela dosad nije navodeno u istoriografiji zbog čega navodim njihove identitete: Branko Dramarić (35), Maksim Srdić (44), Veljko (Maksima) Srdić (17), Svetozar Filipović (41), Stevo Jugović (42), Savo Teodorović (38), Savo Filipović (57), Savo Vujanović (53), Milan Jovanović (70) iz Gačišta; Milan Davidović (51), Đuro Borotić (55), Luka Borotić (49), Pero Prodanović (62), Milan Damjanović (36), Pero Damjanović (38) iz Cabune; Tejo Aleksić (50), Jovo Gvoić (60), Spasoja Jurišić (70) iz Naudovca; Savo Aleksić (31), Aleksa Polimanac (64) iz Orešca.

- 30 *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske, 1880–1991: po naseljima*, (pr. Jakov Gelo i dr.), I–V, Zagreb, 1998, str. V/3120–3138.

- 31 Pionirski, ali vrlo konfuzan i nestrukturisan publicistički rad o stradanju osječkih Srba 1941: Јован Павлов Осеклија, “Страдања Срба у Осijekу у току 1941.

Krajem jula 1941. došlo je do kolektivne internacije, “sve do jedne familije”, Srba iz sela Poganovci u našičkom kotaru. Prema svjedočenjima savremenika, Poganovčani su, u okolnostima koje nisu posve razjašnjene, pohapšeni i internirani u sabirni logor jer su odbili ponudu fra Sidonija Scholza, franjevca iz Našica i pripadnika ustaškog pokreta, da pređu na rimokatoličku vjeru.³² Mještani Poganovaca najprije su internirani u sabirni logor u Bjelovaru da bi 22. avgusta bili premješteni u sabirni logor u Požegi, odakle su pušteni kućama krajem oktobra i početkom novembra 1941. Prema podacima do kojih je došao historičar Filip Škiljan, iz požeškog logora su puštena ukupno 704 stanovnika Poganovaca, što možemo smatrati identičnim ili približnim brojem interniranih s obzirom na to da nema podataka da je neko od Poganovčana zadržan ili likvidiran u internaciji.³³ Prema tvrdnjama savremenika, Poganovčani su boravili u logoru “sve dotle dok se nisu potpisali na molbama da dobrovoljno žele preći na rimokatoličku veru”.³⁴ Internacija mještana Poganovaca predstavlja karakterističnu pojavu s obzirom da je riječ o jedinoj kolektivnoj internaciji mještana nekog starosjedičkog srpskog naselja na tlu Velike župe Baranja tokom 1941, kao i zbog toga jer je riječ o jedinoj kolektivnoj internaciji koja je bila uzrokovana odbijanjem pokatoličavanja. Mještani Poganovaca su prešli na katoličku vjeru ubrzo nakon povratka iz internacije, 23. novembra 1941. Prema podacima Đakovačke biskupije, toga dana pokatoličeno je 680 mještana.³⁵ Iako u izvorima ne postoji direktna potvrda o

године.”, *Прква. Календар Српске православне патријаршије*, Београд, 1992, стр. 75–78. Historičar Đuro Zatezalo naveo je imena 52 srpska stanovnika Osijeka, odrasla muškarca, koji su ubijeni u Gospičkoj grupi logora (Gospić – Jadovno – Pag): *Тypo Затезалo, н. д., стр. I/681–683*. Budući da Zatezalo nije naveo izvore iz kojih je crpio poimenične podatke žrtava Gospičke grupe logora iz Osijeka, ti podaci zahtijevaju potvrdu u izvorima.

- 32 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301681, Dosije Alojzija Stepinca, 17.2., Izjava mještana sela Budimci, 15. 2. 1946.
- 33 Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb, 2014, str. 157, 199–200, 217.
- 34 Viktor Novak, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, 1948, str. 643–644.
- 35 Državni arhiv Osijek (DAO) (Osijek), 47, Velika župa Baranja, k. 1, Biskupski ordinarijat Đakovo Velikoj župi Baranja, Predmet: Podatci za promičbenu djelatnost, 18. 5. 1942.

tome da su Poganovčani internirani u logor kako bi represija nad njima poslužila kao primjer i opomena Srbima na širem području srednje Slavonije i slavonske Podravine što ih može snaći ukoliko ne prihvate da se odreknu vjere, smatram da takav zaključak nije pogrešan. Takav zaključak potvrđuju tvrdnje mještana susjednog srpskog sela Budimci: “Unatoč svih presija popa Sidonija da se pokrstimo, nismo pristupili sve dotle se njegova pretnja nije ostvarila u susjednom selu Poganovcima i ubistvom u selu Ceremošnjaku.”³⁶

Nacionalna asimilacija kao primarni cilj pokatoličavanja

Osnovni cilj pokatoličavanja srpskog stanovništva ticao se nacionalne asimilacije. Sekundarni cilj pokatoličavanja ticao se pacifikacije pripadnika srpske zajednice koji su bili uznemireni ustaškim terorom, kako bi im se pružila neiskrena garancija da prelazak na rimokatoličku vjeru jamči sigurnost života i imovine.³⁷ Nakon pojave prvih ustaničkih grupa u brdskoj Slavoniji pokatoličavanje je podrazumijevalo i iskazivanje dodatne spremnosti na pokornost i lojalnost.

Mile Budak, ministar bogoštovlja i nastave u Vladi NDH, u javnosti percipiran kao druga najvažnija ličnost ustaškog pokreta, od maja do av-

36 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301681, Dosije Alojzija Stepinca, 17.2., Izjava mještana sela Budimci, 15. 2. 1946. (ekavica je korišćena u izvoru).

37 Na prijemu “izaslanstva prelaznika s grčko-istočne vjere” s područja Velike župe Baranja, koje je 18. 11. 1941. u Zagrebu primio Ante Pavelić, poglavnik Pavelić je izjavio: “Braćo! Budite sigurni, budite uvjereni, da u ovim teškim prilikama Hrvatska državna vlada ne će propustiti ništa da poduzme, što je podesno, što je svrsi shodno, da se vama osigura potpuno miran i zaštićen život na vašim zemljama, u vašim domovima, na vašim poljima... U Hrvatskoj zemlji, u Hrvatskoj državi, Hrvatska državna vlada, učiniti će sve, poduzet će uvijek i svakog časa sve mjere, da se osigura miran i dostojan život vama, vašoj djeci, vašem potomstvu, da se osigura miran i siguran rad na zemlji, na domu, vama kao i svim državljanima Nezavisne Države Hrvatske.” HDA, 223, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH (MUP NDH), dos. br. 4973, Hefer Stjepan: Letak “Poglavnik je primio izaslanstvo prelaznika iz župe Baranja”, [1941.] Nije prošlo ni deset mjeseci, a stanovnici mnogih “prelazničkih” naselja na području Velike župe Baranja odvedeni su u logore, njihova imovina je opljačkana, a domovi razoreni.

gusta 1941. držao je veći broj javnih govora u gradovima širom NDH ili na radiju, u kojima je srpskom stanovništvu stavio do znanja da može ostati živjeti u NDH isključivo ukoliko se odrekne srpskog nacionalnog i pravoslavnog vjerskog identiteta. Na velikom zboru u Slavonskom Brodu 14. juna Budak je naglasio: “Ja to naglašujem ovdje za to, da razumijete, zašto mi imamo ne samo pravo, nego i dužnost tražiti od ovdašnjeg pravoslavnog življa, da taj živalj uvidi, što jest i da se prema tome snađe. Imamo zato pravo govoriti, ako je tko Srbin ima Srbiju, i to je njegova domovina.”³⁸ U govoru u Križevcima 6. jula Budak je izjavio: “Ja naglašujem ovo, jer je potrebno da se znade, da smo mi država dviju vjera, katoličke i islamske... Oni [Srbi] su vjeru spojili sa narodnošću i govorili su: Naše crkve i naši manastiri, to su naši kameni međaši... Međutim, ako Bog da, taj će njihov kamen međaš nestati iz hrvatske države jer se ne može međašiti po tuđim njivama.”³⁹ Na zboru u Vukovaru Srbe je nazvao “dotepencima”, odnosno pridošlicama koje su naselili Turci: “Oni [Srbi] su ujedinjeni samo s pravoslavnom crkvom, a mi nijesmo uspjeli da ih asimiliramo. Međutim, neka znaju da je naša lozinka: ili se pokloni ili se ukloni.”⁴⁰ Antisrpska intonacija u javnim govorima ministra Budaka ohrabivala je ekstremne nacionaliste. O tome svjedoči pismo koje je Budak dobio krajem maja 1941. nakon održanog govora u Varaždinu. Budakov pristalica naglašava da ga je najviše dojmio “onaj dio govora koji se odnosi na iseljenje Srba iz Države Hrvatske”. “Na ovom posljednjem Vam posebno čestitam jer ono što mi mali priželjkujemo, to eto jedan naš ministar javno govori da će se i učiniti. Da, dobro ste rekli, ovdje ne smije biti ljudskih sažaljevanja jer se radi o biti i ne biti sviju nas. Ako Srbe u našoj državi ostavimo u ovom broju u kojem su sada, onda tim sebi opet grob iskopavamo... Ja ih dobro poznajem jer sam

38 “Poglavnik je uvijek imao pravo, on će urediti ovu Državu”, istaknuo je Dogačnik Dr. Mile Budak na veličanstvenoj skupštini u Slavonskom Brodu kojoj je prisustvovalo 15.000 ljudi”, *Hrvatski narod, Glasilo Hrvatskog ustaškog pokreta*, III, 122, Zagreb, 16. 6. 1941, str. 16.

39 “Križevci: Vjera u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Tko neće djece, zločinac je”, *Katolički tjednik*, XVII (XX), 29, Sarajevo, 20. 7. 1941, str. 5.

40 Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, 1977, str. 163; Viktor Novak, n. d., str. 605.

rođen u Bosni, gdje smo s njima oduvijek vodili borbu na smrt i život, a i Vi ih sigurno poznajete jer i u Vašem kraju nijesu malobrojni. Stoga bi Vas molio sa svoje strane da se zbilja takav zakon i donese po kojem svi Srbi koji su došli u naše krajeve sa Turcima ili kasnije, imaju ili preći na katoličku vjeru ili ostaviti Državu Hrvatsku.”⁴¹

Stjepan Hefer, veliki župan Velike župe Baranja, 23. jula 1941, uoči otpočinjanja masovnijih prelazaka pravoslavnog stanovništva u rimokatoličku vjeru, iznio je sljedeće mišljenje: “Ja držim da bi se u ovo vrijeme baš putem katoličke crkve dalo mnogo toga riješiti, jer prijelazom na katoličku vjeru i daljim strogim katoličkim odgojom, naročito djece, bezuvjetno će se u velikom dijelu kod nas u kraćem vremenu znatno riješiti tzv. ‘srpsko nacionalno pitanje’.”⁴² Katolički župnik u Podravskoj Slatini Julije Bürger uputio je 16. jula 1941. molbu Državnom ravnateljstvu za ponovu u Zagrebu da se “od iseljavanja, ukoliko su određeni”, oslobode porodice petorice Srba iz Slatine. “Sve te obitelji poznam kroz 19 godina, otkako sam župnik i dekan u Podravskoj Slatini. Sudjelovao sam aktivno u političkoj borbi proti beogradskim režimima, te sigurno dovoljno poznajem političke prilike ovog mjesta i kraja. No kao svećenik moram reći da bi se navedenim obiteljima učinila nepravda da ih se prisilno iseli jer nisu radili proti Hrvatima nego su učitelji Avirović i Kosanović politički surađivali s Hrvatima. Sve su te obitelji podnijele molbe na prelaz na katoličku vjeru i već su u katoličkoj vjeri poučeni. Sigurno će postati lojalni građani naše Nezavisne Države Hrvatske, a njihova djeca dobri Hrvati i katolici.”⁴³ Kotarski predstojnik iz Virovitice konstatovao je početkom februara 1942. povodom masovnog prelaska na rimokatoličku vjeru u nekoliko sela u općini Pivnica: “U koliko ne baš sami prielaznici, ali smjelo tvrdim da će njihova djeca, pa i današnja mladež, za kratko vrijeme postati dobri Hrvati

41 HDA, 1011, Osobni arhivski fond Budak Mile, k. 1, Pismo Tomislava Lukića Mili Budaku, Dugo Selo, 27. 5. 1941.

42 HDA, 223, MUP NDH, k. 25, Veliki župan Velike župe Baranja Ministarstvu unutarnjih poslova, Predmet: Prelazi na katoličku vjeru, Osijek, 23. 7. 1941.

43 Milan Radanović, n. d., str. 81–82.

ti.”⁴⁴ Početkom 1942. vlasti NDH odlučile su ozvaničiti rezultete politike prisilne asimilacije. Predsjedništvo Vlade NDH 13. januara 1942. uputilo je dopis “svima odjelima, odsjecima i pododsjecima” Ministarstva unutarnjih poslova te “svima velikim župama” u kome se nalaže da se “grkoistočnjaci (Srbi) koji su prešli na rimokatoličku vjeru – smatraju Hrvatima, te se kao takvi imaju upisivati u službenom postupku”.⁴⁵

O tome kako je Rimokatolička crkva gledala na politiku prisilne asimilacije i nacionalne diskriminacije koju je sprovodila ustaška vlast u dijelovima NDH u kojima srpsko stanovništvo 1941. nije bilo izloženo onolikom intenzitetu terora kao u dijelovima države južno od Save, govori sljedeći primjer. U letku koji je u jesen 1941. širen na području Velike župe Baranja i Velike župe Vuka, a koji je štampala Biskupija đakovačka i srijemska, upućena je poruka “stanovnicima grčko-istočne vjere”: “Biskup đakovački primio je do sada u Svetu Katoličku Crkvu na hiljade građana, koji su od državnih vlasti dobili svjedodžbu čestitosti. Ugledajte se u ovu svoju braću, pak se prijavite što prije na prelaz na Katoličku Crkvu. Vi ćete kao katolici moći ostati u svojim domovima. Vi ćete nesmetano unapredivati svoje gospodarstvo i odgajati svoju omladinu za Boga i za državu Hrvatsku.”⁴⁶ Rimokatolička crkva je podržala politiku fašističkog režima koji je pravo građanstva i imovinsku sigurnost Srbima uslovljavao promjenom vjere i nacionalnog identiteta. Osim toga, Rimokatolička crkva je podržala fašistički režim koji je činio mnogo teže zločine od politike prisilne asimilacije. Na ovom mjestu treba napomenuti da Rimokatolička crkva nije uzela u zaštitu svoju “novu pastvu”, odnosno pokatoličeno srpsko stanovništvo, na području koje je prethodno bilo masovno zahvaćeno pokatoličavanjem, u proljeće, ljeto i jesen 1942. kada su ustaške vlasti spro-

44 HDA, 223, MUP NDH, k. 111, Izvještaj kotarskog predstojnika iz Virovitice Ministarstvu unutarnjih poslova, 4. 2. 1942.

45 HDA, 223, MUP NDH, k. 45, Glavno tajništvo Predsjedništva Vlade NDH Ministarstvu unutarnjih poslova, Predmet: Srbi prelaznici na rimokatoličku vjeru – upisivanje narodnosti, Zagreb, 13. 1. 1942.

46 *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb, 1946, str. 55; Динко Давидов, “Ђаковачки бискуп Антун Акшамовић и Срби”, *Зборник о Србима у Хрватској*, 2, Београд, 1991, стр. 319.

vele masovnu internaciju Srba. Isto tako, Rimokatolička crkva nije uzela u zaštitu Rome rimokatolike koji su gotovo svi masovno internirani u logor Jasenovac u ljeto 1942, gdje su skoro svi pobijeni – zajedno s većinom pravoslavnih Roma koji su živjeli u NDH.⁴⁷ Politika pokatoličavanja i kroatizacije u sjevernim dijelovima NDH nije se odnosila na pravoslavne Rome, odnosno na skoro polovinu ukupne romske populacije u NDH bez Bosne i Hercegovine. Rasistička politika ustaškog režima nije podrazumijevala nacionalnu asimilaciju takozvanih rasno inferiornih naroda. Pokatoličavanje nije spasilo ni živote većine pokatoličenih Jevreja u NDH, uprkos tome što nisu živjeli na području zahvaćenom ustankom. Uostalom, ni većina Roma koji su ubijeni u logoru Jasenovac nije živjela na područjima zahvaćenim ustankom.

Glavni protagonisti politike pokatoličavanja na području Velike župe Baranja

Pokatoličavanje Srba u NDH predstavlja organizovani poduhvat centralnih i lokalnih ustaških vlasti te Rimokatoličke crkve. Područje Velike župe Baranja predstavlja najtipičnije ogledno polje toga poduhvata. Postoji nekoliko razloga zašto je to tako. Prvo, na području Velike župe Baranja sprovedeno je najmasovnije pokatoličavanje u NDH, u odnosu na broj i procenat pokatoličenih Srba u svim ostalim velikim župama. Drugo, nijedan

47 Uoči otpočinjanja kolektivnih i masovnih internacija slavonskih i srijemskih Roma u logor Jasenovac te uoči finala Holokausta u Slavoniji, u službenom glasilu Biskupije dakovačke i srijemske objavljen je tekst u kome se rimokatoličkom sveštenstvu nalaže obaveza poštivanja rasnih zakona: "Među mnogobrojnim zakonima i naredbama koji su izdani u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, imade za svećeničko uređivanje kancelarijsko osobitoga značaja naredba o arijsstvu. Danas je časna dužnost svakog građanina da dokaže svoje arijsko podrijetlo". "Rasna pripadnost", *Glasnik Biskupije bosanske i srijemske*, LXX, 7, Đakovo, 15. 4. 1942, str. 52. Nije poznat nijedan dokument u kome rimokatoličko sveštenstvo uzima u zaštitu internirane Rome rimokatolike ili protestuje protiv internacije rimokatoličkih Roma. Ukoliko takav dokument postoji, dosad nije objavljen. U svakom slučaju, ukoliko je bilo intervencija rimokatoličkih sveštenika protiv internacije njihove pastve romske nacionalnosti, takvih primjera bilo je vrlo malo, što je vrlo indikativno.

veliki župan odnosno nijedna politička ličnost ustaškog režima nije bila involvirana u sprovođenje politike pokatoličavanja u onoj mjeri u kojoj je bio veliki župan Stjepan Hefer. Treće, nijedan visoki prelat Rimokatoličke crkve u NDH nije pokazao toliko entuzijazma kada je riječ o politici pokatoličavanja, koliko je pokazao đakovački biskup Antun Akšamović. Četvrto, nigdje nije bilo angažovano toliko misionara na pokatoličavanju pravoslavnog stanovništva kao na području Velike župe Baranja.

Jedan dokument crkvenog porijekla, iz prve polovine oktobra 1941, pojašnjava navedenu spregu državnih vlasti i crkvene organizacije u pogledu pokatoličavanja Srba na području Velike župe Baranja, na primjeru srpskog sela Budimci, kotar Našice, koje predstavlja prvo većinski srpsko naselje na području Velike župe Baranja, ali i u Slavoniji, čije srpsko stanovništvo je kolektivno prešlo na rimokatoličku vjeru. Kolektivno pokatoličavanje stanovnika Budimaca sprovedeno je 14. septembra 1941. Antun Akšamović, biskup đakovački i srijemski, u pismu Predsjedništvu Vlade NDH, povodom pokatoličavanja mještana Budimaca, navodi:

“Masovni prelaz cijeloga sela Budimci, u kojem stanuju žitelji grčko-istočne vjere, a koji su prešli svi osim nekoliko isključenih fanatika Srba na katoličku vjeru, obavljen je na vrlo svečani način. Veliki Župan Velike Župe Baranja g. dr Stjepan Hefer velike napore ulaže da stanovništvo grčko-istočne vjere u Velikoj Župi Baranja odgojnim sredstvima bude duhovno zbliženo Hrvatima katolicima. Stoga budno pazi na izdavanje svjedodžba čestitosti pojedinim obiteljima svakoga sela. Tako je bilo i u slučaju vjerozakonskoga prelaza u Budimcima. G. Veliki Župan za svoj rad primio je instrukcije u Predsjedništvu Hrvatske Vlade i prema dobivenim instrukcijama je u svemu izvolio uredovati. Potpisani Biskup đakovački je prije vjerozakonskog prelaza u Budimcima posjetio g. Velikog Župana i o svemu smo se sporazumjeli glede crkvene svečanosti prigodom zajedničkoga vjerozakonskoga prelaza sela Budimci. Pri toj svečanosti upriličene su i nacionalne hrvatske manifestacije. Klikalo se kako od prelaznika u Budimcima tako i od velikoga broja Hrvata katolika iz okolnih sela, koji su onamo došli na svečanost. Tako se može reći da je ova svečanost bila katolička i hrvatska. Svi su govornici naglasili da se Budimci vraćaju u sv. Katoličku crkvu koju priznaju vjerskom zajednicom svojih otaca. Dakle, da

su nekad prisilno iz Kat. Crkve izašli i sada se vraćaju. Pošto je Kat. Crkva vjerska zajednica svih Hrvata kroz vjekove bila, ovim Budimčani javno manifestiraju svoju hrvatsku pripadnost. To treba da i svakolika javnost među stanovništvom grčko-istočne vjere znade i da slijedi ovaj čestiti primjer Budimaca... Odmah iza toga posjetio me je iz Zagreba ugledan gospodin pri Predsjedništvu Vlade... Dobivši sugestije od ovoga gospodina ja sam sproveo i svečanu promičbu u drugim selima, gdje žive žitelji grčko-istočne vjere, da se dobrovoljno prijave za vjerozakonski prelaz u Kat. Crkvu. Mogu reći da je akcija uspjela. U sljedeću nedjelju će biti svečani vjerozakonski prelaz u Čepinu, rodnom mjestu našega g. Velikoga Župana, koji će sam lično prisustvovati ovoj svečanosti. Isti dan je svečani prelaz u Tenju kraj Osijeka oko 2.500 stanovnika. Dozvolom Hrvatske Vlade pozvani su misionari iz raznih samostana koji pripremaju prelaznike za vjerozakonski prelaz u Kat. Crkvu sistematičnom poukom u vjeronauku. Sada će slijediti daljni masovni prelazi u kotaru osječkom i kotaru đakovačkom. Sve se preduzima u sporazumu između g. Velikog Župana i Biskupa đakovačkog, dakako sve u suglasnosti sa smjernicama koje smo primili od Hrvatske Vlade u Zagrebu.”⁴⁸

Biskup Akšamović je morao znati što se dogodilo s “nekoliko isključenih fanatika”, mještana Budimaca, koji su odbili preći na rimokatoličku vjeru, odnosno morao je znati da su oni uhapšeni i internirani. Osim toga, teško je povjerovati da biskup nije bio obaviješten što se prethodno dogodilo s mještanima Poganovaca. U pismu biskupa Akšamovića jasno je istaknuta ključna uloga velikog župana Hefera u sprovođenju politike pokatoličavanja na području velike župe Baranja, kao i činjenica da je Hefer postupao po nalogima centralnih vlasti u Zagrebu. Isto tako, Akšamović ne krije vlastitu ulogu u pripremama za pokatoličavanjem Budimčana. Može se pretpostaviti da se Akšamovićeva posjeta Heferu uoči pokatoličavanja mještana Budimaca nije samo odnosila na taj događaj, kome Akšamović nije prisustvovao, već i na naredne slične događaje. Uostalom, biskup navodi da su mu poznati planovi o pokatoličavanju Srba u Čepinu i Tenji.

U narednoj fazi pokatoličavanja na području velike župe, inicijativa je prepuštena lokalnim vlastima i administratorima lokalnih rimokatoličkih župa. O tome svjedoče upute Biskupskog ordinarijata Đakovo upućene Rimokatoličkom župnom uredu Vukovar: "Skupni prelazi vrše se na temelju odluke nadležne kotarske oblasti koja običaje prikupiti od područnih općinskih uprava veliki broj prelaznika, više puta cijelo selo, pak sve te osobe popiše u jednom iskazu i za sve izdade jednu odluku kojom se daje dozvola prelaza i svjedodžba čestitosti."⁴⁹ Istraživanja historičara Filipa Škiljana potvrđuju istovjetnu praksu na području Zagrebačke nadbiskupije.

Involviranost lokalnih i centralnih ustaških vlasti u pokatoličavanje potvrđuje prepiska velikog župana Stjepana Hefera i Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, odnosno prepiska između Hefera i fra Radoslava Glavaša, pročelnika Vjerskog odsjeka Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja. U jednom dopisu fra Glavašu Hefer navodi da su franjevci koji su vršili pokatoličavanje na području Velike župe Baranja bili namireni od novca koji je Velika župa Baranja "u tu svrhu" dobila od Ravnateljstva za javni red i sigurnost kao i od Vjerskog odsjeka Ravnateljstva za ponovu. Uslijed pomanjkanja novčanih sredstava Hefer je od fra Glavaša, odnosno od Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, tražio nova materijalna sredstva za namirivanje franjevačkih misionara.⁵⁰

Osječki advokat Stjepan Hefer (1897, Čepin) bio je jedan od najagilnijih političkih aktivista HSS u međuratnom razdoblju u istočnoj Slavoniji i poslanik te stranke u skupštini Kraljevine Jugoslavije za kotar Valpovo. Nije jasno kako se 1941. politički opredijelio za pripadnost ustaškom pokretu budući da nema dovoljno podataka o njegovoj bliskosti s

49 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301681, Dosije Alojzija Stepinca, 65.88., str. 673, Biskupski ordinarijat Đakovo Rimokatoličkom župnom uredu Vukovar, Đakovo, 29. 12. 1941.

50 HDA, 218, MPB NDH, k. 32, 2600, Pismo velikog župana Velike župe Baranja Stjepana Hefera Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, Predmet: Prielaz grkoistočnjaka na rkt. vjeru, Osijek, 17. 3. 1942.; Daniela Simon, "The Task of the century": Local dimensions of the policy of forced conversion in the Independent State of Croatia (1941–1942)", *Local dimensions of the Second World War in Southeastern Europe*, (ed. X. Bougarel, H. Grandits, M. Vulesica), London – New York, 2019, str. 59.

ustaškom organizacijom u prethodnom razdoblju.⁵¹ Poglavnik Pavelić imenovao je “na prijedlog ministra unutarnjih poslova ustašu dra Stjepana Hefera” za velikog župana Velike župe Baranja 3. juna 1941.⁵² Jedna od glavnih aktivnosti kojoj se Hefer posvetio u prvih godinu dana na dužnosti velikog župana ticala se organizovanja pokatoličavanja srpskog stanovništva. Savremenici ističu da je Hefer s “naročitom ambicijom provodio poslove oko prelaženja pravoslavaca na rimokatoličku vjeru”. “Notorno je bilo u Osijeku da je dr Hefer aktivno kumovao kod prisilnog pokrštavanja pravoslavaca, te je kružila krilatica – ‘Stjepan krstitelj’.”⁵³ Kao najviši politički autoritet u tom dijelu NDH, Hefer je prisustvovao pokatoličavanju mještana Budimaca, Čepina, Dalja, Čepinskih Martinaca, Kućanaca, Suhe Mlake, Voćina, Slatinskog Drenovca... Hefer je 18. novembra 1941. predvodio “izaslanstvo prelaznika s grčko-istočne vjere iz Velike župe Baranja” na audijenciji kod Ante Pavelića. U ime “izaslanstva” Paveliću se obratio seljak Mladen Radojčić iz Budimaca koji je, između ostalog, rekao: “Poglavniče! Ovaj svečani čin, ovi prelazi na rimokatoličku vjeru, nisu došli ni pod čijim pritiskom, ni pod čijim prijetnjama, ni pod čijim nagovaranjem, niti su posljedica novih prilika.”⁵⁴ Svi prisutni na toj audijenciji znali su da su sve tvrdnje izgovorene tom prilikom bile lažne, naročito citirane tvrdnje o spontanom, iskrenom i dragovoljnom napuštanju pravoslavne

51 Željko Klemen, advokat iz Osijeka, tvrdio je 1945. da je Hefer uoči rata preko Matije Kovačića, urednika osječkog *Hrvatskog lista*, čiji je Hefer bio suvlasnik, “bio povezan sa predstavnicima ustaškog pokreta u Zagrebu.” Arhiv Jugoslavije (AJ), 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (DKRZ), k. 285, str. 515, Gradska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (GKRZ) Osijek: Zapisnik o saslušanju Klemen dr. Željka, Osijek, 18. 12. 1945. Heferov zemljak i porodični kum iz Čepina te kasniji politički protivnik u emigraciji, Ivan Stier, tvrdio je poslije rata da je on kao tada najznačajnija figura u ustaškom pokretu u Osijeku najzaslužniji za Heferovo imenovanje za velikog župana. Ivan Štir, *Otvoreno pismo Dru Stjepanu Heffer[u]*, Buenos Aires, 1966, str. 3–6, 14.

52 HDA, 223, MUP NDH, dos. br. 4973, Hefer Stjepan: Odredba o imenovanju Stjepana Hefera za velikog župana Velike župe Baranja, Zagreb, 3. 6. 1941.

53 AJ, 110, DKRZ, k. 285, str. 518, GKRZ Osijek: Zapisnik o saslušanju Vjekoslava Babića, Osijek, 19. 12. 1945; AJ, DKRZ, f. 285, d. 519: GKRZ Osijek: Zapisnik o saslušanju Veljka Kukića, Osijek, 19. 12. 1945.

54 HDA, 223, MUP NDH, dos. br. 4973, Hefer Stjepan: Letak “Poglavnik je primio izaslanstvo prelaznika iz župe Baranja”, [1941.]

vjere. Hefer je svakako morao imati političke koristi od vođenja delegacije “prelaznika” u Zagreb. Na dužnosti velikog župana ostao je do oktobra 1943. kada je na vlastiti zahtjev razriješen i postavljen na čelo Ministarstva seljačkog gospodarstva i prehrane. Razlozi za Heferov odlazak s dužnosti nisu posve jasni. Može se pretpostaviti da je prethodno izgubio vjeru u svrsishodnost represivne politike u cilju gušenja ustaničkog pokreta u Slavoniji, kojoj je 1942. odano služio, te da je došao u sukob s upravnikom Župske redarstvene oblasti u Osijeku, Miroslavom Fulanovićem.⁵⁵ Krajem 1944. promovisan je u čin pričuvnog intendantskog dopukovnika. Na dužnosti ministra u Zagrebu ostao je sve do evakuacije uoči oslobođenja grada. Emigrirao je najprije u Italiju, a potom u Argentinu. Pavelić ga je 1959. odredio za svog opunomoćenog nasljednika. Nakon Pavelićeve smrti Hefer se do kraja života nalazio na čelu Hrvatskog oslobodilačkog pokreta, glavne ustaške političke organizacije u emigraciji. Takav izbor naišao je na neprihvatanje najekstremnije struje ustaške emigracije s Vjekoslavom Luburićem na čelu. Umro je u Buenos Airesu 1973.⁵⁶ Stjepan Hefer je najodgovornija politička figura odgovorna za zločine ustaškog režima nad Jevrejima, Romima i Srbima na području Velike župe Baranja. Izvori ukazuju na njegovu involviranost u masovni zločin nad srpskim civilima iz Kometnika i Dobrića koji se 13–14. januara 1942. odigrao u Kometniku i Voćinu, kada su ubijene 223 osobe. Bio je to dotad najmasovniji zločin nad slavonskim Srbima u jednom danu od početka rata. Isto tako, izvori potvrđuju Heferovu političku odgovornost za stradanje Jevreja i Roma u slavonskoj Podravini maja i juna 1942, kada su svi pripadnici ta dva naroda s tog područja internirani u privremene logore, nakon čega su Romi odvedeni u logor Jasenovac, a Jevreji predati njemačkim organima. Iako ne postoje dokazi o direktnoj Heferovoj involviranosti u donošenju odluke o masovnoj internaciji srpskih civila s područja općina Voćin i Pivnica u

55 HDA, 223, MUP NDH, dos. br. 4973, Hefer Stjepan: Pismo velikog župana Stjepana Hefera ministru unutarnjih poslova Andriji Artukoviću, Osijek, 5. 8. 1943; HDA, 223, MUP NDH, dos. br. 4973, Hefer Stjepan: Pismo velikog župana Stjepana Hefera ministru unutarnjih poslova Andriji Artukoviću, Osijek, 2. 9. 1943.

56 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301034, Dosije Stjepana Hefera; Ivan Štir, n. d., str. 3–18; Vladimir Geiger, “Hefer Stjepan”, *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.–1945.*, (ur. Zdravko Dizdar i dr.), Zagreb, 1997, str. 153–154.

prvoj polovini septembra 1942, njegov boravak na području zahvaćenom internacijom u vrijeme sprovođenja internacije – vrlo je indikativan. Uostalom, Hefer je odgovoran što nije iskoristio svoj politički autoritet kako bi spriječio internaciju civila, napose žena i djece, s područja koje je bilo u njegovoj nadležnosti, u danima kada je boravio na području zahvaćenom internacijom.⁵⁷

Antun Akšamović (1875, Garčin kod Slavonskog Broda), postavljen je za biskupa sa sjedištem u Đakovu 1920, nedugo nakon stvaranja jugoslovenske države. Vjeruje se da je njegovo postavljanje bilo rezultat političke volje režima u Beogradu. Akšamović je najizrazitiji primjer “političkog kameleona”, kako ga je nazvao historičar Viktor Novak,⁵⁸ među visokim prelatima Rimokatoličke crkve u Hrvatskoj u prošlom vijeku. Politička policija jugoslovenskog komunističkog režima, sa kim je Akšamović lojalno sarađivao, ovako je okarakterisala biskupa kao javnu ličnost u međuratnom razdoblju: “Kao mladi svećenik bio je aktivan starčevićanac i kao takav aktivno [je] obilazio sela vršeći agitaciju za tu svoju ideju. Kasnije je izmijenio stav i prišao tada vladajućem režimu, te uz pomoć bivšeg kralja Aleksandra 1920. imenovan [je] za biskupa. Za vrijeme bivše Jugoslavije isticao se je u duhu jugoslavenstva i održavao prisne veze sa vladajućim režimima... Primao je mnoge posjete kako od političkih, tako i od vojničkih vodećih ličnosti, a sam je bio čest gost istih i kraljevskog dvora. Za podmirenje tih troškova utrošeni su milijuni, zašto je rasprodao velike komplekse šuma, vlasništva biskupije.”⁵⁹ Rimokatolički sveštenik, predavač u Đakovačkoj bogosloviji, Đuka Marić, bio je dobar poznavalac ličnosti

57 Milan Radanović, n. d., str. 166–171, 218–219, 232–233, 274.

58 Viktor Novak, n. d., str. 811. U historiografiji je primjećena zanimljiva činjenica vezana za poslijeratni društveni položaj biskupa Akšamovića. Naime, uprkos tome što je Akšamović važio za najlojalnijeg biskupa Rimokatoličke crkve u Hrvatskoj, komunističke vlasti su dozvolile da njegovo ime mnogo puta bude pomenuto u vrlo negativnom kontekstu u knjizi Viktora Novaka. Sladana Josipović Batorek, “Biskup Antun Akšamović pod istragom komunističkih vlasti”, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 13, Đakovo, 2017, str. 280–281.

59 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301455, Dosije Antuna Akšamovića: Rudi Franečić, kapetan UDB-e, Karakteristika za biskupa Antuna Akšamovića, Đakovo, 15. 7. 1952.

biskupa Akšamovića koju je opisivao u pomalo sarkastičnim tonovima: “Kada je sjeo na stolicu biskupa Strossmayera, mislio je da mora biti u svemu i njegov nasljednik. I to je – izgleda – na svoj način shvaćeno nastojao provoditi. Sada je postao Jugoslaven na taj način, da je vjerno slijedio sve promjene vlada, kojih je u staroj Jugoslaviji bili podosta. On je bio uz svaku novu vladu. Često je putovao u Beograd i obilazio razne ministre. A narod je stvorio famu, da se ondje s njima karta i da je već prokartao milijun. On je revno posjećivao Beograd, a i odande su posjećivali njega u Đakovu. Poznat je kao veliki gostoprimalac, a đakovačka biskupija onda kao vrlo dobro stojeća. Često su bili u dvoru ručkovi ili večere s beogradskim generalima ili drugim političkim ličnostima. I pilo se dobro vlastelinsko vino. I govorilo u duhu pok. velikog Jugoslavena biskupa Strossmayera. Čak je i oponašao beogradski način govora... Godine 1935. je dakako glasovao za Jeftića. Time je opet odbio vrlo mnogo ljudi od sebe. No on je načelno uvijek za vladu, pa bilo to ne znam kakva i ne znam koja po redu. Glavno je da ima sada momentano vlast u rukama. Dakako da je i 1934. prilikom smrti kralja Aleksandra, plakao u vlaku, koji je vozio njegovo tijelo od Broda do Vrpolja i da je izdao žalobnu okružnicu na svećenstvo za molitve za upokoj njegove velike duše. I toplo je dakako pozdravio novoga nepunoljetnog kralja Petra II... Za izbora 1938. godine, kada je sav hrvatski narod glasovao drugačije, on i tada glasuje za [Milana] Stojadinovića.”⁶⁰ Objavljeni izvori ne pružaju podatke o Akšamovićevoj povezanosti s ilegalnim ustaškim pokretom niti o njegovoj sklonosti prema fašističkim idejama u godinama koje prethode okupaciji Jugoslavije i stvaranju NDH. Prilikom pokušaja pripadnika neformalne ustaške organizacije da u Đakovu 11. aprila 1941. razoružaju dijelove 2. armije Vojske Kraljevine Jugoslavije (VKJ) u povlačenju prema Bosni, pripadnici VKJ pružili su otpor i došlo je do oružanog

⁶⁰ HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301455, Dosije Antuna Akšamovića: Izjava Duke Marića, 1. 2. 1946; Slađana Josipović Batorek, “Biskup Antun Akšamović pod istragom komunističkih vlasti”, str. 286, 288. Biskup Akšamović je 15. 10. 1934. u Slavonskom Brodu “na kolenima dočekao voz” kojim je prevoženo tijelo ubijenog kralja Aleksandra Karađorđevića. “Biskup Akšamović kleči. Sav narod kleči, plače, jeca, guši se u suzama... Biskup jeca.” *Време*, XIV, 4587, Београд, 16. 10. 1934, стр. 5, 11. Biskup Akšamović je 20. 9. 1940. primio u posjetu prestolonasljednika Petra II Karađorđevića. *Време*, XX, 6704, Београд, 23. 9. 1940, стр. 5.

sukoba. Pripadnici VKJ su iz topa tom prilikom namjerno gađali đakovačku katedralu koja je bila pogođena na dva mjesta.⁶¹ Toga dana Rimokatolička crkva proslavljala je Veliki petak. Biskup i njegovi saradnici su 18. aprila “položili prisegu slobodnoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i suverenom Poglavniku, vodi Hrvatskog Naroda dru A. Paveliću”.⁶² Četiri dana nakon toga, biskup i njegovi saradnici uputili su pismo podrške Anti Paveliću. “Biskup i svećenstvo starodrevne Biskupije đakovačke... idući svijetlim stazama prošlosti, u svetom zanosu moli himnu zahvale Bogu Svemogućemu na divnom daru u Svetoj Godini Hrvatskog Naroda: Uskrsnuće Nezavisne Države Hrvatske. Na ruke velikog Sina Hrvatskog Naroda, Heroja naše krvi, Oslobođioca i Tvorca slobodne Države Hrvatske, Suverena i Poglavnika Dr. Ante Pavelića.”⁶³ Nije nerealno zaključiti da se biskup promptnim iskazivanjem lojalnosti ustaškom režimu nastojao politički iskupiti zbog bliskosti s monarhističkim vlastima. “Čini mi se, da ga je mnogo smetalo, što nije mogao steći puno povjerenje ustaških vlasti. Čuo sam, da ga je [Aleksander] Seitz napao u govoru pred katedralom. Međutim njega to nije smetalo, da traži veze drugim putem. Uspostavio je veze s drom Heferom. Logornik u Đakovu bio je njegov činovnik u vlastelinstvu ing. [Ivan] Asančaić, poslije i veliki župan u Osijeku.”⁶⁴ Čini se da upravo u nastojanju za sticanjem povjerenja novih vlasti treba tražiti glavni motiv za Akšamovićevu izraženu aktivnost u pokatoličavanju Srba u srednjoj i istočnoj Slavoniji. “Znam, da je svećenike upravo silio, da moraju ići misionariti u pravoslavna sela i slao ih često uz samu opasnost po život. I sve je urgirao, da se što bržim tempom obavi.”⁶⁵ Đuka Marić je nakon rata pred ju-

61 “Četiri žrtve oslobođenja u Đakovu”, *Hrvatski list*, XXII, 108 (7168), Osijek, 19. 4. 1941, str. 5; “Žrtve za slobodu Domovine u Đakovu”, *Hrvatska obrana*, XXII, 14, Đakovo, 27. 4. 1941, str. 14.

62 “Prisega Biskupa i svećenstva”, *Hrvatska obrana*, XXII, 14, Đakovo, 27. 4. 1941, str. 3.

63 “Poklonstvena adresa biskupske konzistorije”, *Glasnik Biskupije bosanske i srijemske*, LXIX, 7–8, Đakovo, 15–30. 4. 1941, str. 80.

64 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301455, Dosije Antuna Akšamovića: Izjava Đuke Marića, 1. 2. 1946; Sladana Josipović Batorek, “Biskup Antun Akšamović pod istragom komunističkih vlasti”, str. 290.

65 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301455, Dosije Antuna Akšamovića: Izjava Đuke Marića, 1. 2. 1946; Sladana Josipović Batorek, “Biskup Antun Akšamović pod istragom komunističkih vlasti”, str. 290.

goslovenskim organima izjavio kako je od strane biskupa Akšamovića bio prisiljen da učestvuje u pokatoličavanju Srba iz Paučja i Čenkova kod Đakova: "Negdje polovicom mjeseca oktobra 1941. primio sam jednostavno dekret od Biskupa da imamo toga i toga dana ići u gore spomenuta mjesta s tom posebnom misijom. Ja sam pošao Biskupu i na lijep način molio da me riješi te službe jer ja nikako ne želim ići onamo u tom poslu. Kad me on nagovorom htio predobiti, onda sam mu izložio svoje gledanje na čitavu stvar: da ja kao student Papinskog istočnog instituta ne odobravam takav način obavljanja prijelaza i da se moja savjest buni protiv takvih djela. On je na to nastupio sa svojom biskupskom vlasti i zaprijetio mi da će me udariti crkvenom kaznom radi neposlušnosti svome biskupu ako ne budem izvršio njegov dekret."⁶⁶ Nije nevažno primjetiti da biskup Akšamović nije prisustvovao nijednom javnom i kolektivnom pokatoličavanju na teritoriji biskupije, za razliku od velikog župana Hefera, iako je bio vrlo aktivan u pripremama za pokatoličavanja. Biskup Akšamović je 1942, iz nepoznatih razloga, podnio ostavku Svetoj Stolicu. Ostavka je djelimično prihvaćena i Akšamović je imenovan apostolskim administratorom Đakovačke i srijemske biskupije.⁶⁷ Nije nerealno pretpostaviti da je ostavka bila u izvjesnoj relaciji sa eskalacijom terora ustaških vlasti prema Srbima i njihovoj internaciji u logore. "Moram istaći, da je svoje veze s njemačkim oficirima iskoristio za to, da se zauzme za naše ljude osumnjičene s partizanstva. I to je činio svaki puta zbilja neustrašivo. I uspio je izvući mnoge naše pojedince iz njemačkih ruku. Kadgod bi Đakovčani bili zatvoreni, dolazili su biskupu, da bi intervenirao za njih. I on je to uvijek najspremnije činio, uz mnogo vlastite neugodnosti i predbacivanja, da je i on partizanofil. No nije se obazirao na to."⁶⁸ Biskup Akšamović je u prvim godinama nakon rata bio "jedan od rijetkih biskupa koji je bio u dobrim odnosima i spreman

66 Viktor Novak, n. d., str. 696

67 Sladana Josipović Batorek, "Biskup Antun Akšamović pod istragom komunističkih vlasti", str. 276.

68 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301455, Dosije Antuna Akšamovića: Izjava Đuke Marića, 1. 2. 1946; Sladana Josipović Batorek, "Biskup Antun Akšamović pod istragom komunističkih vlasti", str. 291.

na suradnju s komunističkim režimom”.⁶⁹ U pismu najvišem organu jugoslovenske vlasti iz 1946, povodom pisanja jugoslovenske štampe o njegovoj negativnoj ulozi u sprovođenju politike pokatoličavanja, Akšamović je naveo neistinite tvrdnje o tome da pokatoličavanje nije podrazumijevalo nasilne metode: “Doista je... bio veliki broj masovnih i pojedinačnih prelaza Srba pravoslavaca u rkt. Crkvu na teritoriju naše Đakovačke biskupije. Ali iz toga nipošto ne slijedi da su prelazi bili nasiljem izazvani niti nasilno provadani... Odlično tvrdim da ti prelazi nisu ni u jednome slučaju od strane crkvenih vlasti nasilno izazvani, pogotovo nisu nasilno provadani.” Postupci fra Sidonija Scholza i ustaških vlasti nad stanovnicima Pogonovaca i Budimaca demantuju tvrdnje biskupa Akšamovića. U istom pismu Akšamović iznosi uvjerenje da je učinio nemalo kako bi olakšao položaj progonjenim Srbima:

“Povod i glavni razlog da sam ja svaku molbu Srba pravoslavne vjere na teritoriju Đakovačke biskupije za prelaz u katoličku Crkvu uvažio nije bio iz nekoga prozelitizma ili vjerskoga fanatizma, a još manje da se dodvorim tadanjem režimu Ante Pavelića, nego mi je jedina svrha bila ta da spasim brojne obitelji od iseljenja iz njihovih domova te da im spasim kuće od požara ili imovinu od konfiskacije. Kada sam saznao za krvoločno ubijanje mirnoga pučanstva pravoslavne vjere u drugim krajevima, sve sam preduzeo da se taj pokolj zaustavi u našim krajevima. Telefonski i telegrafično, a poslije i usmeno sam raspravljao sa tadanjim velikim županom Heferom u Osijeku... U tako strahovito teškom stanju narod je vapio za pomoć kod nas katoličkih svećenika i biskupa. To je razlog da sam sve preduzeo da se narod pravoslavne vjere i srpskoga imena zaštiti protiv koljača na način koji se je tada pokazivao jedino uspješan. Narod pravoslavne vjere je odlučio prijeći u rimokatoličku vjeru u nadi da će biti zaštićen. Ja sam ovaj pokret priopćio velikom županu Heferu u Osijeku. On mi je dao uvjerljivo obećanje da će svi ‘prelaznici’ biti od državne vlasti zaštićeni... Spasio sam

69 Sladana Josipović Batorek, “Biskup Antun Akšamović pod istragom komunističkih vlasti”, str. 277. Detaljnije o odnosu biskupa Akšamovića prema poslijeratnoj vlasti: Miroslav Akmađža, Margareta Matijević, “Odnos biskupa Antuna Akšamovića prema komunističkoj vlasti”, *Časopis za suvremenu povijest*, XXXVIII, 2, Zagreb, 2006, str. 433–455.

mnoga sela u Slavoniji protiv pokolja, spasio sam pravoslavne crkve protiv miniranja. Ja sam danas u duši svojoj radostan da sam spasio velebnu župnu crkvu u Dalju i tolike župne crkve u Slavoniji. Ja nijesam dao rušiti ikonostase, taj ponos pravoslavnih vjernika, nego sam ispred ikonostasa dao postaviti stol na kome je katolički svećenik služio katoličke obrede. Prema tome, nijesam pretvorio pravoslavne crkve u katoličke, kako to tvrdi 'Vijesnik', nego sam ih upotrebio za katoličku službu u onim mjestima gdje nije postojala nikakova katolička crkva. Kada su na teritoriju biskupije došli prvi razarači za pravoslavne crkve poslani od zloduha Kvaternika, ja sam telegrafično protestirao i tražio da se razarači opozovu."⁷⁰

Biskupove tvrdnje zahtijevaju potvrdu u drugim izvorima, iako se može pretpostaviti da se on zaista nije rukovodio isključivo prozelitističkim motivima kada je riječ o sprovođenju politike masovnog pokatoličavanja. Svakako da je u tome bilo i određene strepnje za sudbinu onih koji su samo zbog svoga porijekla bili izloženi progonu i teroru. Kada je riječ o njegovom protivljenju rušenju pravoslavnih crkava u Slavoniji, o tome postoje potvrde u izvorima, o čemu će biti riječi u narednom poglavlju. Tvrdnje sveštenika Đuke Marića potvrđuju da se biskup Akšamović u pojedinim momentima nije ustručavao da založi svoj autoritet kako bi pomogao onima koji su bili izložni teroru. S druge strane, biskupovu tvrdnju da "nije pretvorio pravoslavne crkve u katoličke" demantuju brojni izvori koji ukazuju da je u tom pogledu biskup slijedio politiku ustaških vlasti. Međutim, činjenica je da je pretvaranje pravoslavnih crkava u rimokatoličke hramove zaista spasilo te građevine od rušenja. Nažalost, u nekoliko takvih pravoslavnih crkava – demolirani su ili su uklonjeni ikonostasi, upravo od strane katoličkih sveštenika.⁷¹ Biskup Akšamović nije bio politički ekstremista niti vjerski fanatik. Njegovo nečasno ponašanje za vrije-

70 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301455, Dosije Antuna Akšamovića: Pismo biskupa Antuna Akšamovića Predsjedniku Vlade FNRJ, Đakovo, 27. 9. 1946.

71 Demoliranje ili uklanjanje ikonostasa u pravoslavnim crkvama koje su pretvorene u rimokatoličke crkve zabilježeno je u Bijelom Brdu, Koprivni, Dalju, Markušići, Borovu i Obradovcima. Милорад Л. Мишковић, "Рушење цркава и уништавање црквеног инвентара у Архиепископском намесништву осјечком", *Црква: Календар Српске православне патријаршије*, Београд, 1991, стр. 64–72.

me NDH bilo je uslovljeno njegovim nastojanjem da se opravda zbog podrške monarhističkom režimu te njegovim oportunističkim karakterom.⁷²

Ukoliko se analiziraju izvori o pokatoličavanju na području Velike župe Baranja dolazi se do zaključaka o nekolicini rimokatoličkih sveštenika koji su najagilnije i najintenzivnije učestvovali u pokatoličavanju lokalnih Srba. Među njima se naročito ističu trojica sveštenika koji su bili pripadnici ustaškog pokreta. Riječ je o fra Sidoniju Scholz iz Našica, fra Petru Berkoviću iz Drniša i župniku Josipu Astalošu iz Dalja. Scholz i Astaloš su se naročito isticali po netrpeljivosti prema SPC i po šovinizmu prema Srbima, dok za Berkovića postoje ozbiljne optužbe da je prije nego što je prešao u Slavoniju bio organizator zločina nad srpskim civilima u kotaru Drniš juna 1941. Nužno je napomenuti da njih trojica ne reprezentuju cjelokupan rimokatolički kler u Slavoniji već da predstavljaju najekstremnije primjere rimokatoličkih sveštenika koji su prihvatili fašističku ideologiju i postali nosioci antisrpske politike. Na osnovu njihovih primjera nije moguće stvoriti generalnu predstavu o ponašanju rimokatoličkog klera u Slavoniji tokom Drugog svjetskog rata, pogotovo jer su postojali suprotni primjeri. Pokušaji istorijske rehabilitacije fra Scholza i fra Berkovića u rimokatoličkoj historiografiji i publicistici te u laičkoj publicistici, u posljednjih dvije do tri decenije, dodatno opravdavaju rekonstrukciju njihove djelatnosti tokom Drugog svjetskog rata.

Fra Sidonije Scholz (1909, Virovitica), sabrat franjevačkog samostana u Našicama od 1935, bio je najangažovaniji misionar u srpskim selima u kotarevima Slatina i Našice krajem 1941. i početkom 1942. Scholz je predratni član ustaške organizacije u Našicama. “Suradio je s osječ-

72 Da pojedinci iz ustaškog režima nisu imali naročito povjerenje u biskupa Akšamovića, svjedoči zapis don Masuccia, tajnika opata Ramira Marconea legata Svete Stolice u Zagrebu, zabilježen 21. 9. 1941. nakon susreta s fra Dionizijem Juričevom, kapelanom poglavnika Pavelića i pročelnikom Vjerskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu: “[D]olazi Poglavnikov kapelan franjevački otac Dionizije Juričev i moli nas neka pišemo dakovačkom biskupu i zatražimo od njega da zaposli tri ili četiri franjevačka redovnika, koji idu tamo radi poučavanja u vjeronauku pravoslavaca koji žele prijeći na katolicizam. On se nepravедno žali na držanje biskupa koji po njegovom mišljenju ne podupire vladu s oduševljenjem.” Giuseppe Masucci, *Misija u Hrvatskoj 1941. – 1946.*, Madrid, 1967, str. 44.

kim ustašama, pa su u samostanu u Našicama za vrijeme bivše Jugoslavije ustaše polagale prisegu.”⁷³ Iz predratne ilegalne ustaške organizacije u Osijeku u proljeće 1941. izrasla je politička, represivna i vojna struktura Velike župe Baranja. Predratna ilegalna ustaška organizacija u Osijeku bila je jezgro najekstremnije ustaške grupacije u Slavoniji. Scholzovo prisustvo na javnim manifestacijama i skupovima na kojima je inaugurisana ustaška vlast u Našicama, moguće je pratiti od druge polovine aprila 1941, pri čemu je njegovo ime u štampi navođeno uz odrednicu: “franjevac i ustaša”.⁷⁴ Od svih katoličkih sveštenika koji su učestvovali u prekrštavanjima na području Velike župe Baranja 1941–1942, fra Scholz se najviše isticao po ucjenjivanju, prijetnjama i zastrašivanju srpskog stanovništva i ekstremnoj netoleranciji prema SPC. U pojedinim slučajevima njegove prijetnje su rezultirale represiranjem srpskog stanovništva. Prethodno je naveden primjer sela Poganovci čijih je preko 700 stanovnika krajem jula 1941. internirano u logor u Požegi zbog toga što su odbili Scholzov poziv na prekrštavanje. Sretenko Dragić, stanovnik Ceremošnjaka, tvrdio je 1942. u izbjeglištvu u Beogradu, da su mještani njegovog sela prijetnjama i upotrebom mjera terora bili prinuđeni da promijene vjeru. Mještani su u ljeto 1941. odbili prijedlog fra Scholza da pređu na rimokatoličku vjeru. Scholz je prema Dragićevim tvrdnjama bio najodgovorniji što su ustaše upali u selo 19. avgusta 1941. kako bi represirali mještane koji su odbijali promijeniti vjeru. Tom prilikom ubijena su dvojica muškaraca, a 18 seljana je uhapšeno i internirano u logor u Požegi. “Poslije toga su [5. oktobra] svi Srbi iz Ceremošnjaka prešli na rkt. vjeru. Srbi moraju ići redovito u rkt. crkvu jer ih na to sili pater Sidonije.” Nakon što su pristali da promijene vjeru, dio interniranih mještana pušten je iz logora.⁷⁵ Mještani Budimaca kod Našica takođe su svjedočili o prijetnjama fra Sidonija Scholza koje su

73 “Sprovod ustaše o. Sidonija Šolca”, *Hrvatski narod*, Glasilo Hrvatskog ustaškog pokreta, IV, 437, Zagreb, 30. 5. 1942, str. 2.

74 “Prisega pričuvnih časnika”, *Hrvatski list*, XXII, 118 (7178), Osijek, 29. 4. 1941, str. 19.

75 AS, G-2, KIP, k. 17, 227/1942, Izjava Sretenka Dragića iz Ceremošnjaka, Beograd, 20. 3. 1942. Sličnu izjavu o odgovornosti fra Scholza za stradanje mještana Ceremošnjaka dao je jedan stanovnik Tominovca, kotar Požega: AS, G-2, KIP, k. 1, Elaborat “Akcijska franjevac”, str. 13: Izjava Luke Milinkovića iz Tominovca, Beograd, 4. 6. 1942.

pratili njegove napore da mještani toga sela pređu na rimokatoličku vjeru: “Na pretnju katoličkog sveštenika fra Sidonija iz Našica mi meštani sela Budimaca nismo se odazvali.” Scholz je dolazio ponovo u Budimce, u pratnji naoružanih ustaša, kako bi uvjerio lokalne stanovnike da će završiti u logoru ukoliko odbiju da budu pokatoličeni. “Da bi pop Sidonije uspio u svojoj akciji u vezi sa pokrštavanjem prethodno je dao po ustašama uhapsiti 20 ljudi iz našeg sela Budimaca i susednog sela Poganovaca, kako bi zastrašio ostale meštane.” Stanovnici Budimaca su pristali da promijene vjeru tek kada su se Scholzove prijetnje dodatno radikalizovale, odnosno kada su ustaše pohapsili i internirali cjelokupno stanovništvo srpskog sela Poganovci jer su odbijali Scholzov nagovor.⁷⁶ Petar Kovačević, učitelja iz Obradovaca kod Orahovice, opisao je poslije rata u “Spomenici Osnovne škole u Obradovcima” kako je izgledalo prekrštavanje u tom selu: “Franjevac Sidonije Šolc iz Našica, sa revolverom ispod sveštiničkih haljina dolazio je da priprema vjernike za ovaj ‘svečani čin’.” Nakon pokrštavanja fra Scholz je “zahtijevao od novovjernika da sami demoliraju i ruše crkvu, ali ljudi se nisu micali, nije se niko odazvao pozivu te je sam pater Sidonije uzeo kramp i izvršio ‘svečano’ lupanje ikonostasa crkve.” Prekrštavanje u Obradovcima obavljeno je 27. oktobra 1941.⁷⁷ Novembra 1941. ustaše su uhapsili 15 stanovnika sela Suha Mlaka, kotar Slatina, jer su se protivili namjeri fra Scholza da izvrši pokatoličavanje Srba u tome selu. Pušteni su na slobodu onda kada su pristali da napuste pravoslavnu vjeru.⁷⁸ Fra Sidonija

76 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301681, Dosije Alojzija Stepinca, 17.2., Izjava mještana sela Budimci, 15. 2. 1946. (ekavica je korišćena u izvoru). Katolički list iz Đakova, *Hrvatska obnova*, objavio je navodne riječi fra Scholza izrečene nakon obreda u Budimcima: “Budimčani su kat. vjeru primili objeručke i nijesu od nikoga na to prisiljeni.” U članku iz koga potiče navedeni citat, navodi se sljedeće: “Duhovni otac ove nove župe je O. Sidonije Scholz, koji je kao delegat đakovačkoga biskupa Preuzv. gospodina dra Antuna Akšamovića obavio svečani prelaz. Otac Sidonije, franjevac iz Našica, je već pred mjesec dana dobio ovlaštenje da prouči prilike među žiteljima u Budimcima i da pokuša provesti narodnu ponovu u selu i okolici.” “Selo Budimci u cijelosti prešlo u katoličku Crkvu”, *Hrvatska obnova*, I (XXII), 19 (33), Đakovo, 21. 9. 1941, str. 4–5.

77 Nikola Kaloper, *Buđenje naroda*, Orahovica, 1991, str. 59.

78 *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944. Svedočanstva*, (pr. Vladimir Dedijer, Antun Miletić), Beograd, 1989, str. 208–209; Izjava Jove Radosavljevića iz Suhe Mlake, 14.

Scholza ubili su partizani 24. maja 1942, kada je putovao zaprežnim kolima iz Sapne, gdje je služio misu pokatoličenim mještanima, prema Velikoj Londžici, gdje je namjeravao isto učiniti.⁷⁹ “Na putu su ga dočekali komunisti i prije nego što se mogao mašiti za samokres ispod mantije, skinuli [su ga] s kola i odveli u šumu.”⁸⁰ Njegovoj sahrani u Virovitici prisustvovali su pojedini visoki ustaški predstavnici iz Osijeka, Našica i Virovitice. Taj događaj je u zvaničnom glasilu Velike župe Baranja prikazan kao “sahrana ustaškog borca”.⁸¹ Istog dana kada je Scholz ubijen, ustaše su upali u Sapnu, ubili dvojicu srpskih muškaraca i zapalili oko 20 kuća. “Ostalo žiteljstvo spasilo se je bjegstvom u šume i ne smije se vratiti u selo”, svjedočio je desetak dana nakon tog događaja Luka Milinković iz sela Tominovca.⁸² Veliki župan Velike župe Livac–Zapolje Stjepan Uroić tri dana nakon ubistva patera Scholza, u pismu poglavniku Paveliću, potvrdio je ubistvo dvojice mještana Sapne, pri čemu je istakao da su stanovnici tog sela bili mirni i lojalni: “I ovi su ljudi svi prešli na katoličku vjeru, radili su svoje poslove. Prema svim izvješćima koje sam mogao dobiti, bili su potpuno lojalni. Unatoč toga, ulovljeno je i u tim selima, prema vjestima koje sam dobio brzoglasno od ustaškog logora iz Požege, 40–60 ljudi, te su odvedeni u Lipik.” Internirani Srbi bili su stanovnici Sapne i Londžice.⁸³

1. 1943.

79 *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (Zbornik NOR-a)*, V/6, Beograd, 1954, dok. 61, str. 268: Izvještaj štaba 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, 27. 8. 1942; Đuro Mišašek, *Našička spomenica 1941.–1945.*, Našice, 1997, str. 85–88.

80 “Sprovod ustaše o. Sidonija Šolca”, *Hrvatski narod*, Glasilo Hrvatskog ustaškog pokreta, IV, 437, Zagreb, 30. 5. 1942, str. 2.

81 “Sahrana ustaškog borca oca Sidonija Šolca”, *Hrvatski list*, XXIII, 124, Osijek, 29. 5. 1942, str. 3.

82 AS, G-2, KIP, k. 1, Elaborat “Akcija franjevac”, str. 13: Izjava Luke Milinkovića iz Tominovca, Beograd, 4. 6. 1942.

83 HDA, 487, Ministarstvo Oružanih snaga NDH, k. 12, Pismo velikog župana Velike župe Livac–Zapolje Stjepana Uroića Poglavniku Anti Paveliću, Nova Gradiška, 27. 5. 1942.

Proustaški publicista Đuro Mišašek ne navodi istinu kada tvrdi da nije bilo odmazdi za ubistvo fra Scholza: “Nasuprot očekivanju šumskih zločinaca [partizana], unatoč velikom ogorčenju našičkih ustaša, nikakvih masovnih odmazdi prema srpskom pučanstvu nije bilo.” Autor fra Scholza naziva “dobrim čovjekom i svećenikom” te “mučenikom”, pri čemu namjerno ignoriše izvore o odgovornosti fra Scholza za

Fra Petar Berković (1898, Siverić kod Drniša) bio je župnik u Drnišu od 1928. do 1941. Prema Berkovićevim tvrdnjama, on je godinama uoči Drugog svjetskog rata bio uključen u ilegalnu ustašku organizaciju kao najpovjerljiviji čovjek te organizacije na području kotara Drniš.⁸⁴ Izvori potvrđuju Berkovićevu ključnu ulogu u rukovođenju ilegalnom ustaškom organizacijom u Drnišu uoči rata i jednako važnu ulogu u uspostavljanju ustaške vlasti u gradu i okolini. U prvim danima NDH Berković je učestvovao u razoružavanju vojnika i rezervista VKJ. Zapovjednici 12. dopunskog i 83. pješadijskog puka Jadranske divizije VKJ predali su svoje jedinice 11. aprila neformalnoj grupi ustaša pod Berkovićevim autoritetom.⁸⁵ Realno je pretpostaviti da je Berković dodatno zaoštrio antisrpski stav nakon što su srpski nacionalisti 12. aprila 1941. u njegovom rodnom selu ubili četiri žene.⁸⁶ Tih dana Berković je figurirao kao nezvanični ustaški politički lider na području kotara Drniš. Ta pozicija mu je potvrđena 21. aprila kada ga je Ministarstvo unutarnjih poslova NDH imenovalo za povjerenika kotara Knin sa sjedištem u Drnišu.⁸⁷ Nekoliko dana nakon toga, pod nedovoljno razjašnjenim okolnostima, Berkovića su uhapsile italijanske okupacione vlasti, nakon čega je zatočen.⁸⁸ Nije jasno koliko dugo je Berković bio zatočen. U zvaničnom aktu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina

stradanje onih koji nisu prihvatili da pređu na rimokatoličku vjeru. Đuro Mikašek, n. d., str. 85–88.

- 84 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301681, Dosije Alojzija Stepinca, 65.88., Ustaški tabor Drniš: Posvjedočenje za fra Petra Berkovića, 25. 7. 1941; *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb, 1946, str. 9, 43–44.
- 85 *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb, 1946, str. 43–44; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, I–II, Beograd, 1982, str. II/378, 393, 408.
- 86 Ante Čavka, *Grada za suvremenu povijest Drniške krajine 1941.–1994.*, Split, 1995, str. 20–22.
- 87 HDA, 223, MUP NDH, k. 287, 1934, Dekret ministra Andrije Artukovića o postavljanju fra Petra Berkovića za povjerenika kotara Knin, Zagreb, 21. 4. 1941.
- 88 Istoričar Veljko Đurić Mišina objavio je faksimil dopisa Ustaškog stana u Kninu Ministarstvu unutarnjih poslova u Zagrebu od 25. 4. 1941. u kome se navodi da su predstavnici Ustaškog stana u Kninu toga dana saznali da su Italijani uhapsili Berkovića i sproveli ga u Zadar. Вељко Ђурић Мишина, “Петар фра Берковић и Вјекослав фра Шимић, припадници усташке организације”, *Годишњак за истраживање геноцида*, 10, Београд, 2018, стр. 159–165.

okupatora i njihovih pomagača (ZKRZ) iz 1947. navodi se da je Berković u zatočenju u Zadru boravio “par dana”. Takođe, nije jasno da li je to jedino Berkovićevo zatočenje s obzirom da su Italijani Berkovića najvjerojatnije hapsili još jednom, vjerovatno krajem juna 1941. Prema podacima iz literature, Berković je u zatočenju u Zadru boravio 40 dana.⁸⁹ Međutim, podatak o boravku u zatvoru od navodno 40 dana nije potkrijepljen u objavljenim arhivskim izvorima niti u arhivskim izvorima korišćenim u historiografiji. Osim toga, u literaturi u kojoj se navodi četrdesetodnevno Berkovićevo zatočenje ne navodi se datum kada je uhapšen, čak ni približno razdoblje, što dovodi do konfuzije. Podatak o dužini boravka u Zadru važan je zbog potencijalnog učešća fra Berkovića u organizovanju zločina nad Srbima u kotaru Drniš koji su započeli početkom juna 1941. i trajali do kraja toga mjeseca. U svakom slučaju, Berković se prvih dana juna mogao vratiti u Drniš čak i da je u Zadru zadržan 40 dana. Međutim, prema tvrdnjama Nikole Adžije iz Drniša, fra Petar Berković je oko 22. maja 1941. otputovao za Zagreb kako bi intervenisao kod najviših ustaških vlasti u pogledu definisanja političke vlasti u Drnišu, s obzirom na to da je italijanska okupaciona vojska imala ambiciju da uspostavi vlast u tom gradu. Berković se iz Zagreba navodno vratio s “dekretom da je imenovan ustaškim povjerenikom za cijeli taj kraj”, čime je “imao preuzeti civilnu vlast”. To je rezultiralo da su “Talijani predali općinu ustašama”.⁹⁰ Nakon definitivnog uspostavljanja ustaške vlasti u kotaru Drniš poslije Berkovićevog povratka iz Zagreba, ustaše su početkom juna započeli hapšenje lokalnih Srba. Do sredine juna uhapsili su pedesetak srpskih muškaraca,

89 Ante Čavka, n. d., str. 27, 32–33; Petar Bezina, *Franjevci provincije Presvetog Otkupitelja žrtve rata 1942. –1948.*, Split, 1995, str. 148–149; Mate Rupić, “Berković Petar”, *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.–1945.*, (ur. Zdravko Dizdarević i dr.), Zagreb, 1997, str. 35. Fra Ante Čavka citira pomalo konfuzni memoarski zapis fra Gabrijela Tomića iz Siverića, Berkovićevog rodnog sela, iz koga se može razabrati da su Italijani uhapsili fra Berkovića nakon 28. 6. 1941, te “odveli u zatvor u Zadru i tu ga držali 40 dana”. Fra Bezina i Mate Rupić prenose podatak o dužini zatočenja fra Berkovića iz knjige fra Čavke, u kojoj nije na valjan način predstavljena hronologija događaja, zbog čega fra Bezina i Mate Rupić nisu naveli približan datum Berkovićevog hapšenja.

90 HDA, 306, ZKRZ, k. 514, Zh 41167–41212, Zapisnik sastavljen pred komisijom za prikupljanje podataka i dokaza za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Drnišu: Izjava Nikole Adžije iz Drniša, 3. 7. 1945.

stanovnika kotara Drniš, od čega su od 12. do 21. juna ubili 43 uhapšenika. Među ubijenima bila su trojica pravoslavnih sveštenika. Prema zaključcima ZKRZ, Berković je nesumnjivo bio involviran u planiranje zločina. Štaviše, dokumenti ZKRZ Berkovića, uz Jucu Rukavinu, imenuju “glavnim organizatorom toga pokolja”. “On je onaj koji okuplja te koljače u Drnišu, on je onaj koji organizuje sam pokolj... [N]otorno je u Drnišu da on tada odlučuje koga se ima hapsiti, izdaje propusnice, obilazi zatvore, te je prisutan kad se krcaju u automobile [da bi se odvezli u smrt] ti nesretnici. Njega se tada viđa stalno u društvu Juce Rukavine.”⁹¹ Nema sumnje da je Berković bio u bliskim i saradničkim odnosima s licima najodgovornijim za organizovanje i sprovođenje ubistava lokalnih Srba, juna 1941.⁹² Berko-

91 HDA, 306, ZKRZ, k. 128, GUZ 6861/46, Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača, Zločinac: fra Petar Berković, Zagreb, 6. 5. 1947; HDA, 306, ZKRZ, k. 514, Zh 41167–41212, Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača, Zločinac: Jucu Rukavina, Zagreb, 6. 5. 1947; HDA, 306, ZKRZ, k. 514, Zh 41167–41212, Spisak žrtava.

U “Odluci” za utvrđivanje zločina Petra Berkovića navodi se da je Berković nakon puštanja iz zatvora u Zadru otputovao u Zagreb, odakle se vratio u Drniš “nakon nasilne aneksije primorskog dijela Dalmacije po Italiji”, što bi značilo da se vratio u Drniš nakon 18. 5. 1941. “Početkom lipnja Talijani mu predaju civilnu vlast... Odmah prvih dana lipnja počinju ponovna hapšenja Srba, koja se provode uporedo u Drnišu i okolnim selima... Sve su žrtve u općinskom zatvoru bile strahovito tučene, a naročito trojica pravoslavnih sveštenika.”

Berkovićevi biografi, fra Čavka i fra Bezina tendenciozno prelaze preko činjenica o odgovornosti fra Berkovića za zločine u kotaru Drniš juna 1941. Fra Bezina, koji je ozbiljniji autor od fra Čavke, optužbe koje su teretile fra Berkovića za ratne zločine naziva “klevetama” koje su rezultat Berkovićevog “stav[a] prema hrvatskoj državi [koji] nije bio po volji jugofilima, Srbima i komunistima”. Indikativno je da je fra Bezina koristio građu ZKRZ u kojoj je navedena odgovornost fra Berkovića za konkretne zločine u kotaru Drniš juna 1941, ali je namjerno zaobišao podatke koji su navedeni u toj građi. Navodi fra Čavke u kojima se osporava odgovornost fra Berkovića za zločine u drniškom kraju mogu se okarakterisati kao vulgarno revizionistički i negacionistički po karakteru. Berkovićeva odgovornost za ratne zločine prećutana je i u biografskom leksikonu *Tko je tko u NDH*: Mato Rupić, “Berković Petar”, *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.–1945.*, (ur. Zdravko Dizdar i dr.), Zagreb, 1997, str. 35.

92 HDA, 306, ZKRZ, k. 514, Zh 41167–41212, Zapisnik sastavljen pred komisijom za prikupljanje podataka i dokaza za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Drnišu: Izjava Josipa Drezge iz Drniša, 30. 7. 1945; HDA, 306, ZKRZ, k. 514, Zh 41167–41212, Zapisnik sastavljen pred komisijom za prikupljanje podataka i dokaza za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Drnišu: Izjava Nikole Adžije iz Drniša, 3. 7. 1945.

vić je kao predstavnik vlasti NDH u Drnišu bio u mogućnosti da spriječi navedene zločine. Analizom fragmentarnih i donekle oprečnih izvora, može se pretpostaviti da je Berković ponovo uhapšen krajem juna 1941. i da je narednih nekoliko sedmica boravio u zatočenju, najvjerovatnije ponovo u Zadru, odakle je pušten na nečiju intervenciju.⁹³ Prema izvorima NDH, italijanske vojne vlasti namjeravale su 26. jula 1941. izvršiti Berkovićevo hapšenje.⁹⁴ To znači da je Berković pušten iz zatvora do toga datuma. Italijanske vojne vlasti su 31. avgusta u Drnišu ponovo pokušale uhapsiti Berkovića, ali ovoga puta neuspješno. Berković je uspio pobjeći i početkom septembra napustiti Drniš te preći u Zagreb. Narednog mjeseca prešao je u Osijek, gdje je imenovan za referenta u Uredu za kolonizaciju,⁹⁵ tijela koje je vršilo podržavljenje imovine u srpskim dobrovoljačkim naseljima na području Velike župe Baranja čiji stanovnici su protjerani u Srbiju juna 1941. Krajem 1941. učestvovao je u pokatoličavanju srpskog stanovništva u Dalju, zajedno s daljskim župnikom Josipom Astalošem, a u prvoj polovini 1942. istim poslom boravio je u općinama Voćin i Čeralije, kotar Slatina, te u općini Čačinci, kotar Našice.⁹⁶ Objavljeni i korišćeni arhivski izvori ne ukazuju na Berkovićevo nasilno ponašanje u mjestima u kojima je vršio pokatoličavanje Srba. Krajem 1942. iz Osijeka je prešao u Zagreb. “Ubrzo prihvaća dužnost vojnoga ustaškog kapelana u činu bojnika. Nosio je ustašku uniformu.” Konačna sudbina fra Petra Berkovića nije razjašnjena. Učestvovao je u povlačenju snaga NDH prema Austriji. Prema tvrdnjama njegovog biografa, nakon prelaska jugoslovenske granice predao se Britancima, ali oni su ga isporučili jugoslovenskim vlastima, nakon čega mu se gubi trag.⁹⁷ Ukoliko je Berković zaista isporučen jugoslovenskim vlastima,

93 Ovakav slijed događaja navodim prvenstveno na osnovu memoarskog zapisa fra Gabrijele Tomića koji je 1995. objavio fra Čavka: Ante Čavka, n. d., str. 27.

94 *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941–1945*, Zbornik dokumenata, 1, Split, 1981, dok. 382, str. 834; Izvještaj Davida Sinčića podžupana Velike župe Bribir-Sidraga od 12. 8. 1941. Poglavlniku NDH Anti Paveliću.

95 Ante Čavka, n. d., str. 33–34; Petar Bezina, n. d., str. 148–149.

96 Filip Škiljan, “Vjerski prijalazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Vašćanskog arhidakonata (Virovitica, Slatina, Orahovića, Našice) u vrijeme NDH (1941.–1945.)”, *Scrinia slavonsica*, 17, Slavonski Brod, 2017, str. 247–249.

97 Petar Bezina, n. d., str. 151–152.

može se pretpostaviti da je likvidiran. Prema podacima ZKRZ iz 1947, Berković je uspio pobjeći u Italiju u danima sloma NDH, da bi kasnije prešao u Argentinu.⁹⁸ Podaci ZKRZ o navodnom Berkovićevom boravku u Italiji i Argentinini nisu potkrijepljeni dokazima.

Josip Astaloš (1897, Osijek), postavljen je 1937. za novog župnika u etnički mješovitoj varoši Dalj, u kojoj je srpsko stanovništvo bilo najbrojnija etnička grupa. Prema tvrdnjama savremenika, u godinama uoči rata Astaloš je lokalnu “križarsku omladinu odgajao u šovinističkom duhu”. “Sa dolaskom Astaloša u Dalj kao župnika, nastaje među katolicima i pravoslavicima Dalja sve veći razdor jer je već prva njegova prodika bila više političkog nego crkvenog karaktera.”⁹⁹ Župnik Astaloš odigrao je najznačajniju ulogu u preuzimanju vlasti u tome mjestu od strane ustaša tokom Aprilskog rata. Izvor ustaškog porijekla koji o tome govori pokazuje da je Astaloš odgovoran za represiju nad Srbima u Dalju u istom razdoblju. “Naročito se je u ovim historijskim časovima istakao Josip Astaloš, župnik u Dalju, koji je u suradnji s nekoliko omladinaca već prvog dana preduzeo sve potrebno kako bi se spriječile svake žrtve od strane pučanstva i sprovele razoružavanje jugoslavenskih jedinica koje su se iz općine Erdut i uopće iz susjedne Bačke povlačile preko Dalja u raznim pravcima. U tu svrhu, u punom sporazumu s vođama oružničke postaje Šimom Ivezićem i Perom Nikolićem osnovao je 11. travnja ustašku organizaciju u Dalju, koja je razoružala oko 1.500 bivših jugoslavenskih vojnika. Kako bi se osigurao nesme-

98 HDA, 306, ZKRZ, k. 128, GUZ 6861/46, Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača, Zločinac: fra Petar Berković, Zagreb, 6. 5. 1947.

99 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301620, Dosije Josipa Astaloša, Zapisnik od 11. 6. 1945. sastavljen u opunomoćstvu OZN-e za grad Osijek: Izjava Stjepana Bašića iz Dalja. (Bašić je kao dječak bio pripadnik Velikog križarskog bratstva.) Vojin Ajduković, gostioničara iz Dalja, potvrđuje da je Astaloš još prije rata manifestovao antisrpski sentiment: “Još u doba [Kraljevine] Jugoslavije osumnjičeni [Astaloš] je zabranio hrvatskoj omladini da posjećuje moj lokal pošto sam ja Srbin, već ukoliko idu, da idu u hrvatske gostionice. Moju ženu, koja je rimokatolikinja, osumnjičeni nije htio da ispovijeda i pričesti, zato što je udana za Srbina. Od samog njegovog dolaska u Dalj počeo je da sije nacionalnu mržnju između Hrvata i Srba, dok je prije njega vladala harmonija po tom pitanju.” HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301620, Dosije Josipa Astaloša: Vojno-sudski istražitelj Vojnog suda Vojne oblasti Slavonija JA, Zapisnik o saslušanju svjedoka Ajduković Vojina iz Dalja, Osijek, 21. 6. 1945.

tani rad ove organizacije i onemogućili nezadovoljnici sa novostvorenim stanjem pobrinuo se da se istaknutiji članovi bivšeg četničkog udruženja pohapse, pa je 17 ovakovih lica uklonjeno iz Dalja i upućeno Glavnom ustaškom stanu u Osijeku.”¹⁰⁰ U sudskoj presudi Josipu Astalošu iz 1945. navodi se da se za četvoricu Srba iz Dalja, koji su uhapšeni po Astaloševom nalogu u proljeće 1941, “ništa ne zna”, što znači da se opravdano sumnja da su ubijeni, najvjerovatnije u nekom logoru.¹⁰¹ Hapšenje o kome je riječ sprovedeno je 12–13. aprila 1941. Prema riječima Šimuna Ivezića, žandarmerijskog narednika koji je po Astaloševom nalogu učestvovao u hapšenju daljskih Srba, tada je uhapšeno oko 45 osoba srpske nacionalnosti od kojih je oko 20 otjerano u Osijek “u ustaške zatvore, odakle su neki pušteni svojim kućama, a neki su otpremani za konclogore, te sam poslije saznao da su četvorica nestali, tj. da su ubijeni”.¹⁰² Prema svjedočenju mještanina Vojina Ajdukovića, koji je tada bio lišen slobode, među stanovnicima Dalja koji su uhapšeni 12–13. aprila 1941. bila su trojica pravoslavnih sveštenika.¹⁰³ Prema tvrdnjama Ivana Movrina, člana nove općinske uprave u Da-

100 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301681, Dosije Alojzija Stepinca, 65.88., Kotarska oblast u Osijeku Ministarstvu unutarnjih poslova u Zagrebu, Predmet: Važniji događaji od početka rata do zbacivanja srpskog jarma i obnove Države Hrvatske te normalnog funkcionisanja njene vlasti, Osijek, 4. 5. 1941. Citirani dokument objavljen je nekoliko dana nakon nastanka u glavnom ustaškom glasilu na području Velike župe Baranja: “Kako smo dočekali slobodu”, *Hrvatski list*, XXII, 74, Osijek, 16. 5. 1941, str. 3. Savremenici potvrđuju Astaloševu ključnu ulogu u preuzimanju vlasti u Dalju od strane ustaša: HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301620, Dosije Josipa Astaloša, Zapisnik od 11. 6. 1945. sastavljen u opunomoćstvu OZN-e za grad Osijek: Izjava Ivana Movrina trgovca iz Dalja. Šimun Ivezić, žandarmerijski narednik u Dalju, potvrdio je poslije rata da je Astaloš odigrao ključnu ulogu u “prevratu” 10–12. 4. 1941. u tom mjestu: HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301620, Dosije Josipa Astaloša: Vojno-sudski istražitelj Vojnog suda Vojne oblasti Slavonija JA, Zapisnik o saslušanju svjedoka Ivezić Šimuna, Osijek, 22. 6. 1945.

101 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301620, Dosije Josipa Astaloša: Vojni sud Vojne oblasti Slavonije JA, br. 651/45, Presuda Josipu Astalošu, Osijek, 1. 7. 1945.

102 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301620, Dosije Josipa Astaloša: Vojno-sudski istražitelj Vojnog suda Vojne oblasti Slavonija JA, Zapisnik o saslušanju svjedoka Ivezić Šimuna, Osijek, 22. 6. 1945.

103 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301620, Dosije Josipa Astaloša: Vojno-sudski istražitelj Vojnog suda Vojne oblasti Slavonija JA, Zapisnik o saslušanju svjedoka Ajduković Vojina iz Dalja, Osijek, 21. 6. 1945.

lju, ustnovljene nakon proglašenja NDH, “Astaloš nije dao samo pohapsiti četnike... nego je sam dodao još neke ljude koje je označio kao četnike, pa čak i žene i djecu... Sveukupno je bilo [uhapšeno] oko 30 osoba. Te je ljude Astaloš naredio da se sprovedu u Osijek.”¹⁰⁴ U sudskoj presudi Astalošu navodi se da je on najodgovorniji za “protjerivanje 70–80 srpskih familija iz Dalja”, koje je provedeno u ljeto 1941, u okviru šire kampanje protjerivanja srpskog doseljeničkog stanovništva. Svjedočenja savremenika ukazuju da je Astaloš u uskom krugu saradnika donio odluku koje porodice će biti protjerane i da je insistirao da budu protjerani ne samo međuratni doseljenici već i starosjedilačke srpske porodice.¹⁰⁵ Zapravo, iz Dalja su 23. juna 1941. protjerane 63 srpske porodice, pri čemu se može pretpostaviti da je uglavnom riječ o starosjedilačkim familijama.¹⁰⁶ Astaloš je u drugoj polovini jula postavljen za jednog od četvorice pobočnika logornika ustaškog logora za kotar Osijek.¹⁰⁷ U dopisu Općinskog poglavarstva u Dalju upućenog Kotarskoj oblasti u Osijeku 12. septembra 1941, koje je potpisao Astaloš, ističe se “da su svi Srbi bez malog izuzetka u ovoj općini apsolutno nepoćudni, takvih ima u ovoj općini preko tri tisuće”.¹⁰⁸ Početkom 1942. u Dalju i susjednom Erdutu započelo je rušenje pravoslavnih crkava. Crkva u Erdutu je u potpunosti uništena, tako da od te bogomolje “nije sačuvana nijedna jedina stvar”. Rušenje crkve u Dalju, najvećeg pravoslavnog hrama u Hrvatskoj, zaustavljeno je iz nepoznatog razloga nakon što je unutrašnjost crkve demolirana i što je građevini potpuno srušen krov. Pravoslavni

104 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301620, Dosije Josipa Astaloša, Zapisnik od 11. 6. 1945. sastavljen u opunomoćstvu OZN-e za grad Osijek: Izjava Ivana Movrina trgovca iz Dalja.

105 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301620, Dosije Josipa Astaloša: Vojni sud Vojne oblasti Slavonije JA, br. 651/45, Presuda Josipu Astalošu, Osijek, 1. 7. 1945; HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301620, Dosije Josipa Astaloša, Zapisnik od 11. 6. 1945. sastavljen u opunomoćstvu OZN-e za grad Osijek: Izjava Ivana Movrina trgovca iz Dalja.

106 Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb, 2014, str. 118–119.

107 “Imenovanje ustaških dužnosnika u Osijeku”, *Hrvatska obnova*, I (XXII), 11 (25), Đakovo, 27. 7. 1941, str. 8.

108 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301620, Dosije Josipa Astaloša: Općinsko poglavarstvo u Dalju Kotarskoj oblasti u Osijeku, Predmet: Popis nepoćudnih Srba, Dalj, 12. 9. 1941.

vjernici nisu sumnjali u to da je rušenjem crkava u ta dva mjesta “rukovodio župnik Josip Astaloš”.¹⁰⁹ Takav zaključak potvrđuje poslijeratna izjava Ivana Movrina, trgovca i člana općinske uprave iz Dalja: “Znam toliko da je srpska crkva u Dalju rušena za vrijeme dok je Astaloš bio predsjednik općine i kako se ništa bez njega nije moglo učiniti, nije moglo ni to.”¹¹⁰ Sredinom 1942. Astaloš je prešao u Osijek, gdje je obavljao dužnost župnika i vojnog dušobrižnika. Krajem 1942. postavljen je za pobočnika tabornika u ustaškom taboru u osječkom Donjem gradu.¹¹¹ Vojni sud u Osijeku osudio je 1. jula 1945. župnika Astaloša na smrt.

Pokatoličavanje srpskog stanovništva u istočnom dijelu Velike župe Baranja (Biskupija đakovačka i srijemska)

Područje Velike župe Baranja bilo je pod duhovnom vlašću Nadbiskupskog duhovnog stola u Zagrebu (Zagrebačka nadbiskupija) i Biskupskog ordinarijata u Đakovu (Đakovačka i srijemska biskupija). Đakovačka i srijemska biskupija obuhvatala je dio Velike župe Baranja koji su činili kotarevi Osijek, Đakovo, Valpovo, Donji Miholjac i istočni dio kotara Našice. Kotarevi Virovitica, Slatina i zapadni dio kotara Našice nalazili su se u sastavu Zagrebačke nadbiskupije.

Biskupski ordinarijat u Đakovu uputio je Velikoj župi Baranja u Osijeku 18. maja 1942. podatke o broju pokatoličenih Srba u naseljima Đa-

109 Милорад Л. Мишковић, “Рушење цркава и уништавање црквеног инвентара у Архиепископском намесништву осјечком”, *Црква: Календар Српске православне патријаршије*, Београд, 1991, стр. 65, 67. Đakovački biskup Antun Akšamović tvrdio je poslije rata da je on “spasio vелеbnu crkvu u Dalju” od rušenja (HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301455, Dosije Antuna Akšamovića: Pismo biskupa Antuna Akšamovića Predsjedniku Vlade FNRJ, Đakovo, 27. 9. 1946.).

110 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301620, Dosije Josipa Astaloša, Zapisnik od 11. 6. 1945. sastavljen u opunomoćstvu OZN-e za grad Osijek: Izjava Ivana Movrina trgovca iz Dalja.

111 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301620, Dosije Josipa Astaloša: Vojno-sudski istražitelj Vojnog suda Vojne oblasti Slavonije JA: Zapisnik o preslušanju Astaloš Josipa, Osijek, 17. 6. 1945.

kovačke biskupije koja su teritorijalno pripadala Velikoj župi Baranja. Na tom području su do tog datuma pokatoličene ukupno 21.444 osobe srpske nacionalnosti. Taj broj možemo smatrati skoro konačnim brojem jer nakon tog datuma broj pravoslavnih Srba koji su prešli na rimokatoličku vjeru bio je neznatan. U dokumentu su navedeni precizni podaci o broju pokatoličenih Srba u 30 naselja na navedenom području (29 seoskih naselja i grad Osijek). Navedeni podaci, osim što svjedoče o broju pokatoličenih, govore o realnom ili približnom broju Srba koj su živjeli u tim naseljima krajem 1941. U svakom slučaju, broj navedenih osoba koje su pokatoličene predstavlja najmanji mogući broj Srba u tim naseljima u vrijeme pokatoličavanja. Dokument bilježi precizne datume kada su stanovnici pojedinih naselja prešli na rimokatoličku vjeru. U jednom pismu od 11. decembra 1941. biskup Akšamović je konstatovao da je “na području ove biskupije u šest kotareva” s pravoslavne na rimokatoličku vjeru do tada prešlo oko 25.000 osoba.¹¹² Iako to nije precizirano u pismu, nema sumnje da je biskup Akšamović mislio na područje kotareva Osijek, Donji Miholjac, Đakovo, Vinkovci, Vukovar i na dio kotara Našice. Kotarevi Vinkovci i Vukovar pripadali su Velikoj župi Vuka. Navedeni numerički podaci o pokatoličenim osobama srpske nacionalnosti demantuju tvrdnje crkvenog historičara Grge Grbešića da je na području Đakovačke i srijemske biskupije pokatoličeno 6.147 pravoslavnih Srba.¹¹³ Grubešićeva tvrdnja tim više je manjkava uzmemo li u obzir da je broj od 25.000 pokatoličenih, koji navodi biskup Akšamović, nepotpun jer na osnovu izvora znamo da je pokatoličavanje na području Đakovačke i srijemske biskupije nastavljeno i tokom narednih nekoliko mjeseci. Osim toga, logično je pretpostaviti da je prelazaka s pravoslavne na rimokatoličku vjeru bilo i u nekim drugim

112 HDA, 218, MPB NDH, k. 28, 5513, Biskupski ordinarijat Đakovo Državnom ravnateljstvu za ponovu u Zagrebu, Predmet: Vjerozakonski prelazi i crkvena imovina bivših grčkoistočnih parokija potrebna katolicima za vjerske svrhe, 11. 12. 1941.

113 Grgo Grbešić, “Prijelazi Židova u katoličku crkvu u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji od 1941. do 1945.”, *Chroatica Christiana periodica*, XXVII, 52, Zagreb, 2003, str. 159. Historičar Grbešić se poziva na rezultate svog istraživanja u okviru doktorske disertacije *La questione dei 'passaggi' dalla Chiesa Ortodossa Serba alla Chiesa Cattolica nella Diocesi Đakovo e Srijem dal 1941 al 1945.*, odbranjene 1999. na Papinskom univerzitetu Gregoriana u Rimu.

kotarevima u istočnom dijelu biskupije, čime broj od 6.147 pokatoličenih osoba dodatno gubi na validnosti.

Iako to nije navedeno u izvještaju Biskupskog ordinarijata od 18. maja 1942, a s obzirom na to da su i u drugim dijelovima Slavonije Srbi u gradovima najčešće ranije iskazali spremnost da pređu na rimokatoličku vjeru nego Srbi u ruralnim naseljima, logično je pretpostaviti da su najranija pojedinačna i grupna pokatoličavanja vršena u Osijeku. Prema navedenim podacima, do sredine 1942. prešlo je na rimokatoličku vjeru ukupno 1.915 Srba u Osijeku. Može se pretpostaviti da je većina pokatoličena do kraja 1941. Marijana Srnić iz Osijeka je 1945. izjavila da je avgusta 1941. otišla velikom županu Stjepanu Heferu “moleći ga da mi se muž pusti iz logora”. “Dr Hefer mi je rekao ako pređem na katoličku vjeru zajedno sa djecom da će mi tada biti pušten muž iz logora.” Marija je prešla na katoličku vjeru, ali Hefer “nije učinio ništa” da njen muž Čedomir bude pušten iz logora. Čedomir Srnić, tramvajski konduktar u Osijeku prije rata, ubijen je u logoru Gospić–Jadovno.¹¹⁴

Prvo kolektivno pokatoličavanje u nekom seoskom naselju u istočnom dijelu Velike župe Baranja obavljeno je 14. septembra 1941. u Budimcima, kotar Našice, gdje su vjeru promijenile 1.692 osobe.¹¹⁵ Vjerski obred prilikom prekrštavanja mještana Budimaca izvršio je fra Sidonije Scholz, sabrat franjevačkog samostana u Našicama i predratni član ustaške organizacije, uz asistenciju trojice sveštenika iz Osijeka. Događaju su prisustvovali veliki župan Stjepan Hefer, stožernik ustaškog stožera iz Osijeka Antun Hamš, te kotarski predstojnik iz Našica Zlatko Martinić. Katolički list iz Đakova, *Hrvatska obnova*, naveo je navodne riječi fra Scholza izrečene nakon odreda u Budimcima: “Budimčani su kat. vjeru primili objeručke i

114 AJ, 110, DKRZ, k. 285, s. 516, Zapisnik o saslušanju Marije Srnić pred Gradskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Osijek, 19. 12. 1945.

115 DAO, 47, Velika župa Baranja, k. 1, Biskupski ordinarijat Đakovo Velikoj župi Baranja, Predmet: Podatci za promičbenu djelatnost, 18. 5. 1942; “Cijelo selo Budimci prešlo u katoličku crkvu”, *Katolički list*, XCII, 38, Zagreb, 1941, str. 451; HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301681, Dosije Alojzija Stepinca, 17.2., Izjava mještana sela Budimci, 15. 2. 1946.

Svi naredni podaci o mjestu, broju i datumu pokatoličavanja u naseljima na području Đakovačke i srijemske biskupije, ukoliko nije drugačije navedeno, potiču iz dopisa Biskupskog ordinarijata Đakovo Velikoj župi Baranja.

nijesu od nikoga na to prisiljeni.”¹¹⁶ Pokatoličavanju Budimčana prethodile su opisane prijetnje fra Scholza koje su rezultirale hapšenjem određenog broja seoskih muškaraca. Nakon što su se Budimčani uvjerali da su se Scholzove prijetnje ostvarile na primjeru stanovnika Poganovaca, odlučili su preći na rimokatoličku vjeru.¹¹⁷

Naredno kolektivno pokatoličavanje obavljeno je 12. oktobra u dva sela u kotaru Osijek. U Čepinu su vjeru promijenile 1.254 osobe, a u Tenji oko 2.500 osoba, kako navode podaci Biskupskog ordinarijata u Đakovu. Sedam dana nakon toga, 19. oktobra, pokatoličena su 753 stanovnika Dopsina, kotar Osijek. Nekoliko dana uoči pokatoličavanja mještana Tenje, lokalni ustaški tabornik Tonča Blažević naredio je seoskim Srbima da se sakupe pred zgradom općine kako bi im održao govor, u kome je najavio da će se 12. oktobra održati masovno prekrštavanje mještana. Prema sjećanjima očevidaca, Blažević je tada izjavio da će svako ko se ne odazove pozivu na prekrštavanje “biti zajedno sa svojom obitelji protjeran za Srbiju”, a imovina će mu biti podržavljena. “Zbor je održan u prisustvu određenog broja naoružanih ustaša.”¹¹⁸ Podatak o pokatoličavanju oko 2.500 Srba u Tenji jeste uveličan. Jedan dokument s kraja 1941. navodi da je 12. oktobra 1941. u selu s pravoslavne na rimokatoličku vjeru prešlo 2.232 lica iz 603 domaćinstva.¹¹⁹

Pokatoličavanje Srba u pet sela u kotaru Đakovo: Paučje (447), Veliko Nabrđe (700), Čenkovo (282), Đakovička Breznica (109) i Majar (339), obavljeno je 19. oktobra 1941. Na osnovu poslijeratnih izvora o broju srpskih stanovnika Paučja (650) i Čenkova (480) koji su 11–12. avgusta 1942. internirani u logore Jasenovac i Stara Gradiška, možemo zaključiti da u Paučju i Čenkovu nisu svi srpski mještani prešli na rimokatoličku vjeru,

116 “Selo Budimci u cijelosti prešlo u katoličku Crkvu”, *Hrvatska obnova*, I (XXII), 19 (33), Đakovo, 21. 9. 1941, str. 4–5.

117 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301681, Dosiје Alojzija Stepinca, 17.2., Izjava mještana sela Budimci, 15. 2. 1946.

118 Borislav Đurić, *Tenja u Narodnooslobodilačkoj borbi*, Beograd, 1985, str. 54–68.

119 Милорад Л. Мишковић, “Рушење цркава и уништавање црквеног инвентара у Архијерејском намесништву осјечком”, *Црква: Календар Српске православне патријаршије*, Београд, 1991, стр. 72.

odnosno da u oba sela 19. oktobra 1941. najmanje oko 200 mještana nije promijenilo vjeru, ukoliko uzmemo u obzir da je manji broj stanovnika ta dva sela uspio izbjeći hapšenje i internaciju. Moguće je da je kasnije bilo pojedinačnih ili manjih grupnih prelaza na rimokatoličku vjeru u ta dva sela. Međutim, izvještaj Biskupskog ordinarijata ne bilježi takvu pojavu. Prema poslijeratnim izvorima znamo da je 706 srpskih mještana Velikog Nabrđa internirano u ustaške logore, što sugerise da je 19. oktobra 1942. pokatoličena znatna većina mještana toga sela.¹²⁰ U pokatoličavanju mještana Paučja i Čenkova učestvovao je sveštenik Đuka Marić iz Đakova. On je nakon rata pred jugoslovenskim organima izjavio kako je u tome učestvovao nevoljno, pod pritiskom biskupa Akšamovića. Marić je naveo da je mještanima Paučja i Čenkova dao do znanja da nevoljno obavlja svoj zadatak. "Učinio sam sa svoje strane da ljudima olakšam taj čin koji su pod silom morali izvršiti. Istakao sam im zajedno s kolegom [Bogutovcem] da smo i mi silom poslani da to s njima svršimo. I ljudi su to učinili mirno, svjesni teškoće položaja, ali teška srca, napose ženski svijet."¹²¹

Stanovnici sela Koprivna (284), kotar Osijek, pokatoličeni su 24. oktobra. Sutradan su pokatoličeni srpski stanovnici etnički mješovitog sela Bučje Gorjansko, kotar Đakovo, u kome je živio podjednak broj Srba i Slovaka. Prema podacima Biskupskog ordinarijata, toga dana je u Bučju s pravoslavne na katoličku vjeru prešao 541 stanovnik. Međutim, to selo je prema popisu iz 1931. imalo 295 stanovnika, što znači da je 1941. moglo imati tek nekoliko desetaka stanovnika više. Navođenje podatka o 541 stanovniku Bučja koji je prešao na rimokatoličku vjeru očigledno je rezultat greške.

Sutradan nakon pokatoličavanja Srba u Bučju Gorjanskom, 26. oktobra, pokatoličeno je oko 400 Srba u susjednim Bračevcima, selu u u kotaru Đakovo u kome su Srbi činili oko 60% stanovnika. O tom događaju svjedočila je mještanka Jelena Arsenić. "[O]pštinska uprava iz Bračevaca uklonila

120 Stjepan Brlošić, *Đakovština u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, Đakovo, 1986, str. 109. Autor se poziva na sjećanja mještana Velikog Nabrđa, Paučja i Čenkova, zabilježena poslije rata i arhivirana u Državnom arhivu Osijek, kada navodi broj mještana koji su internirani u logore.

121 Viktor Novak, n. d., str. 696

je ikonostas iz srpsko-pravoslavne crkve u Bračevcima i crkvu pretvorila u rimokatoličku. Ovo su sve izvršili opštinski stražari. Posle toga naredila je opštinska uprava da imadu svi Srbi određenog dana doći u bivšu pravoslavnu crkvu radi prelaza na rimokatoličku veru. Ovo naređenje obznanila je opštinska uprava putem doboša. Na određeni dan došli su svi Srbi u crkvu, gde su ih dočekala četiri rimokatolička župnika koji su održali propoved, a potom izvršili pokrštenje. U propovedi su župnici kazali da su Srbi već jedanput bili rimokatoličke vere pa da je opet došlo vreme da se vrate staroj pradedovskoj veri pa da zato opet svi moraju biti rimokatolici i Hrvati jer Srba više ne sme biti. Posle toga su nas župnici ispovedili i pričestili. Ovo pokršćavanje izvršili su župnici iz Podgorača, te Drenja i Strizivojne, a sa sobom su doveli još jednog župnika izbeglicu iz Slovenije, koga su tu ostavili da nam bude župnik. Ovaj župnik Slovenac je posle premešten jer nije bio po volji hrvatskim vlastima jer se je dobro slagao sa nama Srbima pa smo dobili župnika onoga iz Strizivojne koji je k nama u Bračevce dolazio svake nedelje i služio misu. Mi smo svi morali ići na misu.”¹²²

Najmasovnije pokatoličavanje u jednom danu u jednom kotaru u istočnom dijelu Velike župe Baranja obavljeno je 26. oktobra 1941. u tri naselja u kotaru Osijek. Riječ je o pokatoličavanju srpskih mještana u dva velika i pretežno srpska sela, Dalj (2.674) i Bijelo Brdo (1.890) te obližnjem Erdutu u kome su Srbi činili između jedne četvrtine i jedne petine stanovnika, gdje su pokatoličena 223 pravoslavna stanovnika. Imajući u vidu pretpostavljeni broj Srba u Erdutu i Dalju, čini se da tom prilikom nije pokatoličena najmanje jedna trećina srpskih mještana, dok je procenat srpskih stanovnika Bijelog Brda koji su promijenili vjeru bio znatno veći. Prekršćavanje mještana Dalja i Erduta izvršio je daljski župnik Josip Astaloš, glavni protagonista ustaške organizacije u Dalju još uoči rata. Prema poslijeratnim tvrdnjama mještana Erduta, župnik Astaloš je vršio pritisak na Srbe iz toga sela da pređu na rimokatoličku vjeru.¹²³ Veliki župan Stjepan Hefer prisustvovao je pokatoličavanju Srba u Dalju. Moguće

122 AS, G-2, KIP, k. 19, Zapisnik od 26. 10. 1942. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Jelene Arsenić iz Bračevaca (ekavica je korišćena u izvoru).

123 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301681, Dosije Alojzija Stepinca, 65.88., Izjava žitelja sela Erdut, [1945.]

je pretpostaviti da je toga dana bio prisutan i u nekom od druga dva sela u kojima je izvršeno pokatoličavanje. Pored župnika Astaloša, u pokatoličavanju u Dalju učestvovao je i fra Petar Berković iz Drniša, pripadnik ustaške organizacije.¹²⁴

Tokom novembra 1941. izvršeno je nekoliko kolektivnih prekrštavanja. Prvo se dogodilo 8. novembra u Kućancima Đakovačkim, kotar Đakovo, etnički mješovitom selu u kome su Srbi činili preko trećine stanovnika, a u kome su osim Srba živjeli i pripadnici mađarske, hrvatske i njemačke zajednice. U Kućancima Đakovačkim toga dana vjeru je promijenilo 145 srpskih stanovnika. Sutradan, 9. novembra, izvršeno je pokatoličavanje 287 stanovnika Čepinskih Martinaca, kotar Osijek, pretežno hrvatskog sela u kome su Srbi činili četvrtinu stanovništva. Istog dana rimokatoličku vjeru prihvatilo je 107 stanovnika malog sela Cerovac kod Bizovca, kotar Valpovo. Ono što je neobično u ovoj činjenici jeste to što je Cerovac nastao nakon Prvog svjetskog rata kao srpsko dobrovoljačko naselje. Ostaje nejasno zašto mještani Cerovca nisu protjerani u Srbiji početkom ljeta 1941, kada su protjerani skoro sve dobrovoljačke porodice iz Slavonije. Međutim, Cerovac nije jedini takav primjer na području Velike župe Baranja, o čemu ću govoriti u nastavku. Prekrštavanje u Čepinskim Martincima obavio je župnik iz Brodanca Ivan Ivančić. "Po završetku prekrštavanja održana je jedna pijanka na kojoj je sudjelovao i sam župnik Ivančić te veliki župan Hefer uz prisustvo drugih ustaša. Sav trošak te slave tj. jela i pića morali su seljaci tj. prelaznici toga mjesta da daju. Neki je morao dati svinju, neki ovcu, a neki vino. Kad su se ustaše napili to se je otvorila igranka i pjevale razne ustaške pjesme, a šnjima zajedno je igrao i pjevao pomenuti pop... Jednom prilikom kad je držan govor u selu Martincima, a govoru je prisustvovao veliki župan iz Osijeka Hefer koji je također i govorio, po završetku njegovog govora popeo se na binu pop Ivančić koji je narodu među ostalom rekao sljedeće: 'Svi Srbi sela Martinaca koji su pošteniji – te ćemo pretjerati preko Drine, a oni koji ne valjaju – zna se.' Poznato nam je i to da je pomenuti pop bio nastrojen kao ustaša i kao takav uvijek se nalazio u društvu ustaša."¹²⁵

124 *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, str. 60–61.

125 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301681, Dosije Alojzija Stepinca, 65.88., Izjava žitelja sela Čepinski Martinci, 15. 2. 1946.

Naredno prekrštavanje obavljeno je 16. novembra u jedina dva starinačka sela u kotaru Donji Miholjac u kojima je živjela brojnija srpska zajednica. Kapelna je bila gotovo u potpunosti naseljena srpskim stanovništvom, a u Kućancima je živjelo nešto ispod polovine mještana srpske nacionalnosti. Srbi su bili najbrojnija zajednica u tom selu, a pored njih u Kućancima su živjeli Hrvati, Mađari i Nijemci.¹²⁶ Toga dana na rimokatoličku vjeru prešla su 1.182 stanovnika Kapelne i 790 stanovnika Kućanaca. Navedene brojke mogu se smatrati vrlo približnim broju srpskih stanovnika u tim naseljima krajem 1941. Zatim su 23. novembra, kao što je prethodno navedeno, na rimokatoličku vjeru prešli stanovnici sela Poganovci, njih 680, nakon puštanja iz logora.

O pokatoličavanju Srba iz Kućanaca svjedočio je mještanin Svetozar Šijan tokom boravka u izbjeglištvu u Beogradu, početkom 1944. On je napomenuo da je činu prekrštavanja prisustvovao Stjepan Hefer, veliki župan iz Osijeka, i da je prekrštavanje obavio rimokatolički župnik Čizmalija iz sela Šljivoševaca. "Ustaše su skupili po selu sve Srbe sa njihovim familijama. Svaki domaćin morao je doneti sobom ispravan formular za sebe i članove svoje familije u duplikatu. U stvari, to je bila izjava odnosnog lica da želi slobodno preći na rimokatoličku veru. Razume se samo po sebi da su to naši ljudi činili pod pritiskom kao i radi toga da ih ustaše ne progone. U samoj crkvi svaki domaćin je morao predati ispunjen formular lično velikom županu. Potvrđeni duplikat formulara svako je zadržao za sebe kao dokaz da je prešao na rimokatoličku veru pred onim ustašama koji ga i posle budu eventualno legitimisali. Veliki župan održao je tom prilikom prisutnima prigodan govor. Zatim je sve sakupljene Srbe zakleo i s tim je ova ceremonija bila dovršena."¹²⁷

U decembru 1941, u istom danu, 21. decembra, pokatoličeni su srpski stanovnici iz dva međusobno udaljena naselja. Toga dana vjeru je promijenilo 489 Srba iz Hrkanovaca, sela u jugozapadnom dijelu kotara Đakovo, i

126 *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske, 1880–1991: po naseljima*, (pr. Jakov Gelo i dr.), I–V, Zagreb, 1998, str. II/729–731.

127 *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944. Svedočanstva*, (pr. Vladimir Dedijer, Antun Miletić), Beograd, 1989, str. 642: Izjava Svetozara Šijana iz Kućanaca, 22. 1. 1944. (ekavica je korišćena u izvoru).

51 Srbin iz Aljmaša, hrvatskog sela na istoku osječkog kotara, smještenog na ušću Drave u Dunav. Do kraja 1941. u istočnom dijelu Velike Župe Baranja, na području koje je bilo dio Đakovačke i srijemske biskupije, velika većina pravoslavnih Srba izvršila je prelaz u rimokatoličku vjeru. Ostali su nepokatoličeni srpski stanovnici u još šest seoskih naselja, od kojih su pet bila naselja sa srpskom većinom. Prvo kolektivno pokatoličavanje u 1942. obavljeno je posljednjeg dana mjeseca februara. Razlog za dvomjesečnu stanku u prelascima s pravoslavne na rimokatoličku vjeru najvjerovatnije treba tražiti u otežanim uslovima izazvanim nezapamćeno oštrom zimom. Stanovnici Svetoblažja, pretežno srpskog sela smještenog u južnom dijelu kotara Đakovo, okruženog hrvatskim naseljima, prešli su na rimokatoličku vjeru 28. februara 1942. Toga dana vjeru je promijenilo 298 mještana, odnosno najvjerovatnije svi seoski Srbi. Sedmog marta pokatoličeno je 115 srpskih stanovnika pretežno hrvatskog sela Beketinci, kotar Osijek. Petnaestog marta vjeru je promijenilo 598 mještana srpskog sela Babjak, smještenog između Budimaca i Koške. Ovaj događaj ne bi bio neobičan da Babjak, poput Cerovca, nije bio osnovan nakon Prvog svjetskog rata kao dobrovoljačko naselje. Isti izvor navodi da je nepoznatog datuma pokatoličeno 115 stanovnika dobrovoljačkog naselja Ordanja, smještenog nedaleko od Babjaka. Nameće se logična pretpostavka da su stanovnici ta dva susjedna sela možda pokatoličeni u istom ili sličnom razdoblju, ali to nije moguće konstatovati bez uporišta u izvorima. Dakle, na području kotara Našice u ljeto 1941. nisu protjerani stanovnici dva srpska dobrovoljačka naselja (Babjak, Ordanja), dok na teritoriji kotara Valpovo nisu protjerani mještani dobrovoljačkog naselja Cerovci. Dosadašnja istraživanja fenomena protjerivanja srpskog stanovništva iz NDH u Srbiju u ljeto 1941. nisu registrovala činjenicu da stanovnici ova tri sela nisu protjerani, stoga još uvijek nije moguće objasniti razloge. U svakom slučaju, riječ je najvjerovatnije o jedina tri dobrovoljačka naselja na području Velike župe Baranja čiji stanovnici nisu protjerani u Srbiju.

U korišćenim izvorima nedostaju podaci o pokatoličavanju nekoliko naselja na području Velike župe Baranja koja su se nalazila na teritoriji pod jurisdikcijom Biskupije đakovačke i srijemske, a koja su u većoj ili manjoj mjeri bila naseljena Srbima. Riječ je o tri brdska i slabije pristupačna sela

u jugozapadnom dijelu kotara Đakovo: Slobodna Vlast, Ratkov Dol i Borojevci. Srbi su prema popisu iz 1910. u Ratkovom Dolu činili jedino stanovništvo, a u Borojevcima (38%) i Slobodnoj Vlasti (45%) bili su nešto manje zastupljeni od većinskog hrvatskog stanovništva.¹²⁸ Zastupljenost Srba u tri navedena naselja nije se znatno promijenila do 1941. Budući da su ova tri naselja međusobno zanemarljivo udaljena te da predstavljaju svojevrsnu grupu naselja, a da pritom ne postoje podaci o pokatoličavanju makar u jednom od tri naselja, logično je pretpostaviti da tamošnji Srbi zaista nisu pokatoličeni, što predstavlja presedan na području Velike župe Baranja, koje je bilo pod jurisdikcijom Đakovačke i srijemske biskupije. Zbog nedostatka izvora nije moguće zaključiti zbog čega ti Srbi nisu pokatoličeni. Ipak, ne čini se nerealnim pretpostaviti da je jedan od razloga vezan za izolovanost tih naselja i pojavu prvih partizanskih grupa na Dilju.

Pokatoličavanje srpskog stanovništva u zapadnom dijelu Velike župe Baranja (Zagrebačka nadbiskupija)

Kao što je prethodno napomenuto, kotarevi Virovitica, Slatina i zapadni dio kotara Našice nalazili su se u sastavu Zagrebačke nadbiskupije. Od sedam kotareva koji su činili područje Velike župe Baranja, Srbi su brojčano i procentualno bili najzastupljeniji u kotaru Slatina. Prema podacima iz državnog popisa stanovništva sprovedenog 1931, na području slatinskog kotara živjelo je 45.695 stanovnika od čega 19.723 osoba hrvatske nacionalnosti (43,16%) i 19.698 osoba srpske nacionalnosti (43,10%).¹²⁹ U međuvremenu, u ljeto 1941, uoči otpočinjanja masovnog pokatoličavanja, ustaške vlasti su protjerale oko 4.370 Srba iz slatinskog kotara, pretežno stanovnika dobrovoljačkih naselja i manjim dijelom starosjedilaca.¹³⁰ Od

128 *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske, 1880–1991: po naseljima*, (pr. Jakov Gelo i dr.), I–V, Zagreb, 1998, str. II/980–1003.

129 HDA, 367, RZS, k. 55, Popis od 31. marta 1931, Banovina Savska, V, Prisutno stanovništvo po veroispovesti i maternjem jeziku, Srez Slatina.

130 Filip Škiljan, "Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine", str. 351; Filip Škiljan, "Organizirano masov-

svih kotareva na području Velike župe Baranja, slatinski kotar je imao najviše naselja koja su bila većinski naseljena srpskim stanovništvom (32 stasjedilačka naselja sa srpskom većinom). Stoga je proces pokatoličavanja srpskog stanovništva u slatinskom kotaru bio najsloženiji. Prva prekrštavanja provedena su u gradu Slatini i Novoj Bukovici već juna 1941, u oba slučaja nepoznatog datuma. U Slatini prvo prekrštavanje nije bilo masovno – prekršteno je samo pet osoba, za razliku od prekrštavanja u Bukovici gdje je prekršteno 86 stanovnika. Do jeseni 1941. nisu zabilježeni primjeri prinudne vjerske konverzije u kotaru, osim u Slatini. Jula 1941. zabilježena su prva pokrštavanja Jevreja u Slatini, kada je katoličku vjeru prihvatilo desetero pripadnika jevrejske zajednice. Istog mjeseca u gradu su pokatoličene 43 osobe srpske nacionalnosti. Tokom avgusta, septembra i oktobra u gradu su prekrštene 42 osobe srpske nacionalnosti i pokršteno četvoro Jevreja. U novembru je prekršteno 47 Srba, da bi najmasovnija konverzija u Slatini bila sprovedena decembra 1941. (544 Srba i 61 Jevrejin). Istog mjeseca u Slatini je srušena pravoslavna crkva. Januara 1942. u Slatini je izvršeno posljednje masovno prekrštavanje, kada je katoličku vjeru prihvatilo 28 lica srpske nacionalnosti. Nakon toga su pokatoličavanja bila sporadična i pojedinačna, što je trajalo do ljeta 1942.¹³¹ Prema jednom izvoru s početka 1946, najmasovnije prekrštavanje u gradu obavljeno je 7. decembra 1941.¹³²

Prema svjedočenju Svetozara Čeralinca iz Slatine, ustaše su 29. oktobra 1941. u tom gradu uhapsili 11 srpskih muškaraca, uglavnom zanatlija, koji su istog dana sprovedeni u Osijek. Zajedno sa njima sproveden je i jedan Srbin iz Bokana. Među uhapšenicima nalazio se i svjedok Čeralinac. “Posle našeg odlaska iz Podravske Slatine, kazano je našim porodicama da

no prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine”, *Stanovništvo*, 2/2012, Beograd, 2012, str. 7; Milan Radanović, n. d., str. 83–96.

131 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497–37537, Zapisnik od 18. 4. 1946. spisan u uredu Kotarske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (KKRZ) u Podravskoj Slatini; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497–37537, Zapisnik od 11. 3. 1946: Izjava Laze Umiljenovića iz Podravske Slatine.

132 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301681, Dosije Alojzija Stepinca, 65.88., Podaci o prekrštavanju Srba u kotaru P. Slatina, 16. 2. 1946. (dokument sadrži potpise 41 stanovnika Slatine koji su jamčili validnost navedenih podataka).

ćemo biti pušteni na slobodu, ako pređemo na rimokatoličku veru. Naše porodice dostavile su ove poruke u zatvor i trojica su odmah dala izjavu da prelaze na rimokatoličku veru... i oni su posle toga pušteni na slobodu, a mi smo ostali zadržani u zatvoru.” Nedugo nakon toga, 11. novembra u osječki zatvor doterana su još osmorica srpskih muškaraca s područja kotara: petorica iz Podravske Slatine, dvojica iz Donjih Meljana i jedan iz Bistrice. Šesnaestorica uhapšenika deportovana su 22. novembra iz Osijeka u logor Jasenovac. Logor su preživjela najvjerovatnije samo dvojica interniraca, među kojima je bio i Svetozar Čeralinac, koji je krajem 1942. svjedočio o svom iskustvu i stradanju svojih sugrađana u Jasenovcu.¹³³ Veliki župan Velike župe Baranja Stjepan Hefer uputio je 17. decembra 1941. molbu Ravnateljstvu za gospodarsku ponovu u Zagrebu da se “svi žitelji koji se nalaze u logoru iz slatinskog kotara puste njihovim kućama jer su im obitelji prešle na rkt. vjeru, a i oni sami su već dali izjavu za prielaz. To bi dobro odjeknulo u čitavom kotaru kad bi se ti ljudi pustili iz logora. Taj zahtjev je tim više opravdan jer ti ljudi nisu iz političkih razloga odpremljeni u logor već na zahtjev Ravnateljstva za javni red i sigurnost da [se] stanoviti broj ljudi odpremi u logor.”¹³⁴ Nije poznato da li je Hefer pisao Ravnateljstvu za javni red i sigurnost. U svakom slučaju, stanovnici slatinskog kotara koji su se u tom razdoblju nalazili u logoru Jasenovac nisu bili pušteni iz logora uprkos navedenoj Heferovoj molbi. Sačuvane su izjave udovica dvojice Slatinčana koji su internirani u Jasenovac 22. novembra 1941. Marija Mišljenović je tvrdila da je njen muž interniran zbog odbijanja da pređe na rimokatoličku vjeru. Pritom, navela je da je slatinski župnik Bürger navodno obećao da će njen muž biti pušten iz logora ukoliko se “prekrstimo svi u kući”. Prema njenim tvrdnjama župnik je isto obećanje dao i suprugama drugih interniraca. Njene tvrdnje je potvrdila sugrađanka Marija Dušanić: “Pod pritiskom i obećanjima da će mi se muž pustiti iz logora kući ja sam sa decom prešla na katoličku veru i platila 100 dinara.”¹³⁵

133 AS, G-2, KIP, k. 13, 106/1942, Zapisnik od 21. 10. 1942. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Čeralinac Svetozar, krojač iz Podravske Slatine (ekavica je korišćena u izvoru).

134 Milan Radanović, n. d., str. 78.

135 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301681, Dosije Alojzija Stepinca, 65.88., Izjave Marije Mišljenović i Marije Dušanić, Podravska Slatina, 16. 2. 1946.

Nakon Nove Bukovice, sledeće kolektivno pokatoličavanje u slatinskom kotaru obavljeno je 26. oktobra u susjednom Mikleušu, kada je prekršteno 110 lica. U tom selu nije porušena pravoslavna crkva s obzirom da je rimokatolički župnik Josip Selak iz Nove Bukovice zahtijevao da mikleuška pravoslavna crkva bude preuređena u rimokatoličku crkvu jer u tom pretežno hrvatskom selu nije postojala rimokatolička bogomolja.¹³⁶ Početkom novembra, nepoznatog datuma, prekrštavanje je sprovedeno u Medincima, pretežno srpskom selu sjeverno od Slatine, gdje je prema poslijeratnim izvorima prekršteno oko 170 lica.¹³⁷ Prema podacima Nadbiskupskog duhovnog stola iz sredine maja 1942, u Medincima su živjela 194 srpska "prelaznika" i 52 hrvatska rimokatolika.¹³⁸

Dotad najmasovnije prekrštavanje u jednom danu obavljeno je u Gornjem Miholjcu 23. novembra, kada su prekrštena najmanje 484 stanovnika tog pretežno srpskog sela u Podravini. "Za prijelaz su se prijavile 484 osobe, ali nisu bili svi prisutni obredu primanja, pa tako nisu svi primljeni. Misionari, koji su obavljali vjerski prijelaz, ističu da nisu primljeni ili bolesni starci ili oni koji su bili zapriječeni."¹³⁹ Prema podacima Općinskog poglavarstva Gornji Miholjac, u tom selu je uoči pokatoličavanja živjelo 515 osoba srpske nacionalnosti. U susjednom, pretežno hrvatskom selu Novaki, prema istom izvoru, živjelo je 69 osoba srpske nacionalnosti. U dopisu Dekanatskog ureda u Slatini, župnik Julije Bürger sve stanovnike Gornjeg Miholjca i Novaka naziva "prelaznicima", iako nije do kraja izvjesno da li su svi Srbi iz ta dva mjesta prešli na rimokatoličku vjeru.¹⁴⁰ Nije

136 Filip Škiljan, "Vjerski prijalazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Vašćanskog arhidakonata", str. 246. Zlatko Dobričević, ustaški tabornik za općinu Nova Bukovica, bio je "nezakoniti sin" bukovičkog župnika Josipa Selaka: Milan Radanović, n. d., str. 58.

137 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497-37537, Zapisnik od 18. 4. 1946. spisan u uredu KKRZ u Podravskoj Slatini.

138 HDA, 218, MPB NDH, k. 64, 85/5543, Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu Odjelu za bogoštovlje Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, 16. 5. 1942.

139 Filip Škiljan, "Vjerski prijalazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Vašćanskog arhidakonata", str. 245.

140 HDA, 218, MPB NDH, k. 55, 10554, Dekanatski ured u Podr. Slatini Velikoj župi Baranja, 2. 12. 1941. (u izvoru se navode podaci Općinskog poglavarstva Gornji Miholjac o broju srpskih stanovnika Gornjeg Miholjca i Novaka).

jasno kada je obavljeno pokatoličavanje Srba iz Novaka. U dokumentaciji ZKRZ iz 1946. navodi se da se to dogodilo aprila 1942, bez navođenja preciznog datuma, i da je tada pokatoličen 31 srpski stanovnik Novaka.¹⁴¹ Župnik Bürger je u citiranom pismu s kraja 1941. aludirao da su mještani Novaka pokatoličeni u istom navratu kada i Srbi iz Gornjeg Miholjca, pri čemu je svih 69 Srba iz Novaka nazvao “prelaznicima”.

Naredno prekrštavanje u slatinskom kotaru obavljeno je 25. novembra u Bistrici, etnički mješovitom selu zapadno od Slatine, gdje je prekršteno 186 lica. Tih dana prekrštavanje je sprovedeno u susjednom etnički mješovitom selu Donji Meljani (66). Krajem novembra isto se dogodilo u Donjim Bazijama, pretežno hrvatskom selu u istočnom dijelu kotara, gdje je prekršteno 165 osoba. Potom su uslijedila prva prekrštavanja u brdskim, pretežno srpskim selima kotara, najprije 26. novembra u Gornjim Kusionjama (148) i 30. novembra u Lukavcu (435). Krajem novembra prekršteni su Srbi u Lipovcu, malom srpskom selu sjeverno od Čeralija (129). U Donjim Kusionjama prekrštavanje je obavljeno 8. decembra (161), a 19. decembra u obližnjem hrvatskom selu Pecka, gdje je živio manji broj srpskih mještana (32). Najintenzivnije prekrštavanje obavljeno je 24. decembra, istovremeno u tri ravničarska sela: Donja Bukovica (258), Gornje Viljevo (230) i Brezik (16).¹⁴² Prema podacima Nadbiskupskog duhovnog stola iz Zagreba iz sredine 1942, u Gornjim Kusionjama je živjelo 215 “prelaznika”, 48 “grkoistočnika” i 93 rimokatolika. To znači da je podatak ZKRZ o prekrštavanju 148 mještana manjkav te da 48 mještana nije prihvatilo prelazak na rimokatoličku vjeru, što je svojevrsni kuriozitet. Podaci Nadbiskupskog duhovnog stola pružaju informacije i o broju “prelaznika” (165), “grkoistočnika” (18) i rimokatolika u Donjim Kusionjama (92), pri čemu je broj “prelaznika” približan broju koji se navodi u dokumentu ZKRZ iz 1946. Jednako kao i u Gornjim Kusionjama, i u Donjim Kusionjama nekoliko porodica nije prihvatilo da napusti pravoslavnu vjeru, što ta

141 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497–37537, Zapisnik od 18. 4. 1946. spisan u uredu KKRZ u Podravskoj Slatini.

142 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497–37537, Zapisnik od 18. 4. 1946. spisan u uredu KKRZ u Podravskoj Slatini.

dva sela čini jedinstvenim na području kotara Slatina.¹⁴³

Stanovnici Slatine, Lukavca, Pecke, Lipovca, Gornjih Kusonja i Donjih Kusonja svjedočili su 1946. da je na buduće prelaznike uoči prekrštavanja vršen pritisak od strane predstavnika ustaške vlasti iz Slatine, s općinskim bilježnikom Martinom Kopicem na čelu. Jedan stanovnik Lipovca prepričao je 1946. svjedočenje jednog njegovog susjeda o tome kako je izgledala konkretna Kopicева prijetnja. Iako je riječ o posrednom svjedočenju, odnosno o prepričavanju tuđeg iskustva, ono i takvo može poslužiti kao ilustracija: "Žitelj Pendić Pero mladi pripovijedao mi je da je vidio kroz prozor općinske zgrade kako neprijatelji pravoslavlja ruše pravoslavnu crkvu u Slatini. U tome času baš padao je krst sa crkve, na šta Kopic reče: 'Eli vidiš, ruši vam se crkva i vaša vjera nije pristojna vjera da živi u Hrvatskoj. Vi se morate pokrstiti ili ćemo vas u logor metnuti ili vas potući.'" Prekrštavanju su prethodile prijetnje. Ivo Benko, mještanan etnički mješovitog sela Donje Kusonje, svjedočio je 1946. da je Martin Kopic uoči prekrštavanja u tom selu "pozvao sav [srpski] narod da mora pravoslavnu vjeru napustiti i preći na rimokatoličku vjeru i da ima dva puta: jedan je prelaz, a drugi je odprem u koncentracione logore, te da od ova dva bira koji hoće". Prekrštavanja u Lukavcu izvršio je fra Sidonije Scholz, sabrat franjevačkog samostana u Našicama i pripadnik ustaškog pokreta.¹⁴⁴

Na osnovu objavljenih izvora i literature nije moguće ustanoviti precizan datum pokatoličavanja srpskog stanovništva Suhe Mlake, teritorijalno izolovanog u besputnoj podravskoj ravnici, podjednako udaljenog od tri najbliža gradska naselja, koje je u to vrijeme pripadalo općini Nova Bukovica, kotar Slatina. U nekim drugim razdobljima selo je administrativno

143 HDA, 218, MPB NDH, k. 64, Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu Odjelu za bogoštovlje Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, Zagreb, 16. 5. 1942.

144 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497-37537, Zapisnik od 28. 3. 1946. spisan pred KKRZ: Izjava Steve Vujića iz Lukavca; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497-37537, Zapisnik od 23. 3. 1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Petra Pokrajca iz Pecke; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497-37537, Zapisnik od 12. 3. 1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Paje Pendića iz Lipovca; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497-37537, Zapisnik od 15. 3. 1946. spisan pred KKRZ: Izjava Steve Nikolića iz Gornjih Kusonja; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497-37537, Zapisnik od 16. 3. 1946. spisan pred KKRZ: Izjava Ive Benka iz Donjih Kusonja.

pripadalo našičkom ili miholjačkom kotaru. U selu je većinsko stanovništvo (60%) bilo srpske nacionalnosti, a ostatak mještana podjednako su činili Nijemci, Hrvati i Mađari.¹⁴⁵ Prema svjedočenju mještanina Jove Radosavljevića iz 1943, pokatoličavanje seljana Suhe Mlake bilo je skupčano s prijetnjama rimokatoličkog sveštenika koji je inicirao i izvršio pokatoličavanje i represijom nad mještanima. “U novembru mesecu 1941. došao je u selo Suhomlaku franjevac iz Našica Sidonije Šolc u pratnji oboružanih ustaša i pozvao narod da odmah pređe na rimokatoličku veru jer da će u protivnom biti proteran u Srbiju, pošto pravoslavci, kako je on kazao, ne smiju živeti u Hrvatskoj. Tada su [seoski] Srbi odlučno bili protiv prelaza na rimokatoličku veru i kazali su fratru Sidoniju da se neće pokrstiti već da im on izda propusnice jer će se radije iseliti u Srbiju nego preći na rimokatoličku veru. Fratar Sidonije je posle toga napustio selo preteći Srbima... Trećeg dana nakon odlaska fratra Sidonija iz Suhomlake došli su u selo ustaše iz Podravske Slatine i Nove Bukovice u pratnji žandarma iz Crnca i počeli hapsiti Srbe. Uhapsili su Jovu Petkovića, Jovu Gvozdenovića i Dušana Milovukovića i oterali ih u zatvor. Nekoliko dana posle toga došli su ponovo u Suhomlaku i uhapsili 12 Srba i oterali ih u zatvor, i to četvoricu u [Slatinski] Drenovac, a osmoricu u Podravsku Slatinu, a odatle sve skupa u Osijek. Poslije ovih hapšenja došao je u Suhomlaku ponovo fratar Sidonije i pozvao Srbe da pređu na rimokatoličku veru, obećavajući da će, ako se svi pokrste, pustiti iz zatvora uhapšene Srbe. Srbi su se prepali da će i oni biti odvedeni u zatvor, a imanja im biti oduzeta, pa su pristali na prelaz. Osam dana posle toga ponovo je došao u Suhomlaku fratar Sidonije sa ustašama, velikim županom [Stjepanom Heferom] i šefom policije [tj. šefom župskog redarstva Stankom Puratićem] iz Osijeka i izvršio pokršćavanje. Srbi su se morali skupiti pred pravoslavnom crkvom, gde su im fratar Sidonije i veliki župan održali govore u kojima su ih uveravali da je dobro što prelaze na rimokatoličku veru, jer je to prava vera, a osim toga da će posle toga biti pušteni na miru i niko ih više neće napadati.”¹⁴⁶ Da obećanja predstavnici

145 *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske, 1880–1991: po naseljima*, (pr. Jakov Gelo i dr.), I–V, Zagreb, 1998, str. IV/2078.

146 *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944. Svedočanstva*, (pr. Vladimir Dedijer, Antun

ka političke vlasti i Crkve nisu iskrena, moglo se naslutiti već početkom 1942. kada je na pravoslavni Božić započelo rušenje seoske pravoslavne crkve. Sumnja u iskrenost datih obećanja nestala je definitivno krajem avgusta 1942, kada je u logor Jasenovac internirano oko 80 mještana, pokatoličenih Srba, o čemu će biti riječi u nastavku.

Tokom januara 1942, u vrijeme nezapamćeno hladne zime, na području slatinskog kotara prekrštavanje je obavljeno samo u zaseoku Bijeli Jarac (zaseok Gornjih Kusionja, poznatiji kao Novo Kusionje), gdje je prekrst obavljen 17. januara (52). Najmasovnija prekrštavanja, prema podacima ZKRZ iz 1946, obavljena su februara i aprila 1942. u selima Brđanske, odnosno na području općina Voćin i Slatinski Drenovac s napomenom da su masovna i kolektivna prekrštavanja prvo zahvatila voćinski kraj. Najprije je 7–8. februara u Voćinu prekršteno 820 lica. Dan nakon prekrsta u Voćinu organizovano je prekrštavanje u Lisičinama, gdje su vjere promijenile 862 osobe. Potom je 10. februara prekrštavanje obavljeno u Macutama (412). U selu Hum Varoš 17. februara prekrštene su 164 osobe, a u susjednom Humu 6. marta 350 mještana.¹⁴⁷ Međutim, prema istraživanju historičara Filipa Škiljana, koji je pregledao dopise fra Petra Berkovića Nadbiskupskom duhovnom stolu u Zagrebu, u Humu je prekršteno “109 obitelji sa 401 članom”, a u Macutama “112 obitelji s 485 članova”. Pokatoličavanju se nisu odazivale porodice Spasoja Lukića i Pavla Lukića iz Huma.¹⁴⁸ U Popovcu je prekrštavanje obavljeno 25. februara, kada je prekršten nepoznat broj mještana, vjerovatno cijelo selo, odnosno preko 300 ljudi. Tokom marta 1942. vršena su prekrštavanja u selima općine Slatinski Drenovac.

Miletić), Beograd, 1989, str. 208–209: Izjava Jove Radosavljevića iz Suhe Mlake, 14. 1. 1943. (ekavica je korišćena u izvoru).

147 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497–37537, Zapisnik od 18. 4. 1946. spisan u uredu KKRZ u Podravskoj Slatini.

148 Filip Škiljan, “Vjerski prijalazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Vašćanskog arhidakonata”, str. 248.

Stanovnici Lisičina, Popovca, Huma i Hum Varoši svjedočili su 1946. da je na mještane uoči prekrštavanja vršen pritisak od strane predstavnika ustaškog tabora iz Voćina, s pobočnikom tabornika Dragutinom Lovoševićem na čelu i predstavnika općinskih vlasti iz Voćina, predvođenih općinskim bilježnikom Dragutinom Muževićem. “Pravoslavni narod sela Voćina videći opasnost po svoj život i imovinu, a natjeran strahom uslijed pokolja kometničkih žrtava, koji je izvršen u Voćinu, odlučio je da napusti svoju vjeru.” U Hum Varoši i Popovcu su u stvaranju pritiska na lokalne Srbe učestvovali i pripadnici ustaškog pokreta iz Hum Varoši. U svim selima je budućim prelaznicima prećeno internacijom u logore i podržavljenjem imovine. Primjera radi, predstavnici ustaških vlasti su u Hum Varoši “sazivali seoske sastanke na kojima su naređivali da se mora napustiti pravoslavna vjera, a koji to ne bi htio učiniti da će biti otjeran u logor, a imovina podržavljena... Ovakovi su se sastanci održavali nekoliko puta, a narod pravoslavni videći da mu preti opasnost po život i imovinu morao se odlučiti da napusti pravoslavnu vjeru.” Stanovnici Huma su u poslijeratnim svjedočenjima takođe isticali da su na mještane pravoslavne vjere pritisak da promijene konfesiju vršili predstavnici općinske vlasti u Voćinu, koji su “prijetili oduzimanjem imovine i izgonom u sabirne logore”. Mještani Popovca tvrdili su da je “pokrst” bio u potpunosti nevoljan: [N]arod se tome pritisku opirao, ali kasnije videći da mu prijeti opasnost za život i oduzeće imovine 25. februara 1942. svi su prešli sa pravoslavne na rimokatoličku vjeru.” Prekrštavanja u Voćinu, Lisičinama, Popovcu, Macutama, Humu, Hum Varoši, Bokanama, Čeralijama i Rijencima obavili su voćinski župnik Josip Martinec i misionar fra Petar Berković iz Drniša, pripadnik ustaške organizacije. Mještani Voćina i Lisičina koji su 1946. svjedočili pred ZKRZ tvrdili su da su zajedno s predstavnicima ustaške vlasti na preobraćenike “vršili pritisak voćinski župnik Josip Martinec i fratar Sidonije Šolc”. Uoči kolektivne vjerske konverzije u Humu “vršena je vjerska poduka od osam dana” koju je obavljao fra Petar Berković.¹⁴⁹

149 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497–37537, Zapisnik od 20. 3. 1946. sastavljen pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Stanka Todorovića iz Voćina; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497–37537, Zapisnik od 11. 4. 1946. sastavljen pred KKRZ u Podravskoj

Najmasovnije pokatoličavanje na području Velike župe Baranja sprovedeno je 13. i 14. marta na području općine Slatinski Drenovac i u dva sela u istočnom dijelu općine Voćin, kada je pokatoličeno oko 5.300 osoba. Pokatoličavanju srpskog stanovništva u selima na tom području prisustvovala je veliki župan Stjepan Hefer. Prema Heferovim riječima, u selima drenovačke općine (Slatinski Drenovac, Pušina, Krasković, Prekoračani, Đuričić i Gornji Meljani) 13. marta vjeru je promijenilo oko 2.300 osoba. Sutradan je u Voćinu organizovano masovno pokatoličavanje oko 3.000 srpskih stanovnika općine Voćin. Centralni obred pokatoličavanja 14. marta obavljen je u Voćinu. Prema Heferovim riječima, na području općine Voćin prethodno je već pokatoličeno oko 3.000 Srba, što je nakon 14. marta 1942. činilo oko 6.000 prelaznika. "Na jednoj i drugoj svečanosti držao sam prisutnima govor u vezi s prilikama toga kraja, pa mislim da će sve to dobro djelovati na obće smirenje tamošnjeg kraja."¹⁵⁰ Bio je to drugi Heferov boravak u Voćinu od početka godine.¹⁵¹ Istoričar Filip Škiljan, na osnovu dopisa fra Petra Berkovića, navodi da je 14. marta u Voćinu održana "svečanost" na kojoj su učestvovali mještani srpskih sela koji su prethodno kolektivno prešli na katoličku vjeru. Fra Berković navodi: "Voćin je bio okićen sa zastavama. Na mjestu dočeka bio je podignut slavoluk. Ova sela došla su u povorkama, predvođena konjanicima sa zastavama i tablom, na kojoj je bilo označeno ime sela... Na dolasku pred općinom pozdravni govor održao

Slatini: Izjava Nikole Šljivića iz Lisičina; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497-37537, Zapisnik od 24. 1. 1946. sastavljen pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Laze Burmaje iz Hum Varoši; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497-37537, Zapisnik od 19. 2. 1946. spisan pred komisijom Gradskog NOO u Podravskoj Slatini za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Izjava Đure Marinčića iz Popovca; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497-37537, Zapisnik od 1. 4. 1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Stanka Alavuka iz Huma; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497-37537, Zapisnik od 11. 4. 1946. sastavljen pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Nikole Pantelića iz Macuta.

150 HDA, 218, MPB NDH, k. 32, 2600, Pismo velikog župana Velike župe Baranja Stjepana Hefera Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, Predmet: Prielaz grkoistočnjaka na rkt. vjeru, Osijek, 17. 3. 1942.

151 Prvi Heferov boravak u Voćinu upriličen je 17. 1. 1942, tri dana nakon masakra u Kometniku u Voćinu, kada su pripadnici Ustaške pripreme bojne Baranja iz Osijeka i Valpova ubili 223 srpska muškarca: Milan Radanović, n. d., str. 166-167.

je općinski načelnik i jedan prelaznik... G. veliki župan održao je odmah tu na dolasku dugi i značajni govor, koji je učinio duboki utisak na sve, a osobito na prelaznike.”¹⁵²

U Đuričiću je 14. marta prekršteno oko 200 mještana, uz prisustvo velikog župana Velike župe Baranja.¹⁵³ Istog dana obavljeno je kolektivno prekrštavanje u Slatinskom Drenovcu, Gornjim Meljanima, Pušini, Krasковиću i Prekoračanima, selima bliže Orahovici. Dostupni izvor ne navodi brojke prekrštenika po selima.¹⁵⁴ Može se pretpostaviti da je veliki župan osim u Đuričiću bio prisutan na prekrštavanjima i u nekim drugim selima drenovačke općine. Prilikom prekrštavanja u Slatinskom Drenovcu u tom selu boravio je nepoznat broj pripadnika Ustaške pripremne bojne Baranja koji su “čuvali stražu”, kako je na poslijeratnom suđenju priznao jedan od ustaških stražara.¹⁵⁵

Narednog mjeseca, odnosno 15. aprila, u istom danu obavljena su prekrštavanja u tri susjedna sela: Čeralije (239), Bokane (189), Rijenci (445). Predstavnici ustaške vlasti u općini Čeralije, s Franjom Milbahe-rom i Karlom Hergovićem na čelu, vršili su pritisak na stanovnike Čeralija, Bokana i Rijenaca. Ustaše su u Rijencima zbog izvjesnog otpora mještana pokatoličavanju uhapsili petoricu muškaraca i zatvorili ih u Slatini. Uhapšeni su pušteni kada su pristali da budu prekršteni. Simu Starijaša iz Čeralija, uhapsili su januara 1942. ustaše iz čeralijskog tabora “radi toga što nije podneo molbu za prelaz u rimokatoličku veru”. “U zatvoru su ga tukli i držali osam dana, a za to vreme oterali su mu od kuće jedno svinjče i odneli 45 litara rakije.” Njegov slučaj nije bio usamljen. Isti izvor navodi da su ustaše iz tabora u Čeralijama lokalnim Srbima branili da slave pravoslavl- ni Božić: “Na pravoslavni Božić Srbi su uneli u svoje kuće božićnu slamu i

152 Filip Škiljan, “Vjerski prijalazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Vašćanskog arhidakonata”, str. 248.

153 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497–37537, Zapisnik od 18. 4. 1946. spisan u uredu KKRZ u Podravskoj Slatini.

154 Filip Škiljan, “Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine”, str. 357.

155 HDA, 306, ZKRZ, k. 24, GUZ, Okružni sud u Osijeku, br. 71/46: Presuda Stjepanu Haudeku, 20. 6. 1946.

hteli po običaju proslaviti Božić. To su spazili ustaše i naredili im da iznesu iz kuća slamu u roku od pola sata, psujući im pri tome Božić i svece. Posle toga su im naredili da na sam Božić voze drva u ustaški stan, a nekima da ta drva režu.”¹⁵⁶

U objavljenim i korišćenim arhivskim izvorima ne postoje podaci o pokatoličavanju stanovnika srpskih sela Kuzma, Kometnik, Dobrić, Sekulinci i Smude. Riječ je o brdskim selima koja su početkom 1942, kada su vršena najintenzivnija prekrštavanja u Brđanskoj, bila najizloženija interakciji s partizanskim uporištima na Papuku. Zanimljivo je da je stanovništvo Sekulinaca, Dobrića i Smuda brojčano, ali i procentualno, manje stradalo od stanovništva Popovca, Huma i Lisičina koje je prešlo na rimokatoličku vjeru.

Kotarski predstojnik iz Slatine sazvao je za 5. januar 1942. stanovnike Smuda “radi pripreme pučanstva grčkoistočnjaka za prelaz na katoličku vjeru”. “Odmetnici, da bi ovo spriečili”, izvršili su 4. januara u kasnim večernjim satima napad na malobrojnu ustašku posadu u Smudama, “te tom prilikom ranili trojicu ustaša, a jednoga ubili... Iste večeri jedan nepoznati odmetnik je u Smudama razoružao dvojicu ustaša pri čemu je jednog ranio.”¹⁵⁷ Riječ je o dvojici ustaša koji su bili stanovnici tog gotovo u potpunosti srpskog sela. Protjerivanje ustaške posade, koja je bila sastavljena pretežno od ustaša iz drugih mjesta, otklonilo je opasnost od potencijalnog hapšenja i interniranja porodica iz Smuda koje su podržavale partizane, pružajući im prenočište i dajući im hranu. Prekrštavanje u Staroj Krivaji i Novoj Krivaji, selima na tromedi virovitičkog, daruvarskog i slatinskog kotara, koja se naslanjaju na Lisičine i Kuzmu, omeli su “četnici-

156 AS, G-2, KIP, k. 14, 331/1942, Izjava Jovana Bosanca općinskog pisara iz Čeralija, Beograd, 14. 3. 1942. (ekavica je korišćena u izvoru). Tvrdnje Jovana Bosanca iz 1942. potvrđuju i dopunjuju tvrdnje nekolicine svjedoka iz 1946: HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497-37537, Zapisnik od 15. 3. 1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Blagoja Rakića iz Bokana; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497-37537, Zapisnik od 13. 3. 1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Pere Bosanca iz Čeralija; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497-37537, Zapisnik od 12. 4. 1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Save Bosanca iz Rijenaca.

157 *Grada za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, II, Slavonski Brod, 1963, dok. 6, str. 6: Izvještaj Župske redarstvene oblasti iz Osijeka, 6. 1. 1942.

komunisti te su ljudi vrlo zastrašeni i boje se osvete”.¹⁵⁸ Nema sumnje da je prekrštavanje u ta dva sela privremeno omela lisičinska gerilska grupa, budući da je nekolicina članova te grupe poticala iz Stare Krivaje i Nove Krivaje.

O masovnom pokatoličavanju na području kotara Virovitica sačuvani su manje iscrpni podaci u odnosu na podatke o pokatoličavanju u susjednom slatinskom kotaru. Prema istraživanju historičara Filipa Škiljana srpsko stanovništvo u ravničarskom dijelu virovitičkog kotara pokatoličeno je u drugoj polovini novembra i tokom decembra 1941. “Na rimokatoličku vjeroispovijest su prešli 16. studenog pravoslavni vjernici iz sela Cabune, 19. studenog stanovnici sela Budanice, a 6. prosinca stanovnici sela Borove, dok su u drugoj polovini prosinca prešli mještani Naudovca i Gačića.”¹⁵⁹ Naudovac i Gačići su bili pretežno naseljeni srpskim stanovništvom (trećinu stanovnika Gačića činili su Mađari, a u Naudovcu je živjelo nekoliko njemačkih porodica), dok su u Cabuni, Budanici i Borovi Srbi činili trećinu stanovništva, pri čemu su u etnički heterogenoj Borovi bili izjednačeni s brojem Hrvata.¹⁶⁰

Na području općine Pivnica nalazio se najveći broj pretežno srpskih naselja u virovitičkom kotaru. Pokatoličavanje Srba u pivničkoj općini izvršeno je januara 1942. Sačuvani su precizni podaci o broju obitelji i prekrštenika za osam naselja na području općine, ali ne i precizni datum pokatoličavanja: “Pivnica (47 obitelji s 208 članova), Levinovac (2, 8), Gvozdanska (45, 178), Dvorska (4, 19), Pepelana (3, 14), [Velika] Klisa (78, 388), Stara Krivaja (43, 229), Nova Krivaja (33, 158)”. Pivnica, Gvozdanska i Velika Klisa bila su pretežno srpska sela dok su Stara Krivaja i Nova Krivaja gotovo u potpunosti bile naseljene srpskim stanovništvom. Predstojnik virovitičkog kotara u pismu Ministarstvu obrane s početka februara 1942. naveo je da je do sredine februara planirano okončavanje procesa pokatoličavanja u kotaru: “Vodim akciju prielaza u selu Rezovcu, općine

158 Filip Škiljan, “Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine”, str. 356.

159 Filip Škiljan, “Vjerski prijalazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Vašćanskog arhidakonata”, str. 244.

160 *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske, 1880–1991: po naseljima*, (pr. Jakov Gelo i dr.), I–V, Zagreb, 1998, str. V/3120–3138.

Suhopolje, koji će se dovršiti u četvrtak 5. veljače 1942. i selu Trapinskoj, koja će se dovršiti 12. veljače 1942. Tada više ne će biti grkoistočnoga sela, a u pojedinim selima ostat će pojedine obitelji. Za to ću sve načiniti na najzgodnijem mjestu jedan, a po potrebi i više sastanaka, pa u koliko ipak neki pojedinci, za koje držim da će ih biti vrlo malo, ne priedu, zamolit ću njihovo izseljenje.”¹⁶¹ Strah od novih represalija bio je presudan u određivanju lokalnog stanovništva za prelazak na katoličku vjeru. Naime, ustaše su 3. oktobra 1941. ubili četvoricu i privremeno uhapsili nekoliko desetina seljaka iz Stare Krivaje i Nove Krivaje.¹⁶² Objavljeni i korišćeni arhivski izvori ne pružaju podatke o pokatoličavanju mještana sela Jasenaš, najvećeg pretežno srpskog naselja na području virovitičkog kotara koje je 1941. imalo oko 1.200 stanovnika od čega je preko 70% bilo srpske nacionalnosti. Ukoliko stanovništvo Jasenaša nije bilo pokatoličeno, to bi predstavljao presedan kada je riječ o iskustvu srpske zajednice u virovitičkom kotaru.

U dokumentaciji ZKRZ iz 1946. sačuvano je svjedočenje Ivana Laha, nekadašnjeg općinskog bilježnika u Pivnici, o pokatoličavanju u tom selu: “Akciju za prekrštavanje Srba u bivšoj općini Pivnica vodio je ondašnji kotarski predstojnik Bratuša, podpredstojnik Stepinac Vjekoslav i školski nadzornik Petračić... Na samo pokrštenje u Pivnicu došao je podpredstojnik Stepinac, nadzornik Petračić i franjevac. Kod pokrštenja održali su govor podpredstojnik Stepinac i nadzornik Petračić. Tu sam bio i ja prisutan i vodio sam popis tko je sve na pokrštenju bio... Ja sam u to vrijeme bio općinski bilježnik i općina u pogledu prelaza ili pokrštenja nije dobila nikakav pismeni nalog ili naređenje, pa nije niti poznato mi tko je taj nalog izdao, ali znam da su akciju za pokrštenje vodili uglavnom podpredstojnik Stepinac, predstojnik Bratuša i nadzornik Petračić. Na pokrštenju u Pivnici popisani su samo kućegospodari dok su ostale podatke trebali doći dati za svakog člana obitelji u općinu. Jedno 14 obitelji iz Pivnice te podatke nisu htjeli pružiti, izjavivši samom meni da je pokršten samo njihov ka-

161 HDA, 223, MUP NDH, k. 111, Izvještaj kotarskog predstojnika iz Virovitice Ministarstvu unutarnjih poslova NDH, 4. 2. 1942.

162 Milan Radanović, n. d., str. 125–127.

put, a da oni nisu. Među tima bio je Korać Stevo i Janić Stanko iz Pivnice, dok se za druge ne sjećam. Poslije jedno mjesec dana od pokrštenja pozvao me je podpredstojnik Stepinac da podnesem odmah kotaru popis prelaznika, a za one koji neće dati podatke da načinim poseban popis i da će biti odpremljeni u logor. Ja sam sa tim predmetom zavlačio jer nisam htio da stradaju oni koji nisu dali podatke te je taj popis ostao kod mene u općini sve do mjeseca lipnja 1943. kada je općina po partizanima zapaljena i taj je sav materijal izgorio.”¹⁶³

Srbi s područja kotara Našice iskazali su spremnost za prelazak na rimokatoličku vjeru ranije u odnosu na druge Srbe u Velikoj župi Baranja. Istraživanja historičara Filipa Škiljana sugeriraju da su takvu spremnost iskazali i Srbi iz doborovoljačkih sela u kotaru, prije njihovog protjerivanja. Prema riječima đurđanovačkog rimokatoličkog župnika: “Budući da je svim pravoslavicima otkazan posao, a kolonistima, naseljenicima se prijeti s preseljenjem u Srbiju, sada traže izlaz jedino tako, da svi prijeđu na katoličku vjeru. Svi [oni] upravo strepe i dršću, jer se hvataju četnici i ubijaju, i upravo među njima vlada neka strava i žalost. Tako ovih dana dolaze u župni ured u povorkama izjavljujući da svi prijeđu na kat. vjeru. Kako pak ima i nevrijednih, mnogi naši ne odobravaju, da ih primimo.” Đurđanovački župnik je navedene riječi zapisao u pismu koje je 19. juna 1941. uputio Nadbiskupskom duhovnom stolu u Zagrebu. U njegovim riječima prepoznamo neposrednu aluziju na ubijanje 16 srpskih muškaraca, stanovnika Ličkog Novog Sela i Sušina, koji su ubijeni nekoliko dana prije toga. Očigledno je da su strah od terora i imovinsko-pravna nesigurnost primorali lokalne Srbe da prihvate mogućnost prelaska na rimokatoličku vjeru kako bi pokazali da nisu politički protivnici nove vlasti. Prema Škiljanovim istraživanjima, sredinom jula zatražena je prva kolektivna dozvola za masovni prelaz na rimokatoličku vjeru na našičkom području. Prelaz je odobrio nadbiskup Stepinac 12. avgusta 1941. za 1.398 osoba. “Ondje je tada prešlo nekoliko sela: [Slavonske] Bare, Kutovi, [Donje] Predrijevo, Granice, Rozmajerovac, Gradac, Gornja Motičina, Ceremošnjak i Obra-

163 HDA, 306, ZKRZ, k. 474, Zh 37627–37634, Zapisnik od 29. 7. 1946. spisan u kancelariji Kotarskog NOO Virovitica: Izjava Ivana Laha.

dovci.”¹⁶⁴ Na osnovu sekundarnih izvora znamo da su Srbi iz Gradca i Londžice prešli na rimokatoličku vjeru već u drugoj polovini septembra 1941, nedugo nakon Budimčana.¹⁶⁵ Prema podacima iz literature, pokatoličavanje mještana Ceremošnjaka obavljeno je 5. oktobra 1941. Vjerski obred obavio je fra Sidonije Scholz. Tom događaju prisustvovali su veliki župan Hefer i ustaški dužnosnici iz Našica.¹⁶⁶ Pokatoličavanje mještana Obradovaca obavljeno 27. oktobra 1941.¹⁶⁷ U prethodnom dijelu studije, u biografiji fra Sidonija Scholza, koji je obavio prekrštavanje u navedenim selima, istaknut je primjer represiranja i interniranja mještana Ceremošnjaka koji nisu željeli promijeniti vjeru, pri čemu je obrazložena uloga fra Scholza u nasilju nad mještanima. Prema popisu stanovništva iz 1910. Srbi su činili većinu u Slavonskim Barama (66%), Obradovcima (83%), Gradcu (93%), Gornjoj Motičini (66%) i Ceremošnjaku (70%). U etnički mješovitim selima Donje Predrijevo (42%) i Granice (50%), u kojima su pored Srba živjeli i Hrvati i Mađari, Srbi su bili najzastupljenija etnička grupa. U pretežno hrvatskom selu Kutovi Srbi su činili trećinu stanovništva (33%), dok su u hrvatskom selu Rozmajerovac bili neznatno zastupljeni (13%).¹⁶⁸ Realno je pretpostaviti da se do 1941. etnički omjeri u navedenim naseljima nisu značajnije mijenjali.

Pokatoličavanje srpskog stanovništva u selima oko Orahovice i u gradu Orahovici, najvjerovatnije je obavljeno marta 1942, ali treba napomenuti da su Srbi iz Orahovice, Gornje Pištane, Donje Pištane, Duzluka i Kokočaka još oktobra 1941. iskazali spremnost da pređu na rimokatoličku vjeru. Srbi iz sela Ostrošinci kod Podgorača, jugoistočno od Našica, na samoj granici zagrebačke i đakovačke dijeceze, takođe su pokatoličeni marta

164 Filip Škiljan, “Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Vašćanskog arhidakonata”, str. 242.

165 “Nakon Budimaca, Londžica”, *Hrvatska obnova*, I (XXII), 20 (34), Đakovo, 28. 9. 1941, str. 8.

166 Đuro Mikašek, *Našička spomenica 1941.–1945.*, Našice, 1997, str. 84–85.

167 Nikola Kaloper, *Buđenje naroda*, Orahovica, 1991, str. 59.

168 *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske, 1880–1991: po naseljima*, (pr. Jakov Gelo i dr.), I–V, Zagreb, 1998, str. III/1829–1848.

1942.¹⁶⁹ U Gornjoj Pištani i Kokočaku Srbi su činili jedino stanovništvo, u Duzluku oko dvije trećine, u Ostrošincima blizu polovine, u Donjoj Pištani trećinu, dok su u Orahovici činili manje od petine stanovnika.¹⁷⁰ U Čačincima, velikom selu u kotaru Našice, smještenom između Našica i Slatine, početkom 1942. živjele su 2.664 osobe, od toga 341 osoba bila je srpske nacionalnosti.¹⁷¹ Od tog broja na rimokatoličku vjeru početkom 1942. prešle su najmanje 323 osobe iz 67 porodica.¹⁷²

Objavljeni i korišćeni arhivski izvori ne govore o pokatoličavanju Srba u četiri naselja u zapadnom dijelu kotara Našice: Šumede, Sušine, Gazije i Bijeljevina. Srbi su u Šumedu predstavljali skoro isključivo stanovništvo dok su u Sušinama činili nešto preko polovine mještana. U Gazijama su činili oko polovine mještana, a u Bijeljevini jednu petinu stanovnika.¹⁷³

Pravoslavni hramovi na području Velike župe Baranja u kontekstu politike prisilne asimilacije i pokatoličavanja Srba

Na teritoriji Velike župe Baranja do 1941. postojalo je preko 50 hramova SPC, uključujući nekoliko kapela i jednu manastirsku crkvu. Od tog broja 39 hramova nalazilo se u mjestima u kojima je srpsko pravoslavno stanovništvo živjelo nekoliko vijekova. Ostali hramovi bili su sagrađeni u međuratnom razdoblju u doseljeničkim naseljima. Većina hramova bili su parohijske crkve stare od jednog do dva vijeka. Svi pravoslavni sveštenici na području Velike župe Baranja, uključujući i bratstvo manastira Orah-

169 Filip Škiljan, "Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Vašćanskog arhidakonata", str. 242.

170 *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske, 1880–1991: po naseljima*, (pr. Jakov Gelo i dr.), I–V, Zagreb, 1998, str. III/1829–1848.

171 HDA, 218, MPB NDH, k. 42, Pismo mještana Čačinaca Nadbiskupskom duhovnom stolu Zagrebačke nadbiskupije, Čačinci, 4. 1. 1942.

172 Filip Škiljan, "Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Vašćanskog arhidakonata", str. 249.

173 *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske, 1880–1991: po naseljima*, (pr. Jakov Gelo i dr.), I–V, Zagreb, 1998, str. III/1829–1848.

vica, bili su protjerani do kraja avgusta 1941.¹⁷⁴ Trojica pravoslavnih sveštenika ubijena su u navedenom razdoblju.¹⁷⁵

Od 39 mjesnih crkava u starosjedilačkim srpskim zajednicama, tokom Drugog svjetskog rata porušeno je 20 (kotar Virovitica: 4/5; kotar Slatina: 8/12; kotar Našice: 1/7; kotar Osijek: 5/8; kotar Đakovo: 2/5; kotar Donji Miholjac: 0/2). Najviše crkava je porušeno u kotarevima Slatina (8) i Osijek (5). U kotaru Donji Miholjac nije srušena nijedna od dvije pravoslavne crkve, dok je u kotaru Virovitica ostala sačuvana samo jedna od pet starih crkava (u tom kotaru porušeno je još pet crkava izgrađenih između dva rata u dobrovoljačkim selima). Sve gradske parohijske crkve su poružene (Virovitica, Slatina, Orahovica, Osijek). Crkve u Dalju i Slatinskom Drenovcu bile su djelimično poružene, odnosno njihovo rušenje je zaustavljeno nakon uništavanja krovišta i demoliranja unutrašnjosti crkava. Prema nepotpunoj evidenciji, najmanje deset crkava i kapela koje su podignute u međuratnom razdoblju, pretežno u dobrovoljačkim selima, takođe je porušeno. Sedamnaest pravoslavnih hramova u srpskim starosjedilačkim zajednicama na području Velike župe Baranja i crkva manastira Orahovica nisu poružene ili djelom razorene, iako su u nekima od njih uništavani crkveni inventar i ikonostasi.¹⁷⁶

174 O protjerivanju pravoslavnog sveštenstva s područja Velike župe Baranja i generalno iz NDH vidjeti: Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb, 2014, str. 161–169. Jedini pravoslavni sveštenik koji je tokom rata boravio na području Velike župe Baranja, zapravo na području cijele Slavonije, bio je jeromonah Metodije Bradić. On je 1941. bio hapšen od strane ustaških vlasti i mučen u zatvoru od strane ustaške policije. Nije poznato kako je pušten na slobodu. Nakon povratka u Slatinski Drenovac izbjegao je u šumu i priključio se partizanima. Ubili su ga pripadnici njemačke SS-policije 4. maja 1944. u Slatinskom Drenovcu. O sudbini Metodija Bradića vidjeti: Milan Radanović, n. d., str. 57, 480, 482.

175 Riječ je o parosima iz Balinaca, Osijeka i Bračevaca.

176 Pravoslavne crkve u srpskim starosjedilačkim zajednicama ružene od strane ustaških vlasti. Kotar Virovitica: Virovitica, Borova, Gačište, Velika Klisa; kotar Slatina: Slatina, Voćin, Macute, Smude, Medinci, Gornja Bukovica, Dobrović, Suha Mlaka; kotar Našice: Orahovica; kotar Osijek: Osijek, Čepin, Čepinski Martinci, Tenja, Erdut; kotar Đakovo: Paučje, Vučevci. Kao što je gore navedeno, crkve u Slatinskom Drenovcu i Dalju su započete s rušenjem, ali iz nepoznatih razloga nisu poružene. Crkve u Macutama i Smudama su zapaljene, u njima je uništen cjelokupan inventar, tako da su od njih ostale samo zidine. Te dvije crkve nisu obnovljene nakon rata. Crkve u Budimcima i Poganovcima su zapaljene od strane njemačke

Rušenje pravoslavnih crkava na teritoriji Velike župe Baranja započelo je krajem 1941, kada je primjerice porušena gradska crkva u Slatini.¹⁷⁷ Najintenzivnije rušenje pravoslavnih hramova otpočelo je na pravoslavni Božić 1942. U tom navratu započeto je rušenje crkava u Osijeku i četiri sela u osiječkom kotaru: Čepin, Čepinski Martinci, Tenja i Erdut. Istovremeno, na Božić je započelo rušenje i nekoliko crkava u zapadnom dijelu velike župe: Orahovica, Voćin, Dobrović, Suha Mlaka. Realno je pretpostaviti da je krajem 1941. i januara 1942. započelo rušenje i ostalih srušenih crkava na području velike župe, ali o tome ne postoje podaci u korišćenim izvorima. Teško je povjerovati da početak rušenja najmanje devet pravoslavnih hramova slučajno koincidira upravo na pravoslavni Božić. Jednako je teško povjerovati da je početak rušenja slučajno povezan s najznačajnijim pravoslavnim vjerskim praznikom. Pravoslavnim Srbima je zabranom javnog proslavljanja Božića – vjerskog praznika koji se u pravoslavnim zajednicama tradicionalno slavi kolektivno i svečano u javnom prostoru – ionako bila poslata jasna poruka da su im osnovna vjerska i građanska prava uskraćena. Početak 1942. na širem području Jugoslavije karakterističan je po nezapamćeno oštroj zimi. Postavlja se pitanje zašto oni koji su odobrili rušenje pravoslavnih crkava u slavonskoj Podravini nisu odlučili da rušenje crkava otpočne na proljeće, kada su vremenski uslovi daleko povoljniji. Čini se da je rušenje crkava namjerno forsirano upravo u tom razdoblju.

Proces rušenja pravoslavnih crkava u nekim mjestima trajao je nedjeljama, ponegdje mjesecima. Budući da je većina srušenih crkava, naročito one najmonumentalnije, bila izgrađena od cigle, preduzimačima koji su organizovali rušenje crkava bilo je dozvoljeno da za vlastitu korist

vojske 1943–1944, ali nisu porušene što je omogućilo njihovu poslijeratnu obnovu. Više o rušenju pravoslavnih crkava u Velikoj župi Baranja i Slavoniji vidjeti: Милорад Ј. Мишковић, “Рушење цркава и уништавање црквеног инвентара у Архиепископском намесништву осјечком”, *Црква: Календар Српске православне патријаршије*, Београд, 1991, стр. 64–75; Александра Кучековић, *Сакрална баштина Срба у западној Славонији*, Загреб, 2015; Јован Мирковић, *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској*, Београд, 2016. Такође, видјети и рад Александре Кућековић у овом зборнику и тамо наведене изворе и литературу.

177 Milan Radanović, n. d., str. 110–111.

izvrše prodaju upotrebljivog građevinskog materijala. U Dobroviću, selu istočno od Slatine, podjednako nastanjenom Srbima i Hrvatima, rušenje pravoslavne crkve započelo je 8. januara 1942, drugog dana pravoslavnog Božića. Rušenje je izvršio nepoznati preduzimač iz Daruvara. "Rušio je crkvu najmljenom radnom snagom iz sela Dobrovića, tako da je davala svaka kuća rimokatoličke vjere rabotu. Taj Daruvarčan nalazio se u našem selu dva mjeseca dok je sve porušio i razvukao. Sav građevni materijal razvaljene crkve pokupovali su žitelji rimokatoličke vjere iz Dobrovića i Miljevac, kojim su sagradili stočne staje, svinjce, itd." Rušenje pravoslavne crkve u Voćinu započelo je 9. januara 1942. Početak rušenja voćinske crkve prethodi masovnom zločinu u Kometniku i Voćinu 13–14. januara 1942. Crkvu je srušio nepoznati preduzimač iz Zagreba. "Ciglu koju je izvadio iz crkve rasprodao je po selu Voćinu, zvona su spašena, a ikonostas i ostali inventar crkve bio je odvežen u općinu u Voćinu, a kuda je kasnije to odpremljeno i šta je s tim učinjeno, to nitko u selu ne zna." Pojedini lokalni Srbi bili su prisiljeni da tokom rušenja učestvuju u premještanju crkvenog inventara iz crkve u zgradu općine.¹⁷⁸

Kupovina cigle razrušenih pravoslavnih crkava i njeno upotrebljavanje kao građevinskog materijala od strane pojedinih mještana hrvatske nacionalnosti, stvaralo je dodatni jaz među pripadnicima dva naroda, što je isključivo bilo u interesu ustaškog režima. Svakako da je lokalno srpsko stanovništvo takvu praksu doživljavalo kao izraz neprijateljstva i očigledno poniženje. Ulaganje napora za rušenje pravoslavnih crkava, najprepoznatljivijih simbola prisutnosti srpskog naroda na području Slavonije, tokom nezapamćeno hladne zime, nije moglo biti protumačeno drugačije nego kao neprijateljski stav vlasti prema Srbima.

Na području Velike župe Vuka, u kotarevima Vukovar i Vinkovci koji se teritorijalno naslanjaju na kotareve Osijek i Đakovo, ustaške vlasti nisu porušile nijednu pravoslavnu crkvu, uključujući i crkve u kotarskim

178 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497–37537, Zapisnik od 28. 3. 1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Mile Šerčića iz Dobrovića; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497–37537, Zapisnik od 20. 3. 1946. sastavljen pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Stanka Todorovića iz Voćina; Milan Radanović, n. d., str. 106–107.

središtima. Pritom, ne treba zanemariti činjenicu da su režim NDH i njemački okupator bili odgovorni za uništavanje pravoslavnih manastira na Fruškoj gori, koji su se nalazili na teritoriji Velike župe Vuka, pri čemu su fruškogorski manastiri uništeni pretežno 1944, tokom antipartizanskih vojnih operacija, dakle nakon najmasovnije kampanje uništavanja pravoslavnih crkava na području Velike župe Baranja i generalno nakon razdoblja u kome su pravoslavne crkve najintenzivnije uništavane u NDH.

Većina od 17 pravoslavnih crkava koje su pošteđene rušenja ili djelimičnog razaranja, na teritoriji Velike župe Baranja, privremeno su bile pretvorene u rimokatoličke crkve.

Antun Akšamović, biskup đakovački i srijemski, 11. decembra 1941. uputio je pismo Ravnateljstvu za ponovu u Zagrebu koje je bilo nadležno za uzurpiranu imovinu SPC na tlu NDH: "Podpisani Biskup đakovački ponovo podnaša svoju predstavku sa zamolbom da se crkve bivših grkoistočnih parokija ne ruše nego da se predadu u posjed i upravu rimokatoličkim župskim upravama... U mnogim selima gdje postoje grkoistočnih žitelja koje su proglašene imovinom NDH uopće nema nikakve druge crkve, pa se postojeće crkve mogu prilagoditi i upotrebiti za rimokatoličke obrede... Narod je ponajviše seljačkog zvanja, te je siromašan i ne može doprinositi mnogo za gradnju novih crkvi. Danas bi troškovi za gradnju novih crkvi bili toliko veliki da za dugo godina mnoga naša sela ne bi uopće dobila nikakve crkve. To narod sam znade, pak se zato u onim selima gdje je počelo s rušenjem crkvi diže prava revolta među seljačtvom, dapače i među našim Hrvatima i katolicima, koji toga ne mogu razumjeti zašto da se ruši ono što će narodu biti potrebno. Dobivam vijesti iz nekih župa da se i grčkoistočni duboko vrijeđaju znajući da je državnim oblastima poznato da su se prijavili za prelaz u katol. Crkvu, a ipak im se imovina uništava. Stoga ja ponovo iznašam svoj prijedlog da se odustane od daljnjeg rušenja crkvi... Napose, molim da se obustavi rušenje crkve u Klokočeviku i Topolju Novom, gdje je navedeno rušenje već počelo."¹⁷⁹

179 HDA, 218, MPB NDH, k. 28, 5513, Biskupski ordinarijat Đakovo Državnom ravnateljstvu za ponovu u Zagrebu, Đakovo, 11. 12. 1941.

Klokočevik i Novo Topolje su sela u brodskom kotaru u neposrednom susjedstvu sela Garčin, rodnog mjesta biskupa Akšamovića. Pravoslavne crkve u oba sela su srušene, što sugerije da biskup Akšamović nije imao preveliku društvenu i političku moć. Njegov pokušaj da spriječi rušenje crkava u navedenim selima te spremnost da se dva puta uzastopno založi protiv generalne politike rušenja pravoslavnih bogomolja predstavlja moralan i odvažan gest, uprkos tome što se biskup nije protivio uzurpaciji imovine SPC. Budući da je na području Velike župe Baranja odnosno na području Đakovačke biskupije početkom 1942. nastavljeno rušenje pravoslavnih crkava, jasno je da biskupova "predstavka" nije urodila plodom.¹⁸⁰

Smatram da treba prihvatiti kao istinite biskupove tvrdnje iz jednog pisma iz 1946: "Kada su na teritoriju biskupije došli prvi razarači za pravoslavne crkve poslani od zloduha [Eugena] Kvaternika, ja sam telegrafično protestirao i tražio da se razarači opozovu. Od njega sam dobio brzoglasni odgovor: 'Rušenje srbskih pravoslavnih crkvi je stvar državne politike, a nije briga katoličke Crkve.' Poslao sam tada delegata u Zagreb koji je uz veliki napor uspio dobiti odgovor: 'S ovu stranu Save neće se više rušiti nijedna grkoiztočna crkva.' Tako je doista bilo sve do pod konac 1944. godine kada su u Slavoniju stigle okupatorske švapske vojske na bijegu sa Balkana, koje su po Srijemu harale naša sela i crkve bez razlike vjere."¹⁸¹

Čini se da je Akšamovićev prijedlog da vlasti NDH spriječe rušenje pravoslavnih crkava u mjestima u kojima ne postoje rimokatoličke crkve naišao na razumijevanje, između ostalog, jer ga je podržao veliki župan

180 Biskup Akšamović je najzaslužniji što nije srušena pravoslavna crkva u Dopsinu, kotar Osijek. "Odmah početkom Drugog svetskog rata delegacija sela otišla je u Đakovo biskupu Akšamoviću i zatražila je od njega da se crkva ne ruši. Dobili su pismenu biskupovu saglasnost i crkva nije srušena. Pretvorena je u katoličku, a postavljeni župnik, koji je bio Slovenac, u dogovoru sa meštanima sela, sve crkvene stvari iz crkve, kao i sačuvane ikone iz vučevske crkve, stavio je u oltar. Ikonostas je bio prekriven papirom, a ispred ikonostasa napravljen je katolički oltar. Posle župnikovog odlaska u partizane, crkva je celo vreme rata bila zaključana." Милорад Л. Мишковић, "Рушење цркава и уништавање црквеног инвентара у Архиепископском намесништву осјечком", *Црква: Календар Српске православне патријаршије*, Београд, 1991, стр. 66.

181 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 301455, Dosije Antuna Akšamovića: Pismo biskupa Antuna Akšamovića Predsjedniku Vlade FNRJ, Đakovo, 27. 9. 1946.

Stjepan Hefer. Takva pretpostavka se može naslutiti na osnovu Heferovog pisma koje je 16. januara 1942. uputio Predsjedništvu vlade NDH:

“Ja sam i osobno i pismeno molio da bi se sa rušenjem pravoslavnih crkava prestalo jer je većina tih crkava prikladna i po građevnom izgledu i po prostranosti da se uz razumne neznatne rokove prilagode rkt. bogoslužju... Međutim, crkve se ruše i dalje, te su mnoge već više ili manje srušene. Najnezgodnija stvar u tom jeste što se sav građevni materijal od porušenih crkava odmah na licu mjesta rasprodaje, često uz niske cijene, te se tako prikupljenim novcem isplaćuju samo oni koji te crkve ruše. Materijal dakle služi u glavnom za pokrivanje troškova rušenja... Zato se kod mene danomice nalaze deputacije ne samo prielaznika, nego i katolici Hrvati, koji ovom prigovaraju i mole da se sve poduzme da se ovakovom rušenju i raspodjeli materijala prestane. Prielaznici, kao i stari katolici, govore da bi trebalo barem taj razrušeni materijal ostati bezuvjetno netaknut u selu i odmah ga uoptriбити uz državnu pripomoć za izgradnju nove, veće odnosno prikladnije katoličke crkve, a gdje to eventualno ne bi trebalo zato što možda postoji prostrana katolička crkva da se taj materijal upotrieби za izgradnju kakove druge obće korisne zgrade, škole, doma ili slično. Ljude dakle najviše boli činjenica da se taj materijal odmah rasprodaje, a oni nemaju izgleda niti mogućnosti drugih za izgradnju bolje crkve ili jedne obće korisne ustanove u selu. Tako su redom [bile] kod mene deputacije iz sela Čepinski Martinci, Čepin, Majar, Dalj, Tenje, Slatina, Medinci, Gornji Miholjac, itd.”¹⁸²

Iz Heferovog pisma moguće je zaključiti da se veliki župan protivio rušenju pravoslavnih crkava zbog toga što je, poput biskupa Akšamovića, smatrao da je prikladnije te crkve pretvoriti u rimokatoličke bogomolje. Međutim, da se Hefer istinski protivio rušenju pravoslavnih crkava onda bi spriječio rušenje crkava u Osijeku, Čepinu i Tenji, koje je započelo svega nekoliko dana prije nego što je Hefer uputio citirano pismo. Rušenje

182 HDA, 218, MPB NDH, k. 32, 2661, Pismo velikog župana Stjepana Hefera Predsjedništvu Vlade NDH, 16. 1. 1942.; Daniela Simon, “The Task of the century”: Local dimensions of the policy of forced conversion in the Independent State of Croatia (1941–1942)”, *Local dimensions of the Second World War in Southeastern Europe*, (ed. X. Bougarel, H. Grandits, M. Vulesica), London – New York, 2019, str. 59.

tih crkava trajalo je mjesecima i Hefer je, da je to htio, mogao zaustaviti uništavanje pravoslavnih crkava u gradu u kome je živio i obavljao najznačajniju upravnu funkciju, kao što je mogao, da je to želio, spriječiti rušenje pravoslavne crkve u Čepinu, njegovom rodnom mjestu. Očigledno se nije želio zamjeriti policijskim strukturama iz Zagreba koje su inicirale rušenje pravoslavnih hramova.

Krajem februara 1942. Hefer je od Ravnateljstva za javni red i sigurnost i Ministarstva unutarnjih poslova tražio da se spriječi započeto rušenje pravoslavne crkve u Gornjem Miholjcu, kotar Slatina, kako bi se ta crkva iskoristila kao sjedište buduće rimokatoličke župe.¹⁸³ Pravoslavna crkva u Gornjem Miholjcu nije srušena prvenstveno zahvaljujući zalaganju rimokatoličkog župnika iz Slatine Julija Bürgera. On se 2. decembra 1941. u pismu predstavnicima Velike župe Baranja založio da se pravoslavna crkva u Gornjem Miholjcu preuredi u župnu crkvu buduće rimokatoličke župe jer u tom etnički mješovitom mjestu nije postojala rimokatolička crkva. U Gornjem Miholjcu je pored većinskog srpskog stanovništva živjelo 346 rimokatolika različitih nacionalnosti. Nova župa je osim tog mjesta trebala obuhvatiti obližnja naselja Novaki (pretežno hrvatsko selo u kome je živjelo 718 rimokatolika, također bez rimokatoličke crkve) i Španat (bivše srpsko dobrovoljačko naselje čije stanovništvo je protjerano 1941. i u koje su tokom ljeta 1941. naseljene 564 osobe hrvatske nacionalnosti). Župnik Bürger je predložio da seoska pravoslavna crkva ne bude srušena te da se preuredi za rimokatoličko bogoslužje. Veliki župan Stjepan Hefer je podržao ovu ideju založivši se za nju kod Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja. Kako je početkom 1942. ipak započelo rušenje gornjomiholjačke crkve, Bürger je pisao Heferu da ga je načelnik općine Gornji Miholjac obavijestio "da će mu valjda uspjeti zapriječiti daljnje rušenje, no na dugo to ne će ići". Bürger je zamolio Hefera da urgira kod Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja te kod Ravnateljstva za javni red i sigurnost kako bi se zaustavilo rušenje hrama i time omogućilo osnivanje nove rimokatoličke župe. Hefer je u pismu Odjelu za bogoštovlje Ministarstva pravosuđa i bo-

183 HDA, 218, MPB NDH, k. 55, 10554, Pismo velikog župana Stjepana Hefera Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, Osijek, 5. 3. 1942.

goštovlja od 5. marta 1942, u kome je zatražio da se “spriječi daljnje rušenje grkoistočne crkve u Gornjem Miholjcu”, naveo da je istovremeno uputio istu molbu i Ministarstvu unutarnjih poslova i Ravnateljstvu za javni red i sigurnost.¹⁸⁴ Od 25. do 27. januara 1942. trajalo je uništavanje ikonostasa u pravoslavnoj crkvi u Gornjem Miholjcu i pljačka crkvenog mobilijara. Isti počinioци koji su zapalili ikonostas i opljačkali crkvu srušili su stabla u crkvenom parku koja su potom prodali kao drvenu građu.¹⁸⁵ Indikativno je da se Hefer i Bürger nisu založili kako bi spriječili rušenje pravoslavne crkve u Slatini, u gradu u kome je Bürger živio i obavljao dužnost župnika. Jedan od razloga zbog kojih pravoslavna crkva u Slatini nije pošteđena rušenja leži u činjenici da nije postojala potreba za osnivanjem rimokatoličke župe u tom gradu jer je ona već postojala. Veliki župan Stjepan Hefer je 17. decembra 1941. od Ravnateljstva za ponovu u Zagrebu zatražio dozvolu da se zvona sa srušene pravoslavne crkve u Slatini pretope i da se upotrebe za izlivanje velikog zvona za gradsku rimokatoličku crkvu. Ravnateljstvo je odobrilo Heferovu molbu.¹⁸⁶

Činjenica da je župnik Bürger zamolio velikog župana Hefera da interveniše kod Ravnateljstva za javni red i sigurnost kako bi se zaustavilo rušenje crkve u Gornjem Miholjcu te činjenica da je Hefer nakon toga uputio molbe Ministarstvu unutarnjih poslova i Ravnateljstvu za javni red i sigurnost za prestankom rušenja miholjačke crkve daju na značaju citiranoj poslijeratnoj tvrdnji biskupa Akšamovića da su “prvi razarači za pravoslavne crkve poslani od zloduha [Eugena] Kvaternika”. Naime, Kvaternik je bio ravnatelj Ravnateljstva za javni red i sigurnost i državni tajnik u Ministarstvu unutarnjih poslova. Pretpostavka da je inicijativa za ruše-

184 HDA, 218, MPB NDH, k. 55, 10554, Dekanatski ured u Podr. Slatini Velikoj župi Baranja, 2. 12. 1941; HDA, 218, MPB NDH, k. 55, 10554, Pismo velikog župana Stjepana Hefera Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, Osijek, 2. 2. 1942; HDA, 218, MPB NDH, k. 55, 10554, Dekanatski ured u Podr. Slatini Velikoj župi Baranja, 28. 2. 1942; HDA, 218, MPB NDH, k. 55, 10554, Pismo velikog župana Stjepana Hefera Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, Osijek, 5. 3. 1942.

185 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497–37537, Zapisnik od 26. 3. 1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Emila Novkovića iz Gornjeg Miholjca.

186 Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, str. 267; Milan Radanović, n. d., str. 110.

nje pravoslavnih crkava u Slavoniji dolazila “odozgo”, odnosno iz Zagreba, čini se sasvim realnom.

Imajući u vidu navedenu pretpostavku, moguće je dati potencijalni odgovor na prethodno navedeno pitanje zašto je rušenje pravoslavnih hramova na području velike župe otpočelo tokom izuzetno hladnog perioda, odnosno zašto se s rušenjem nije krenulo na proljeće. Naime, početkom 1942. njemačke okupacione komandne strukture izvršile su neku vrstu pritiska na državne vlasti NDH kako bi vlasti donekle izmijenile odnos prema srpskom stanovništvu.¹⁸⁷ Nema sumnje da je to bilo povezano sa strahom njemačkog okupatora da postupci ustaškog režima ne dovedu do još većeg nezadovoljstva među Srbima i još masovnijeg učešća Srba u ustaničkom pokretu, naročito u sjevernoj Bosni, Slavoniji i Srijemu, gdje su njemački interesi bili najprisutniji. Upravo je rušenje pravoslavnih crkava predstavljalo jedan od najvažnijih uzroka pojačanog nezadovoljstva među Srbima. U tom svjetlu treba posmatrati činjenicu da je pokatoličavanje Srba bilo znatno manje prisutno na području Velike župe Vuka (istočna Slavonija i Srijem) nego na području Velike župe Baranja. Prvenstveno jer je na tom području, na kome je živio velik broj domaćih Nijemaca, ustaški pokret bio prinuđen dijeliti vlast s njemačkim strukturama. Stoga se nameće zaključak da je centralna ustaška vlast uoči davanja obećanja njemačkim saveznicima za otpočinjanjem nominalne promjene odnosa prema Srbima (privođenje kraju procesa pokatoličavanja, osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve) nastojala izvršiti ubrzano uklanjanje najupadljivijih simbola viševjekovnog srpskog prisustva u Slavoniji, naročito u onim mjestima u kojima pravoslavni hramovi nisu bili predviđeni da postanu središta novih rimokatoličkih župa. Ne čini se nerealnom pretpostavka da je upravo pritisak njemačkog okupatora na vlast NDH osujetio još intenzivnije rušenje pravoslavnih crkava u Slavoniji.

187 Zbornik NOR-a, XII/2, Beograd, 1976, dok. 27, str. 142: Pismo njemačkog poslanika u NDH [Kaschea] od 12. 2. 1942.

Odnos vlasti NDH prema Srbima u Velikoj župi Baranja od januara do avgusta 1942.

Početak 1942. na području Velike župe Baranja obilježen je masovnim zločinom koji su 13–14. januara pripadnici Ustaške pripremljene bojne za Veliku župu Baranja, odnosno ustaše pristigli iz Osijeka i Valpova, uz pomoć lokalnih ustaša, počinili nad srpskim stanovništvom s područja Voćina, napose nad mještanima Kometnika i Dobrića. U ta dva dana ustaše su ubili 223 osobe, najvećim dijelom punoljetne muškarce. Bio je to dotad najmasovniji zločin nad slavonskim Srbima koji nije izvršen u nekom logoru već u mjestima u kojima su živjele žrtve. Povod za zločin bila je pogibija petorice lokalnih ustaša prilikom neuspjelog pokušaja jedne grupe ustaša da 12. januara u Kometniku iznenade i opkole jednu grupu ustanika, mahom stanovnika srpskog sela Lisičine. Narednog dana, nakon dolaska ustaša iz Osijeka, Valpova, Virovitice i Slatine, na čelu sa stožernikom Ćirilom Kraljem, zapovjednikom Ustaškog stožera Baranja iz Osijeka, ubijeno je 25 mještana Kometnika, a preko 200 muškaraca iz Kometnika i Dobrića je uhapšeno i sprovedeno u Voćin, gdje je većina likvidirana 14. januara. Veliki župan Stjepan Hefer posjetio je Voćin 17. januara i vidio je masovnu grobnicu u kojoj su pokopane žrtve ubijene u tome mjestu. Komandna odgovornost stožernika Kralja za počinjeni zločin je nesumnjiva. Takođe, nesumnjiva je politička i moralna odgovornost velikog župana Hefera za počinjeni zločin. Teško je povjerovati da zločin u Kometniku i Voćinu nije počinjen bez Heferovog znanja, pogotovo jer u izvorima ne postoji trag o njegovom neslaganju ili protivljenju.¹⁸⁸ Navedeni zločin počinjen je kako bi se srpsko stanovništvo sa šireg područja Voćina (Brđanska) paralisalo strahom i time odvratilo od bilo kakve podrške i saradnje s partizanima. Važno je napomenuti da masakr u Kometniku i Voćinu prethodi masovnom pokatoličavanju Srba u brdskom dijelu kotara Slatina (općine Voćin, Ćeralije i Slatinski Drenovac). Iako masakr u Kometniku i Voćinu nije planiran u cilju pokatoličavanja, on je svakako značajno pridonio pristanku zastrašenog srpskog stanovništva na konverziju u rimokatoličku vjeru.

188 Opširnije o zločinu u Kometniku i Voćinu i odgovornosti za zločin vidjeti: Milan Radanović, n. d., str. 141–184.

Nedugo nakon masakra u Kometniku i Voćinu pokatoličeni su Srbi iz nekoliko naselja u općini Pivnica, kotar Virovitica, koja je graničila s općinom Voćin. Pišući o pokatoličavanju stanovnika tog dijela kotara, kotarski predstojnik iz Virovitice navodi: "Srbi grkoistočnjaci, drže se dobro i lojalno... Kad se u pojedinom selu izvrši vjerski prielaz osjeća se silno olakšanje kod prielaznika i odmah se počmu interesirati za sve pojave života. To za njih u današnje vrijeme znači preporod."¹⁸⁹

Ustaše iz tabora u Čeralijama upali su 17. januara 1942. u Bokane. Naredili su petorici mještana "da pođu sa njima u šumu loviti kune". O tome šta se dogodilo uhapšenima svjedočio je Jovan Bosanac iz Čeralija, dva mjeseca nakon toga događaja, u izbjeglištvu u Beogradu: "Oni su to kao Srbi morali učiniti. Vraćajući se istog dana iz šume kući, u šumi zvanog Lužnjakovac ustaše su kazali Srbima da pošto nisu ništa ulovili da će Srbi biti zečevi, a oni lovci, pa su odmah počeli pucati na Srbe i ubili Cvijetić Nikolu i Matić Milu, a ostala trojica uspela su da pobegnu u šumu. Rakić Blagoje vratio se iz šume kući, a Matić Joco i Cvijetić Tanasija ostali su dalje u šumi jer se boje vratiti kućama. Leševi ubijenih ležali su tri dana u snegu jer ih nitko nije smeo dirati. Četvrtog dana naredili su ustaše Lukačić Radi iz Čeralija da ide leševe zatrpati. Lukačić je otišao i nije se više vratio iz šume." Isti počinioči su februara 1942. u Čeralijama ubili dvojicu srpskih muškaraca.¹⁹⁰

U selu Krajna, u općini Slatinski Drenovac, ustaše i pripadnici Njemačke narodne grupe iz Orahovice i Čačinaca 2. februara 1942. uhapsili su 21 muškarca srpske nacionalnosti i opljačkali njihova imanja. Uhapšeni su tri dana zlostavljani u Orahovici, nakon čega je 13 uhapšenika odvedeno prema manastiru Orahovica, gdje su ubijeni. Osmorica preostalih uhapšenika odvedena je u zatvor u Osijek, odakle su sprovedeni na prisilni rad u njemačke logore, gdje su dvojica smrtno stradala 1943.¹⁹¹ U selu Pušina,

189 HDA, 223, MUP NDH, k. 111, Izvještaj kotarskog predstojnika iz Virovitice Ministarstvu unutarnjih poslova NDH, 4. 2. 1942.

190 AS, G-2, KIP, k. 14, 331/1942, Izjava Jovana Bosanca općinskog pisara iz Čeralija, Beograd, 14. 3. 1942. (ekavica je korišćena u izvoru). HDA, 306, ZKRZ, k. 435, Zh 34303, Zapisnik od 15. 3. 1946 spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Blagoja Rakića iz Bokana.

191 HDA, 306, ZKRZ, k. 549, Zh 44248, Odjeljenje Udbe za okrug Osijek Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu, Osijek,

u općini Slatinski Drenovac, ustaše iz Čačinaca tokom februara i marta 1942. uhapsili su i zlostavljali devetoricu srpskih muškaraca. Većina uhapšenika je sprovedena u zatvore, a dvojica su ubijena nakon hapšenja.¹⁹²

Nepoznatog dana marta 1942. pripadnici Pripremljene bojne Baranja i ustaše iz tabora u Voćinu ubili su 15 srpskih muškaraca iz Sekulinaca, dok se jedan uhvaćeni mještatin, koji je uspio pobjeći, sutradan objesio iz straha. Najprije su iz Sekulinaca u Voćin odvedena sedmorica mještana, među kojima su bila trojica očeva i trojica njihovih sinova, gdje su zaklani. Istog dana uhapšena su još devetorica muškaraca. “Od ovih pohapšeni” utekao im je iz ruku Tomašević Pero [31], te se od straha da ne bi ponovo došao u ustaške ruke drugi dan objesio sam u štaglju, dočim su ostale otpremili k školi u Sekulince i u školskoj drvarnici zaklali su Luku Panića i Nenadović Jovu, a ostali su počeli bježati, te su u bjegu od pušaka ustaški” potučeni”.¹⁹³

Svi navedeni zločini dogodili su se uoči masovnog pokatoličavanja srpskog stanovništva u općinama Slatinski Drenovac i Čeralije koje se odigralo od sredine marta do sredine aprila 1942. Mještani Sekulinaca najvjerovatnije nisu prekrštavani, za razliku od Srba iz Bokana, Čeralija, Krajne i Pušine. Navedeni primjeri ustaškog terora govore o teškom položaju i ugroženosti srpskog stanovništva u potpapučkom kraju početkom 1942. Pojedinačni i masovni zločini nad srpskim civilima nastavljeni su i nakon masovnog zločina u Kometniku i Voćinu. Novi zločini su ukazivali na to da srpsko stanovništvo ne uživa zaštitu političkih vlasti i da ne postoji elementarna sigurnost po Srbe u Brđanskoj. Budući da je oštrica terora u Brđanskoj još uvijek bila okrenuta napose prema odraslim srpskim muškarcima, nije neobično što su mnogi srpski muškarci u potpapučkim selima slatinskog kotara počeli uvidati da odlazak u šumu i priključenje partizanima predstavlja mogućnost preživljavanja u vremenu terora.

24. 5. 1947; HDA, 306, ZKRZ, k. 549, Zh 44248, Odluka o utvrđivanju zločina za Rudolfa Niederländera, Zagreb, 2. 8. 1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 47, GUZ-2624/45, Popis žrtava lišenih života, kotar Orahovica, mjesto Krajna, [1946].

192 HDA, 306, ZKRZ, k. 484, Zh 38421: Zapisnik od 10. 7. 1946. sastavljen kod Mjesne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Pušini o saslušanjima Milaković Sime iz Pušine; HDA, 306, ZKRZ, k. 47, GUZ-2624/45, Popis žrtava lišenih života, kotar Orahovica, mjesto Prekoračani, [1946].

193 HDA, 306, ZKRZ, k. 435, Zh 34317: Zapisnik od 8. 3. 1946. spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Dragica Tomaševića iz Sekulinaca.

Srpsko stanovništvo u zapadnom dijelu Velike župe Baranja do sredine ljeta 1942, kada su na tom području zabilježeni prvi zločini nad ženama i djecom srpske nacionalnosti i prve masovne internacije u ustaške logore, na posredan način, u manjoj mjeri na direktan način, bilo je uključeno u ustanički, partizanski pokret koji je zahvatio brdsku Slavoniju, napose dijelove Slavonije naseljene srpskim stanovništvom. Ipak, na području Velike župe Baranja partizanski pokret je još uvijek znatno zaostajao po brojnosti i organizacionom razvoju u odnosu na druge dijelove brdske Slavonije.

Dva dokumenta nastala u prvoj polovini maja 1942. ukazuju na različit pristup prema srpskom stanovništvu u zapadnom dijelu Velike župe Baranja, u vrijeme sve učestalijeg prisustva partizana na tom području. Kao zagovornik radikalnog rješenja, koje podrazumijeva internaciju, istupio je stožernik Ćiril Kralj, pod čijom kontrolom se nalazila ustaška vojna organizacija u Velikoj župi Baranja, dok je znatno umjereniji pristup prema srpskom stanovništvu predlagao general Đuro Iser, zapovjednik 2. domobranskog zbora, pod čijom kontrolom su se nalazili domobranski zdrugevi u Slavoniji, koji će avgusta i septembra 1942. provesti hapšenje i internaciju Srba s područja Velike župe Baranja u ustaške logore. Međutim, sredinom 1942. general Iser je još uvijek bio zagovornik umjerenih rješenja kada je riječ o postupcima prema srpskom stanovništvu.

Stožernik Velike župe Baranja Ćiril Kralj uputio je 7. maja 1942. pismo Glavnom stožernom zapovjedniku Ustaške vojnice pukovniku Sertiću u kome ističe da će OS NDH u sukobima sa slavonskim partizanima imati velikih poteškoća sve dok se “na neki način ne očisti” 12 srpskih sela na području kotareva Našice i Slatina koja su podržavala partizane. Kralj navodi sela koja bi trebalo “očistiti”: Popovac, Lisičine, Kuzma, Sekulinci, Gornji Meljani, Đuričić, Pušina, Krajna, Kokočak, Gornja Pištana, Duzluk, Gazi-je. Stanovnici navedenih sela, osim mještana Kuzme i Sekulinaca, prešli su na rimokatoličku vjeru tokom marta i aprila iste godine. Stožernik Kralj dalje navodi: “Ta sela treba ili nekuda razseliti i u ista naoružane Hrvate naseliti, ili ih pak potpunoma uništiti tako da banda u njima ne će moći dobiti živežne namirnice... Na neki drugi način uništavati komunističku hordu u spomenutim selima bit će veoma teško jer bi se u tom slučaju moralo po vojsci zaposjesti svako spomenuto selo i držati posade, što bi bilo

skopčano sa velikim troškovima, a i naporima, tim više što u zadnje vrijeme partizani obilaze pravoslavna sela čak u okolici Podravske Slatine... Jer sa pokrštaivanjem, da otvoreno kažemo, nije se ništa postiglo i vlah će ostati još dugo vremena samo Srbin i neprijatelj Države Hrvatske.”¹⁹⁴

U izvještaju koji je general Iser 15. maja 1942. uputio zapovjednici-ma domobranskih divizija i zdругova te svim velikim župama na području Slavonije, govori se o karakteru partizanskog pokreta u Slavonskom gorju: “Njihova djelatnost u Slavonskom gorju svodi se pretežno na promičbu. Upadaju u nezaštićena sela, obkole ih i prisiljavaju narod na slušanje njihovih govora. Traže uglavnom ustaše i oružje, ponekad hranu i novac. Činjenica da ne otimaju u selima hranu u većoj mjeri upućuje nas opet na zaključak da u selima imaju jatake koji ih hrane i obskrbljuju.” General Iser kao jednu od glavnih mjera za suzbijanje partizanskog uticaja predlaže intenziviranje antipartizanske propagande u selima izloženim upadima partizana: “U slabo insurgiranim predjelima uvjerljiva promičba je jače oruđe od uporabe oružane sile... Velike župane i ustaške stožernike molim da učine što je moguće više u pogledu promičbe (usmene i pismene) jer je to u našem slučaju moguće jače oruđe od svakog drugog. Tim oruđem se Njemci veoma uspješno služe čak i u pozadini Istočne fronte, gdje je pučanstvo puno jače fanatizirano komunističkom idejom nego kod nas.”¹⁹⁵

Nije prošlo ni tri mjeseca od izvještaja generala Isera, a snage pod njegovom komandom, odnosno snage 4. gorskog zdругa i Slavonskog zdругa, započele su internaciju srpskog stanovništva u Slavoniji. Ipak, sadržina njegovog izvještaja od 15. maja 1942, napose odsustvo represivne intencije, ukazuje na to da prijedlog za preduzimanje ekstremnih mjera protiv srpskih civila u Slavoniji nije potekao s njegove strane već iz Zagreba.

Uoči otpočinjanja prvih masovnih internacija srpskog seoskog stanovništva u logore Jasenovac i Stara Gradiška s područja Velike župe Baranja, tokom jula i početkom avgusta 1942. na području kotara Slatina dogodili su se prvi primjeri ubijanja žena i djece srpske nacionalnosti.

194 VA, NDH, k. 114B, f. 9A, d. 11, Hrvatski ustaški stožer Osijek Glavnom stožernom zapovjedniku Ustaške vojnice g. pukovniku Sertiću, Osijek, 7. 5. 1942.

195 DAO, 47, Velika župa Baranja, k. 1, Zapovjedništvo 2. domobranskog sbora, Predmet: Promičbeni govori pučanstvu, Brod na Savi, 15. 5. 1942.

Ustaše iz tabora u Čeralijama upali su 10. jula u Macute, gdje su poklali petoro članova porodice partizana Marka Čevizovića. Ubijeni su Markova majka Stana (50), supruga Milka (23), njihovi blizanci Stevo i Ilija (2) i Markova snaha Smilja (28), supruga Markovog brata. Poslijeratni izvor kao motiv za zločin navodi Markovo priključenje partizanima.¹⁹⁶ Nepoznatog datuma početkom jula 1942. na području Voćina izvršen je još jedan zločin ustaša iz tabora u Čeralijama nad srpskim civilima. Ustaše su upali u Smude i u kući Nikole Popadića izvršili četverostruko ubistvo. Ubijeni su Ilija Popadić (12), Ana Popadić (14), Jela Vukadinović (35) i Marica Živković (40). Ilija i Ana Popadić bili su djeca Nikole Popadića, u čijoj je kući izvršen zločin.¹⁹⁷ Iako posleratni izvor to ne navodi, može se zaključiti da je zločin izvršen zbog toga što se Nikola Popadić priključio partizanima. Zločini u Macutama i Smudama, jula 1942, svjedoče o radikalizaciji odnosa OS NDH prema srpskom stanovništvu na području kotara budući da je u ta dva sela ubijeno četvoro djece i petoro žena. Ipak, još uvijek nije riječ o krajnje neselektivnim zločinima budući da su kao meta zločina birane porodice partizana, a ne cjelokupno srpsko stanovništvo u tim selima. U oba slučaja žrtve su isključivo žene i djeca, što daje za pravo tezi o radikalizaciji odnosa OS NDH prema lokalnom srpskom stanovništvu.

Početkom avgusta zabilježeno je nekoliko zločina koje su izvršili pripadnici Ustaške pripremljene bojne Baranja za kotar Slatina i 15. bojne 2. stajaleg djelatnog zdruga Ustaške vojnice. Najprije su 1. avgusta ustaše iz Slatine, Voćina i Čačinaca u Lisičinama kod Voćina ubili šest muškaraca. Toga dana je iz Lisičina od strane ustaša internirano 18 žena i djece za koje poslijeratni izvor tvrdi da su ubijeni u logoru Tenja kod Osijeka.¹⁹⁸ Nekoli-

196 HDA, 306, ZKRZ, k. 474, Zh 37548, Zapisnik od 19. 3. 1946. spisan pred Kotarskom komisijom za utvrđivanje ratnih zločina u Podravskoj Slatini: Izjava Nikole Panteleća iz Macuta.

197 HDA, 306, ZKRZ, k. 474, Zh 37548, Zapisnik od 5. 3. 1946. satavljen pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Petra Desančića iz Smuda; HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ 2624/45, Popis žrtava lišenih života, mjesto Smude, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar, [1946].

198 HDA, 306, ZKRZ, k. 435, OKRZ Daruvar, Pregled o zločinačkoj djelatnosti ustaša tabora Voćin i ostalih ustaških jedinica u vremenu od aprila 1941. do 20. 12. 1942, 9. 8. 1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, Popis žrtava lišenih života, mjesto Lisičine, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Voćin, 1946.

ko dana nakon upada ustaša u Lisičine, u noći između 3. i 4. avgusta, ustaše iz Čeralija inscenirali su napad partizana na željezničku stanicu u Čeralijama i na obližnje Rijence nakon čega su napali na pojedine seoske kuće u Rijencima, ubili jednog muškarca i jednu ženu te ranili dvije djevojčice. U tom navratu ustaše su spalili 14 kuća u selu.¹⁹⁹

Interniranje srpskog stanovništva s područja Velike župe Baranja avgusta 1942.

U ljeto i jesen 1942. zabilježeni su najmasovniji zločini OS NDH nad srpskim civilima u Slavoniji. Masovni zločini NDH nad srpskim stanovništvom u Slavoniji u tom razdoblju ne razlikuju se mnogo od sličnih zločina OS NDH nad srpskim stanovništvom u drugim dijelovima NDH. Tokom ljetnje i jesenje kampanje terora, u Slavoniji je ubijeno i internirano više hiljada srpskih seljaka, pri čemu je zabilježeno nekoliko desetina masovnih zločina u selima koja su bila meta napada OS NDH. U pojedinim slavonskim selima ubijeno je nekoliko stotina ljudi, dok su svi ostali koji su pohvatani bili izloženi kolektivnoj internaciji u ustaške logore iz kojih se većina nije vratila. Na području općine Voćin tokom septembra, kada je zabilježena najmasovnija internacija srpskog stanovništva, nisu bilježeni primjeri masovnih ubistava, za razliku od avgustovske kampanje terora u kotarevima Pakrac, Požega i Daruvar, prije i tokom Operacije “Psunj”, i oktobarske kampanje terora u kotarevima Grubišno Polje i Virovitica, tokom i nakon Operacije “Bilogora”. U većini srpskih sela u Slavoniji u kojima su tokom ljeta i jeseni 1942. dogodili masovni zločini dogodile su se i deportacije mještana u logore, pri čemu nisu postojali nikakvi kriteriju-

Jedan ustaški dokument potvrđuje da je tokom avgusta, nenaznačenog datuma, “to selo [Lisičine] s okolnim naseljima... evakuirano”. To je indirektna potvrda internacije 18 mještana Lisičina 1. avgusta i 113 mještana Popovca 20. avgusta. HDA, 237, Glavno ravnateljstvo za promičbu pri Predsjedništvu Vlade NDH, Izvještaj promičbenog izjavitelja kod Velike župe Baranja Državnom izvještajnom i promičbenom uredu kod Predsjedništva Vlade, Osijek, 31. 8. 1942.

mi koji bi odredili ko će biti izložen ubijanju, a ko internaciji. Mještani i izbjeglice s Kozare ubijani su stihijski i bez obzira na dob i rod. Izostanak masovnih ubistava na licu mjesta tokom kampanje internacije stanovnika nekoliko sela, u vrijeme “poduhvata kod Voćina” OS NDH u prvoj polovini septembra, ne ublažava prirodu zločina: onaj ko je odredio da lokalno stanovništvo, bez obzira na rod i uzrast (nerijetko su bile u pitanju cijele porodice), bude internirano u logore, odredio je i njihovu konačnu sudbinu. Put u logore većini je značio smrt, slično prethodnom iskustvu internacije lokalnih Roma i Jevreja. Naravno, odnos prema interniranim Romima i Jevrejima bio je nemilosrdniji – zanemarljivo mali broj slavonskih Roma i Jevreja preživio je internaciju. S druge strane, nemali broj interniranih slavonskih Srba preživio je rat zahvaljujući činjenici da su iz ustaških logora deportovani u Njemačku na prinudni rad u ratnoj industriji ili su se spasili na druge načine. I pored toga, većina pohvatanih i/ili interniranih slavonskih Srba nije preživjela. Ubijani su u ustaškim logorima isključivo zbog etničkog porijekla. Stanovnici srpskih sela koji su pohvatani i internirani avgusta i septembra 1942. nisu odmah ubijeni, odnosno nisu ubijeni tokom upada vojnih snaga NDH u njihova sela, prvenstveno zahvaljujući činjenici da su uhapšeni od strane Domobranstva, a ne od strane Ustaške vojnice. Međutim, krajem septembra i početkom oktobra 1942, u okviru Operacije “Bilogora” i snage Domobranstva NDH, napose snage 1. gorskog zdruga, učestvuju u masovnim likvidacijama srpskih civila u selima istočne Bilogore.

Masovno interniranje srpskog stanovništva na području Velike župe Baranja započelo je 11. avgusta 1942. interniranjem stanovnika nekoliko sela na području kotara Đakovo. U istom navratu internirani su i stanovnici pojedinih srpskih sela u istočnom dijelu kotara Požega, koja se teritorijalno naslanjaju na sela u zapadnoj Đakovštini. Prve internacije pokatoličenog srpskog stanovništva u Slavoniji dogodile su se u proljeće 1942, na području kotara Novska, kada su internirani mještani srpskog sela Mlaka (14–15. aprila 1942) te srpski mještani etnički mješovitih sela Jasenovac i Uštica (8. maj 1942). Za razliku od internacije mještana Mlake, Jasenovca i Uštice, koje su sproveli pripadnici Ustaškog obrambenog zdruga, vojno-policijske formacijske Ustaške obrane odnosno Ustaške nadzorne službe,

interniranje pokatoličenog srpskog stanovništva s područja Velike župe Baranja tokom avgusta i septembra 1942. najvećim dijelom izvršili su pripadnici Domobranstva NDH. Cjelokupno srpsko stanovništvo u Slavoniji, koje je 1942. bilo podvrgnuto internaciji, sprovedeno je u logore Jasenovac i Stara Gradiška, odakle se oko polovine ili nešto preko polovine interniraca, u zavisnosti od naselja, nije vratilo kućama. Internaciji su bili podvrgnuti svi oni koji su u momentu upada OS NDH bili zatečeni u selu, odnosno u domaćinstvima i na imanjima. Upadi u sela čije stanovništvo je bilo predviđeno za internaciju obično su vršena u ranim jutarnjim satima, dok su mještani još spavali, kako bi bio uhvaćen što veći broj ljudi.

Intenzitet i masovnost stradanja srpskog stanovništva u brdskoj Slavoniji tokom ljeta 1942, ali i kasnije, bili su tijesno povezani s nemogućnostima ustaničkog pokreta da spriječi pripadnike OS NDH u hvatanju srpskog civilnog stanovništva. U ljeto 1942. partizanski pokret još uvijek nije imao snagu koja bi adekvatno onemogućila sprovođenje masovnih zločina na području koje je bilo izloženo upadima OS NDH. Ipak, većina srpskog stanovništva u selima u podnožju Papuka i Psunja, uspjela je umaći vojnim snagama NDH zahvaljujući zaštiti partizana. U istočnom dijelu požeškog kotara i, naročito, u zapadnom dijelu đakovačkog kotara, gdje nije bilo stalnih i većih partizanskih jedinica, vojne snage NDH uspjele su pohvatati i internirati većinu mještana u selima u kojima su izvršili upade.

Prema tvrdnjama Svetozara Jovanovića, učitelja iz Velikog Nabrđa, kotar Đakovo, interniranju mještana toga sela prethodio je inscenirani napad na ustaše smještene u selu. Lokalne ustaše, uključujući nekolicinu ustaša iz Velikog Nabrđa i nešto veći broj ustaša iz okolnih sela te pojedini časnici iz “podoficirske škole” u Nabrđu, koja je krajem jula ili početkom avgusta 1942. pod rukovodstvom izvjesnog “emigrantskog poručnika” Ramića²⁰⁰ smještena u selu, izvršili su “fingirani partizanski napadaj na selo tj. počeli su sami puškarati u selu, govoreći nam da to čine partizani, te nas okrivljavali da i mi seljani učestvujemo u tim noćnim napadajima na

200 Najvjerojatnije je riječ o Stjepanu Ramiću (Cista Provo, Imotski, 1904), poručniku Poglavnikovog tjelesnog sdruga, prethodno ustaškom emigrantu u Italiji, kasnije postavljenom za zapovjednika 1. satnije 30. bojne Ustaške vojnice.

selo”.²⁰¹ Inscenirani napad na ustaše poslužio je kao izgovor za internaciju mještana Velikog Nabrđa.

U bojnjoj relaciji 2. domobranskog zbora za avgust 1942. o aktivnostima 4. gorskog zdruga od 10. do 14. avgusta, navodi se sljedeće: “Preduzeto čišćenje Dilja i spoja Dilja sa Krndijom. Evakuacija sela: Migalovci, Dobrogošće, Čenkovo, Paučje, Borovik, V. Nabrđe, kao i pravoslavno stanovništvo s. Paka, jer svim sredstvima pomažu partizane, a većina su djelatni partizani. Ovo je završeno bez sukoba i otpora.” Internaciju mještana navedenih sela sprovele su 2. bojna 4. gorske pješačke pukovnije i 3. bojna 4. gorskog zdruga koje su prethodnih dana krstarile po šumskom području Dilja, bez susreta s partizanima.²⁰² Obadvije bojne bile su pod komandom stožera 4. gorskog zdruga. Osim te dvije bojne, domobranski izvori navode istovremeno prisustvo 3. bojne 4. gorske pješačke pukovnije na navedenom području.²⁰³

Migalovci, Dobrogošće i Paka su sela u istočnom dijelu kotara Slavonska Požega, u blizini Čaglina, a Čenkovo, Paučje, Borovik i Veliko Nabrđe su sela u zapadnom dijelu kotara Đakovo. Migalovci i Paka su bila etnički mješovita sela u kojima je oko polovine mještana bilo srpske nacionalnosti. U ostalim navedenim selima živjelo je isključivo ili pretežno srpsko stanovništvo.²⁰⁴ Citirani domobranski izvor navodi da je internacija sprovedena bez borbe i bez oružanog ili bilo kakvog otpora lokalnog stanovništva, što demantuje tvrdnju da su lokalni stanovnici većinom bili “djelatni partizani” i dodatno kompromituje vojnu strukturu koja je počinila hapšenje i internaciju muških civila, žena, djece i staraca.²⁰⁵ Ustaška

201 HDA, 306, ZKRZ, k. 216, Zh 8032–8044, Zapisnik od 28. 5. 1945. sastavljen u kancelariji Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina: Izjava Svetozara Jovanovića iz Velikog Nabrđa.

202 VA, NDH, k. 54, f. 1, d. 18/17, Ministarstvo Hrvatskog domobranstva, Glavni stožer, Predmet: Bojna relacija 2. domobranskog zbora za mjesec kolovoz 1942.

203 HDA, 487, Ministarstvo Oružanih snaga NDH, k. 4, Dnevna izvješća za kolovoz 1942, Prilog dnevnom izvješću br. 224, 12. 8. 1942.

204 *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske, 1880–1991: po naseljima*, (pr. Jakov Gelo i dr.), I–V, Zagreb, 1998, str. II/980, II/982, II/997, IV/2467, IV/2500, IV/2514.

205 Prema podacima iz propartizanske literature, broj mještana iz pojedinih navedenih naselja koji su se priključili partizanima prije kolektivne internacije lokalnih

vlast je iskoristila činjenicu da su stanovnici srpskih sela najvećim dijelom bili simpatizeri partizanskog pokreta i da su jednim dijelom pomagali partizanima, prije svega u hrani, ponekad vjerovatno i u smještaju, kako bi izvršila internaciju. “Čišćenje” velikog područja brdske i prigorske Slavonije od srpskih stanovnika i pljačka njihove imovine nisu imali za cilj samo nanošenje štete partizanima i Srbima koji su bijegom u šumu izbjegli internaciju već je time ustaški režim pokušao sanirati katastrofalne učinke svoje ekonomske politike koji su pogađali hrvatsko stanovništvo, ali i vojsku.

Izvori omogućavaju rekonstrukciju hronologije hapšenja i interniranja stanovnika navedenih sela. Pripadnici 4. gorskog zdruga najprije su 11. avgusta internirali stanovnike Migalovaca, Dobrogošća i Pake. Internirani su skoro svi srpski stanovnici Migalovca i skoro svi stanovnici srpskog sela Dobrogošće te dio srpskih porodica iz Pake, “izim nekoliko srpskih porodica iz Pake za koje su se zauzeli domaći Hrvati”.²⁰⁶ Istog dana internirani su mještani Paučja i Velikog Nabrđa.²⁰⁷ Narednog dana, u ranim jutarnjim satima, uslijedilo je hapšenje i interniranje mještana Čenkova.²⁰⁸ Istog dana kad i Čenkovčani internirani su stanovnici Borovika.²⁰⁹ Pripadnici 4. gorskog zdruga 14. avgusta nisu okončali internaciju srpskog stanovništva u naseljima između Dilja i Krndije s obzirom na to da su 15. avgusta internirali stanovnike srpskog sela Sapna, smještenog u istočnom dijelu požeškog kotara.²¹⁰

stanovnika, bio je prilično skroman: Paučje (5), Čenkovo (6), Veliko Nabrđe (20). Pritom, svi oni su se priključili partizanima juna ili jula 1942. Neki od njih, poput šestorice mladića iz Velikog Nabrđa, priključili su se partizanima kako bi izbjegli mobilizaciju u Domobranstvo. Vidjeti: Stjepan Brlošić, n. d., str. 103.

206 AS, G-2, KIP, k. 19, 136/1942, Izjava Luke Vuksanovića iz Sapne, Beograd, 18. 8. 1942.

207 HDA, 306, ZKRZ, k. 484, Zh 38447, Zapisnik od 24. 1. 1946. spisan kod Općinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Levanjskoj Varoši: Izjava Dragana Petrovića iz Paučja; HDA, 306, ZKRZ, k. 336, Zh 22620–22625, Zapisnik od 4. 8. 1945. spisan u uredu Općinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Gašincima: Izjava Rade Kovača iz Velikog Nabrđa.

208 HDA, 306, ZKRZ, k. 387, Zh 29216, Zapisnik od 10. 3. 1946. spisan kod Općinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Levanjskoj Varoši: Izjava Živka Miloševića iz Čenkova.

209 HDA, 1549, ZIG, III-31, 409, Iskaz dočasnika i domobrana 8. domobranske radne bojne čije se obitelji nalaze u logorima, 20. 8. 1942.

210 AS, G-2, KIP, k. 19, 136/1942, Izjava Luke Vuksanovića iz Sapne, Beograd, 18. 8. 1942; HDA, 306, ZKRZ, k. 396, Zh 29748–29753, Zapisnik od 14. 5. 1946. sastavljen u ure-

Partizani su “u svanuće” 15. avgusta osujetili namjeru pripadnika 7. satnije 2. bojne 4. gorskog zdruga da izvrše hapšenje mještana srpskog sela Stojčinovac, istočno od Čaglina. Domobrani su iznenađeni u zasjedi dok su prilazili Stojčinovcu. “Prihvaćena je borba prsa u prsa.” Prema dokumentaciji 2. domobranskog zbora, 2. bojna je “prigodom čišćenja sela Stojčinovac... naišla na odpor oko 250 partizana”. Poslije “žestoke borbe” koja je trajala više sati, “pobunjenici su razbijeni”. Izvor navodi da su domobrani imali 23 poginula i 17 ranjenih.²¹¹ Drugi domobranski izvor koji govori o istom događaju navodi da je “prilikom pothvata na Dilj pl. 2. bojna 4. gorske pukovnije naišla 15. 8. u s. Stojčinovac na odpor partizana (navodno oko 250), a istodobno bila napadnuta od jedne skupine (navodno oko 200) izvan sela. Poslije pet satne žestoke borbe partizani su rastjerani i gonjeni od strane bojne pokušavaju se u manjim grupama izvući. Vlastiti gubici: 22 mrtva (od ovih dva zastavnika) i 15 ranjenih. Gubitci partizana: 47 mrtvih (ustanovljeno) među njima zapovjednik partizanske čete, a imali su mnogo veće gubitke, ali su ovi uz pomoć mještana odnešeni i prikriveni. Zaplijenjena je ciela pismohrana te čete. Selo Stojčinovac ispražnjeno je.”²¹² Gubici koje su partizani nanijeli domobranima u Stojčinovcu bili su najveći gubici domobrana pod komandom stožera 4. gorskog zdruga od osnivanja te vojne jedinice. Navod da je Stojčinovac “ispražnjen” podrazumijeva internaciju dijela stanovnika Stojčinovca od strane pripadnika 2. bojne 4. gorske pješačke pukovnije. Ako ostavimo po strani očigledno uvećavanje partizanskih gubitaka u drugom izvoru (partizanski izvor navodi da je u borbi s ustašama palo 11 partizana),²¹³ vrijedi se osvrnuti na navod da je do sukoba između partizana i domobrana došlo “prilikom čišćenja

du Kotarske komisije za ratne zločine u Slavonskoj Požegi: Izjava Vase Jaćimovića iz Sapne.

- 211 VA, NDH, k. 54, f. 1, d. 18/17–22, Ministarstvo Hrvatskog domobranstva, Glavni stožer, Predmet: Bojna relacija 2. domobranskog zbora za mjesec kolovoz 1942.
- 212 HDA, 487, Ministarstvo Oružanih snaga NDH, k. 4, Dnevna izvješća za kolovoz 1942: Dnevno izvješće br. 228 po podacima primljenim 16. 8. 1942. do 9 sati.
- 213 *Zbornik NOR-a*, V/6, Beograd, 1954, dok. 63, str. 281: Izvještaj štaba 3. operativne zone od 30. 8. 1942; *Grada za historiju*, II, dok. 208, str. 431: Izvještaj štaba 3. operativne zone od 30. 8. 1942.

sela Stojčinovac”. To bi značilo da su domobrani napadnuti prilikom pokušaja interniranja mještana toga sela. Prepad partizana na domobrane 14. avgusta samo je privremeno spriječio internaciju mještana Stojčinovca s obzirom na to da su pripadnici 4. gorskog zdruga 19. septembra 1942. izvršili ponovnu internaciju dijela mještana.

Korišćeni arhivski izvori ne navode ukupan ili približan broj pohapšenih i interniranih stanovnika devet navedenih naselja u požeškom i đakovačkom kotaru, ali se realno može pretpostaviti da je njihov broj iznosio preko 2.600. Dokumentacija ZKRZ pruža poimenične podatke samo za internirane mještane Velikog Nabrđa (661) i Sapne (292), dok dokumentacija ZKRZ koja se odnosi na druga internirana naselja donosi poimenične podatke samo za smrtno stradale internirce, pri čemu je nerijetko riječ o nepotpunim podacima. Sjećanja mještana sela u zapadnoj Đakovštini, zabilježena nakon rata, koja je koristio publicista Stjepan Brlošić, sugerišu da su u ustaške logore internirane 173 obitelji s 706 osoba iz Velikog Nabrđa, 140 obitelji s oko 650 osoba iz Paučja, 80 obitelji s 480 osoba iz Čenkova, 35 obitelji s 165 osoba iz Borovika te jedna obitelj s 12 članova iz Malog Nabrđa koji su najvjerovatnije internirani istog dana kada i stanovnici obližnjeg Velikog Nabrđa. Iz kolone interniraca na putu za Đakovo pobjegla su četvorica muškaraca iz Paučja i dvojica iz Čenkova. Oni su se ubrzo potom priključili partizanima.²¹⁴

Kako je izgledalo hapšenje i interniranje lokalnih stanovnika govori zapis iz “Spomenice osnovne škole u Velikom Nabrđu”, zabilježen u prvim poslijeratnim godinama: “11. kolovoza 1942. u 5 sati ujutro proglašeno je seoskim bubnjem po selu da svi stanovnici imaju u roku od 30 minuta, sa svom svojom kućnom čeljadi te kolima i konjima, doći na zbornu mjesto pred školu i crkvu. Selo je već uveče toga dana bilo opsjednuto s vojskom,

214 Stjepan Brlošić, *n.d.*, str. 104–105.

Autor se poziva na sjećanja mještana Velikog Nabrđa, Paučja, Čenkova i Borovika, zabilježena poslije rata i arhivirana u Državnom arhivu Osijek. Jedan dokument Velike župe Baranja potvrđuje da je iz Čenkova internirano 80 obitelji. Isti izvor navodi da je iz Velikog Nabrđa internirano 200 obitelji i da se do početka novembra 1942. “na svoja ognjišta” vratilo 40 obitelji. *Grada za historiju*, III, dok. 102, str. 267: Izvještaj Povjerenstva za obradu zemljišta Velike župe Baranja Ministarstvu narodnog gospodarstva NDH, 4. 11. 1942.

domobranima i ustašama. Uteći se nije moglo nikuda. Kad se sav narod sakupio pred školom, krenula je ta žalosna kolona opkoljena ustašama u Levanjsku Varoš. Tu je bilo zorno mjesto gdje su dotjerani mještani iz sela Paučja i Čenkova. Sada je kolona od 400–500 kola krenula u Đakovo gdje je uveče potrpana u 70 stočnih vagona: muškarci u jedne vagone, a žene i djeca u druge vagone. Kola, konji i ostala važna roba bila je sva ostala na đakovačkom sajmištu, a sav narod odvezen u Jasenovac. U Jasenovac je stigla oko 11 sati do podne 12. kolovoza.”²¹⁵ Svetozar Jovanović, učitelj iz Velikog Nabrđa koji je preživio internaciju u logor Jasenovac i koji je vjerovatni autor citiranog zapisa iz školske “Spomenice”, u izjavi iz 1945. navodi da je transport stanovnika interniranih sela iz Đakova do Jasenovca putovao 18 sati, “bez hrane i bez vode” u blombiranim vagonima. Bio je to tek početak njihovog stradanja. “Tako smo 12. 8. stigli na stanicu Jasenovac, gdje su muškarci odmah odvojeni od svojih obitelji (ja sam bio sa mojom ženom, majkom i četvero djece). Mi muškarci upućeni smo odmah u pratnji ustaša u jasenovački logor, a isto tako grupa mladih djevojaka iz mog sela koje su jedan dan prosjedile u Gradini, nakon toga vraćene [su] na stanicu Jasenovac i priključene [su] ostalim ženama koje su sve zajedno vraćene na stanicu Okučani, u blombiranim vagonima koji se tri dana nijesu otvarali.”²¹⁶ Internirane žene i djeca prebačeni su u logor Stara Gradiška. “U Staroj Gradiški rastaviše djecu od majki i poslaše ih u Zagreb, mlade žene i djevojke u Sisak, a iz toga mjesta na prisilni rad u Njemačku. Stare i nemoćne žene ostaviše u logoru Stara Gradiška te ih pomlatiše u selu Mlaki i Jablancu.”²¹⁷ Osim starijih osoba iz interniranih sela u ustaškim logorima stradao je i veći broj muškaraca, žena i djece. “Kad je naša muška grupa od po prilici 1.200 muškaraca stigla u logor navalili su ustaše najpogrdnijim riječima na

215 Stjepan Brlošić, *n. d.*, str. 105. Na zaključak da je autor citiranog teksta najvjerovatnije bio Svetozar Jovanović, seoski učitelj, preživjeli zatočenik logora Jasenovac, upućuju pojedine podudarnosti u tekstu “Spomenice” s Jovanovićevom izjavom pred ZKRZ iz 1945.

216 HDA, 306, ZKRZ, k. 216, Zh 8032-8044, Zapisnik od 28. 5. 1945. sastavljen u kancelariji Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina: Izjava Svetozara Jovanovića iz Velikog Nabrđa.

217 Stjepan Brlošić, *n. d.*, str. 105.

nas, psujući nas da smo partizani, kunući nam mater vlašku i prijeteci se da će nas sve poubijati. Morali smo sjesti po najvećoj žegi pored zloglasnog logora 3c i čekali našu sudbinu. Nitko se nije smio ni maknuti, tko bi od nas učinio i najmanju kretnju lupali bi nas kundacima. Tek kasno poslije podne izvršena je nad nama temeljita pljačka... Nakon toga su se morali javljati oni koji su bili stariji, slabiji i koji nisu bili sposobni za rad. Tako je odvojeno od nas oko 500 ljudi koji su odmah noću odvedeni, a mi ih nikada više vidjeli nismo. Kako smo poslije saznali svi su ti ljudi kratkim putem likvidirani.”²¹⁸ Citirani opis predstavlja dio svjedočenja u kome je opisan samo jedan, odnosno prvi dan boravka interniranih stanovnika zapadne Đakovštine u logoru Jasenovac. Svjedočenje Svetozara Jovanovića značajno je i zbog toga jer ukazuje na to da je nekoliko stotina starijih interniraca ubijeno prve večeri nakon prispjeća u logor, odnosno samo dva dana nakon hapšenja.

Prema podacima iz baze podataka JUSP Jasenovac, u logorima Jasenovac i Stara Gradiška smrtno je stradao sljedeći broj stanovnika naselja u kojima je 4. gorski zdrug sprovodio internacije od 10. do 15. avgusta 1942: Migalovci (49), Dobrogošće (37), Paka (12), Sapna (65), Čenkovo (234), Paučje (350), Borovik (81), Veliko Nabrđe (306). Među stradale stanovnike Velikog Nabrđa uvršteno je desetak mještana Malog Nabrđa. U logorima Jasenovac i Stara Gradiška, prema tim podacima, ukupno je smrtno stradalo 1.134 stanovnika devet navedenih naselja.²¹⁹ To nisu konačni podaci o smrtnom stradanju onih koje su u navedenim selima uhapsili domobranci s obzirom na to da je dio internirane djece umro u Sisku, Jastrebarskom i Zagrebu, te da je manji dio interniranih odraslih stanovnika smrtno stradao na prinudnom radu u Njemačkoj. To potvrđuju podaci ZKRZ iz 1946.

218 HDA, 306, ZKRZ, k. 216, Zh 8032-8044, Zapisnik od 28. 5. 1945. sastavljen u kancelariji Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina: Izjava Svetozara Jovanovića iz Velikog Nabrđa.

219 Jelka Smreka, Đorđe Mihovilović, *Poimenični popis žrtava koncentracionog logora Jasenovac 1941.–1945.*, Jasenovac, 2007, v.m.
U publikaciji *Od Podgorja do Paučja*, (ur. Dane Pavlica), Đakovo, 1986, navedeni su sljedeći poimenični podaci za stradale stanovnike naselja u zapadnom dijelu Đakovštine: Čenkovo (203), Paučje (246), Borovik (67), Veliko Nabrđe (342). U pitanju su nepotpuni podaci o stradalim stanovnicima tih sela u ustaškim logorima, pogotovo jer se navedeni podaci ne odnose samo na mještane stradale u ustaškim logorima.

o broju stanovnika Sapne koji su smrtno stradali nakon internacije od 15. avgusta 1942. U ustaškim logorima i prihvatilištima za djecu te nacističkim logorima ukupno su smrtno stradala 104 stanovnika Sapne,²²⁰ dok je u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, kako je navedeno, smrtno stradalo 65 stanovnika istog sela.

Prilikom avgustovskog "pothvata" 4. gorskog zdruga u zapadnoj Đakovštini nisu internirani stanovnici pretežno srpskih sela Podgorje Bračevačko, Borojevci i Ratkov Dol te stanovnici etnički mješovitih sela Slobodna Vlast i Buče Gorjansko u kojima su Srbi činili polovinu stanovništva. Naizgled je paradoksalno da Srbi iz Borojevaca, Ratkovog Dola i Slobodne Vlasti, koji nisu bili pokatoličeni u prethodnom razdoblju, nisu bili podvrgnuti internaciji, a da internacija nije mimoišla Srbe iz Čenkova, Paučja i Velikog Nabrđa koji su prethodno bili pokatoličeni. Ista pojava može se primjetiti i na području slatinskog kotara, prilikom septembarske internacije, o čemu će biti riječi u narednom poglavlju. Dakle, navedeni primjeri internacije pokatoličenih sela i odsustva internacije kada je riječ o mjestima u kojima nije zabilježeno pokatoličavanje, jasno potvrđuju tezu da pokatoličavanje nije predstavljalo garanciju sigurnosti.

Na osnovu korišćenih izvora nije lako objasniti zbog čega srpski stanovnici ta tri sela nisu internirani iako je lokalno područje takođe bilo poprište partizanske akcije. Stanovnike Ratkovog Dola, najmanjeg srpskog sela u kotaru Đakovo, vjerovatno je spasila izolovanost naselja odnosno blizina gore Dilj. Podgorje Bračevačko je smješteno na mnogo pristupačnijem terenu, neposredno pokraj interniranog sela Borovik. Stanovnici Podgorja su krajem ljeta 1942. kolektivno prešli u šumu kako bi izbjegli internaciju i stradanje. Nije posve jasno kada se to dogodilo. Podaci iz literature sugerišu da su mještani Podgorja pridošli uzbjeg pod zaštitom partizana u šumi Živčane na Krndiji 8. septembra 1942.²²¹ Nije jasno da li je to datum kada su mještani izbjegli iz sela ili se to dogodilo uoči ili u vrijeme internacije obližnjih sela Borovik i Paučje. U svakom slučaju, evakuacija mještana Podgorja pod zaštitu partizana na Krndiji pokazala se blagovre-

220 HDA, 306, ZKRZ, k. 396, Zh 29748–29753, Popis žrtava [sela Sapna], [1946.]

221 Stjepan Brlošić, *n.d.*, str. 104–105.

menom jer su pripadnici Slavonskog zdruza Domobranstva 10. septembra opkolili Podgorje i izvršili zauzimanje sela ne našavši u njemu nikoga.²²² Prema domobranskim izvorima, partizani su 8. septembra upali u Bučje Gorjansko, selo podjednako nastanjeno Srbima i Slovcima, smješteno nedaleko od Podgorja, “te su odveli sa sobom 11 pravoslavnih obitelji sa hranom, stokom i pokućstvom”.²²³ Navedeno kao da potvrđuje podatak iz literature o evakuaciji mještana Podgorja 8. septembra 1942, s obzirom na to da su Podgorje i Bučje susjedna sela.

Interniranje Srba iz naselja u kojima partizanski pokret nije bio razvijen ili gotovo nepostojeći, zbog činjenice da je riječ o selima koja nisu bila udaljena od najbližih uporišta Oružanih snaga NDH i njemačke pomoćne policije, naročito interniranje Srba iz naselja u kojima su bili manjinsko stanovništvo i nisu bili uključeni u partizanski pokret, poput Srba u Paki, ukazuje na namjeru interniranja što većeg broja pripadnika srpske zajednice s područja između Dilja i Krndije.

U drugoj polovini avgusta 1942. uslijedile su internacije Srba iz dva sela u kotaru Slatina. U internacijama mještana ta dva sela nisu učestvovali pripadnici Domobranstva NDH već pripadnici 15. bojne 2. stajaćeg dje-latnog zdruza Ustaške vojnice i Ustaške pripremne bojne Baranja.

Pripadnici 15. bojne Ustaške vojnice i ustaše iz tabora u Voćinu izvršili su 20. avgusta upad u Popovac, srpsko selo koje je pomagalo partizane. Prema poslijeratnim izvorima, ustaše su toga dana uhvatili 113 mještana koji su internirani dok je isti broj (113) stanovnika Popovca uspio pobjeći u šume i time izbjeći hvatanje i internaciju.²²⁴ To nije konačan broj mještana koji nisu uhvaćeni i internirani od strane ustaša.²²⁵ Poslijeratni izvor koji

222 VA, NDH, k. 54, f. 1, d. 19/16, Ministarstvo Hrvatskog domobranstva, Glavni stožer, Predmet: Bojna relacija 2. domobranskog zbora za mjesec rujan 1942.

223 VA, NDH, k. 54, f. 1, d. 19/15, Ministarstvo Hrvatskog domobranstva, Glavni stožer, Predmet: Bojna relacija 2. domobranskog zbora za mjesec rujan 1942.

224 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497–37537, Zapisnik od 19. 2. 1946. spisan pred komisijom Gradskog NOO u Podravskoj Slatini za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Izjava Đure Marinčića iz Popovca.

225 Prema podacima Rimokatoličke crkve, u Popovcu je u prvoj polovini 1942. živjelo 411 “prelaznika” (Srba) i deset rimokatolika: HDA, 218, MPB NDH, k. 64, Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu Odjelu za bogoštovlje Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, Zagreb, 16. 5. 1942.

obavještava o datumu upada ustaša u selo i o broju interniranih mještana pruža podatke i o tome gdje su Popovčani internirani i koliko ih je preživjelo internaciju. Na prinudni rad u Njemačku internirano je 38 žena, od kojih su 32 preživjele rat i vratile se u selo. Dvadeset dvoje djece je “predano na prehranu u okolicu Ivanić Grada, od kojih se 20 vratilo, a dvoje je ondje umrlo”. “U logor Staru Gradišku otjerano je i nije se povratilo natrag 53 osobe.”²²⁶ Navedeni podaci nisu dovoljno precizni, budući da ne govore o starosnoj i rodnoj strukturi žrtava stradalih u ustaškim logorima, niti su konačni. Takođe, navedeni podaci ne konstatuju da su svi Popovčani najprije bili internirani u ustaške logore, prvo u privremeni logor Donji Miholjac, zatim u logor Tenja, potom u logor Stara Gradiška, odakle je dio žena interniran u Njemačku, a dio djece (možda i dio žena) u logor Sisak i u prihvatilišta za djecu u Zagrebu, odakle su ih prihvatile odnosno privremeno usvojile hrvatske porodice u Prigorju.²²⁷ Prema popisu žrtava rata kotara Slatina iz 1946, tokom 1942. smrtno je stradalo 115 stanovnika Popovca, koji su pretežno (110) bili logoraši. Naime, petoro stanovnika Popovca ubijeno je nenaznačenog dana u Lisičinama tokom 1942, a ostali su stradali kao logoraši ustaških logora: 60 u Jasenovcu, 41 u Staroj Gradiški, petoro u Osijeku/Tenji, dok je četvoro djece, koja su prethodno bila logoraši, umrlo u Zagrebu od posljedica boravka u logoru. Od 110 stanovnika Popovca koji su stradali kao zatočenici ustaških logora (ili su, u slučaju četvoro djece umrle u Zagrebu – neposredno prije smrti bili logoraši), 51 su bili muškarci, 29 žene i 30 djeca. U spisku iz 1946. nedostaju poimenični podaci za pet muškaraca, sedam žena i 13 djece koji su stradali u ustaškim logorima,

226 HDA, 306, ZKRZ, k. 435, OKRZ Daruvar: Pregled o zločinačkoj djelatnosti ustaša tabora Voćin i ostalih ustaških jedinica u vremenu od aprila 1941. do 20. 12. 1942, 9. 8. 1946.

227 Dokumentacija Diane Budisavljević evidentira 12 djece iz Popovca koja su se oktobra 1942. nalazila u Zagrebu. Za devetoro djece navodi se da su stigla septembra 1942. iz Donjeg Miholjca, a za troje se navodi da su stigla iz sabirnog logora u Sisku: HDA, 1012, Osobni arhivski fond Budisavljević Diane, k. 2, “Iskaz djece za koje roditelji ne znaju, a iz sabirnog logora u Sisku”. Tekst presude Josi Brkiću, ustaškom stražaru u logoru Tenja, koji je prije rata bio mesar u Osijeku, potvrđuje da su mještani Popovca bili privremeno internirani u logor Tenja: HDA, 306, ZKRZ, k. 23, GUZ, Okružni sud u Osijeku, 1/1946, Presuda Josi Brkiću, 3. 1. 1946.

a koji su evidentirani u saveznom popisu žrtava rata 1964. Međutim, ni spisak iz 1964. nije potpun budući da se u njemu ne nalaze imena 12 djece stradale u ustaškim logorima i/ili umrle u prihvatilištima za djecu, čija su imena evidentirana u spisku iz 1946. Dakle, u ustaškim logorima i od posljedica boravka u logorima stradalo je 55 djece iz Popovca. To nije konačan broj popovačke djece stradale te godine. Naime, 20. decembra 1942. pripadnici 15. bojne Ustaške vojnice ubili su devetoro djece u Popovcu, o čemu će biti više riječi u posljednjem poglavlju. Popovac je mjesto u slatinskom kotaru s najviše ubijene djece srpske nacionalnosti tokom rata. U ustaškim logorima ubijeni su Savo Petković i njegovo petoro djece (vjerojatno i njihova majka, ali na osnovu spiskova nije moguće utvrditi njeno ime), zatim troje djece Stanka Stojkovića, troje djece Steve Maričića i dvoje djece Nikole Ivičića (njegov stariji sin, 17-godišnji Lazo, poginuo je 1945. kao partizan). Njihova imena su jedini pokazatelj njihovog postojanja.²²⁸

Naredna internacija pokatoličenog srpskog stanovništva na području Velike župe Baranja uslijedila je 28. avgusta kada je u logor Tenja, zatim u logor Jasenovac, internirano 85 ili 86 stanovnika pretežno srpskog sela Suha Mlaka, smještenog na tromedi kotareva Donji Miholjac, Našice i Slatina. Prema sjećanju savremenika, interniranju nije prethodio napad partizana na selo ili neka borba između partizana i OS NDH na tom području, budući da je selo dosta udaljeno od tadašnje partizanske teritorije. “Na 25. avgusta 1942. napali su po noći neki nepoznati ljudi na pustaru Krivaju i izvršili pljačku novca i drugih stvari. Za ovo su okrivljeni Srbi, pa je na 28. avgusta 1942. došlo oko 200 ustaša iz sreza Donji Miholjac u Suhomlaku gdje su pokupili 86 Srba i oterali u logor u Jasenovac”, navodi se u svjedočenju mještanina Jove Radosavljevića iz 1943. Sjećanja drugih savremenika iz 1946. navode da su ustaše tom prilikom pohvatale i veći broj žena i djece koje su nakon kraćeg vremena pustili dok su uhapšeni muškarci zadržani. Isti izvor iz 1946. navodi da je od 85 uhapšenika u logoru Jasenovac stradao 81 uhapšenik. Među njima su bile najmanje dvije

228 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, Popis žrtava lišenih života, mjesto Popovac, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Voćin, 9. 11. 1946.

žene.²²⁹ Prilikom hapšenja mještana Suhe Mlake u selu je bio prisutan Ćiril Kralj, stožernik Ustaškog stožera za Veliku župu Baranja, odnosno glavni operativac ustaškog pokreta za područje sedam kotareva koji su činili Veliku župu Baranja. Prethodno je navedeno da je Kralj bio prisutan na licu mjesta kada su 13–14. januara 1942. vršene likvidacije Srba u Kometniku i Voćinu. Prisustvo stožernika Kralja prilikom hvatanja i internacije mještana Suhe Mlake potvrdio je njegov tadašnji saradnik Franjo Her. Mještani su najprije internirani u logor Tenja. “Svi ovi uhapšenici [u logoru Tenja] nalazili su se pod kompetencijom [Ustaške] pripremne bojne [Baranja] tj. zapravo [Ustaškog] stožera [za Veliku župu Baranja], koji je sa njima raspolagao tj. hapsio koga je htio i upućivao u logore, kao i na prisilan rad u Njemačku”.²³⁰

Interniranje srpskog stanovništva s područja Velike župe Baranja septembra 1942.

Tokom septembra 1942, u dva zasebna vojna poduhvata, pripadnici Domobranstva NDH, pod zapovjedništvom stožera 2. zbornog područja Domobranstva NDH, izvršili su masovnu internaciju srpskog stanovništva s područja Velike župe Baranja, koje je već bilo prevedeno na rimokatoličku

229 *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944. Svedočanstva*, (pr. Vladimir Dedijer, Antun Miletić), [Izjava Jove Radosavljevića iz Suhe Mlake, 14. 1. 1943.], Beograd, 1989, str. 208–210; HDA, 306, ZKRZ, k. 28, GUZ, Vojni sud Vojne oblasti za Slavoniju, 1286/45: Presuda Franji Gašparcu, Osijek, 22. 7. 1945; HDA, 306, ZKRZ, k. 23, GUZ, Okružni sud u Osijeku, 348/45: Presuda Jozi Kupanoviću, 25. 12. 1945; HDA, 306, ZKRZ, k. 382, Zh 28683, Zapisnik sastavljen kod MKRZ Osijek o saslušanju Marić Đure iz Kućanaca, 19. 2. 1946. Uz izjavu je priložen spisak 81 stanovnika Suhe Mlake koji su uhapšeni 28. 8. 1942. i internirani u logor Jasenovac, gdje su smrtno stradali. Drugi popis žrtava rata sela Suha Mlaka iz 1946. bilježi imena 80 mještana srpske nacionalnosti koji su smrtno stradali 1942. u logoru Jasenovac, bez navođenja kada su uhapšeni, iako se može pretpostaviti da su svi ili skoro svi uhapšeni 28. 8. 1942. Među njima je bilo 75 punoljetnih muškaraca i pet žena: HDA, 306, ZKRZ, k. 47, GUZ-2624/45, Popis žrtava lišenih života, kotar Orahovica, mjesto Suha Mlaka, [1946].

230 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. 300036, Dosije Ćirila Kralja, str. 24, Zapisnik sastavljen u prostorijama UDB-e za grad Osijek 24. 3. 1947: Izjava Franje Hera iz Osijeka.

vjeru. Prvu masovnu internaciju sproveli su pripadnici Slavonskog zdruha od 5. do 19. septembra u srpskim selima na tromedi slatinskog, virovitičkog i daruvarskog kotara. Najprije su pohvatani i deportovani u logore Srbi iz okoline Voćina, a zatim oni iz okoline Đulovca. Ta internacija obuhvatila je stanovnike sedam sela u slatinskom kotaru, dva sela u virovitičkom kotaru i tri sela u daruvarskom kotaru. Drugu masovnu internaciju sproveli su pripadnici 4. gorskog zdruha od 16. do 26. septembra. U tim internacijama su obuhvaćeni stanovnici četiri sela u istočnom dijelu požeškog kotara i dva sela u zapadnom dijelu đakovačkog kotara. Domobranski izvori navode da je hvatanje i interniranje proteklo bez pružanja otpora, što upućuje na zaključak da su stanovnici interniranih naselja bili nenaoružani i da nisu bili vojno organizovani u okviru partizanskog pokreta.

Tokom septembarske ofanzive OS NDH, na području kotara Slatina masovnom teroru bilo je najviše izloženo stanovništvo četiri sela sjeverno i sjeverozapadno od Voćina: Lisičine, Kuzma, Hum i Hum Varoš, dok su stanovnici Popovca internirani prethodnog mjeseca. U manjoj mjeri teroru su bili izloženi stanovnici Voćina, Bistrice i Gornjih Kusonja. Istovremeno, teror je obuhvatio i susjedna srpska sela u kotaru Virovitica (Nova Krivaja, Stara Krivaja, Velika Klisa, Pivnica) i u kotaru Daruvar (Puklica, Katinac, Potočani, Veliki Bastaji). Krajem avgusta izvršeni su napadi slavonskih partizana na Đulovac i Hum. Ta dva napada za posljedicu su imala organizovanje vojnog poduhvata OS NDH u prvoj polovini septembra. Vojni poduhvat rezultirao je hvatanjem i interniranjem više stotina srpskih civila na području Voćina i Đulovca.

Napadi na Đulovac i Hum svakako su učvrstili uverenje u stožerima OS NDH i organima ustaških vlasti da je razvoj partizanskog pokreta na tromedi kotareva Slatina, Virovitica i Daruvar moguće sprečiti ukoliko se lokalno stanovništvo, koje je podržavalo partizane, ukloni s navedenog žarišta, kao što je učinjeno na pakračkom, daruvarskom i požeškom području tokom avgusta 1942. Metode uklanjanja nelojalnog stanovništva podrazumijevale su interniranje svih srpskih stanovnika sela koja su podržavala partizane, bez obzira na stvarno ili nepostojeće pomaganje antifašističkom pokretu, a nerijetko i likvidacije na terenu. Internaciju i stradanje izbjegli su jedino oni koji su se na vrijeme uspjeli evakuisati van dometa

OS NDH, iako ponekad ni bijeg u šumu nije bio garancija bezbjednosti. Realno je pretpostaviti da znatan broj srpskih civila u selima Brdanske iz straha nije pružao aktivnu ili bilo kakvu podršku partizanima. Međutim, ustaške vlasti su odlučile da i u selima Brdanske primijene brutalne mjere kolektivnog kažnjavanja srpskog stanovništva za stvarno ili navodno pomaganje NOVJ. Opisujući događaje u brdskom dijelu Velike župe Baranja uoči partizanskog napada na Đulovac i Hum, neimenovani podžupan u izvještaju Ministarstvu unutarnjih poslova NDH sugerisao je da je područje koje se pobunilo protiv ustaške vlasti potrebno "što žurnije smiriti". "Ovi događaji i pojavljivanje partizana na područjima slavonskog gorja u kotarevima Podravsko-slatinskom, Našičkom i Đakovačkom te dielom u kotaru Virovitičkom, pokazuju neprestano djelovanje partizanskih skupina te potrebu da se ovi predjeli što žurnije smire i uspostavi na čitavom području ove župe potreban red i javna sigurnost."²³¹

Nakon napada na Đulovac i Hum u stožerima OS NDH se još izrazitiije nametnula potreba za što hitnijom i radikalnijom reakcijom na području sjeverno od hrpta Ravne gore i Papuka. Poduhvat OS NDH protiv partizana na tromedi kotarskih oblasti Slatina, Virovitica i Daruvar nije trebalo dugo čekati. Postojeći izvori vrlo šturo obavještavaju o tom poduhvatu. Nije lako odrediti datum kada je vojna akcija otpočela, iako se može zaključiti da se to dogodilo najkasnije 8. ili 9. septembra i da je trajala do 13. septembra. Neposredno uoči, tokom i neposredno nakon poduhvata, OS NDH su izvršile hvatanje više stotina srpskih civila, stanovnika 13 sela na tromedi tri kotarske oblasti. Sva ta naselja nalazila su se u neposrednoj blizini Đulovca i Huma. Hronološki okvir i teritorijalni obuhvat vojne akcije jasno ukazuju na to da je poduhvat sproveden kao odmazda za prethodne partizanske napade na Đulovac i Hum. Pohvatani civili su potom transportovani željeznicom za Osijek, nakon čega su izolovani u logoru Tenja. Neposredno uoči i tokom izvođenja vojnog poduhvata pohvatano je srpsko stanovništvo iz sedam sela u kotaru Slatina: Bistrica, Hum Varoš, Gornje Kusonje, Hum, Lisičine, Kuzma i Vočin. U svim tim selima,

231 Zbornik NOR-a, V/6, Beograd, 1954, dok. 97, str. 376: Izvještaj Velike župe Baranja Ministarstvu unutarnjih poslova NDH, 28. 8. 1942.

osim u Kuzmi, prethodno je izvršeno kolektivno prekrštavanje srpskog stanovništva. Promjena vjere nije bila garancija slobode i mirnog života. Postojeća dokumentacija omogućava rekonstrukciju okolnosti hvatanja, interniranja i stradanja stanovnika Bistrice i Hum Varoši, a samo donekle i ostalih sela.

Uoči početka vojne akcije pripadnici Ustaške vojnice, najvjerojatnije pripadnici Ustaške pripremne bojne Baranja logora Slatina, pod rukovodstvom slatinskog tabornika Viktora Petrovickog i općinskog bilježnika iz Slatine Martina Kopača, 5. septembra su pohvatali 18 srpskih porodica odnosno 52 stanovnika etnički mješovitog sela Bistrica, smještenog između Cabune i Slatine, udaljenog od partizanske teritorije. Uhapšenici su tri dana boravili u zatvoru na kolodvoru u Slatini da bi 9. septembra bili transportovani u logor Tenja. U logoru su ostali do 29. septembra, kada su pušteni. “Kada smo pušteni na slobodu nismo se smjeli vratiti našim kućama jer su sve naše kuće bile naseljene sa ustaškim familijama te smo se razišli svojoj rodbini i znancima i tamo smo se nalazili do 1. 1. 1943. kada smo se vratili svojim kućama, u kojima nismo našli nikoga.” Sva pokretna imovina privremeno interniranih mještana Bistrice bila je opljačkana.²³² Recentni izvori NDH potvrđuju da je iz Bistrice “izseljeno” upravo 18 porodica i da su imanja interniranih mještana naseljena kolonistima. “Na izseljene posjede sela Bistrica smješteni su budući kolonisti čuvari.”²³³ Iskustvo stanovnika Bistrice znatno se razlikuje od iskustva stanovnika ostalih sela koji su internirani nakon nekoliko dana. Logična pretpostavka koja objašnjava različito iskustvo Bistričana sugerise da je ono rezultat činjenice da Bistrica nije bila pod kontrolom partizana i da mještani nisu hvatani u zbjegovima, poput stanovnika pojedinih voćinskih sela. Međutim, ni mještani Hum Varoši, a najvjerojatnije ni mještani Huma, nisu hvatani u zbjegovima, niti su se ta dva sela, poput Bistrice, nalazila u okviru partizanske teritorije. Izgleda da je blizina Hum Varoši i Huma partizanskoj

232 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497–37537, Zapisnik spisan pred KKRZ u Podravskoj Slatini: Izjava Laze Horvata iz Bistrice, 1946.

233 *Grada za historiju*, 3, Slavonski Brod, 1964, dok. 102, str. 269: Izvještaj Povjerenstva za obradu zemljišta Velike župe Baranja Ministarstvu narodnog gospodarstva u Zagrebu, 4. 11. 1942.

teritoriji bila presudna u donošenju odluke o interniranju stanovnika, a da je relativna udaljenost Bistrice i Gornjih Kusonja od ustaničkog žarišta bila glavni razlog puštanja mještana iz internacije. Ipak, Gornje Kusonje su bile podjednako udaljene od partizanske teritorije kao i Hum Varoš. Moguće je da se za mještane Gornjih Kusonja zauzela neka nepoznata ličnost bliska ustaškoj vlasti. Neutvrđenog dana početkom septembra 1942. pripadnici Ustaške pripremne bojne Baranja za kotar Slatina pod komandom Viktora Petrovickog upali su u Gornje Kusonje i pohapsili oko 200 mještana. Pohapšeni mještani bili su zatvoreni pet dana u Cabuni. Većina mještana je nakon petodnevnog boravka u Cabuni bila puštena kućama. Ipak, petorica Kusonjana su iz Cabune odvedena u Jasenovac, gdje su ubijeni, a 28 seljana deportovano je iz Cabune u logor Tenja gdje je ubijen jedan mještatin, a ostali su pušteni kućama nakon dva mjeseca. Prilikom interniranja mještana ustaše su izvršili pljačku 150 grla stoke i sve zalihe hrane.²³⁴ Tri dana nakon hapšenja u Bistrici, 8. septembra, pripadnici 15. bojne Ustaške vojnice pod komandom satnika Zdenka Delije uhapsili su oko 60 punoljetnih srpskih stanovnika Hum Varoši, muškaraca i žena. Uhapšeni su svi punoljetni mještani koji su prilikom ulaska ustaša zatečeni u selu. Uhapšenici su sprovedeni u Cabunu, gdje su žene razdvojene od muškaraca i puštene. U Cabuni je zadržano 37 mještana koji su zatim prebačeni u logor Tenja. Među uhapšenima su bili jedna žena, dvoje djece i 32 mladića i muškarca. U logoru Tenja jedna uhapšenica je puštena na slobodu, a ostali su transportovani u logor Stara Gradiška. Svi oni su, osim jednog mladića 1. novembra 1942. izvedeni iz logora i ubijeni u blizini sela Jablanac.²³⁵

234 HDA, 306, ZKRZ, k. 435, Zh-34317, OKRZ Daruvar: Pregled o zločinačkoj djelatnosti ustaša tabora Voćin i ostalih ustaških jedinica u vremenu aprila 1941. do 20. 12. 1942, 9. 8. 1946.

Prema podacima Rimokatoličke crkve iz sredine 1942. u Gornjim Kusonjama je živjelo 215 "prelaznika" i 48 "grkoistočnjaka", što ukupno čini 263 srpska stanovnika. To znači da je septembra 1942. uhapšena većina Srba iz toga sela. HDA, 218, MPB NDH, k. 64, Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu Odjelu za bogoštovlje Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, Zagreb, 16. 5. 1942.

235 HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497-37537, Zapisnik od 24. 1. 1946. spisan pred Komisijom Gradskog NOO u Podravskoj Slatini za utvrđivanje zločina okupatora i

Dnevni izvještaj Ministarstva OS NDH za 15. septembar 1942. navodi: “Pothvat kod Vočina završen je. Zarobljeno je oko 700 partizana, među kojima nekoliko političkih komesara i članova seoskih odbora... Ovaj podhvata završen je prije vriemena uslied jakog pritiska partizana na području Našice–Orahovica, gdje su upućene naše snage iz podhvata kod Vočina. Ove snage sastavljene su od novaka konjaničkog sklopa iz Virovitice, novačke pukovnije iz Osijeka, pa čak je sastavljen jedan sat iz Obkoparske bojne iz Osijeka za borbu pješke.”²³⁶ Vojna akcija OS NDH kod Vočina završena je prije vremena zbog otpočinjanja partizanskog napada na Orahovicu, 13. septembra. Partizani su u Orahovici zarobili 40 domobrana koje su pustili. Isto su postupili prema 20 domobrana koje su 16. septembra zarobili u Slatinskom Drenovcu.²³⁷

U citiranom izvještaju Ministarstva OS NDH za 15. septembar 1942. iznosi se tvrdnja o zarobljavanju “oko 700 partizana” tokom “pothvata kod Vočina”. To je ključni primarni izvor koji ukazuje na približan broj pohapšenih stanovnika srpske nacionalnosti na tom području. Taj broj potvrđuje analiza dokumentacije ZKRZ iz 1946. koja dokumentuje stradanje srpskog stanovništva općine Voćin u ustaškim logorima nakon septembra 1942. Očigledno je da se termin “partizan” u izvještaju odnosi na civile, pogotovo jer partizanski izvori ne pominju da su protivničke snage zarobile makar i manji broj partizana u vrijeme “pothvata kod Vočina”, niti izvori NDH pružaju druge podatke o velikom broju zarobljenih partizana na tom području. Naime, partizani na cijelom području na kome je djelovao 2. partizanski odred 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske, koje

njihovih pomagača: Izjava Laze Burmaje iz Hum Varoši; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497–37537, Zapisnik od 4. 2. 1946. spisan pred Komisijom Gradskog NOO u Podravskoj Slatini za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Izjava Milana Jankovića i Stanka Poznića iz Hum Varoši; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37497–37537, Zapisnik od 23. 2. 1946. spisan pred Komisijom Gradskog NOO u Podravskoj Slatini za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Izjava Stanka Poznića iz Hum Varoši.

236 HDA, 487, Ministarstvo Oružanih snaga NDH, k. 4, Dnevna izvješća za IX 1942: Dnevno izvješće br. 258 po podatcima primljenim 15. 9. 1942.

237 VA, NDH, k. 52, f. 2, d. 18, Vrhovno oružničko zapovjedništvo: Dnevno izvješće za 25. 9. 1942; *Zbornik NOR-a*, V/8, Beograd, 1955, dok. 74, str. 310: Izvještaj GŠ NOP odreda Hrvatske VŠ NOP i DV Jugoslavije, 25. 10. 1942.

je bilo veće od područja općine Voćin (jer je obuhvatalo i područje Zvečeva, Drenovca i Orahovice), nisu imali 700 boraca. Cijeli 2. odred imao je početkom septembra 583 naoružana i 88 nenaoružanih boraca.²³⁸ Ukupan broj partizana u cijeloj Slavoniji krajem septembra 1942. iznosio je oko 1.700.²³⁹

Dokumentacija ZKRZ iz 1946. ukazuje na to da su pripadnici OS NDH od 5. do 19. septembra 1942. uhapsili oko 700 srpskih mještana Bištrice, Gornjih Kusunja, Hum Varoši, Lisičina, Kuzme, Voćina i Huma. Od toga je u logore internirano oko 530 uhapšenika, budući da je od približno 200 uhapšenih mještana Gornjih Kusunja u logore internirano 33. Od približno 530 interniranih, u logorima je smrtno stradalo najmanje 315 osoba. Ukoliko uzmemo u obzir i prethodnu internaciju mještana Popovca i Suhe Mlake, možemo zaključiti da je za mjesec dana, od 20. avgusta do 19. septembra 1942. internirano oko 730 srpskih seljaka s područja slatinskog kotara, od kojih je u logorima stradalo najmanje 457. Smrtno stradali internirci su najvećim dijelom ubijeni u logorima do kraja 1942. U nastavku ću analizirati okolnosti hapšenja, internacije i stradanja mještana svakog od navedenih sela.

Jedan dokument NDH s početka novembra 1942. indirektno potvrđuje internaciju stanovnika nekoliko sela na području Voćina krajem ljeta 1942. "U kotaru Slatina vršena su izseljavanja ovih sela: Mali Popovac, općina Voćin, izseljeno oko 16 obitelji... Veliki Popovac, općina Voćin, selo sasvim izseljeno. Lisičine, općina Voćin, selo je izseljeno... Hum sasvim izseljen, iz Kuzme izseljeno 25 obitelji... Gornje i Donje Kusunje, te Humski Varoš, općina Voćin, izseljena su sela premda su naseljena Hrvatima iz taktičkih razloga."²⁴⁰ Mali Popovac je zaselak Popovca. Gornje Kusunje, Donje Kusunje i Hum Varoš bili su etnički mješovita sela sa srpskom većinom. U izvorima NDH nastalim 1942. termin "izseljenje" označava internaciju sprovedenu od strane OS NDH.

238 *Grada za historiju*, 3, Slavonski Brod, 1964, dok. 12, str. 29: Pregled brojnog stanja i naoružanja 2. odreda 3. operativne zone NOPO Hrvatske, 5. 9. 1942.

239 *Isto*, dok. 61, str. 140: Izvod iz izvještaja GŠ NOPO Hrvatske VŠ NOP i DV Jugoslavije, 7. 10. 1942.

240 *Isto*, dok. 102, str. 269: Izvještaj Povjerenstva za obradu zemljišta Velike župe Baranja Ministarstvu narodnog gospodarstva u Zagrebu, 4. 11. 1942.

Na osnovu podataka ZKRZ iz 1946. moguće je vremenski locirati internaciju mještana Lisičina, Kuzme, Vočina i Huma. U pregledu stradanja civilnog stanovništva općine Vočin iz 1946. navodi se da su mještani Lisičina internirani 12. septembra. Izvor ne navodi ukupan broj interniranih mještana, ali konstatuje da se iz ustaškog logora, odnosno iz Stare Gradiške, nije vratila 41 internirana osoba.²⁴¹ Međutim, to nisu konačni podaci o broju stradalih. Prema podacima KKRZ Podravska Slatina iz 1946, tokom 1942. stradalo je 67 stanovnika Lisičina, koji su pretežno (62) stradali kao logoraši. Petoro stanovnika Lisičina ubijeno je tokom 1942. u selu, a ostali su stradali kao zatočenici ustaških logora: 30 u Staroj Gradiški, pet u Jasenovcu, 13 Osijeku/Tenji i 14 u neimenovanom logoru. Od 62 stanovnika Lisičina koji su stradali 1942, 29 su bili muškarci, 24 žene i devetoro djeca. Savezni popis iz 1964–1965. evidentirao je imena 57 stanovnika Lisičina koji su stradali u ustaškim logorima 1942. U tom spisku nedostaju imena tri muškarca i troje djece iz Lisičina koji su stradali kao žrtve ustaških logora, a koja su evidentirana u spisku iz 1946, pri čemu popis iz 1964. bilježi jedno žensko ime koje nije zabilježeno u spisku iz 1946. Baza podataka JUSP Jasenovac bilježi poimenične podatke za 49 stanovnika Lisičina ubijenih u Jasenovcu i Staroj Gradiški, budući da ne obuhvata podatke o mještanima stradalim u logoru Tenja i umrlim u dječjem prihvatilištu u Zagrebu. Jedan sekundarni izvor s početka jula 1944. potvrđuje interniranje 75 mještana Lisičina tokom rata. Taj broj se uklapa u prethodne brojke i indirektno potvrđuje broj od 62 mještana stradala u ustaškim logorima.²⁴²

241 HDA, 306, ZKRZ, k. 435, Zh-34317, OKRZ Daruvar: Pregled o zločinačkoj djelatnosti ustaša tabora Vočin i ostalih ustaških jedinica u vremenu aprila 1941. do 20. 12. 1942, 9. 8. 1946.

242 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, Popis žrtava lišenih života, mjesto Lisičine, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Vočin, 1946; MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Lisičine, str. 1649–1651; Jelka Smreka, Đorđe Mihovilović, *Poimenični popis*, v. m; Državni arhiv Virovitica (DAV), 113, Kotarski NOO Podravska Slatina (KNOOPS), (nesredeno), Općinski NOO Vočin, Izvještaj po Socijalnom odsjeku za vrijeme 1–30. 6. 1944. Prema podacima Rimokatoličke crkve, u Lisičinama je u prvoj polovini 1942. živjelo 739 “prelaznika” (Srba) i 31 rimokatolik: HDA, 218, MPB NDH, k. 64, Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu Odjelu za bogoštovlje Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, Zagreb, 16. 5. 1942.

Prema citiranom dokumentu ZKRZ iz 1946, koji govori o internaciji mještana Lisičina sprovedenoj 12. septembra, ustaše su 13. septembra internirali 186 osoba iz susjednog sela Kuzma, čiji stanovnici, za razliku od mještana susjednih Lisičina, nisu pokatoličeni u proljeće 1942. Izvor navodi da su mještani internirani u logor Stara Gradiška. Realno je pretpostaviti da su i oni, poput Lisičana, najprije internirani u logor Tenja. Prema izvoru, iz logora se nije vratilo 68 interniranih seljana. Od 186 mještana sprovedenih u logore, u neimenovanom ustaškom logoru, najvjerovatnije u Staroj Gradiški ili Sisku, odvojeno je 38 žena iz Kuzme koje su odvedene na prinudni rad u Njemačku. One su sve preživjele rat. Izvor navodi da je rat preživjelo i 80 djece iz Kuzme “koja su predana na prehranu u Zagorje”.²⁴³ Jedan novinski napis nastao tokom rata dopunjuje arhivski izvor iz 1946. i pruža nam cjelovitiju sliku stradanja stanovnika Kuzme tokom septembarske ofanzive OS NDH. U članku objavljenom 1944. u partizanskom listu *Glas Slavonije*, navodi se da je najpre “10. 9. za vrijeme velike ofanzive otjerano iz sela 13 ljudi, za koje se ništa ne zna”, što ukazuje na internaciju. Izvor potvrđuje internaciju mještana sprovedenu 13. septembra, pri čemu navodi da je toga dana “banda otjerala u logor sve seljane izuzev 80”. Nije jasno da li broj od 186 interniranih 13. septembra 1942, koje navodi izvor iz 1946, podrazumijeva i internaciju 13 mještana tri dana ranije. Budući da se u članku navodi da je Kuzma uoči rata imala 315 stanovnika, može se pretpostaviti da 13 mještana uhvaćenih 10. septembra nisu uračunati među mještane internirane 13. septembra. Ostatak (35–36 mještana) najvećim dijelom odnosio se na mještane koji su bili u partizanima, pri čemu je taj broj sredinom 1944. iznosio 25, dok su četvorica seoskih partizana u međuvremenu poginula. Sedmorica seljana, “od kojih se nitko nije povratio”, odvedena su aprila 1942. od strane ustaša iz tabora Voćin.²⁴⁴ Očigledno je da je u ta dva dana interniran najveći dio

243 HDA, 306, ZKRZ, k. 435, Zh-34317, OKRZ Daruvar: Pregled o zločinačkoj djelatnosti ustaša tabora Voćin i ostalih ustaških jedinica u vremenu aprila 1941. do 20. 12. 1942, 9. 8. 1946.

244 “Jedno od mnogih sela”, *Glas Slavonije*, II, 26, 25. 7. 1944, str. 3. Broj od 315 stanovnika Kuzme tokom 1942, koji se navodi u članku u *Glasu Slavonije*, potvrđuje sljedeći izvor: HDA, 218, MPB NDH, k. 64, Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu Odjelu za

stanovnika, što čini da je Kuzma bila naselje s najvećim procentom interniranih mještana na području kotara Slatina i jedno od mjesta s najvećim procentom interniranih mještana u cijeloj brdskoj Slavoniji. Popis iz 1946. bilježi imena 80 stanovnika Kuzme koji su tokom 1942. smrtno stradali krivicom ustaša. Jedan stanovnik Kuzme ubijen je 1942. u selu, dvojica su iste godine ubijeni u Donjem Miholjcu, a ostali (77) stradali su kao logoraši ustaških logora: 33 u Staroj Gradiški, 29 u Jasenovcu, dok je 15 djece umrlo u Zagrebu nedugo nakon transporta iz logora. Od 77 stradalih u logorima i prihvatilištima za djecu 39 su bili muškarci, 23 žene i 18 djeca. Savezni popis iz 1964. evidentirao je 84 stanovnika Kuzme koji su stradali u ustaškim logorima i prihvatilištima za djecu-logoraše. Među evidentiranim bilo je 37 muškaraca, 23 žene i 25 djece.²⁴⁵ Mještani Kuzme koji nisu pohvatani i internirani 10. i 13. septembra 1942. povukli su se u dubinu Papuka, gdje su živjeli u zbjehu (*logoru*). “Hranu su spremili u bunkere. Hranili su se na jednom kazanu. Samo su noću dolazili u selo. 20. 10. 1942. ustaše su napali i razorili logor. Od seljana nije nitko stradao. Ni to ih nije zbunilo. Izgradili su novi logor. Iako pod veoma teškim okolnostima zasijali su 17 katastarskih jutara pšenice. U zimu su se ljudi povratili u selo. Nastanili su se u jednoj kući i hranili s jednog kazana.” Izvor navodi da je selo i uoči rata bilo siromašno i da su seljaci imali velikih muka s vlašću: “Nisu imali dovoljno pašnjaka, radi čega su dolazili u sukob sa zakonom, nema seljaka koji nije bio zbog ‘šumske štete’ u zatvoru.” Selo je uoči rata imalo samo jednog pismenog stanovnika.²⁴⁶ Kuzma je do kraja godine u potpunosti spaljena, što je čini prvim potpuno uništenim selom u kotaru Slatina tokom rata.

bogoštovlje Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, Zagreb, 16. 5. 1942. Izvor navodi da je u Kuzmi u prvoj polovini 1942. živjelo 316 stanovnika.

245 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, Popis žrtava lišenih života, mjesto Kuzma, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Voćin, 1946; MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Kuzma, str. 1647–1649; Jelka Smreka, Đorđe Mihovilović, *Poimenični popis*, v. m.; HDA, 1012, Osobni fond Budisavljević Diane, k. 2, “Iskaz djece za koje roditelji ne znaju, a iz sabirnog logora u Sisku”.

246 “Jedno od mnogih sela”, *Glas Slavonije*, II, 26, 25. 7. 1944, str. 3.

Prema citiranom dokumentu OKRZ Daruvar iz 1946, ustaše su 15. septembra internirali nepoznat broj mještana Voćina od kojih se 11 nije vratilo iz logora. Prema istom izvoru, ustaše su 19. septembra, dakle u danima nakon okončanja “pothvata kod Voćina”, internirali nepoznat broj osoba iz Huma. Iz logora se nije vratilo 80 interniraca iz Huma.²⁴⁷ Popis iz 1946. bilježi imena 32 stanovnika Huma koji su tokom 1942. smrtno stradali kao zatočenici ustaških logora. Taj spisak nije konačan, budući da savezni popis iz 1964. bilježi ime 61 osobe iz Huma koje su stradale u ustaškim logorima (45 muškaraca, deset žena i šestoro djece) i imena dvije osobe koje su stradale u njemačkim logorima, pri čemu se može pretpostaviti da su prethodno boravili u ustaškim logorima. Podaci JUSP Jasenovac najpotpuniji su, budući da bilježe imena 64 stanovnika Huma koji su smrtno stradali u logorima Stara Gradiška i Jasenovac. Jedan sekundarni izvor s početka jula 1944. potvrđuje interniranje 63 mještana Huma tokom rata. Taj broj se u potpunosti uklapa u prethodne brojke i dodatno ih potvrđuje.²⁴⁸ Iz navedenog možemo zaključiti da je navod o 80 mještana Huma koji su internirani 19. septembra 1942. i koji se nisu vratili iz logora najvjerovatnije nepouzdan.

U istom razdoblju kada je izvršeno hvatanje većeg broja civila u nekoliko sela u okolini Voćina i Huma pripadnici OS NDH izvršili su hvatanje oko 800 srpskih civila u selima u okolini Đulovca. Dokumenta Domobranstva NDH kazuju da su hvatanja srpskih civila u selima u okolini Đulovca 10. septembra izvršile jedinice koje su krenule iz Voćina. U bojnoj relaciji 2. domobranskog zbora navodi se da je 4. bojna 5. pješačke pukov-

247 HDA, 306, ZKRZ, k. 435, Zh-34317, OKRZ Daruvar: Pregled o zločinačkoj djelatnosti ustaša tabora Voćin i ostalih ustaških jedinica u vremenu aprila 1941. do 20. 12. 1942, 9. 8. 1946.

248 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ, Popis žrtava lišenih života, mjesto Hum, kotar Podravska Slatina, okrug Daruvar: Podaci MNOO Voćin, 1946; MŽG, Popis žrtava rata 1941–1945, SR Hrvatska, opština Podravska Slatina, naselje Hum Voćinski, str. 1641–1642; Jelka Smreka, Đorđe Mihovilović, *Poimenični popis*, v.m.; DAV, 113, KNO-OPS, (nesredeno), Općinski NOO Voćin, Izvještaj po Socijalnom odsjeku za vrijeme 1–30. 6. 1944. Prema podacima Rimokatoličke crkve, u Humu je u prvoj polovini 1942. živjelo 495 “prelaznika” (Srba) i 354 rimokatolika: HDA, 218, MPB NDH, k. 64, Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu Odjelu za bogoštovlje Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, Zagreb, 16. 5. 1942.

nije Domobranstva “pošla iz Voćina prema Cabuni, a zatim pravcem Pec-ka–Hum, Pustara–Hum. Na ovom putu nije naišla na neprijatelja. Odred 2. konjaničkog sklopa upućen je u selo Pčelić u sastav Cabunske udarne grupe sa zadaćom čišćenja terena od pobunjenika i evakuacije stanovništva i stoke na prostor oko Đulavesa. Postavljena zadaća je izvršena sa uspjehom u selima: Katinci, Puklice, [Nova i Stara] Krivaja i Potočani. Za cijelo vrijeme odred nije naišao na nikakav odpor... Uhićeno oko 300 muškaraca i 500 žena i djece, a sakupljeno je oko 1.000 komada stoke.”²⁴⁹ Od oko 800 uhvaćenih mještana pet navedenih sela, većina je internirana u ustaške logore. Prema dokumentaciji ZKRZ, u logorima su smrtno stradala najmanje 394 internirca iz pet navedenih sela. U nastavku ću se ograničiti na podatke o internaciji mještana Nove Krivaje i Stare Krivaje, s obzirom na to da su ta dva sela bila u sastavu kotara Virovitica, odnosno u sastavu Velike župe Baranja, dok su ostala tri sela bila u sastavu kotara Daruvar, odnosno u sastavu Velike župe Livac–Zapolje, iako im je sudbina bila istovjetna, bez obzira na administrativne granice.²⁵⁰ Mještani Nove Krivaje i Stare Krivaje pokatoličeni su januara 1942.

Interniranje mještana Nove Krivaje provedeno je 12. septembra. U interniranju su učestvovali domobrani, lokalne ustaše i pripadnici Vojnice njemačke narodne grupe (Einsatzstaffel der Deutschen Mannschaft, ES) iz Đulovca. Savremenici i svjedoci navode imena nekoliko đulovačkih Nijemaca koji su učestvovali u hapšenju i interniranju mještana Nove Krivaje. Toga dana internirana su 204 stanovnika iz 52 porodice, od toga 46 muškaraca, 70 žena i 88 djece. Mještani su najprije sprovedeni u Đulovac, gdje su žene i djeca odvojeni od muškaraca. Nakon tri dana žene i djeca su transportovani željeznicom za Osijek, o čemu su poslije rata svjedočile pojedine internirane žene. Zatočenice i njihova djeca boravili su u logoru Tenja tri dana, nakon čega su transportovani u logor Stara Gradiška odakle su nakon nekoliko dana prebačeni u logor u Sisku. Na osnovu sačuvanog

249 VA, NDH, k. 54, f. 1, d. 19/14–22, Ministarstvo Hrvatskog domobranstva, Glavni stožer, Predmet: Bojna relacija 2. domobranskog zbora za mjesec rujan 1942. “Kod Slavonskog zdrugu”.

250 O internaciji i stradanju mještana Puklice, Katinca i Potočana vidjeti: Milan Radanović, n. d., str. 271–274.

svjedočenja jedne zatočenice nije jasno da li su sve mještanke i sva njihova djeca prebačeni u Sisak. To se najvjerojatnije odnosilo samo na mlađe žene i njihovu djecu, dok su starije žene ostale u Staroj Gradiški. Četrnaest dana nakon dolaska u Sisak 42 mještanke su transportovane “u razna mjesta u Njemačku na razne radove”. U Sisku je ostao dio žena s djecom. Nije jasno kakva je bila njihova sudbina, ali se može zaključiti da je dio djece preživio rat tako što je bio “razmješten po raznim selima”. Nema sumnje da su u pitanju hrvatska sela u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Većina interniranih muškaraca je stradala u logorima. Od 204 internirana stanovnika Nove Krivaje iz logora se “nije povratilo svojim kućama 131 duša – ne zna se za njihovu sudbinu”. Isti izvor navodi da je istog dana kada su ustaše i domobrani pohvatili mještane Nove Krivaje izvršeno i hvatanje 150 mještana susjedne Stare Krivaje “od kojih se 51 nije vratilo do danas kući”.²⁵¹ Ustaše su 29. oktobra 1942. u Novoj Krivaji izvršili ubistvo 28 mještana, muškaraca, žena i djece, o čemu će biti riječi u narednom poglavlju. Riječ je o ubijanju mještana koji su 12. septembra uspjeli izbjeći hvatanje, vjerovatno bjekstvom u šumu, ili su jednim dijelom pušteni iz logora jer su imali nekoga iz porodice u domobranima.²⁵² Nova Krivaja je najstradalnije selo na tromedi daruvarskog, virovitičkog i slatinskog kotara.

Osječki *Hrvatski list* je 13. septembra 1942. obavijestio da je veliki župan Velike župe Baranja Stjepan Hefer boravio na području Voćina, Podravske Slatine, Cabune i Orahovice.²⁵³ Svakako nije slučajno da je župan Hefer boravio na slatinskom i voćinskom području upravo u vrijeme vojne akcije OS NDH, koja je rezultirala masovnim hapšenjem i deportacijom civilnog stanovništva, jer su uhapšenici transportovani upravo u logor u

251 HDA, 306, ZKRZ, k. 435, Zh-34274, Zapisnik sastavljen kod komisije za ratne zločine u Pivnici dne 26. 8. 1945: Izjave Jule Milekić, Tejke Šarić i Petre Milekić iz Nove Krivaje i spisak interniranih stanovnika.

252 Puštanje dijela interniranih stanovnika Nove Krivaje iz logora, zbog toga što su im ukućani bili u domobranima, potvrđuje sljedeći izvor: HDA, 306, ZKRZ, k. 177, Zh-4550, Općinski NOO Pivnica (komisija za ratne zločine), Zapisnik sastavljen kod komisije za ratne zločine u Novoj Krivaji dne 23. 11. 1944: Izjava Božidara Lazića iz Nove Krivaje.

253 “Nadzorno putovanje velikog župana Velike župe Baranja”, *Hrvatski list*, XXIII, 217 (7664), Osijek, 13. 9. 1942, str. 2.

neposrednoj blizini Osijeka. Pohvatani civili i opljačkana stoka iz sela u okolini Vočina i Đulovca transportovani su preko željezničke stanice u Cabuni.

U korišćenim arhivskim izvorima nije sačuvano nijedno svjedočenje stanovnika Popovca, Hum Varoši, Lisičina, Kuzme, Huma, Stare Krivaje i Nove Krivaje o logoraškom iskustvu, naročito o uslovima boravka u Staroj Gradiški i Jasenovcu. Najveći broj stanovnika navedenih sela uoči smrti boravio je u Staroj Gradiški. Sreto Popović, stanovnik Osijeka, bio je zatočen u Staroj Gradiški krajem 1942. i početkom 1943, u vrijeme kada su u logoru boravili stanovnici kotareva Slatina i Virovitica internirani septembra 1942. “Za vreme mogega boravka u logoru u Staroj Gradiški nalazilo se je oko 500 srpskih žena i dece. Oni su bili smešteni u posebnoj odeljenju. Njih su ustaše mučili strahovitom glađu. Davali su im jesti jedanput dnevno na vodi kuhanu repu bez hleba. Retko kada su dobijali neku drugu hranu. Ja sam gledao ove žene i decu. Bili su kao živi kosturi i vukli su se po logoru kao senke ili sablasti. Bilo je strašno gledati ih. Osim toga ustaše su ih još tukli i na sve druge načine mučili. Umirali su u masama.”²⁵⁴ U kontekstu prethodno pominjanog masovnog zločina u Jablancu 1. novembra 1942, kada je likvidiran velik broj zatočenika logora Stara Gradiška, među kojima su bili i mještani Hum Varoši, moguće je pretpostaviti da su tada ubijeni i zatočenici iz ostalih navedenih sela ili makar dio njih.

Nakon učešća u antipartizanskom “pothvatu” na Fruškoj gori te hvatanju i internaciji u logor Jasenovac Srba s područja kotara Šid, snage 4. gorskog zdruga Domobranstva prebačene su u srednju Slavoniju, na isto područje na kome su prethodnog mjeseca učestvovala u interniranju srpskog stanovništva. U bojnoj relaciji 4. gorskog zdruga za septembar 1942. navodi se da su snage zdruga od 16. do 26. septembra učestvovala u “pothvatu na prostoru: Našice – Čaglin – Paka – Levanjska Varoš – Nabrde – Razbojište. Odpor su partizani dali jedino 25. 9. kod Lončarskog visa, ali je i taj odpor slomljen topničkom vatrom... Gubitci: 1 ranjen. Gubitci par-

254 AS, G-2, KIP, k. 13, 117/1943, Izjava Srete Popovića iz Osijeka, Beograd, 12. 7. 1943; AS, G-2, KIP, k. 17, 378/1943, Izjava Srete Popovića iz Osijeka, Beograd, 12. 7. 1943. (ekavica je korišćena u izvoru).

tizana: 7 mrtvih i 1 zarobljen. Osim toga evakuirano je 324 osobe koje su surađivale sa partizanima.”²⁵⁵ Podaci 2. domobranskog zbora potvrđuju informaciju o sukobu snaga 4. gorskog zdruga s partizanima kod Lončarskog visa. “Partizanske postave razorene su topničkom vatrom. Sela Gradište, Duboka i Jurkovac ispražnjena su. Neprijatelj je imao gubitke, ali broj nije ustanovljen.”²⁵⁶ Lončarski vis (kota 491) jeste jedan od vrhova planine Krndije smješten nedaleko od planinskog prevoja koji povezuje Našice s Požeškom kotlinom. Sela Gradište, Duboka i Jurkovac, kotar Požega, najbliža su srpska sela u podnožju istočnog dijela Krndije čije stanovništvo dotad nije bilo internirano. Formulacija “ispražnjena su” znači hapšenje i deportaciju u logore mještana navedenih sela. Iz navedenog se može zaključiti da su pripadnici 4. gorskog zdruga od 16. do 26. septembra 1942. uhapsili i internirali 324 stanovnika iz naselja u trokutu Našice – Čaglin – Levajska Varoš.

Indikativno je da se srpsko stanovništvo iz Gradišta, Duboke i Jurkovca nije povuklo u šume kako bi izbjeglo hvatanje i internaciju, makar ne pretežno ili u potpunosti, kao što su to u drugoj polovini septembra učinili Srbi iz Granica i Gornje Motičine kod Našica te prethodno Srbi iz Podgorja, sela smještenog na istočnim padinama Krndije.²⁵⁷ Kao što je indikativno da u istom razdoblju nisu vršene internacije srpskog stanovništva u selima na sjevernim obroncima Krndije, u kotaru Našice, iako su partizani u istom razdoblju bili vrlo aktivni upravo na tom području (neuporedivo aktivniji nego na području južno od bila Krndije, u istočnom dijelu požeškog

255 VA, NDH, k. 54, f. 1, d. 19/24, Ministarstvo Hrvatskog domobranstva, Glavni stožer, Predmet: Bojna relacija 2. domobranskog zbora za mjesec rujan 1942.

256 HDA, 487, Ministarstvo Oružanih snaga NDH, k. 4, Dnevna izvješća za rujan 1942: Dnevno izvješće br. 270 po podacima primljenim 27. 9. 1942. do 9 sati.

257 Stanovnici Duboke i Gradišta koji su internirani u drugoj polovini septembra 1942, podnijeli su krajem oktobra 1941. zahtjev za prelazak u rimokatoličku vjeru, čime su željeli iskazati da nisu nelojalni novoj vlasti: HDA, 223, MUP NDH, k. 34, Kotarska oblast u Požegi Ministarstvu unutarnjih poslova, 28. 10. 1941, Predmet: Žitelji sela Gradište i Duboka, vjerski prielaz. Nije nerealna pretpostavka da su stanovnici ta dva sela zaista prešli u rimokatoličku vjeru. Nisam naišao na izvor o pokatoličavanju Srba iz Jurkovca, ali s obzirom na to da je pokatoličavanje bila masovna pojava među Srbima na tom području, nije nerealno pretpostaviti da su i Srbi iz Jurkovca takođe prešli na rimokatoličku vjeru.

kotara i zapadnom dijelu đakovačkog kotara, koje jeste bilo obuhvaćeno internacijom). Čini se da je iza internacije Srba u selima na navedenom području stajala politička odluka, a ne vojna procjena. To potvrđuje informacija Ministarstva Oružanih snaga NDH od 21. septembra: “Prema izvješću 2. domobranskog zbora nastavlja se podhvat na istočnoj Krndiji, gdje će se obkoliti i podpuno izprazniti neka sela, a to na zahtjev ravnateljstva župskog redarstva.”²⁵⁸ Izvor ne navodi o kom ravnateljstvu je riječ, odnosno da li je riječ o ravnateljstvu Župskog redarstva Velike župe Livac–Zapolje ili Velike župe Baranja.

Ključnu inicijativu policijskih struktura NDH u internaciji srpskog stanovništva na području između Dilja i Krndije kao da potvrđuje činjenica da mještani Gradišta i Duboke nisu bili internirani 7. septembra kada su ta dva sela bila zaposjednuta od strane antipartizanskih snaga: “Njemačka vojska u zajednici sa domobranstvom vršila je akcije čišćenja u s. Gradište i Duboka (4–6 km od Čaglina), gdje su pronađeni samo starci žene i djeca. Ostali su se priključili partizanima.”²⁵⁹ Upad u selo izvršile su snage Slavonskog zdruga Domobranstva i nepoznate njemačke snage, vjerovatno jedinica Vojnice Njemačke narode skupine (Einsatzstaffel der Deutschen Mannschaft, ES) iz obližnjeg Čaglina. Iako je vlastima bilo poznato da su vojno sposobni stanovnici Duboke i Gradišta napustili njihova mjesta i da prilikom ponovnog upada vojske u ta sela u njima neće zateći odrasle muškarce, osim staraca, odlučeno je da se interniraju svi mještani ta dva mjesta koji budu zatečeni u njihovim kućama. U spiskovima stradalih mještana Gradišta i Duboke koji su izgubili život u logorima Jasenovac i Stara Gradišta navode se gotovo isključivo starije osobe, žene i djeca.²⁶⁰

Dokumentacija ZKRZ omogućava djelimičnu rekonstrukciju događaja vezanih za internaciju srpskog stanovništva na području Krndije u drugoj polovini septembra 1942. Prema podacima ZKRZ iz 1946, pripad-

258 HDA, 487, Ministarstvo Oružanih snaga NDH, k. 4, Dnevna izvješća za rujan 1942, Strogo tajno: Prilog dnevnom izvješću br. 264, 21. 9. 1942.

259 VA, NDH, k. 54, f. 1, d. 19/15, Ministarstvo Hrvatskog domobranstva, Glavni stožer, Predmet: Bojna relacija 2. domobranskog zbora za mjesec rujan 1942.

260 Jelka Smreka, Đorđe Mihovilović, *Poimenični popis žrtava koncentracionog logora Jasenovac 1941.–1945.*, Jasenovac, 2007, v.m.

nici 4. gorskog zdruga u jutarnjim satima 19. septembra 1942. upali su u Breznicu Đakovačku "i tom prilikom digli i protjerali u logor pravoslavno žiteljstvo koje su našli kod kuće". Prema istom izvoru u ustaškim logorima stradala su 23 stanovnika Breznice internirana u navedenom navratu.²⁶¹ Moguće je pretpostaviti da to nije ukupan broj interniranih mještana. Breznica Đakovačka je bila etnički mješovito selo u kome je početkom Drugog svjetskog rata nešto više od trećine stanovnika bilo srpske nacionalnosti.²⁶² Cjelokupno srpsko stanovništvo u tom selu prethodno je prešlo na rimokatoličku vjeru. Dio srpskih stanovnika Breznice, odnosno osam obitelji s 36 članova, prebjegao je u šume Krndije pod zaštitu partizana nekoliko dana uoči upada domobranskih snaga u selo.²⁶³ Nema sumnje da bi i oni bili pohvatani i internirani da su ostali u selu. Prema dokumentaciji ZKRZ, pripadnici Domobranstva i ES 25. septembra 1942. internirali su više desetaka stanovnika pretežno srpskog sela Jurkovca kod Čaglina. Među njima je bilo nekoliko osoba hrvatske i mađarske nacionalnosti, što je dotad jedinstven slučaj internacije nesrpskog stanovništva sa tog područja. Izvor navodi identitete 56 interniranih osoba koje su smrtno stradale u ustaškim logorima. Dokumentacija ZKRZ navodi da su pripadnici ES koji su učestvovali u internaciji Jurkovčana bili stacionirani u Čaglinu, Darkovcu i Ljeskovici.²⁶⁴

Prema poimeničnim podacima JUSP Jasenovac, u logorima Jasenovac i Stara Gradiška smrtno je stradao 41 stanovnik Gradišta, 56 stanovnika Duboke, 48 stanovnika Jurkovca i 10 stanovnika Breznice Đakovačke.²⁶⁵

261 HDA, 306, ZKRZ, k. 484, Zh 38447, Zapisnik od 24. 1. 1946. spisan kod Općinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Levanjskoj Varoši: Izjava Save Mijatovića iz Breznice Đakovačke.

262 *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske, 1880–1991: po naseljima*, (pr. Jakov Gelo i dr.), I–V, Zagreb, 1998, str. II/981. Prema popisu iz 1910. u Breznici Đakovačkoj je živjelo 39% Srba, 25% Čeha, 22% Hrvata, 9% Mađara, 4,5% Nijemaca. Nisu poznati podaci o etničkoj strukturi u selu u međuratnom razdoblju, ali je moguće pretpostaviti da se procenat Srba nešto smanjio dok je procenat Hrvata narastao.

263 Stjepan Brlošić, *n.d.*, str. 111.

264 HDA, 306, ZKRZ, k. 551, Zh 44539-44547, Podaci o zločinima okupatora i njihovih pomagača, Zločinac: 4. lovačka pukovnija sa posadom u Čaglinu, [1945.]

265 Jelka Smreka, Đorđe Mihovilović, *Poimenični popis žrtava koncentracionog logora Jasenovac 1941.–1945.*, Jasenovac, 2007, v.m.

Podaci za posljednja dva naselja su nepotpuni jer je u logorima Jasenovac i Stara Gradiška prema poimeničnim podacima ZKRZ stradalo 56 stanovnika Jurkovca i 23 stanovnika Breznice. Prema podacima Velike župe Baranja krajem ljeta ili početkom jeseni 1942. internirane su tri porodice iz Bučja Gorjanskog.²⁶⁶ Prema poslijeratnim izvorima iz Bučja su u jednoj od dvije kampanje masovne internacije u đakovačkom kotaru, nepoznatog datuma, internirane tri porodice s 15 članova.²⁶⁷ Očigledno je riječ o preostalim mještanima srpske nacionalnosti koji 8. septembra 1942. nisu izbjegli na partizansku teritoriju na Krndiji. Petnaest mještana Bučja po svemu sudeći internirani su u razdoblju od 16. do 26. septembra od strane pripadnika 4. gorskog zdruga. Kao što je prethodno napomenuto, Srbi iz Bučja Gorjanskog prešli su na rimokatoličku vjeru 25. oktobra 1941.

Masakri nad Srbima u Brđanskoj u jesen i zimu 1942.

Nakon što su pripadnici Domobranstva sredinom septembra okončali internaciju srpskog stanovništva s područja općina Voćin, Pivnica i Đulovac (kotarevi Slatina, Virovitica i Daruvar), od 15. septembra do 20. decembra 1942. u zapadnom dijelu Velike župe Baranja pripadnici Ustaške vojnice izvršili su sedam masakara nad stanovnicima devet naselja. U tih sedam masakara ubijeno je 140 osoba. Poznati su poimenični podaci za skoro sve žrtve.

Pripadnici Slavonskog zdruga Domobranstva NDH i ustaše iz tabora u Voćinu 25. septembra 1942. na Pijetlovoj nozi, u zapadnom dijelu Papuka, zarobili su dio zbjega mještana srpskog sela Velika Klisa, kotar Virovitica. Zarobljavanju je prethodio napad domobrana na partizansku bazu na Pijetlovoj nozi i oružani sukob s partizanima. "Poduzeto je čišćenje na prostoru Voćin – Lisičine – Kuzma – Pijetlova noga. Do s. Kuzme nije se naišlo na partizane. Na k. 460 nađen je primitivan logor seljaka koji su izbjegli iz raznih logora, a čuvan po partizanima koji su naše jedinice doče-

266 Grada za historiju, III, dok. 102, str. 268: Izvještaj Povjerenstva za obradu zemljišta Velike župe Baranja Ministarstvu narodnog gospodarstva NDH, 4. 11. 1942.

267 Stjepan Brlošić, *n.d.*, str. 105.

kali sa vatrom. Jedan dio naseljenika je pobjegao. Za vrijeme prikupljanja napadnut je logor partizana koji je bio udaljen 200 m. Usljed naše jake vatre partizani su isti napustili i pobjegli.” Navedene podatke 2. domobranskog zbora, pod čijom višom komandom je bio Slavonski zdruk, dopunjuje dnevno izvješće Ministarstva OS NDH za 25. septembar: “25. 9. u blizini s. Kuzma pronađen je partizanski logor sa 20 građana i dosta stoke. Logor je rasturen. Gubitci partizana: devet mrtvih i jedan ranjen.” Sutradan su nastavljene borbe s partizanima koji su se povukli dublje u Papuk, štiteći civilne zbjegove. Napad domobrana na partizane toga dana bio je bez uspjeha jer su partizani pružili žestok otpor. Istog dana domobranske snage su se povukle s navedenog područja okončavši vojnu akciju.²⁶⁸

Na osnovu izvora s kraja 1944. znamo da su pripadnici OS NDH 25. septembra u zbjegu iznad Kuzme uhvatili 24 stanovnika Velike Klise i da su u akciji “čišćenja” zajedno s domobranima učestvovali i ustaše iz Voćina pod komandom voćinskog tabornika Dragutina Lovoševića. Precizan broj pohvatanih Klisana koji navode preživjeli svjedoci uklapa se u približan broj pohapšenih koji navodi citirani domobranski izvor. Preživjeli stanovnici Klise koji su toga dana bili uhvaćeni svjedočili su da se zbjeg od 30 klisanskih familija nalazio u šumi “poviše Kuzme”. Zbjeg je nastao nakon što su ustaše 15. septembra u Pivnici ubili četvoricu mještana Velike Klise i petoricu stanovnika Pivnice i Gvozdanske. Srpski stanovnici sva tri navedena sela bili su pokatoličeni januara 1942. Pohvatani Klisani bili su uglavnom sredovječne i starije dobi, među kojima je bilo najmanje troje djece. Preživjeli mještani su svjedočili da je najveći dio zbjega uspio pobjeći dublje u šumu čime je izbjegao hvatanje, što se uklapa u tvrdnje iznesene u domobranskom izvoru. Ustaše su na putu za Voćin zaklali sedmo uhvaćenih Klisana koji zbog iznemoglosti nisu bili u stanju da brzo pješače. Simo Šavrljuga je 1945. svjedočio da je gledao kako mu ustaše kolju oca Stevu. “Kada su mi oca klali gledao sam to, ali nisam smijo ništa da

268 VA, NDH, k. 54, f. 1, d. 19/14–22: Ministarstvo Hrvatskog domobranstva, Glavni stožer, Predmet: Bojna relacija 2. domobranskog zbora za mjesec rujan 1942. “Kod Slavonskog zdruka”; HDA, 487, Ministarstvo Oružanih snaga NDH, k. 4, Dnevna izvješća za IX 1942: Dnevno izvješće br. 271, 28. 9. 1942.

kažem.” Anka Barunac je krajem 1944. svjedočila da je pitala ustaše, kada je primjetila da u koloni koju su ustaše sprovodile prema Voćinu nema njenih starijih rođaka, da li su oni možda ubijeni: “Meni su rekli ustaše kad sam pitala za strica Glišu [Barunca] i Jelenu [Legen] da li su ih ubili, da što pitam za stare da su se oni naživjeli. Kad sam mu rekla da nismo čuli puške, oni su rekli da ima smrti i bez puške.” Preostali pohvatani Klisani sutradan su transportovani u logor Tenja kod Osijeka. U Tenji su Klisani ostali zatočeni nekoliko mjeseci nakon čega su pušteni.²⁶⁹

Pripadnici 4. gorskog zdruga Domobranstva, zajedno s pripadnicima nepoznate ustaške jedinice, učestvovali su 2. oktobra 1942. u okviru Operacije “Bilogora” u hvatanju stanovnika srpskog sela Jasenaš, kotar Virovitica. Dio mještana uhvaćen je u šumi Kipska, gdje su pobijeni. Prema poslijeratnim poimeničnim podacima toga dana u šumi Kipska ubijene su 42 osobe (20 muškaraca, devet žena i 13 djece).²⁷⁰ Korišćeni izvori

269 HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ 2624/45, Mjesni NOO Velika Klisa, Spisak žrtava, 9. 12. 1944; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37494, Zapisnik sastavljen kod Općinske komisije za ratne zločine u Pivnici dne 12. 12. 1944: Izjava Anke Barunac iz Velike Klise; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37494, Zapisnik sastavljen kod Općinske komisije za ratne zločine u Pivnici dne 15. 1. 1945: Izjava Dušanke Egić iz Velike Klise; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37494, Zapisnik sastavljen kod Općinske komisije za ratne zločine u Pivnici dne 15. 1. 1945: Izjava Latinke Crnobrnje iz Velike Klise; HDA, 306, ZKRZ, k. 473, Zh 37494, Zapisnik spisan u uredu Općinske komisije za ratne zločine u Pivnici dne 6. 9. 1945: Izjava Sime Šavrljuge iz Velike Klise; HDA, 306, ZKRZ, k. 37, GUZ 2624/45, Popis žrtava lišenih života, mjesta Velika Klisa, Gvozdanska, Pivnica, kotar Virovitica, okrug Daruvar, 31. 7. 1946. Poimenične podatke o stanovnicima Velike Klise, Gvozdanske i Pivnice ubijenim 15. 9. 1942. i poimenične podatke o stanovnicima Velike Klise ubijenim 25. 9. 1942. vidjeti: Milan Radanović, n. d., str. 277.

270 HDA, 306, ZKRZ, k. 495, Zh 39326–39328, Zapisnik rađen 25. 8. 1945. kod Općinske komisije za utvrđivanje ratnih zločina Suhopolje: Izjava Milana Glumbića iz Jasenaša.

Budući da u literaturi dosad nisu navođeni poimenični podaci o žrtvama ovog masakra, to činim ovom prilikom: Đuro Marković (48), Dane Cvikić (37), supruga Bosiljka Cvikić (27), sin Ljubomir D. Cvikić (10), sin Stevo D. Cvikić (8), Stevo R. Cvikić (34), Savka Popić (51), unuka Milena Popić (1), Boja Mrmoš (29), kći Ana Lj. Mrmoš (5), kći Jovanka Lj. Mrmoš (3), Nevenka Čakmak (13), Milka Dobrović (36), kći Ljuba Dobrović (18), Jaćim Glumbić (70), Ljuba Dobrović (25), sin Đorđe (5), sin Dušan (2), Aleksa Mamula (43), Ljuban Milašinović (17), brat Pavao Milašinović (15), Spasoja Uskoković (33), Branko Marković (31), Aleksa Poznić (40), Brulinović Vaso (48), Ljuban N. Jagodić (35), Ljuban D. Jagodić (31), Pane Stančić (79), Marko Mrmoš (56), Slavko Jagodić (18), Simo Gibanica (38), Milka Gibanica (55), Milan Rajić (40), Mitar

ne pružaju dovoljno informacija o počiniočima zločina: nije jasno da li su u ubijanju mještana Jasenaša učestvovali isključivo pripadnici nepoznate ustaške jedinice ili su u zločinu pored ustaša participirali i pripadnici 4. gorskog zdruga. Ono što ne izaziva sumnju jeste učešće domobrana 4. gorskog zdruga u hvatanju mještana koji su potom pobijeni.²⁷¹ Stana Čubrić, tada 32-godišnja mještanka Jasenaša, jedina je osoba koja je preživjela streljanje u šumi Kipska. Ona je u poslijeratnom svjedočenju navela da su streljanje izvršili ustaše.²⁷² Dvojica mještana Jasenaša, koji su 10. oktobra uhvaćeni i internirani u Bjelovar, a potom u logor Sisak, odakle su internirani na prinudni rad u Njemačku, naveli su u izjavama iz 1946. da su u Bjelovaru prepoznali ustaškog funkcionera Stjepana Vusića koji je, prema njihovim tvrdnjama, 2. oktobra “komandovao u šumi Kipskoj”, što je direktna aluzija na masovni zločin nad mještanima Jasenaša koja ukazuje na Vusićevo zapovjednu odgovornost. Međutim, ta dva svjedoka nisu bili očevici streljanja u šumi već su posvjedočili o Vusićevoj nazočnosti u selu

Jagodić (30), Spasoja Poznić (30), Simo Solar (56), Dragana Trninić (28), sin Milan Trninić (8), kći Milka Trninić (5), Nevenka Bosanac (30), Kosta K. Bosanac (9), Milorad K. Bosanac (6). Nevenka Bosanac i njeni sinovi Kosta i Milorad bili su stanovnici Koreničana pokraj Đulovca (kotar Daruvar), izbjegli u Jasenaš kada su domobrani Slavenskog zdruga sredinom septembra 1942. vršili internaciju u njihovom selu. Dragana (ili Draginja) Trninić i njena djeca Milan i Milka bili su internirci iz Donjeg Vodičeva, kotar Bosanski Novi, koji su u ljeto 1942, nakon boravka u ustaškom logoru, našli utočište u Jasenašu.

- 271 Domobranski izvori potvrđuju prisustvo snaga 4. gorskog zdruga u Jasenašu na dan kada je izvršeno hvatanje i ubijanje mještana: HDA, 487, Ministarstvo Oružanih snaga NDH, k. 4, Dnevna izvješća za listopad 1942: Dnevno izvješće br. 276 po podacima primljenim 3. 10. 1942. do 9 sati. U izvještaju stožera 1. gorske divizije od 3. 10. 1942. ističe se da je stožer zdruga smješten u Đulovcu i da se po jedna bojna zdruga nalaze u Lončarici, Dapčevići, Dijakovcu i Jasenašu: VA, NDH, k. 14, f. 1, d. 3/23. Prisustvo jedinica 4. gorskog zdruga na području istočne Bilogore početkom oktobra 1942. potvrdio je bivši domobranski oficir Nikola Velić: HDA, 306, ZKRZ, k. 495, Zh 39326–39328, Kapetan Nikola Velić Kotarskoj anketnoj komisiji Virovitica, 16. 4. 1946. U bojnoj relaciji 4. gorskog zdruga za oktobar 1942. navodi se da su pripadnici zdruga u Operaciji “Bilogora” uhvatili 161 “partizanskog pomagača”: *Grada za historiju*, III, dok. 130, str. 320, Bojna relacija 4. gorskog zdruga za listopad 1942. Na osnovu korištenih izvora nije moguće utvrditi da li su uhvaćeni “partizanski pomagači” pohvatani isključivo od strane pripadnika 4. gorskog zdruga ili je riječ o zajedničkim akcijama hvatanja civila između od strane pripadnika 4. i 1. gorskog zdruga.
- 272 HDA, 306, ZKRZ, k. 495, Zh 39326–39328, Izjava Stane Čubrić iz Jasenaša pred Kotarskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Viroviti, 22. 2. 1946.

istog dana.²⁷³ Osam dana nakon masakra u šumi Kipska, 10. oktobra 1942, pripadnici Oružanih snaga NDH uhvatili su 71 stanovnika Jasenaša nakon čega su ih internirali u Viroviticu. Svi uhapšeni bili su odrasli muškarci osim jednog dječaka. Jedan mještatinin je uspio pobjeći prilikom deportacije za Viroviticu, a u Virovitici je pušteno deset uhapšenika. Ostali su internirani u Bjelovar, odakle je pušten uhapšeni dječak, nakon čega su deportovani u logor Sisak. Iz logora Sisak puštena su četvorica mještana, 13 je deportovano na prinudni rad u Njemačku, a ostali, njih 42, likvidirani su u nekom od ustaških logora, najvjerovatnije u logoru Jasenovac. Od 13 mještana deportovanih u Njemačku rat su preživjela devetorica.²⁷⁴

Nepoznatog datuma početkom oktobra 1942. u varoši Orahovica, kotar Našice, prema njemačkim izvorima, ustaša Paško Vulić, pomoćnik ustaškog tabornika u Orahovici, izvršio je ubistvo 11 civila srpske nacionalnosti.²⁷⁵ Partizani su prethodno ubili roditelje Paška Vulića kako bi se osvetili Vuliću za njegove ranije zločine.²⁷⁶

Ustaše su 29. oktobra 1942. izvršili još jedan masakr na području kotara Virovitica. Prema poimeničnim podacima s kraja 1944, koji su potvrđeni 1946, toga dana je ubijeno 28 mještana Nove Krivaje, sela čiji stanovnici su pokatoličeni januara 1942. i znatnim dijelom internirani septembra iste godine. Žrtve su najvećim dijelom zaklane i potom pobacane u bunar u dvorištu Đure Lazića. Među žrtvama je bilo 13 djece i osam žena i djevojaka. Jedan dio ubijenih bili su povratnici iz logora, internirani 12. septembra 1942. i pušteni zbog toga što su im se sinovi i braća nalazili

273 HDA, 306, ZKRZ, k. 495, Zh 39326–39328, Izjava Miloša Samardžije iz Jasenaša pred Kotarskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Virovitici, 22. 2. 1946; HDA, 306, ZKRZ, k. 495, Zh 39326–39328, Izjava Emila Čubrića iz Jasenaša pred Kotarskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Virovitici, 22. 2. 1946.

274 HDA, 306, ZKRZ, k. 365, Zh 26549–26555, Zapisnik raden 23. 7. 1945. kod Općinske komisije za utvrđivanje ratnih zločina Suhopolje: Izjava Emila Čubrića iz Jasenaša.

275 HDA, 1521, Hans Helm – policijski izaslanik pri poslanstvu Trećeg Reicha u Zagrebu, k. 28, Dosijske Paška Vulića: Huebner Podiebratzky Njemačkom poslanstvu (političko odjeljenje), Predmet: zamjenik ustaškog tabornika Paško Vulić, 6. 10. 1942. U izvoru su navedeni poimenični podaci o žrtvama koji su objavljeni u: Milan Radanović, n. d., str. 264.

276 Milan Radanović, n. d., str. 264.

u Domobranstvu. Među ubijenima bili su Mijo Crnobrnja, njegova supruga Savka i njihovi sinovi Vinko, Milan i Momir. Ubijena je i supruga Mijinog najstarijeg sina Jela i njen šestogodišnji sin Rajko. Latinka Crnobrnja je ubijena zajedno sa sinom Savom i kćerkama Dušankom i Nevenkom. Korišćeni arhivski izvori ne ukazuju na to koja je jedinica Ustaške vojnice izvršila zločin, osim što su mještani Nove Krivaje tvrdili da su među ustašama prepoznali nekolicinu ustaša iz Đulovca i jednog “kulturbundaša” iz istog mjesta. Nakon masakra bunar su pokušali otkopati preživjeli mještani kako bi iz njega izvadili tijela žrtava i dostojno ih sahranili. U bunar su spušteni Savo Ševrljuga (poginuo 1943. kao borac 12. slavonske brigade NOVJ) i Dragutin Lazić, koji je krajem 1944. svjedočio o tom iskustvu: “Naišli smo najprije na drva, onda kamen, dok nismo došli do zemlje kojom je bunar bio zatrpan. Iz bunara je jako zaudaralo pa nismo mogli dalje kopati od smrada.”²⁷⁷

Pripadnici Ustaške vojnice 20. decembra 1942. izvršili su dva masakra nad srpskim civilima, stanovnicima kotara Slatina, u okviru antipartizanskih aktivnosti. U Popovcu je ubijeno 36 osoba, od kojih je 12 zaklano, dok su ostali ubijeni iz pušaka. Zločine ustaša potvrđuju i izvori NDH: “Dvije satnije ustaša podpuno demoralizirane pljačkaju i ubijaju u okolini te nepotrebno izazivaju partizanske napade.”²⁷⁸ Zločin su počinili pripadnici 15. bojne 2. stajaćeg djelatnog zdruza Ustaške vojnice pristigli iz Slatine i Čeralija. Ustaše su u Popovcu zapalili većinu kuća koje su bile pošteđene tokom internacije mještana 20. avgusta 1942. “Ovaj palež i pljačku vršila je jedna posebna grupa ustaša pomenute bojne, a druga grupa ustaša

277 HDA, 306, ZKRZ, k. 177, Zh 4550, Općinski NOO Pivnica (komisija za ratne zločine), Zapisnik sastavljen kod komisije za ratne zločine u Novoj Krivaji dne 23. 11. 1944: Izjave Božidara Lazića i Dragutina Lazića iz Nove Krivaje; HDA, 306, ZKRZ, k. 36, GUZ 2624/45, Mjesni NOO Nova Krivaja, Spisak žrtava, 9. 12. 1944; HDA, 306, ZKRZ, k. 37, GUZ 2624/45, Popis žrtava lišenih života, mjesto Nova Krivaja, kotar Virovitica, okrug Daruvar, 31. 7. 1946. Sva tri izvora sadrže spiskove žrtava. Poimenične podatke stanovnika Nove Krivaje ubijenih 29. 10. 1942. vidjeti: Milan Radanović, n. d., str. 281–282.

278 *Zbornik NOR-a*, V/32, Beograd, 1964, dok. 198, str. 537: Izvještaj Zapovjedništva 2. domobranskog zbora od 26. 12. 1942. Glavnom stožeru Ministarstva domobranstva NDH.

vršila je hapšenje po selu te je uhapsila 36 žitelja koje su tog istog dana nekoje poklali, a nekoje iz pušaka potukli. Najgrozniji prizor toga ubijanja i klanja bio je u kući Steve Ivičića, u koju su naterali 14 duša. U kuću su unišle ustaše i počeli su sa klanjem... Kod ovog pokolja pukim slučajem ostale su žive djevojčice Stojković Rada, kći Rade, stara 18 godina, i Ljuba Radojević, kći Pere, stara 12 godina.”²⁷⁹ Poznati su poimenični podaci za 14 muškaraca, 13 žena i devetoro djece i dvoje staraca koji su ubijeni u Popovcu 20. decembra 1942. Najmlađa žrtva, Milna Dakić, imala je tri godine, a najstarija, Pavo Kardoš, 73 godine. Ubijeno je četvoro djece iz familije Dakić i troje djece iz familije Ivičić.²⁸⁰ Stevo Ivičić, u čijoj kući je izvršeno klanje 14 žrtava, prethodno je interniran u Jasenovac, gdje je stradao. U Jasenovcu je stradao i njegov otac Vid. U pokolju u kući Ivičića ubijen je Stevin sin Vid, a vjerovatno i njegova majka nepoznatog imena. Istog dana kada i u Popovcu, ustaše su u Kometniku, u zaseoku Jorgići, ubili sedam osoba, odnosno tri majke i njihovo četvoro djece. Riječ je o porodicama čiji su odrasli muški članovu pobijeni 14. januara 1942. u Voćinu.²⁸¹

Krajem decembra 1942. uslijedile su prve internacije srpskog stanovništva s područja Velike župe Baranja u njemački logor Zemun. Riječ je o internacijama Srba koji su 1941–1942. prihvatili rimokatoličku vjeru. Internacije slavonskih Srba u logor Zemun vršile su njemačke snage, najčešće ES odnosno SS-policija, koje su bile popunjene iz redova slavonskih i drugih jugoslovenskih Nijemaca. Njemačka vojska je nepoznatog dana decembra 1942. upala u Duzluk kod Orahovice, gdje je spalila 50 domova, ubila jednog seljaka i internirala 20 mještana u logor Zemun.²⁸²

279 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh 37200, Zapisnik od 19. 2. 1946. spisan pred komisijom Gradskog NOO u Podravskoj Slatini za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Izjava Đure Marinčića iz Popovca.

280 HDA, 306, ZKRZ, k. 471, Zh 37202, Žrtve ratnog zločina koje su poklane i potučene dana 20. 12. 1942. u Popovcu, 19. 7. 1946. Poimenični podaci o žrtvama masakra u Popovcu: Milan Radanović, n. d., str. 290–294.

281 HDA, 306, ZKRZ, k. 435, Zh 37202, Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Daruvar: Pregled o zločinačkoj djelatnosti ustaša tabora Voćin i ostalih ustaških jedinica od aprila 1941. do 20. 12. 1942, 9. 8. 1946.

282 HDA, 306, ZKRZ, k. 697, Zapisnik od 23. 4. 1947. sastavljen u kancelariji UDB-e za kotar Orahovicu: Izjava Pane Andelića iz Duzluka; HDA, 306, ZKRZ, k. 697, Zapi-

Masovni zločini nad srpskim civilima u zapadnom dijelu Velike župe Baranja, napose na području kotara Slatina, nastavljeni su i naredne dvije godine. Masakri nad srpskim civilima u tom razdoblju uglavnom su bili posljedica tri velike antipartizanske vojne operacije: “Braun” (19. mart – 8. april 1943), “Paula” (1–20. jul 1943) i “Oluja” (26. april – 8. maj 1944). Tokom te dvije godine pripadnici 15. bojne Ustaške vojnice i pripadnici njemačke SS-policije na navedenom području ubili su nekoliko stotina civila, uglavnom srpske nacionalnosti. Najmasovniji zločini dogodili su se u proljeće 1944, uoči, tokom i neposredno nakon Operacije “Oluja”. Većina ubijenih formalno je prihvatila rimokatoličku vjeru u prvoj polovini 1942. Tokom tri navedene vojne operacije većina srpskih sela u zapadnom dijelu Velike župe Baranja u potpunosti je opljačkana i spaljena. Uspješno organizovane evakuacije od strane pozadinskih partizanskih vlasti u šume Pappuka i Krndije omogućile su da većina mještana sačuva živote.²⁸³

Tokom 1943. godine uslijedile su internacije Srba u istočnom dijelu velike župe Baranja koji su 1942. bili pošteđeni interniranja u ustaške logore. Tokom 1943–1944. na području srednje i istočne Slavonije njemačke snage, uključujući i Kozake pod njemačkom komandom (1. kozačka divizija Wehrmachta), vršili su masovna ubistva Srba. Osim toga, srpska sela na istom području tokom 1943–1944. bila su izložena razaranju i pljačkanju. Dakle, ni Srbima na području srednje i istočne Slavonije napuštanje pravoslavne vjere nije predstavljalo garanciju sigurnosti. Prema istraživanju historičara Milana Koljanina, u logor Zemun su internirani srpski stanovnici sljedećih naselja na području Velike župe Baranja, ovim redom: 6. januara 1943. mještani Gazija, Duzluka i Pušine; 3. marta 1943. mještani Bobote i Bračevaca; 3. aprila 1943. mještani Huma, Voćina i Macuta, među kojima je bilo i osoba hrvatske nacionalnosti; 18. juna 1943. mještani Granica; 22. jula 1943. mještani Bračevaca; 30. oktobra 1943. mještani Budimaca, Bobote i Bijelog Brda.²⁸⁴ Masovno stradanje stanovništva srednje i

snik od 23. 4. 1947. sastavljen u kancelariji UDB-e za kotar Orahovicu: Izjava Sime Maksimovića iz Duzluka.

283 Milan Radanović, n. d., str. 303–315, 346–359, 432–497.

284 Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*, Beograd, 1992, str. 334–366.

istočne Slavonije tokom 1943–1944, naročito masovne likvidacije civila koji nisu internirani već su ubijani u njihovim selima, još uvijek nije istoriografski istraženo. Kao i prethodne godine, ispostavilo se da pokatoličavanje nije bilo garancija imovine i života.

Izvori i literatura

Neobjavljeni arhivski izvori:

Hrvatski državni arhiv (Zagreb)

- 212, Predsjedništvo Vlade Nezavisne Države Hrvatske
- 218, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja Nezavisne Države Hrvatske
- 223, Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske
- 253, Velika župa Livac-Zapolje
- 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača
- 367, Republički zavod za statistiku
- 487, Ministarstvo oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske
- 1011, Osobni arhivski fond Budak Mile
- 1012, Osobni arhivski fond Budisavljević Diane
- 1521, Hans Helm – policijski izaslanik pri poslanstvu Trećeg Reicha u Zagrebu
- 1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske
- 1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske

Državni arhiv u Osijeku

- 47, Velika župa Baranja

Vojni arhiv (Beograd)

- Nezavisna država Hrvatska

Arhiv Jugoslavije (Beograd)

- 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

Arhiv Srbije (Beograd)

- G-2, Komesarijat za izbeglice i preseljenike

Objavljeni arhivski izvori:

- *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb, 1946.
- *Građa za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, II, III, Slavonski Brod, 1963–1964.
- *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske, 1880–1991: po naseljima*, (pr. Jakov Gelo i dr.), I–V, Zagreb, 1998.
- *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1944. Svedočanstva*, (pr. Vladimir Dedijer, Antun Miletić), Beograd, 1989.
- Smreka, Jelka; Mihovilović, Đorđe, *Poimenični popis žrtava koncentracionog logora Jasenovac 1941.–1945.*, Jasenovac, 2007.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, V/6, V/8, V/32, XII/2, Beograd, 1954, 1955, 1964, 1976.

Dnevnici, memoari:

- Bastašić, Milan, *Bilogora i Grubišno Polje 1941–1991.*, Banja Luka – Beograd, 2009.
- Masucci, Giuseppe, *Misija u Hrvatskoj 1941. – 1946.*, Madrid, 1967.

Studije, radovi, članci:

- Давидов, Динко, “Ђаковачки бискуп Антун Акшамовић и Срби”, *Зборник о Србима у Хрватској*, 2, Београд, 1991.
- Ђурић Мишина, Вељко, “Петар фра Берковић и Вјекослав фра Шимић, припадници усташке организације”, *Годишњак за истраживање геноцида*, 10, Београд, 2018.
- Grbešić, Grgo, “Prijelazi Židova u katoličku crkvu u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji od 1941. do 1945.”, *Chroatica Christiana periodica*, XXVII, 52, Zagreb, 2003.
- Josipović Batorek, Slađana, “Biskup Antun Akšamović pod istragom komunističkih vlasti”, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 13, Đakovo, 2017.
- Мишковић, Милорад, “Рушење цркава и уништавање црквеног инвентара у Архијерејском намесништву осјечком”, *Црква: Календар Српске православне патријаршије*, Београд, 1991.
- *Od Podgorja do Paučja*, (ur. Dane Pavlica), Đakovo, 1986.
- Škiljan, Filip, “Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine”, *Scrinia slavonica*, 10, Slavonski Brod, 2010.
- Škiljan, Filip, “Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest na području kotareva Pakrac i Daruvar između 1941. i 1945.”, *Zbornik Janković*, I, 1, Daruvar, 2016.
- Škiljan, Filip, “Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Vašćanskog arhidakonata (Virovitica, Slatina, Orahovica, Našice) u vrijeme NDH (1941.–1945.)”, *Scrinia slavonica*, 17, Slavonski Brod, 2017.
- Škiljan, Filip, “Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest na području Čazmanskog arhidakonata između 1941. i 1945.”, *Migracijske i etničke teme*, XXXIII, 3, Zagreb, 2017.
- Škiljan, “Vjerski prijelazi s pravoslavlja na rimokatoličku vjeru između 1941. i 1945. na području kotara Požega”, *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi*, 6, Požega, 2017.

Monografije, hronike, leksikoni:

- Bezina, Petar, *Franjevci provincije Presvetog Otkupitelja žrtve rata 1942. –1948.*, Split, 1995.
- Бјелић, Миодраг, *Сабирни логор у Славонској Пожези 1941. године*, Београд, 2008.
- Brlošić, Stjepan, *Đakovština u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941–1945*, Đakovo, 1986.
- Čavka, Ante, *Grada za suvremenu povijest Drniške krajine 1941.–1994.*, Split, 1995.
- Četrnaesti januar. *Spomen knjiga u povodu 30-godišnjice stradanja nevinih seljaka Kometnika i okolice u Voćinu*, (pr. Stevo Pupić), Podravska Slatina, 1972.
- Đurić, Borislav, *Tenja u Narodnooslobodilačkoj borbi*, Beograd, 1985.
- Jelić Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, 1977.
- Kaloper, Nikola, *Buđenje naroda*, Orahovica, 1991.
- Koljanin, Milan, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*, Beograd, 1992.
- Кучековић, Александра, *Сакрална баштина Срба у западној Славонији*, Загреб, 2015.
- Mikašek, Đuro, *Našička spomenica 1941.–1945.*, Našice, 1997.
- Мирковић, Јован, *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској*, Београд, 2016.
- Novak, Viktor, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, 1948.
- Pražić, Rastko, *Civilne žrtve terora Nezavisne Države Hrvatske u kotaru Grubišno Polje 1941–1945.*, Grubišno Polje – Zagreb, 2013.
- Radanović, Milan, *“Slavonijo, triput si gorila...”*, Kotar Podravska Slatina u Drugom svetskom ratu 1941–1945., Zagreb, 2019.
- Škiljan, Filip, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb, 2014.
- *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.–1945.*, (ur. Zdravko Dizdar i dr.), Zagreb, 1997.
- Затезало, Ђуро, *Јадовно, I, Комплекс усташких логора 1941, Београд, 2007.*

Novine:

- *Glasnik Biskupije bosanske i srijemske* (Đakovo), 1942.
- *Glas Slavonije* (Papuk), 1944.
- *Hrvatski list* (Osijek), 1941, 1942.
- *Hrvatski narod* (Zagreb), 1941, 1942.
- *Hrvatska obrana / Hrvatska obnova* (Đakovo), 1941.
- *Katolički tjednik* (Sarajevo), 1941.

Jesen 1941, nepoznato mjesto u Slavoniji, navodno Obradovci, kotar Našice: pokatoličavanje stanovnika. Pokatoličavanje mještana Obradovaca obavljeno je 27. oktobra 1941. (znaci.net)

Jesen 1941, nepoznato mjesto u Slavoniji: pokatoličavanje mještana. U prednjem planu stoji fra Sidonije Scholz, okrenut leđima. (znaci.net)

Decembar 1941, selo Mikleuš, kotar Slatina: vjerski obred pred već pokatoličenim mještanima obavlja fra Vlaho Margaretić, franjevački misionar iz Dubrovnika. (znaci.net)

Decembar 1941, selo Mikleuš, kotar Slatina: vjerski obred pred već pokatoličenim mještanima obavlja fra Vlaho Margaretić, franjevački misionar iz Dubrovnika. (znaci.net)

Pokatoličavanje mještana Budimaca, 14. septembar 1941. U pozadini se vidi fra Sidonije Scholz. HDA, 1561, SDS RSUP SRH, Dosije Alojzija Stepinca, 65.88.d., str. 695.

Pokatoličavanje mještana Dalja, 26. oktobar 1941. Na slici se vide fra Petar Berković i župnik Josip Astaloš. HDA, 1561, SDS RSUO SRH, Dosije Alojzija Stepinca, 65.89., str. 954.

Velika Gospojina, 28. avgust 1943, selo Čečavac, kotar Požega. Jeromonah Metodije Bradić, sveštenik iz Slatinskog Drenovca, krsti srpsku djecu. Toga dana jeromonah Metodije krstio je 38 djece. Bio je to svojevrsan vid pružanja otpora fašističkom poretku koji je srpskom stanovništvu osporio i zabranio nacionalnu i vjersku pripadnost, a potom ga izložio uništenju. Nakon smrti Jovana Zeca, paroha iz Grahovljana kod Pakraca (do 1940. Zec je bio paroh u Paučju, kotar Đakovo), jednog od organizatora partizanskog ustanka u Slavoniji, koji je poginuo 24. decembra 1941, jeromonah Metodije Bradić bio je jedini pravoslavni sveštenik u Slavoniji. Iako u godinama (rođ. 1867. u Gvozdanskom, kotar Virovitica), jeromonah Metodije je kao vjerski referent 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske pješačio do mnogih srpskih sela u Slavoniji kako bi ohrabrio ugroženi narod. Upamćen je kao izraziti zagovornik bratstva i sloge između Srba i Hrvata. Jeromonah Metodije je ubijen 8. maja 1944. u Slatinskom Drenovcu. Ubili su ga pripadnici njemačke SS-policije koji su toga dana ubili još deset mještana u selu i zapalili cijelo mjesto. Jeromonah Metodije se ne vidi na slici, već se u donjem desnom uglu vidi dio njegove mantije. Drugi s lijeva stoji Duško Brkić, jedan od glavnih organizatora ustanka u Slavoniji, poslije rata politički zatvorenik u logoru na Golom otoku. (HDA, 1718, Zbirka fotografija NOVJ, inv. br. 1547.)

Igor Mrkalj

Slovenac među Hrvatima i Srbima: Franc Žužek, župnik u Glini, 1927. — 1955.

Franc Žužek rodio se 21. studenog 1886. u selu Marolče kod Ljubljane, od oca Antona i majke Marijane, rođene Virant.¹ Poslije završenog školovanja zaređen je za svećenika i već 26. srpnja 1912. služi svoju mladu misu u Kočevju.² Nedugo zatim, počinje vršiti svećeničku službu u četiri katoličke župe u Istri. Međutim, nakon raspada Austro-Ugarske 1918. godine, a naročito nakon 1920. kada je Istra pripojena Kraljevini Italiji, Žužek se suočio s talijanskom politikom odnarođivanja slovenskog i hrvatskog stanovništva. Ona se dodatno pogoršala 1922. godine, nakon preuzimanja vlasti od strane talijanskih fašista, koji su Žužeka, kao i mnoge druge svećenike, protjerali iz Istre 1923. godine. Žužek tako dolazi u Zagreb, tj. Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca kao izbjegli svećenik, gdje mu je u siječnju 1924. ponuđeno upražnjeno mjesto upravitelja župe Maja u glinskom dekanatu, na samoj periferiji Zagrebačke nadbiskupije. O svojim prvim dojmovima u novoj sredini, Žužek je zapisao: "Težak će biti moj život u Maji – jer sam odgojen u dalekim krajevima: u Gorici i u Trstu; tamo sam svršio nauke – i službovao sretno među dobrim istarskim narodom. Nadošla talijanska okupacija, a onda i aneksija – pa su Talijani odmah išli na posao: istjerali su nas svećenike i ostale inteligente samo da mogu narod odnarođiti. Došao sam u Maju među nepoznati svijet: crkva skoro prazna, narod zapušten i prema svećeniku vrlo neraspoložen."³ Pa ipak, tokom 1924. godine Žužek ulaže veliki napor da unaprijedi ovdašnji crkveni i vjerski život, što je vjerojatno bio razlog zašto 1925. nije prihvatio ponudu Zagrebačke nadbiskupije da ode u Hr-

-
- 1 O značajnoj ulozi župnika Franca Žužeka u povijesti Gline, pisali su: Mijo Dukić, *Glina i okolica*, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb 1980., str. 159–161; Živko Vnuk, "Reverendus Dominus", *Vjesnik*, Zagreb, god. XLII, br. 12051, 15. ožujka 1981., str. 8; Ćiril Petešić, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941.–1945.*, Vjesničkova Press agencija, Zagreb 1982., str. 89–94. Također, odlukom Općinskog vijeća Gline od 19. prosinca 1995., jedna od glinskih ulica nosi njegovo ime. *Službeni vjesnik Sisačko-moslavačke županije*, Sisak, god. IV, br. 5, 1996., str. 60.
 - 2 *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji*, ur. Krunoslav Draganović, Akademija "Regina Apostolorum", Sarajevo 1939., str. 36.
 - 3 *Spomenice župa: Maja, Viduševac, Glina, Mala Solina*, ur. Juraj Jerneić, Župa Sv. Ivana Nepomuka Glina, Ogranak Matice hrvatske, Glina 1998., str. 227.

vatsko zagorje i župu Jesenje kod Krapine.⁴ O vrijednom i uzornom Žužeku također svjedoči podatak da ga je u svibnju 1926. u Maji lično posjetio vodeći slovenski političar tog vremena, dr. Anton Korošec, koji je i sam bio katolički svećenik.⁵ Nema sumnje da je Žužek već tada uživao značajan ugled u crkvenim krugovima, što je zasigurno pridonijelo njegovom imenovanju za župnika u Glini, 4. studenog 1927. godine.⁶ Njegov zasluženi uspon u crkvenoj hijerarhiji dodatno je potvrđen 11. studenog 1927., kada je imenovan za dekana glinskog dekanata, koji je obuhvaćao župe Hrvatski Čuntić, Glinu, Goru, Maju, Malu Solinu, Topusko i Viduševac.⁷

U vrijeme kada Žužek postaje glinski župnik i dekan, Glina je gradić s nepunih 2.500 stanovnika, ali i važno središte relativno velikog kotara s preko 45.000 žitelja.⁸ Prema redovitim popisima unatrag sto i više godina, u kotaru je s približno dvije trećine prevladavalo srpsko (pravoslavno) stanovništvo, a u samoj Glini brojčano su, s malom natpolovičnom većinom, prevladavali Hrvati (katolici). U njihovom društvenom, kulturnom i duhovnom životu važno mjesto imale su parohijska pravoslavna crkva Rođenja Presvete Bogorodice i župna katolička crkva sv. Ivana Nepomuka, smještene u samom središtu Gline.⁹ U neposrednoj blizini župne crkve nalazio se i župni stan, gdje je Žužek već pravio planove kako da nabavi nova crkvena zvona, jer su ona stara bila rekvirirana za potrebe austrougarske vojske u Prvom svjetskom ratu. U ožujku 1928. Žužek je obnovio

4 *Spomenica župe Maja*, str. 232.

5 *Spomenica župe Maja*, str. 230; Janko Prunk, "Politični profil in delo dr. Antona Korošca v prvi Jugoslaviji", *Prispevki za novejšo zgodovino*, Ljubljana, let. XXXI, št. 1, 1991., str. 35–54.

6 *Spomenica župe Maja*, str. 234.

7 *Spomenica župe Maja*, str. 234, *Spomenica župe Glina*, str. 553; *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji*, str. 35–36.

8 Zdenka Šimončić-Bobetko, "Ekonomsko-socijalni razvoj glinskog kraja od 1918. do 1941. godine" u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, ur. Mira Kolar-Dimitrijević i Drago Roksandić, Skupština općine Glina, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zavod za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu; Glina - Zagreb 1988., str. 133–135.

9 Ivo Maroević, "Prostorni razvitak gradskog naselja Glina", str. 432–438; Đurđica Cvitanović, "Sakralna baština", str. 499–503; Marko Miljanović, "Bogorodičina crkva", str. 504–511; sve u zborniku *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, 1988.

rad crkvenog pjevačkog zbora i planirao kako da popravi staru i od potresa oštećenu kapelu sv. Petra i Pavla na katoličkom groblju u Glini.¹⁰

U međuvremenu, nesposobnost srpskih i hrvatskih političkih vođa da tokom 1920-ih godina postignu kompromis i nadu rješenje za hrvatsko pitanje, doprinijela je propasti demokratskih institucija Kraljevine SHS. Ozbiljna opasnost od građanskog rata i raspada države, samo deset godina poslije ujedinjenja, bila je povod da kralj Aleksandar – koji je već od ranije pokazivao autokratske tendencije i direktno se miješao u politiku postavljajući i rušeći vlade – dana 6. siječnja 1929. raspusti skupštinu, zabrani političke stranke i proglasi ličnu diktaturu.¹¹

Nedugo nakon proglašenja Šestojanuarske diktature i uvođenja državne politike integralnog jugoslavenstva, Žužek se našao u deputaciji iz Gline koja je posjetila kralja Aleksandra u Beogradu, 20. lipnja 1929. Prema izvještaju beogradske *Politike*, "Nj. V. Kralj primio je jednu deputaciju seljaka i građana, Srba i Hrvata, iz kotara Gline i Otočca. Izaslanstvo naroda iz toga kraja došlo je u Beograd da se pokloni Nj. Veličanstvu, da Mu zahvali na režimu i na upravi zemljom i da ga Umoli da izvoli prisustvovati otkrivanju spomenika Kralju Petru, koji će se izvršiti avgusta meseca u Glini. (...) U deputaciji su bili: G.g. Nikola Ivančević, predsednik opštine iz Gline; Slavko Stojanović-Peš, trgovac iz Gline; Fran Žužek, župnik iz Gline", te još šesnaest članova deputacije, kako piše u opširnom izvještaju.¹² Nakon primanja u Dvoru, deputacija je istog dana primljena i u Predsjedništvu Vlade, gdje ih je primio general Petar Živković, predsjednik Vlade. Nakon toga, članovi deputacije posjetili su ministra pravde, ministra poljoprivre-

10 "U Glini", *Sv. Cecilija : smotra za crkvenu glazbu*, Zagreb, god. XXII, sv. 2, mart-april 1928., str. 111; "Kapelica na glinskom groblju", *Banovac*, Petrinja, god. XI, br. 48, 26. studeni 1898., str. 2.

11 Dejan Đokić, *Nedostižni kompromis. Srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*, Fabrika knjiga, Beograd 2010. Premda nigdje ne spominje Glinu, politiku izgradnje državnog i nacionalnog jedinstva u multietničkoj državnoj zajednici za vrijeme Šestojanuarske diktature istražio je Christian Axboe Nielsen, *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar's Yugoslavia*, University of Toronto Press, Toronto 2014.

12 "Једна депутација из Глине код Њ. В. Краља и Министара", *Време*, Београд, год. IX, бр. 2690, 21. јуна 1929., стр. 1; "Депутација из Лике и Баније код Њ. В. Краља", *Политика*, Београд, год. XXVI, бр. 7591, 21. јун 1929., стр. 4.

de, ministra građevina i ministra prosvjete, kojima su ukazali na "izvesne, socialne, prosvetne i ekonomske potrebe svoga kraja."

U sklopu svog dužeg boravka u Zagrebu i Savskoj banovini, kralj Aleksandar obišao je Sisak, Petrinju i Glinu, gdje mu je 7. lipnja 1931. priređen spektakularan doček.¹³ Pred hotelom Kasina razgovarao je i sa svećenicima obiju vjera: glinskim protom Ercegovcem i glinskim župnikom Žužekom. "Kralj me pitao od kuda sam, a kad odgovorih, da me je fašizam potjerao g. 1923. iz Istre, propitao se on za naš narod tamo", zapisao je Žužek svoja sjećanja na susret sa kraljem.¹⁴ Međutim, u *Spomenici* on je zapisao i svoja razmišljanja o diktaturi kralja Aleksandra te parlamentarnim izborima u Kraljevini Jugoslaviji od 8. studenog 1931., kada je opozicija bojkotirala izbore, obzirom da je bila postavljena samo jedna, vladina lista.¹⁵ Žužekove rečenice su kratke i jasne: "U državi su ukinjene sve stranke. Na ovakove izbore narod ne htjede ići. U državi se uvađa neka kopija fašizma."¹⁶

Unatoč Velikoj ekonomskoj krizi koja je tih godina vladala Evropom i svijetom, naredna 1932. bila je važna godina u životu katoličkih vjernika Gline i glinskog kraja. "Nakon punih 16 godina uspjeli su Glinjani da naba-ve nova zvona za svoju crkvu", pisalo je petrinjsko *Jedinstvo*.¹⁷ Nova zvona stigla su 18. rujna 1932. na željezničku stanicu i u svečanoj povorci preve-zena pred župnu crkvu i svečano blagoslovljena uz prigodan govor župnika Žužeka te podignuta u toranj, da zvone neprekidno gotovo čitavi dan. O velikom slavlju u Glini izvijestili su i pojedini zagrebački listovi, koji su isticali činjenicu kako je teško bilo sakupiti 55.000 dinara, naročito u ovoj krizi i nestašici novca. "Skupljalo se kroz 4 godine, takoreći paru po paru", pisala je katolička *Hrvatska straža* iz Zagreba.¹⁸

13 "Nj. Vel. Kralj u Glini", *Novosti*, Zagreb, god. XXV, br. 156, 8. juna 1929., str. 3-4; "Банија одушевљено дочекује Њ. В. Краља", *Политика*, Београд, год. XVIII, br. 8288, 8. јун 1929., str. 1-2.

14 *Spomenica župe Glina*, str. 532.

15 "Pojediniosti o glasovanju u Glini", *Jedinstvo*, Petrinja, god. XIII, br. 46, 15. novembra 1931., str. 3.

16 *Spomenica župe Glina*, str. 532.

17 "Nova zvona na katoličkoj crkvi. Svečana posveta zvona", *Jedinstvo*, Petrinja, god. XIV, br. 40, 1. oktobra 1932., str. 4.

18 "Glina: katoličko slavlje", *Hrvatska straža*, Zagreb, god. IV, br. 213, 22. rujna 1932., str. 6.

Premda je župnik ulagao značajan trud da unaprijedi crkveni i vjerski život katolika u Glini, odziv vjernika bio je i dalje "dosta slab", kako nam otkrivaju Žužekovi zapisi iz jubilarne 1933. godine (hiljadu devetstota godišnjica smrti Krista – op. a.). Međutim, Žužeka je također brinula demografska slika župe Glina: "Natalitet pada. Protiv toga sam oštrije nastupao svuda, gdje mi se nudila prilika. Potraje li ova kuga dalje to će nestati našeg življa ovdje za 200 g. posvema! (...) Broj rođenih podudara se sa onim mrtvih a time nastaje već katastrofa. Nasljednici – šta će biti, ako se ide tim pravcem 2.033 god.!!", zapitao se Žužek 1933.

"Dana 28. juna 1934. na Vidovdan održana je služba Božja i u obim crkvama i to u rimokatoličkoj u 8 sati, a u srpsko-pravoslavnoj u 8.30 časova za pomen boraca u minulim ratovima", stoji u izvještaju kotarskog načelnika u Glini.¹⁹ Nedugo zatim, Žužek je s kotarskim načelnikom u Glini i banskim savjetnikom u Zagrebu ugovarao financijsku pomoć za vanjsko i unutrašnje uređenje župne crkve, nakon čega je utvrđena proračunska svota od 42.000 dinara.²⁰ Tako se u kolovozu 1934. pristupilo temeljitoj obnovi krovšta, dok je unutrašnjost crkve kompletno obojana po savjetima dvojice istaknutih stručnjaka: crkvenog povjesničara i zagrebačkog kanonika monsignora Janka Barlèa i prof. Gjüre Szabe, povjesničara umjetnosti i direktora Zemaljskog muzeja u Zagrebu. Na taj način crkva je dobila lijep unutrašnji izgled u čijem se središtu sada isticao veliki mramorni oltar. Otprilike u isto vrijeme kad su završavani radovi na uređenju župne crkve u Glini, izvršen je atentat na kralja Aleksandra u Marseilleu, prilikom državne posjete Francuskoj 9. listopada 1934. godine. Ovaj teroriistički čin, kojeg je izveo pripadnik makedonske VMRO, ali u organizaciji Ante Pavelića i hrvatskih ustaša, označio je početak događaja koji će značajno utjecati na daljnji razvoj lokalnih prilika u Glini. Naime, nedugo nakon atentata, uhapšen je dr. Mirko Puk, poznati glinski odvjetnik, pod sumnjom da održava veze s Pavelićem i marseljskim atentatorima, ali

19 HR-HDA-1363, Politička situacija, inv. br. 3480, Mjesečni izvještaj o političkim prilikama za mjesec jun 1934. godine. Sresko načelstvo u Glini banskoj upravi u Zagrebu, Otseku za državnu zaštitu, 4. VII. 1934.

20 *Spomenica župe Glina*, str. 535.

nakon što je prošao i zagrebačku policiju i sud i kotarsku oblast u Glini, pušten je na slobodu.²¹ Kao zakleti ustaša od 1932., Puk je imao pravo da od zadovoljstva trlja ruke, međutim, što je o tim prijelomnim događajima znao Žužek? "Znadem da su se prvi znakovi ustaštva u Glini pojavili posle ubijstva kralja Aleksandra 1934 god.", rekao je Žužek.²² Smatrao je da su najzapaženiji propagatori i rukovodioci ustaškog pokreta u Glini bili odvjetnici dr. Mirko Puk, dr. Mirko Jerec i dr. Juraj Devčić, zatim liječnici glinske bolnice dr. Šime Cvitanović i dr. Juraj Rebok, kao i braća Vidaković, Nikola i Stipe te njihov otac Mato, poznati glinski stolar. Pa ipak, "dr. Puk je bio intelektualni vođa cijele organizacije, davajući joj smjernice", kazao je Žužek. Međutim, svoje viđenje prijelomnih događaja dao je i dr. Mirko Puk, koji je u jednom novinskom razgovoru posebno apostrofirao glinskog župnika: "Jednog jutra pošla je moja supruga u Glini u crkvu na misu. Tamo je bio pop neki Slovenac i on nije ništa objavio da će to biti posmrtna misa za kralja Aleksandra. Kada je moja supruga vidjela da se čita posmrtna misa za ubijenog srpskog kralja Aleksandra, ona se odmah okrenula i izašla iz crkve. Nakon toga bila je odmah uapšena i osuđena na 14 dana zatvora", sjećao se Puk.²³

Malo je poznato da je naredne godine dr. Puk izabran za predsjednika svečanog odbora zaduženog za doček novog nadbiskupa koadjutora dr. Alojzija Stepinca, koji je u subotu 3. kolovoza 1935. posjetio obnovljenu župnu crkvu u Glini.²⁴ Na samom ulazu u Glinu načelnik općine Svetozar Davidović visokom gostu zaželio je dobrodošlicu, nakon čega je dr. Puk u ime svih okupljenih održao svečani govor. Nadbiskup se zahvalio na dobrodošlici, nakon čega je praćen mnoštvom naroda krenuo da posjeti

21 Igor Mrkalj, "Tko je bio dr. Mirko Puk, odvjetnik i organizator ustaškog pokreta u Glini", *Prosvjeta*, Zagreb, br. 135, decembar 2016., str. 35–42 i br. 136, mart 2017., str. 42–48.

22 HR-HDA-306, ZKRZ-ZH, kutija 150, broj 890, Izjava župnika Franca Žužeka pred Okružnom komisijom za ratne zločine ONOO Banije, Glina, 18. X. 1944.

23 "Uspomene ministra dra. M. Puka iz borbe za hrvatsku državu prije 20 godina", *Novi list*, Zagreb, god. I, br. 2, 30. travnja 1941., str. 5.

24 "Veličanstven doček nadbiskupa koadjutora u Glini i Bučici", *Hrvatska straža*, Zagreb, god. VII, br. 181, 8. kolovoza 1935., str. 6–7.

župnu crkvu, župni stan i Hrvatski dom u Glini, gdje je svečani odbor priredio banket, na kojem je župnik Žužek pozdravio preuzvišenog gosta. U počast nadbiskupa navečer je pripremljena svečana povorka s upaljenim bakljama i lampionima i na čelu sa križarskom glazbom iz Zagreba, koja je krenula od župne crkve i nastavila se kretati glavnim ulicama, da bi se na kraju zaustavila pred Hrvatskim domom. Nadbiskup, koji je stajao kod prozora, zahvalio se svima okupljenima i održao kratki govor, praćen odobravanjem i poklicima. Nakon toga povorka se uputila prema kući dr. Puka i njegove supruge, kojoj je pripala čast da bude kuma barjaka Djevojačkog društva Srca Isusova, kojeg će sutradan u Bučici blagosloviti nadbiskup koadjutor. Iz tog razloga, gospođa Puk se obratila okupljenoj povorci i održala govor o dužnostima hrvatske žene, nakon čega se "klicalo vriednoj i rodoljubivoj obitelji Puk".

Bio je to kraj gotovo cjelodnevne narodne manifestacije, koja je prema pisanju *Hrvatske straže* "dala izražaja i punog oduška svojim dugotomljenim i narodnim osjećajima i svojoj radosti, da u svojoj sredini vidi svoga natpastira". Premda će katolički tisak pisati da je ova impozantna manifestacija "od prvoga časa pa sve do konca uzdržala i očuvala najveći red i dostojanstvo", ponešto drukčije viđenje ovih istih događaja dalo je petrinjsko *Jedinstvo*, koje o svečanostima u Glini piše ovako: "Istina, kod dočeka je učestvovao i glinski prota Ercegovac i još neki pravoslavni svećenici, no opaženo je nepotrebno ulično izazivanje sa – objiju strana. Ili su crkvene svečanosti ili su političke svečanosti, ali jedno i drugo ne mogu biti istovremeno. Ako su crkvene svečanosti onda se zamjera politička manifestacija, a ako su političke svečanosti onda je bio nepotreban klerikalni plašt".²⁵ No, postavlja se pitanje, da li je i koliko je Žužek bio svjestan ovih manipulacija o kojima je pisalo *Jedinstvo*.

U svakom slučaju, ovi događaji podigli su ugled dr. Puka u Glini i okolici, no ne zadugo, jer svega nekoliko dana iza toga dogodio se nezapamćeni zločin – u noći 8. kolovoza 1935. sa šest revolverskih metaka ubi-

25 "Klerikalne svečanosti u Glini", *Jedinstvo*, Petrinja, god. XVII, br. 33, 17. avgusta 1935., str. 2.

jen je Janko Vedrına, mladi upravitelj župe Bučica.²⁶ Za ovo nedjelo bio je osumnjičen student Stipe Vidaković, zajedno sa još dvojicom pomagača, zbog čega je na dulje vrijeme završio u istražnom pritvoru u Petrinji. Radi manjkavosti dokaza, nakon pola godine pušten je na slobodu što je u Glini izazvalo brojne i različite komentare. Ovakva sudska odluka zaintrigirala je župnika Žužeka, kojem je vijećnik Sudbenog stola u Petrinji Gabriel Topljak pričao "da je sud bio mišljenja, da je Vidaković kriv, ali se ne sjećam više", kazao je, "radi čega nije sudjen".²⁷ Međutim, Žužek je već tada znao da su dr. Puk i njegove pristalice svim sredstvima "nastojali da izvuku Vidakovića, jer je isti bio poznat kao frankovac, pa je time i ustaški pokret doveden u pitanje". Premda će ovaj slučaj ostati nerazsvjetljen sve do današnjih dana, novija crkvena literatura zaključila je – bez ozbiljnijeg propitivanja i traženja eventualno drugih mišljenja – kako je Vedrına ubijen "zbog hrvatstva" i da je pao kao žrtva "velikosrpskog, žandarskog nasilja".²⁸ Bilo kako bilo, Žužek nije propustio da u *Spomenicu* te 1935. godine zapiše: "Vidaković je na zlu glasu. Bog je sve vidio – a jednog će dana nedjelo na vidjelo."²⁹

Poznato je da je nadbiskup koadjutor Alojzije Stepinac još jednom posjetio Glinu, i to 24. rujna 1936. povodom dijeljenja Svete potvrde u glinskom kotaru.³⁰ Toga dana, došavši iz smjera Topuskog, nadbiskupa je na glinskom mostu dočekaao i svečano pozdravio načelnik općine Svetožar Davidović, u pratnji prote Ercegovca i župnika Žužeka. Preuzvišenog gosta

-
- 26 Vidi izvještaje katoličkog dnevnika *Hrvatska straža*: "Ubijen župnik Janko Vedrına", 10. kolovoz 1935., str. 3; "Ubijstvo župnika u Bučici", 11. kolovoz 1935., str. 4; i "Kako je ubijen župnik Vedrına u Bučici", 13. kolovoz 1935., str. 5.
- 27 HR-HDA-306, ZKRZ-ZH, kutija 150, broj 890, Izjava župnika Franca Žužeka, Glina, 18. X 1944; "Topljak, Gabriel, sudac" u: Ivica Golec, *Petrinjski biografski leksikon*, Ogranak Matice hrvatske, Petrinja 1999., str. 473.
- 28 Stjepan Kožul, "Janko Vedrına (*Marija Bistrica, 25.9.1904. – †Bučica, 8.8.1935.)", *Milosti puna : glasilo svetišta Majke Božje Bistričke*, Marija Bistrica, god. XXI, br. 55–56, 2015., str. 46–57.
- 29 *Spomenica župe Glina*, str. 536 gdje se nalazi Žužekova bilješka, koja upadljivo nedostaje u Kožulovoj rekonstrukciji zločina.
- 30 "Dijeljenje svete Potvrde u glinskom kotaru", *Hrvatska straža*, Zagreb, god. VIII, br. 223, 29. rujna 1936., str. 6.

dočekala su sva mjesna društva i škole, kao i brojno građanstvo i seljaštvo, koje je oduševljeno klicalo nadbiskupu. Nakon kratkih pozdrava, formirala se procesija koja je ispratila nadbiskupa kroz glavne gradske ulice sve do župne crkve, gdje je nadbiskup pred prepunom crkvom održao propovijed o značenju i potrebi svete vjere. Navečer istog dana, Žužek je priredio banquet u župnom stanu, kojem su "učestvovali šefovi sviju drž. ureda i škola te građani katolici i pravoslavci".³¹

U počast nadbiskupa priređena je i svečana bakljada, ovaj put uz sudjelovanje Hrvatskog pjevačkog društva *Slavulj* iz Petrinje, kojem se priključio i ogranak *Seljačke sloge* iz Jukinca, otpjevavši pjesmu "Ljubimo Te, naša diko". Nadbiskup se zahvalio srdačnim riječima, osokolivši narod "da ustraje u borbi za krst časni i slobodu zlatnu, i da ne nasjeda intrigama i agitaciji komunističkih crvendača, a hrvatski narod da će ostati neslomiv kao i dosada vjekovima", pisala je *Hrvatska straža*.

U memoarskom zapisu Ranka Mitića, predratnog sekretara Kotarskog komiteta KPH u Glini, navodi se kako je Žužek također govorio "protiv komunista u crkvi", i to više puta.³² U njihovom međusobnom razgovoru, Žužek mu je potvrdio da je to točno, ali da je on "dobio okružnicu" od nadbiskupije da tako govori, piše Mitić. No, Mitić piše i da je 1936. Žužek intervenirao za njihovog druga Veljka Drakulića, učitelja u glinskom Domu maloljetnika, koji je uhapšen nakon provale partijske organizacije u Glini.³³ Pritom citira dijelove pisma, kojeg je Žužek napisao ministru unutarnjih poslova dr. Antonu Korošecu, kao svom ličnom prijatelju, u kojem se zauzeo da se Drakulića pusti iz zatvora ("Kažu da je komunista, ali ja to ne znam. Znam samo to da je kao otac i suprug uzoran, da je uzoran kao nastavnik..."). Pismo je Žužek predao Drakulićevoj ženi, koja ga je poslala ministru u Beograd. "Iako ta intervencija nije mnogo vrijedila, ali se ipak tu Žužek pokazao kao čovjek", zapisao je Mitić.

31 *Spomenica župe Glina*, str. 536.

32 Ranko Mitić, "Na Baniji i Kordunu ustaničkih dana" u: 1941/1942. u *svedočenjima učesnika narodno- oslobodilačke borbe*, Vojnoizdavački zavod JNA, Beograd 1975., knjiga 9, str. 19–20.

33 Bosiljka Janjatović, "Sudski proces komunistima i njihovim simpatizerima iz Gline i okolice 1936. godine" u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, str. 159–165.

Tijekom 1936. i 1937. godine, radi "nestašice svećenstva", Žužek je upravljao i župom Mala Solina, pa je uz držanje vjeronauka u školama imao dosta posla.³⁴ Naredne 1938. potpomaže akciju uređenja glinskog katoličkog groblja, koju je vodilo društvo Hrvatska žena iz Gline.³⁵ Prema novinskim izvještajima, groblje se nalazilo "u ruševnom stanju", ali "uz pomoć Glinjana i stranaca, koji imaju ovdje pokojnike" sagrađena je željezna ograda na pročelju groblja. Sada je "izgled groblja lijep", zapisao je Žužek u *Spomenici*, a "nov križ će se podići dogodine".³⁶ Međutim, dogodine glinskog župnika "snašla je velika tuga. Umrkla mu je njegova majka, koju je mnogo volio i poštovao", javio je petrinjski *Banovac* u veljači 1939.³⁷ Nije poznato zbog čega Žužek nije bio prisutan 24. travnja 1939. u Novom Selu Glinskom na svečanom blagoslovu kapele sv. Blaža, kada su govorili odvjetnik dr. Juraj Devčić i liječnik dr. Juraj Rebok, obojica iz Gline, a propovijed držao Vilim Cecelja, župnik iz Hrastovice,³⁸ inače sva trojica zaklete ustaše.³⁹ U svakom slučaju, priznanje za svoj minuli rad Žužek je dobio 10. svibnja 1939., kada je od Nadbiskupskog stola u Zagrebu imenovan župnikom-vijećnikom za narednih 10 godina, što je vlastoručnim potpisom potvrdio i sam nadbiskup Stepinac.⁴⁰

U Žužekovim zapisima nema bilješki o sklapanju Sporazuma Cvetković-Maček u kolovozu 1939., kad je privremeno riješena unutrašnja državna kriza i formirana autonomna hrvatska jedinica unutar Kraljevine Ju-

34 *Spomenica župe Glina*, str. 536–537.

35 "Rad 'Hrvatske žene' u Glini", *Hrvatica*, Zagreb, god. I, br. 9, rujan 1939., str. 292.

36 *Spomenica župe Glina*, str. 537.

37 "Umrkla majka župnika Žužeka", *Banovac*, Petrinja, god. III, br. 8, 19. veljače 1939., str. 3.

38 "Obnovljena kapelica iz XVII vijeka", *Banovac*, Petrinja, god. III, br. 20, 14. svibnja 1939., str. 3; *Novo Selo Glinsko*, Zavičajni klub Novo Selo Glinsko, Ogranak Matice hrvatske Petrinja, Novo Selo Glinsko - Petrinja 2007, str. 242.

39 "Svećenik-ustaša Cecelja pred kojim su se zakleli Poglavljenik i Hrvatska državna vlada, govori nam kako je postao ustaša", *Hrvatski narod*, Zagreb, god. III, br. 67, 20. travnja 1941., str. 6; o vezama s dr. Pukom, vidi: Vilim Cecelja, "Moja sjećanja na uzoritoga kardinala Stepinca, zagrebačkog nadbiskupa", *Hrvatska revija*, Buenos Aires, god. 40, br. 4, prosinac 1990., str. 700–702.

40 *Spomenica župa Glina*, str. 560.

goslavije – Banovina Hrvatska. Ipak, znamo da 1. rujna 1939. Žužek otvara vrata župne crkve u Glini za potrebe popisivanja i fotografskog snimanja spomeničke baštine, kojom rukovodi akademik Artur Schneider, ravnatelj Strossmayerove galerije JAZU.⁴¹ Svoje crkvene obaveze glinski župnik i dalje savjesno izvršava, pa i one u skladu sa državnim blagdanima. Tako je 6. rujna 1939. u Glini svečano proslavljen 16-ti rođendan kralja Petra II., a "bogoslужenju u rimokat. i prav. crkvi prisustvovali su predstavnici vlasti, škola i društava te građanstvo", nakon čega je u dvorani hotela Kasina priredena svečana akademija.⁴²

Žužek je vodio brigu da župna crkva bude uredna i da ima sve potrebno za bogoslужje. Dana 16. svibnja 1940., na blagdan zaštitnika župe sv. Ivana Nepomuka, u crkvi je svečano podignut novi križni put, umjetničko djelo poznatog majstora Hohnjeca iz Celja.⁴³ Sasvim sigurno da je i nadbiskup Stepinac bio informiran o aktivnostima glinskog župnika, međutim, postavlja se pitanje da li je glinski župnik bio informiran o aktivnostima nadbiskupa Stepinca, koji je 30. kolovoza 1940. u Zagrebu primio vodeće ličnosti ustaškog pokreta u zemlji, dr. Milu Budaka i dr. Mirka Puka.⁴⁴ U svakom slučaju, 16. studenog 1940. *Hrvatski dnevnik* iz Zagreba donio je članak u kojem je opisana umjetnička i povijesna vrijednost župne crkve u Glini.⁴⁵ "Simpatičan župnik F. Žužek živo nam je tumačio današnje stanje crkve i njene potrebe. Govori nam o novim orguljama za koje se vodi akcija, da se s vremenom nabave", napisao je uz ostalo novinar *Hrvatskog dnevnika*. Iste novine donijele su 6. prosinca 1940. još jednu vijest iz Gline: "Skupina glinskih građana prijatelja Italije otvorila je tečaj talijanskog je-

41 Dr. Artur Schneider, "Popisivanje i fotografsko snimanje umjetničkih spomenika godine 1939.", *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti : za godinu 1938/39*, Zagreb, svezak 52, 1940., str. 176.

42 "Glinske vijesti. Na svečan način proslavljen je šesnaesti rođ. NJ. V. Kralja Petra II.", *Banovac*, Petrinja, god. III, br. 36, 11. rujna 1939., str. 3.

43 *Spomenica župe Glina*, str. 538.

44 "Stepinac in the Light of Documents", *Review of International Affairs*, Beograd, vol. IV, no. 15, 1953., str. 15; "Dnevnik Alojzija Stepinca: Susreti s Budakom", priredio Ljubo Boban, *Danas*, Zagreb, god. IX, br. 440, 24. srpnja 1990., str. 66–67.

45 Ivica Lisnić, "Crkva sv. Ivana Nepomuka u Glini", *Hrvatski dnevnik*, Zagreb, god. V, br. 1635, 16. studeni 1940., str. 12.

zika, koji se održava u zgradi pučke i ženske obrtne škole. Polaznika tečaja ima oko dvadeset, koji marljivo uče pod vodstvom domaćeg župnika Franje Žužeka, koji kao Gorički Slovenac vrlo dobro pozna talijanski jezik.”⁴⁶

Međutim, ono o čemu tadašnje novine nisu pisale bila je ustaška propaganda, koja se u prosincu 1940. širila glinskom nižom realnom gimnazijom, kada je vjeroučitelju i župniku Francu Žužeku prišao jedan od đaka i potužio sa kako je u svom udžbeniku vjeronauka pronašao malu brošuru, pod naslovom *Za što se bore Hrvatski Ustaše – Pavelićevci!*⁴⁷ Nakon što se Žužek počeo raspitivati, javilo se još troje učenika iz istog razreda. Bilo je to iznenađenje, ali prije svega uspješno izvedena akcija lokalne ustaške organizacije u Glini, koja će masu proustaških letaka i raznovrsnih vjesnika početi tajno rasturati i po okolnim selima, i to po izričitom Pukovom naređenju, a sve u cilju daljnjeg razvijanja i jačanja ustaškog pokreta na glinskom kotaru.⁴⁸ Danas znamo da je krajem 1940. Puk više puta odlazio u Hrvatski Čuntić kod Petrinje i tamošnji franjevački samostan, gdje se tajno sastajao sa Slavkom Kvaternikom, u to vrijeme novim čelnim čovjekom domovinskog vodstva ustaškog pokreta.⁴⁹ Sasvim je izvjesno da je nakon ovih razgovora najbliži Pukov politički suradnik, dr. Mirko Jerec, postao Kvaternikov ”pokretni izaslanik”, čija je zadaća bila da po svim hrvatskim krajevima prenosi upute i propagandni materijal, osniva ustaške

46 ”Tečaj talijanskog jezika u Glini”, *Hrvatski dnevnik*, Zagreb, god. V, br. 1658, 9. prosinca 1940., str. 11.

47 HR-HDA-1361 Cenzura i zabrana štampe, kutija 34, inv. br. 3081, Pokušaj rasturanja zabranjene brošure među djacima, Sresko načelstvo u Glini Kabinetu Bana Banske vlasti Banovine Hrvatske, 18. XII 1940.

48 HR-DASK-765-2, Zbirka sudskih predmeta političkih procesa 1945.–1951., kutija 22, VKR 568/50, Zapisnik o saslušanju osumnjičenoga Crnković Pavla iz Jukinca, sastavljen pred Povjerenstvom OZN-a Glina, 19. VII 1945.

49 ”U franjevačkom samostanu u Čuntiću, gdje su se izradjivali planovi o hrvatskom Ustaškom oslobodilačkom ustanku”, *Hrvatski narod*, Zagreb, god. III, br. 193, 26. kolovoz 1941., str. 6; Anđelko Mijatović, ”Čuntićki župnik i gvardijan fra Honorije (Častimir) Marijan Herman (1914.–1990.), osuđenik na smrt i dugogodišnji politički zatvorenik jugoslavenskoga komunističkog sustava” u: *Osam stoljeća Čuntića 1211–2011*, Ogranak Matice hrvatske Petrinja, Hrvatski institut za povijest, Petrinja - Zagreb 2012., str. 301 i 321–322.

organizacije i prima zakletve mnogih ustaša.⁵⁰ Neki drugi Pukovi suradnici, poput ravnatelja glinske bolnice dr. Juraja Reboka,⁵¹ više nisu ni krili svoje stavove i razmišljanja, pa ni pred župnikom Žužekom, koji navodi da mu je Rebok "u razgovorima više puta govorio, kako će Srbi morati iseliti iz Hrvatske u Srbiju a njihova imovina da će biti otkupljena i njima novac predan". Iz tih razgovora, Žužek je zaključio da je dr. Rebok "frankovac idealista".⁵² "Prijeti nam se strašni rat", piše Žužek u *Spomenici*. "Zarati se njemački Hitler s Engleskom i Francuskom. Francuska kapitulirala. (...) Rat u našoj blizini – u Grčkoj! Talijani okupirali Albaniju." "Šta nas čeka?", zapitao se zabrinuti Žužek na isteku 1940. godine.⁵³

* * *

Drugi svjetski rat i splet povijesnih okolnosti doveli su do sloma Kraljevine Jugoslavije i stvaranja ustaške Nezavisne Države Hrvatske, koja je ideološki i politički bila dio "novog evropskog poretka" pod dominacijom nacističke Njemačke.⁵⁴ Kako je u tim prijelomnim vremenima reagirao glinski župnik Franc Žužek? Prema sjećanjima Jovana Obrenovića, pravoslavnog paroha iz Velikog Šušnjara, koji se 10. travnja 1941. zatekao kod kotarskog načelnika u Glini, obojica su pozvali Žužeka u kotar i zatražili njegovo mišljenje: "Žužek Slovenac, Istranin, vrlo inteligentan i čestit sveštenik počeo je govoriti kao pravi hrišćanin: Treba se pokazati u ovim časovima Evropejac, i evropejski. Kulturno postupati prema svakome".⁵⁵ Međutim,

50 "Jerec, Mirko, veliki župan" u: *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.–1945.*, Minerva, Zagreb 1997., str. 171–172.

51 "Rebok, Juraj, stožernik" u: *Tko je tko u NDH*, str. 342.

52 HR-HDA-306, ZKRZ-ZH, kutija 150, broj 890, Izjava župnika Franca Žužeka, Glina, 18. X. 1944.

53 *Spomenica župe Glina*, str. 538.

54 Milan D. Ristović, *Nemački "Novi poredak" i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45. : planovi o budućnosti i praksa*, Službeni glasnik, Beograd 2005; Стеван К. Павловић, *Хитлеров нови антипоредак : Други светски рат у Југославији*, Clío, Београд 2009.

55 Đuro Zatezalo, "Radio sam svoj seljački i kovački posao": *svjedočanstva genocida*, Srpsko kulturno društvo "Prosvjeta", Zagreb 2005., str. 29.

tako nije mislio dr. Mirko Puk, koji je 16. travnja 1941. postao ministar pravosuđa u Vladi NDH, koja ubrzo počinje sa provođenjem politike uništenja nepoželjnih nacionalnih, vjerskih i "rasnih" dijelova stanovništva, odnosno Srba, Židova i Roma (npr. donošenjem *Zakonske odredbe za obranu naroda i države* od 17. travnja 1941., kojom je ozakonjen teror i određene državne institucije koje će teror provoditi). Važnu ulogu u formiranju ustaške NDH imala je i Katolička crkva i nadbiskup Stepinac, koji je u okružnici od 28. travnja 1941. pozdravio proglašenje "mlade Države hrvatske" i pozvao svećenstvo da se spremno odazove njegovom pozivu "na uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja Nezavisne Države Hrvatske".⁵⁶ Također je odredio da se u svim crkvama sljedeće nedjelje održi svečano bogoslužje na koje treba pozvati predstavnike lokalnih vlasti i vjernike.⁵⁷

Dana 3. svibnja 1941. nadbiskup Stepinac je napisao pismo glinskom župniku Žužeku: "Carissime! Sa više strana mi se izrazila želja, da Vas u Glini zamijenim sa drugim svećenikom – Hrvatom koji bi se znao bolje snaći sa mentalitetom tamošnjih vjernika. Ja sam svima odgovorio, da nijesam imao nikada razloga žaliti se na Vas, jer ste neporočnog svećeničkog života. I oni to priznaju – ali drže, da bi trebalo u Glini – Hrvata za župnika".⁵⁸ Žužek je smatrao da su to bile "glinske ustaše dr. Vojvoda Katarina, liječnica u ovdašnjoj bolnici, dr. Juraj Rebok, liječnik u bolnici, njezin svak, dr. Mirko Jerec, advokat i zloglasni dr. Puk", koji su tražili njegov premjestaj iz Gline.⁵⁹ Međutim, u svom odgovoru nadbiskupu Žužek se pozvao na činjenicu da je on "instalirani župnik" i da traži disciplinarni postupak, da se može braniti, što je od nadbiskupa uvaženo, pa je Žužek tako i dalje ostao na mjestu župnika. Jedan od vodećih ustaša u Glini, dr. Juraj Rebok, napisao je u svojim sjećanjima da je Žužek bio "dobar i čestit svećenik, ali

56 "Okružnica hrvatskog metropolite svećenstvu", *Hrvatski narod : glasilo Hrvatskog ustaškog pokreta*, Zagreb, god. III, br. 80, 3. svibnja 1941., str. 8.

57 Milan Koljanin, "Nadbiskup Stepinac i vlasti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj" u: *Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugog svjetskog rata i poraća*, ur. Ivan Majnarić, Mario Kevo i Tomislav Anić, Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagrebačka nadbiskupija, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 2016., str. 133.

58 *Spomenica župe Glina*, str. 559.

59 Isto.

Slovenac pa je prema tome bio kao i većina Slovenaca Jugoslaven i nije bio ni malo oduševljen novom državom NDH”.⁶⁰

“U Glini je održana svečana misa zahvalnica povodom proglašenja Nezavisne Države Hrvatske”, piše *Hrvatski narod* od 10. svibnja 1941.⁶¹ “Svečanoj misi prisustvovali su svi odličnici i predstavnici ustaških i državnih vlasti kao i građanstvo te narod iz okolice. Ne pamti se da je ikada toliko naroda bilo na okupu kao tog dana. Crkva je bila dupkom puna tako, da nisu svi mogli unutra stati te je mnogo naroda ostalo vani. Svečani ‘Te Deum’ obavio je mjesni župnik. Pročitana je i okružnica hrvatskog metropolite preuzv. dra Alojzija Stepinca”, piše u opširnom članku. Nedugo zatim, iste novine objavit će vijest Hrvatskog državnog novinskog ureda, da je 12. svibnja 1941., “po odrebi Poglavnika, Poglavnikov pobočnik g. Blaž Lorković” donio odredbu u smislu točke 4. Ustaškog ustava, kojom imenuje “Logornikom ustaškog logora kotara Gline ustašu dr. Juraja Reboka, liječnika iz Gline. Tabornicima: (...) tabora općine Glina, Nikolu Vidakovića, stolara.”⁶²

Iz Rebokovih *Sjećanja* danas znamo da je po nalogu dr. Mirka Puka u noći s 12. na 13. svibnja 1941. izvršeno masovno ubojstvo glinskih Srba, o čemu je Žužek u *Spomenici župe Glina* ostavio sljedeći zapis: “12. svibnja u noći pokupljeni svi glinski Srbi od 16 god. dalje zatvarani preko noći – a drugi dan pištolama streljani u Prekopi, gdje su morali seljaci kopati rake.”⁶³ Žužek je znao da su Srbi bili zatvoreni u sudskom zatvoru. “Vozili su ih iz sudske zgrade cijelu noć kamionima. Tom je zgodom uhapšen izvjestan broj Srba iz okolice pa se u to vreme govorilo, da je te noći pokupljeno oko 850 ljudi”, izjavio je Žužek.⁶⁴ Njegovu izjavu umnogome potvrđuju

60 Juraj Rebok, “Sjećanja na neke ljude i događaje iz NDH”, priredila i bilješkama popratila Benedikta Zelić-Bučan, *Marulić: hrvatska književna revija*, Zagreb, god. 33, br. 2, 2000., str. 294.

61 “Svečana misa zahvalnica”, *Hrvatski narod*, Zagreb, god. III, br. 87, 10. svibnja 1941., str. 7.

62 “Imenovanje logornika, pobočnika i tabornika ustaških logora”, *Hrvatski narod*, Zagreb, god. III, br. 90, 13. svibnja 1941., str. 9.

63 *Spomenica župe Glina*, str. 538–539.

64 HR-HDA-306, ZKRZ-ZH, kutija 150, broj 890, Izjava župnika Franca Žužeka, Glina, 18. X. 1944.

dvije izjave, koje dosad nisu korištene u literaturi o stradanju glinskih Srba. Prva je izjava Erent Petra iz Prekope:

“Bilo je to čini mi se 11/V 1941. u sumrak (...) Skupilo nas se oko 15 na križanju, odatle smo pošli preko mosta Gline pod Hadjer gdje smo počeli kopati jame ali pošto je bila tvrda vratili su nas odatle natrag preko mosta rijeke Gline u tako zvani Čukljin Ank, gdje smo zatekli seljake iz Jukinca, Hadjera i Kihalca, tako da nas je ukupno bilo oko 50. Oko nas je bila straža i tako opkoljeni počeli smo sa kopanjem jama. U samu zoru idućeg dana iskopali smo 3 jame veličine u kvadrat 3 puta 2 mt. i duboke do 2 m. Iza toga su nas pustili sve kući. Uveče kad smo došli na te jame odgovorio je Stevo Mulac, psujući majku to je za Srbe i komuniste a biće ih par i iz Prekope u tim jamama. (...) Na večer 12/V tg. u sumrak došle su u selo gore navedene ustaše i počele opet tjerati seljake iz mog sela da idu na ista mjesta gdje i prošlu noć kad sam došao kod jama koje smo prošlu noć kopali vidio sam još jednu iskopanu jamu i to četvrtu koja je bila najveća duga 8 m., široka 4 m. duboka 2 m. (...) Oko 10 sati naveče stigao je prvi kamion iz Gline natovaren Srbima Glinjanima koji je stao kod mosta pod Hadjerom na rijeci Glini. Kamion su dočekale ustaše koje su vadile ljude iz kamiona. Ispravljam, iz kamiona su vadile ljude ustaše Nikola Lipak zvani Čuklje iz Prekope i Ivan Šantek iz Kihalca (...) i dodavali su svakom ustaši po jednu žrtvu a ovi ih odvodili držeći ih za vrat do jame. (...) Oni su odvedene žrtve ubijali na taj način što je svaka žrtva morala najprije leći a zatim bi jedan od njih ispalio metak žrtvi u zatiljak. (...) Ubijanje su vršili dvojica trojica na izmjence tako kad jednima dosadi onda su ubijanje vršili druga dvojica od gore pomenutih koji su vršili ubijanje. Žrtve su od kamiona dovodjene u grupama od 10-15 ljudi u svakoj grupi. Kad se jedan kamion isprazni dodje drugi pun ljudi jer su prevoženje vršila 2 kamiona. Žrtve koje su se bunile bile su na zvjerski način klanjem ubijane. (...) Kamioni su tu noć svaki oko 15 puta dovezli ljude. Osam dana iza ubijanja hvalio se Nikola Lipak zvani Čuklje, da je tu noć poubijano 437 ljudi. U zoru 13/V 1941. završeno je ubijanje i seljaci među kojima i ja zatrpavali

smo posljednju jamu i to najveću iz koje je jame 1 čovjek čije sam ime zaboravio vikao što radite ljudi ne dao vam Bog što će moje petoro djece. Na njegovo zapomaganje došao je Nikola Vidaković ustaša iz Gline, skočio u jamu i dotukao ga iz pištolja. Žrtve su u jamama posute najprije živim krečom u prahu koji je dovožen na volovskim kolima iz Gline istu večer kada je počelo ubijanje.”⁶⁵

Druga je izjava Šešerin Ante iz Gline, koji je rekao:

“Svi Srbi koji su uhapšeni one noći kada sam ja bio uhapšen tj. u noći između 11. i 12. maja odvedeni su sljedeće noći tj. između 12. na noć a na 13., kamionima do Prekopskog mosta. Tamo su ih dočekali ustaše i odveli do Prekopskog polja blizu tamošnjeg mlina, gdje su već bile iskopane jame. Svaki ustaša pograbio je po jednoga uhapšenika, sagnuo mu je glavu nad jamu i ubio ga revolverom. Ispravljam se onamo, da je ubijanje vršio jedan ustaša iz Zagreba čije mi je ime nepoznato, a koji je išao od jednog uhapšenika do drugoga te ga ubio iz revolvera. Taj je ustaša imao metke u rudnjaku a kraj njega su stajala dvojica ustaša koji su punili revolvare i dodavali mu, uz njih je bio treći koji je držao fenjer, da bi krvnik mogao žrtvu vidjeti i posao izvršiti. Ovo mi nije poznato iz vlastitog zapažanja nego su mi pričali seljaci iz sela Prekope, Jukinca, Kihalca, Dvorišta i Hadjera koji su gonjeni od ustaša morali kopati prisilno jame na Prekopskom polju i koji su mrtvace pokopali. (...) Seljaci su mi također pričali da je Vidaković Nikica u društvu sa ustašama došao u njihova sela i pozvao ih je da iskopaju jame. Videći seljaci o čemu se radi izjavili su da neće taj posao izvršiti, na što im je Vidaković zapretio, da će svi koji se nalogu ne odazovu biti poubijani. Usljed te pretnje seljaci su se upokorili i počeli su jame kopati. Pošto posao nije napredovao po želji Vidakovića, došao je on sljedeće jutro na mjesto gdje su se jame kopale u pratnji Jurica Rukavine, te su održali govor seljacima u kojem su

65 HR-HDA-306, ZKRZ-ZH, kutija 152, broj 1339, Općinski N.O.O. Jukinac, Općinska komisija za ratne zločine, Zapisnik sastavljen 10. XII. 1944. u Kihalcu, Izjava Erent Petra, Prekopa kbr. 28.

vidjeli da je potrebno Srbe ubijati, jer su oni neprijatelji hrvatskog naroda i Hrvatske. Iza toga podijelili su seljacima rakije. Vidakov-ić Nikica bio je u to vrijeme ustaški tabornik u Glini i organizator ustaškog pokreta u okolici. (...) U noći između 11. i 12. ubijeno je na opisani način oko 450 Srba iz Gline, te Srba seljaka iz okoline koji su slučajno poslom došli u Glinu i ovdje uhvaćeni. Tih seljaka iz okolice moglo je biti oko 50-60.”⁶⁶

Prema dosadašnjim istraživanjima, u noći s 12. na 13. svibnja ubijeno je manje od 500, a više od 350 Srba.⁶⁷ Iako se u nekim relevantnim istraživanjima navodi da je župnik Žužek 14. svibnja 1941. hitnom porukom ili telegramom obavijestio nadbiskupa Stepinca o masovnom ubojstvu glinskih Srba, ove tvrdnje nemaju uporišta u izvorima.⁶⁸ Poruku je poslao dr. Rebok, što je vidljivo iz njegovih *Sjećanja*, a poruku je nadbiskupu Stepincu usmeno prenijela dr. Katarina Vojvoda, nakon čega je u popodnevним satima 14. svibnja 1941. nadbiskup poslao pismo Anti Paveliću ”da su ustaše u Glini poubijali 260 Srba”.⁶⁹ Iako je to bio dopis upućen direktno vrhu režima, za njega javnost nije znala.

U nedjelju 1. lipnja 1941., glinske ustaše pod vodstvom ministra pravosuđa dr. Mirka Puka, priredile su pred župnom crkvom u Glini veliki zbor na kojem se okupilo mnoštvo građanstva i seljaštva iz bliže i daljnje

66 HR-HDA-306, ZKRZ-ZH, kutija 228, broj 9650, Izjava Šešerin Ante, Glina, 4. I 1945.

67 Vidi prikupljena svjedočanstva u: Igor Mrkalj, ”Pred Zemaljskom komisijom”, *Љетонис Српског културног друштва ”Просвјета”*, Загреб, свезак XXI, 2016., str. 163–313. Hapšenjem i likvidacijom rukovodio je Ivica Šarić, povratnik iz ustaške emigracije (isto, str. 196, 222, 234, 262, 275 i 276). Spasio se samo postolar Nikica Samardžija iz Gline, koji je nakon rata svjedočio o svom hapšenju, zatvaranju i bijegu sa stratišta. Igor Mrkalj, ”Mislio sam samo kako da se spasim. Sjećanje na pokolj u Glini”, *Prosvjeta*, Zagreb, br. 134, novembar 2016., str. 52–55.

68 Slavko Goldstein, 1941. *Godina koja se vraća*, Novi Liber, Zagreb 2007., str. 114; Branko Vujasinović, Čedomir Višnjić, Đuro Roksandić, *Glina 13. maja 1941. : u povodu 70. godišnjice ustaškog zločina*, Srpsko kulturno društvo ”Prosvjeta”, Zagreb 2011., str. 41.

69 ”Dokumenti iz nedavne prošlosti”, *Službeni vjesnik Zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb, god. XXXII, br. 4, 6. studeni 1945., str. 19; usp. pismo u: Aleksa Benigar, *Alojzije Stepinac : hrvatski kardinal*, Ziral, Rim 1974., str. 404.

okoline te brojni ustaški prvaci iz Petrinje, Siska i Zagreba.⁷⁰ "Jednom kad će se pisati povijest hrvatske oslobodilačke borbe, Glina i njezini veliki sinovi bit će zlatnim slovima napisani na stranicama naše slavne povijesti. Na prvom će pak mjestu stajati ime: dr. Mirko Puk", pisao je *Hrvatski narod*. "Misa je završena. Narod je izašao iz crkve i pohrlio govorničkoj tribini. Jedna ustaška postrojba stajala je pred crkvom". Nakon odsvirane himne "Lijepa naša", "koju su svi pratili uzdignutim desnicama", riječ je dobio ministar Puk, koji se u svom govoru osvrnuo na dugogodišnju revolucionarnu borbu pod vodstvom Poglavnika, istaknuvši da se država "osniva samo krvlju". Također je istaknuo pomoć velikih prijatelja Njemačke i Italije u borbi za oslobođenje. Zatim je govorio o uskrснуu NDH i tuđinskim elementima, koji nastoje potkopati izgradnju nove Hrvatske. Tada je poručio kako "u povelji cara Leopolda stoji već napisano, da će ti elementi, koji su k nama doseljeni, otići natrag, kad dodje vrijeme, a sada je to vrijeme došlo." Svoj trijumfalni govor Puk je završio riječima: "Poglavniče, Ti zapovijedaj, a mi ćemo slušati!", što su okupljeni pred župnom crkvom pozdravili gromkim poklicima i odobravanjem.

Odlukom ministra Puka već 3. lipnja 1941. osnovan je Prijeki sud u Petrinji,⁷¹ koji je ubrzo počeo izricati prve presude i na glinskom području.⁷² Nakon izrečenih kazni nad seljacima iz pravoslavnih sela Klasnića i Buzete, jedna je kazna izrečena i u samoj Glini. Prema izjavi župnika Žužeka, "u lipnju 1941 bilo je oko 20 ljudi iz Bosne iz katoličkog sela zatvorenih u Glini, gdje ih je pokretni prijekni sud osudio na smrt, pa sam ja dobio dozvolu, da kao svećenik ispovjedim osuđenike i ja sam ih u zatvoru posjetio prije izvršenja kazne, pa su mi rekli da su suđeni radi toga, što su

70 "Hrvatski Kordun i Banija iz žarišta ustaške misli Gline kliču: Poglavniče, Ti zapovijedaj, a mi ćemo slušati!", *Hrvatski narod*, Zagreb, god. III, br. 109, 3. lipanj 1941., str. 3; "Velika manifestacija ustaške svijesti u Glini", *Hrvatske novine*, Sisak, god. XVII, br. 18, 7. lipnja 1941., str. 4; "Slavlje hrvatske Ustaške svijesti u Glini. Govor ministra Dra Mirka Puka", *Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb, god. I, br. 4, 1941., str. 5–6.

71 "Proglašenje prijekog suda na području sudb. Stola u Petrinji", *Hrvatske novine*, Sisak, god. XVII, br. 18, 7. lipnja 1941., str. 4.

72 "Prva osuda prijekog suda u Petrinji zbog sakrivanja oružja", *Hrvatski narod*, Zagreb, god. III, br. 125, 19. lipnja 1941., str. 13; "Proglašenje smrtne kazne po Prijekom sudu u Petrinji", *Hrvatske novine*, Sisak, god. XVII, br. 20, 21. lipnja 1941., str. 3.

primili na stan 'četnike'."⁷³ U skladu s novim državnim blagdanima, "na dan hrv. Mučenika 20. lipnja održana je svečana misa u mjesnoj župnoj crkvi u 8 sati", glasila je vijest iz Gline, koja se sasvim sigurno nije odnosila na ubijene seljake iz katoličkog sela u Bosni.⁷⁴

No, lipanj 1941. važan je i zbog toga što na području Gline dolazi do prvih prijelaza na katoličku vjeru,⁷⁵ odnosno početka procesa nasilne konverzije ili pokatoličavanja Srba, što potvrđuju i neka najnovija istraživanja.⁷⁶ Tako prema Uredžbenom zapisniku Nadbiskupskog duhovnog stola u Zagrebu, župa Glina moli prekrštavanje 87 pravoslavaca 9. lipnja 1941., koja su nastavljena masovnim prekrštavanjem u drugoj polovici lipnja, da bi župni ured Glina tražio prekrštavanje za još 108 osoba 26. lipnja 1941. Poznati su i neki konkretni slučajevi, poput Damira Mirkovića, koji svjedoči nakon likvidacije svog oca, glinskog suca Jovana Mirkovića, o ceremoniji prijelaza manje grupe djece i žena na katoličanstvo, koju je ispred župne crkve predvodio župnik Žužek.⁷⁷ Nema sumnje da je o tim zbivanjima bio informiran i ministar pravosuđa dr. Mirko Puk, koji je u subotu 28. lipnja 1941. posjetio Glinu u pratnji Dogačnika dr. Mile Budaka, ministra nastave u Vladi NDH. "Ovaj posjet u Glini je bio posve privatne naravi",

73 HR-HDA-306, ZKRZ-ZH, kutija 150, broj 890, Izjava župnika Franca Žužeka, Glina, 18. X. 1944.

74 "Vijesti iz Gline. Zadušnice za Hrv. Mučenike", *Hrvatske novine*, Sisak, god. XVII, br. 21, 28. lipnja 1941., str. 6.

75 "Prijelaz na Katoličku vjeru", *Hrvatske novine*, Sisak, god. XVII, br. 20, 21. lipnja 1941., str. 2; "Primanje u Katoličku crkvu. Objava Duhovnog stola u Zagrebu", *Hrvatski narod*, Zagreb, god. III, br. 87, 10. svibnja 1941., str. 5; "Zakonska odredba o prelazu s jedne vjere na drugu", *Hrvatski narod*, br. 83, 6. svibnja 1941., str. 6.

76 Filip Škiljan, "Preveravanje Srba na području sjeverozapadne Hrvatske 1941. i 1942. godine", *Tokovi istorije*, Beograd, br. 1, 2014., str. 152; za širi kontekst, vidi: Mark Biondich, "Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustaša Policy of Forced Religious Conversions, 1941-1942", *The Slavonic and East European Review*, London, vol. 83, no. 1, 2005, str. 71-116; Mark Biondich, "Kontroverze u vezi s Katoličkom crkvom u Hrvatskoj u vrijeme rata 1941.-1945." u: *Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, str. 131-166; Radmila Radić, "Alojzije Stepinac i odnos prema Srbima i pravoslavlju" u: *Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugog svjetskog rata i poraća*, str. 193-211.

77 Damir Mirković, "Recollections of a Forced Conversion to Catholicism and of Ustaša Genocide", *South Slav Journal*, London, vol. 17, no. 1-2, spring-summer 1996, str. 81.

pisale su *Hrvatske novine*.⁷⁸ "Gospoda ministri prisustvovali su u nedelju sv. Misi u 9 sati, a poslije su se zadržali pred crkvom u nevezanom i srdačnom razgovoru sa građanima Gline." Potom se probrano društvo okupilo kod tasta dr. Puka, o čemu je memoarski zapis ostavio dr. Juraj Rebok. U opuštenoj atmosferi, koja se odvijala u znaku silnih uspjeha njemačke vojske u prvom tjednu nakon napada na Sovjetski Savez, razgovaralo se i o metodama rješavanja "srpskog pitanja" u NDH. Tako je dr. Rebok, navodno, u maloj polemici s dr. Budakom rekao da se "nigdje na svijetu nije riješilo pitanja manjina klanjem", pa je naveo primjer neke Srпкиnje koja ga je neki dan u ordinaciji pitala: "Što se misli s nama i što se traži od nas, g. doktore? Da prijedemo na katolicizam? Mi ćemo preći. Ja, istina, neću biti ne znam kakova Hrvatica, ali moj sin može biti dobar Hrvat." Impliciranom sugestijom dr. Budak očito nije bio zadovoljan: "Ne znam da li ćemo imati vremena. Ja sam ipak najsigurniji kad su oni pod zemljom".⁷⁹

Masovna prekrštavanja Srba nastavljena su početkom srpnja 1941., kada počinje i prvi val organiziranog prisilnog iseljavanja srpskog stanovništva s područja Gline i glinskog kotara.⁸⁰ U isto vrijeme nastavljena su i hapšenja, progoni i ubojstva srpskih seljaka u selima Bačuga, Buzeta, Dabrina, Dragotina, Jame, Klasnić, Majske Poljane, Obljaj, Šibine, Šušnjar, Trtnik i Trnovac.⁸¹ Tako je izazov ustaškog terora potaknuo otpor, a onda i oružani ustanak, kada je u noći s 23. na 24. srpnja 1941. izvedena prva oružana akcija na stanici u Banskome Grabovcu, selu na željezničkoj pruzi Gline-Petrinja.⁸² Već sutradan ujutro počela su masovna hapšenja po okolnim selima, nakon čega je uslijedila masovna ustaška odmazda: u Banskome

78 "Visoki gosti u Glini", *Hrvatske novine*, Sisak, god. XVII, br. 22, 5. srpnja 1941., str. 5.

79 Juraj Rebok, "Sjećanja na neke ljude i događaje iz NDH (II)", priredila Benedikta Zelić-Bučan, *Marulić : hrvatska književna revija*, Zagreb, god. 33, br. 2, 2000., str. 526–527.

80 Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Srpsko narodno vijeće, Zagreb 2014., str. 64, 69 i 106.

81 "Šta se događa na Kordunu u 'Slobodnoj i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj'", *Vjesnik radnog naroda*, god. 2, br. 8, početkom srpnja 1941.

82 Đuro Bakrač i Joco Mraković, "Prve oružane akcije na Baniji i organizovanje Gačeštinog logora 1941." u: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, str. 231–238; Ljuban Đurić, *Narodni heroji Vasilj Gačeša*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd 1991., str. 22–27.

Grabovcu od 24. do 27. srpnja 1941. ubijeno je više od 540 srpskih seljaka (a manje od 1.285).⁸³ Međutim, kako pokazuju nova istraživanja, ni svi uhapšeni seljaci nisu ubijeni u Banskom Grabovcu. Prema izjavi župnika Žužeka, "počelo je masovno hapšenje naroda iz okolnih sela na pr. Dragotine i Graca, gdje je bilo proglašeno da će biti krštenje u Glini, pa kada su ih tako na prevaran način doveli u Glinu, zatvorili su ih u sud, odakle su odveženi vlakom navodno za Liku, gdje su pobijeni", kaže Žužek, i dodaje: "Kada sam ja tim povodom protestvovao kod Nikice Vidakovića zbog zloupotrebe crkve, on mi je odgovorio na moje pitanje, što žele od Srba: 'Muški će morat kidnuti sa životom svi'."⁸⁴

Krajem srpnja i početkom kolovoza 1941. započeo je masovni ustanak protiv ustaške vlasti na širem područje jugoistočne Like i Bosanske Krajine. Ubrzo je slijedila velika ustaška "akcija čišćenja", koja je počela 29. srpnja ujutro i trajala do 8. kolovoza 1941. uvečer. Obuhvatila je široko područje od petnaestak tadašnjih kotareva, blizu 100 općina.⁸⁵ U akciji hvatanja ljudi na Kordunu, pod vidom odvođenja na "prisilni rad", uhapšen je i Ljuban Jednak iz sela Gredani, koji je 29. srpnja 1941. zajedno sa većom grupom Srba prevežen vlakom, stočnim vagonima sa željezničke stanice Topusko u Glinu i doveden u glinsku pravoslavnu crkvu ("Pred večer došli su ustaše rekavši nam da ćemo svi ići na daleki put u Liku na rad").⁸⁶ Pre-

83 "Uhićen veći broj četnika u Glini i Kordunu", *Hrvatski narod*, Zagreb, god. III, br. 163, 27. srpnja 1941., str. 6; Ђуро Роксандић, "Усташки злочини у глинском котару од 1941. до 1945. године" у: *Glina. Glini kraj kroz stoljeća*, str. 289–290; Ljuban J. Vučković, *Zašto ste ćutali? Banski Grabovac 24. do 27. jula 1941.*, Zavičajno udruženje Banijsaca, Beograd 2011; Milan Pojić, "Što se zbilo u Banskom Grabovcu 1941.?", *Vojna povijest*, Zagreb, br. 4, srpanj 2011., str. 26–27.

84 HR-HDA-306, ZKRZ-ZH, kutija 150, broj 890, Izjava župnika Franca Žužeka, Glina, 18. X 1944; "Pregled odvedenih i likvidiranih ljudi iz Dragotine 24. i 25. srpnja 1941. godine", koji broji imena 158 muškaraca, objavljen u zavičajnoj monografiji *Dragotina*, izdavač Mirjana Martinović, Zagreb 1988., str. 160–161; također vidi i uspr. "Дјеломични именични попис жртава убијених у комплексу усташких логора Јадовно: Глина" у: Ђуро Затезало, *Јадовно*, Музеј жртава геноцида, Београд 2007., књига 1, стр. 456–467.

85 Slavko Goldstein, 1941. *Godina koja se vraća*, str. 299–300.

86 HR-HDA-306, ZKRZ-ZH, kutija 150, br. 890, Iskaz Ljubana Jednaka iz Gredana kbr. 70, zemljoradnika 27 god. staroga, po narodnosti Srbina, o pokolju izvršenom u prav. crkvi u Glini dana 30. srpnja 1941, pred Kotarskim narodnim sudom u Glini, 1. maja 1944.

ma izjavi uhapšenog Paje Vorkapića iz Topuskog, u crkvi je bilo zatvoreno "300–400 Srba".⁸⁷ Danas znamo da je Vorkapića, bivšeg bilježnika Općine Topusko, koji je prešao na katoličku vjeru,⁸⁸ iz "crkve oslobodio Nikica Vidaković",⁸⁹ nakon čega je počelo ispitivanje, zlostavljanje, pucanje po crkvi, a onda i "klanje ljudi od reda", kako je u opširnoj izjavi rekao Ljuban Jednak, koji je preživio pokolj u glinskoj pravoslavnoj crkvi. Premda se postojeća literatura oslanja na njegovu izjavu, kao i na izjavu župnika Žužeka o datumu pokolja ("29.7.1941 god. – datum znadem po crkvenim knjigama"),⁹⁰ Žužek nije najpouzdaniji svjedok kada je riječ o broju žrtava u crkvi.⁹¹ Stoga je od posebne važnosti iskaz ustaše Grudenić Stjepana iz Marinbroda, koji dosad nije bio u historiografskom optičaju:

"Godine 1941. u mjesecu srpnju došao je iz Gline Vidaković Nikica u selo Marin Brod i rekao Žinić Josipu da imade u Glinskoj pravoslavnoj crkvi mnogo pohvatanih Srba koji će se dopremiti na večer u Marin Brod da se zakopaju. Na večer oko 6 sati ja sam otišao u grm, tzv.

-
- 87 SR-AJ-110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, br. 1767/45/304-975-983, Vorkapić Pajo iz Topuskog, jedan od spašenih iz Glinske crkve opisuje ustaška zlodjela i klanja na Kordunu godine 1941., Zagreb, 10. maja 1945; HR-HDA-306, ZKRZ-ZH, kutija 228, br. 7656, Zapisnik o preslušanju prijavljenika Vorkapić Pavao, Zagreb, 20. rujna 1945; Игор Мркаљ, "Један од спасених из глинске цркве. Двије изјаве Паје Воркапића из 1945.", *Летопис Српског културног друштва "Просвјета"*, Загреб, свезак XXIII, 2019., стр. 192–214.
- 88 Nadbiskupski arhiv Zagreb, fond Nadbiskupskog duhovnog stola, br. 14669/1941. Molba koju su "11.VII.41" u Topuskom potpisali "Pavao Vorkapić" i njegova supruga, gdje mole "učtivom molbom za primitak iz grčko-istočne u krilo svete Rimokatoličke crkve". U prilogu molbe nalazi se "Odluka Kotarske oblasti u Glini broj 2321". Ovu molbu je svojom preporukom, potpisom i pečatima Dekanata crkvenog kotara glinskoga i Podarhidjakalnog župnog ureda u Glini odobrio župnik Franc Žužek, što je Vorkapiću po svemu sudeći spasilo život.
- 89 HR-HDA-306, ZKRZ-ZH, kutija 150, br. 890, Izjava Nikole Starčevića, Glina, 18. X. 1944.
- 90 HR-HDA-306, ZKRZ-ZH, kutija 150, br. 890, Izjava župnika Franca Žužeka, Glina, 18. X. 1944.
- 91 Vidi revizionističke i negacionističke napore s ciljem dokazivanja da se u glinskoj pravoslavnoj crkvi nije dogodio nikakav zločin: Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Nakladni zavod Globus, Zagreb 2001., str. 122; Tomislav Vuković, *Drugačija povijest (o Srbu, Jasenovcu, Glini...)*, Glas koncila, Zagreb 2012., str. 159–243. Isti autor je 1990. pisao da su u pravoslavnoj crkvi u Glini "pobijeni nedužni Srbi"; Tomislav Vuković, "Zapisi iz glinskog kraja", *Glas koncila*, Zagreb, god. XXIX, br. 15, Uskrs 1990, str. 8.

‘Gradina’ kod Novog sela. Ja sam sa sobom ponio lopatu da kopam jame za Srbe koji će biti dopremljeni iz Gline. Kada sam došao na navedeno mjesto tu sam našao ljudi iz Novog sela gdje kopaju jame, a bile su iskopane već 2 jame. Ja sam isto kada sam došao kopao jamu, a sa menom su bili Ambreuš Stjepan, Jurković Stjepan, Palačić Nikola i Ljubešić Nikola, a ostalih se ne mogu sjećati. Tom prilikom ja sam sa gore navedenim iskopao dvije jame. Jedna jama je bila duboka 2 m., široka 7 m. i 7 m. dugačka, a druga jama je bila 3 m. široka, 4 m. duga, a 2 m. duboka. Istu večer počeli su ustaše oko 9. sati dovažati Srbe iz Gline u kamionima na mjesto gdje smo mi kopali jame. Kada su kamioni došli sa mrtvim Srbima do jama ja sam lično vukao mrtve ljude iz kamiona i bacao van, a ostali su ih bacali u jame. Tu večer su kamioni stalno dovažali mrtve Srbe iz Gline na mjesto gdje su bile iskopane jame, a moglo ih je biti oko 10 kamiona. Ja sam izvlačio Srbe iz svakog kamiona kada je došao i bacao na zemlju. Kada je došao pred zadnji kamion iz Gline sa mrtvim Srbima, u njemu se dovezao neki ustaški zapovjednik (...) Svi mrtvi ljudi koji su bili doveženi iz Gline tu večer ja sam lično zakapao i po njima sipao kreč. Svih pokopanih Srba moglo je biti oko četiri stotine.”⁹²

Grudenić je dao još jedan iskaz, u kojem je sažeo glavne činjenice: ”Po naredjenju logornika Vidakovića jula mjes. 1941. svi muškarci iz mog sela kopali su jame na mjestu zvanom Gradina između Novog Sela i Marinbroda za Srbe, poklane u glinskoj crkvi.”⁹³

Nakon pokolja u glinskoj pravoslavnoj crkvi, ”sutradan u jutro t.j. 30.7.41 bile su uhapšene sve Srkinje, koje su se zatekle u gradu”,⁹⁴ izjavio

92 HR-DASK-765-1, Zbirka sudskih predmeta političkih procesa, kutija 2, KZP 89/45, Zapisnik o saslušanju osumnjičenog Grudenić Stjepana iz sela Marinbrod od 25. X. 1945.

93 HR-DASK-765-1, Zbirka sudskih predmeta političkih procesa, kutija 2, KZP 89/45, Zapisnik o glavnoj raspravi održanoj pred Okružnim sudom u Petrinji u predmetu Grudenić Stjepana, 31. I. 1946.

94 HR-HDA-306, ZKRZ-ZH, kutija 150, broj 890, Izjava župnika Franca Žužeka, Glina, 18. X. 1944.

je Žužek. To su uglavnom bile udovice glinskih Srba, koji su likvidirani u Prekopi u noći s 12. na 13. svibnja 1941. "Tih je zatvorenica moglo biti oko 120", kazao je glinski župnik, mada je u jednom pismu naveo da ih je bilo "oko 150", a pohvatanih Srpkinja iz okolnih sela "oko 200".⁹⁵ U svakom slučaju, Žužek je imao informaciju da će uhapšene Srkinje sljedeće noći biti "poklane u blizini Gline", pa je išao intervenirati kod ustaškog potpukovnika Rolf, ⁹⁶ da ih se iz kotarskog zatvora pusti na slobodu jer su prešle "na rimokatoličku vjeru", mada ih nije prešlo ni pola. Kada mu je Rolf odgovorio da ih neće pustiti, Žužek je telefonski pozvao Nadbiskupiju, tražeći da intervenira za ove žene. Nakon izvjesnog vremena, Žužeku je rečeno da je poruka prenesena nadbiskupu, koji je navodno "otišao poglavniku" da intervenira. Nakon iščekivanja i napetosti, u popodnevnom satima potpukovnik Rolf došao je Žužeku i saopćio mu "da je dobio naređenje da ih pusti, te su tako ove žene spašene".

Žužekovu izjavu nadopunju memoarski zapisi rođene Glinjanke Kate Đukić, koja se nalazila među zatvorenim Srpkinjama tog kritičnog dana: "Jednog dana u 7. mesecu dode u logor kod nas katolički popa. On je Slovenac, zvao se Žužek."⁹⁷ "Izneli su na dvorište sto i neku veliku knjigu i čitali su sva naša imena i prezimena. I rekli su njihovom popu da pita svaku koja pride stolu da se mora da prekrsti u njihovu katoličku veru. Koja hoće i pristane da stane na jednu stranu, koja neće da stane na drugu stranu." Nakon ustaških prijetnji, pojedine žene počele su potpisivati, nakon čega se Kata Đukić glasno obratila prisutnim Srpkinjama: "Zar vas nije sramota da se ponizujete bandi ustaškoj, Vidakoviću i Puku i ostalima, i da gazite

95 HR-HDA-1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke republike Hrvatske, Dosije Alojzija Stepinca, br. 301681, 41.2., Izjava župnika Franca Žužeka, Glina, 10. studenoga 1945; usp. "Testimony of Father Žužek of Glina Regarding the Efforts of the Archbishop to Save Lives, Glina, November 10, 1945." u: Richard Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, The Bruce Publishing Company, Milwaukee 1953., str. 404–407; također vidi i usp. Stjepan Kožul, *Martirologij Crkve zagrebačke: spomenica žrtvama ljubavi Zagrebačke nadbiskupije*, Prometej, Zagrebačka nadbiskupija, Zagreb 1998., str. 676.

96 HR-HDA-487, MINORS NDH, Osobni ured, Matični listovi, Tomislav Rolf; također vidi: "Rolf, Tomislav, general i ustaški pukovnik" u: *Tko je tko u NDH*, str. 349–350.

97 "Zapisi o sudbini porodice Đukić (1)", priredio Igor Mrkalj, *Prosvjeta*, Zagreb, br. 138-139, septembar 2017., str. 33–35.

svoju veru za ljubav ustaških laži! Mi se možemo 100 puta pokrstiti, a ono što su oni naumili sa nama Srbima da urade oni će uraditi, bile mi pokrštenne ili ne.” Ona se sjeća i da im je Žužek tada rekao da ”potpisujemo da napuštamo Glinu i sve svoje dajemo Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, i to bez povratka nazad. Ko potpiše odma izlazi iz logora van, uzima svoje ključeve od kuće i dobiće jednu potvrdu šta sve može poneti sa sobom, a ko neće da potpiše odlazak, tome se zna: ili će dobiti nož ili metak pod grlo. (...) Svi koji su potpisali pušteni su van iz logora. Ustaše nam nisu dale da prođemo pored crkve srpske naše, gde je bilo klanje srpskih ljudi. Bilo je puno krvi na ulici i osećao se veliki smrad, nego smo drugim putem išli do opštine.” Nedugo zatim, za sebe i svoju osmogodišnju kćerku dobila je propusnicu za Zemun, koju je izdala Kotarska oblast u Glini 4. kolovoza 1941., gdje se nalaze formulacije ”preseljenje iz Gline” i ”bez prava na povratak”, koje ne ostavljaju sumnju u osnovni cilj ustaške NDH – stvaranje etnički čistog hrvatskog prostora.⁹⁸ Pritom nije nevažno spomenuti i onaj dio Žužekove izjave u kojoj stoji, da je ”istoga dana kada su uhvaćene Srпкиnje uhapšeni su i glinski Židovi, te su bili s njima zatvoreni u sudskome zatvoru odakle su ih odvodili dalje i ubijali.”⁹⁹

Dana 4. kolovoza 1941. pravoslavna crkva u Glini postala je poprište još jednog tragičnog događaja, poznatijeg kao ”pokrst”. Prema izvještaju Velike župe Pokupje, koji je dostavljen Ministarstvu unutarnjih poslova NDH i prosljeđen Glavnom stožeru Ministarstva domobranstva NDH dana 16. studenog 1942., sredinom ljeta 1941. dogodio se ”nezgodan izpad baš

98 Temeljito istraženog u radovima: Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945.*, Liber, Zagreb 1977; Nevenko Bartulin, ”Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945.”, *Radovi*, Zagreb, god. 39, br. 1, 2007., str. 209–241; Ivo Goldstein, ”Nezavisna Država Hrvatska 1941. godine: put u katastrofu” u: *Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945.*, Alinea, Zagreb 2009., str. 29–41; Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*, ЕРН, Novi Liber, Zagreb 2010; Милан Кољанин, ”Идеологија и политика уништења Срба у НДХ”, *Војноисторијски гласник*, Београд, бр. 1, 2011., стр. 66–91.

99 HR-HDA-306, ZKRZ-ZH, kutija 150, broj 890, Izjava župnika Franca Žužeka, Glina, 18. X. 1944; također vidi: Igor Mrkalj, ”Povijest židovske zajednice u Glini: zatiranje stoljeća prosperiteta”, *Novosti*, Zagreb, br. 923, 25. kolovoza 2017., prilog Kronika, str. 6–7.

istih Glinskih ustaša.” Tada je ”učitelj iz Vojišnice” Nikola Generalović,¹⁰⁰ ”koji je inače svršio preparandiju u Karlovcu, oženio katolkinju, od koje nije tražio niti prigodom vjenčanja da pređe u pravoslavnu vjeru, koji se nikada politikom bavio nije i uobće bio poznat kao vrlo dobar čovjek”, sakupio ”u svome mjestu službovanja i okolnim selima oko 2.000 Srba i poveo ih je pod hrvatskom zastavom u Vrginmost u namjeri, da pređu na katoličku vjeru. Došavši u Vrginmost bili su ti ljudi tovareni u kamion i odvedeni u Glinu. U Glini su ih po grupama uvodili u crkvu tobože radi prielaza, a u stvari ti su ljudi bili u samoj crkvi svi poklani.”¹⁰¹ Premda je procjena broja ubijenih previsoka, jer nisu svi ubijeni u crkvi, izvještaj Velike župe Pokupje umnogome potvrđuju dvije izjave. Prva je izjava učiteljice Ljubice Borojević iz Čemernice, koja je od 1.–3. kolovoza 1941. također učestvovala u ustaškoj prevari zvanj ”pokrst”, prijelazu s pravoslavlja na katoličanstvo:

”Odmah poslije kapitulacije Jugoslavije počelo se pričati u Čemernici da Srbi jedino mogu opstati u Hrvatskoj ako pređu u katoličku vjeru.

1. avgusta pred zgradom čemerničke opštine jedna grupica seljaka iz Čemernice, pošto sam im rekla da toga dana idem u Vrgin Most, molila me da zapitam sreskog načelnika u Vrginom Mostu Čidića da li bi se i kada mogli pokrstiti Srbi iz Čemernice. Ja sam im tom prilikom obećala da ću ih o tome obavijestiti. Ja sam istog dana razgovarala sa načelnikom Čidićem i on mi je rekao da se seljaci Čemernice mogu prekrstiti i to da dođu odmah sutradan u nedelju svi skupa, jer da će

100 NAZ, fond NDS, br. 14531/1941. Molba koju je potpisao ”Nikola Generalović učitelj u Pješčanici kotar Vrginmost”, koji je priložio ”potvrdu Kotarske oblasti u Vrginmostu broj: 3042” prema kojoj ”prelazim sa grkoistočne na rimokatoličku vjeru. Molim prečasni naslov da posreduje kod nadležne rimokatoličke duhovne vlasti, da me se primi u svezu rimokatoličke crkve. Napominjem da je moja žena Ljubica rođena Rubinić iz Jastrebarskog Hrvatica - rimokatoličke vjere. Pješčanica, 22. srpnja 1941.” Ovu molbu je svojom preporukom, potpisom i pečatima Dekanata crkvenog kotara glinskoga i Podarhidjakonalnog župnog ureda u Glini odobrio ”Žužek” u mjestu ”Glina 8/8/1941”.

101 *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964., tom V, knjiga 32, Borbe u Hrvatskoj 1941–1942. godine, Ustaško-domobranski dokumenti, dok. br. 184, str. 509.

doći pet-šest sveštenika koji će obaviti prekrštavanje. (...) Sutradan oko 9 sati ujutru pred opštinom se skupila velika skupina ljudi i žena. Na njihov zahtjev i ja sam pošla s njima u Vrgin Most sa namjerom da budem s njima dok se završi obred prekrštavanja. Napominjem da ljudi i žene na putu od Čemernice do Vrginog Mosta nisu išli u gomi-lama, već u redu po dvoje, troje ili četvoro. Pred mostićem u Vrginom Mostu sreli su nas oko 20 ustaša i tu smo kratko vrijeme zaustavl-jeni, dok je pretsjednik opštine čemerničke Josip Živčić obavio sa ustašama jedan kraći razgovor. Oдавде smo produžili za ustašama koji su nas odveli do pred zgradu sreskog načelstva i sokolane gdje se nalazi jedna ledina. Na ovoj ledini smo zadržani i nakon jedan sat izneseni su stolovi za kojima su ustaše sjedili i upisivali imena kućedomaćina. Za to vrijeme svijet se slobodno kretao po poljani pa i po čitavom Vrginom Mostu. Za vrijeme dok se ovo upisivanje vršilo srela sam se pred samom zgradom načelstva sa sreskim načelnikom Andrijom Čidićem i pitala sam ga da li će stići ti sveštenici, na što mi je on odgovorio da će stići. (...) Oko četiri i po sata poslije podne došlo je nekoliko drugih autobusa u kojima su bile ustaše i zaustavili se pred sokolanom. Naređeno nam je da se žene odmah izdvoje a da na mjestu ostanu samo muškarci. Vidjela sam da su tada ustaše, koji su izašli iz autobusa napravili krug oko muškaraca koji su ostali, dok smo se mi ženske udaljile prema izlazu.”¹⁰²

Druga je izjava župnika Žužeka, koji je svjedočio dolasku velike grupe Srba sa Korduna u Glinu:

102 HR-HDA-306, ZKRZ ZH, kutija 470, br. 37118–37179, Zapisnik o saslušanju Boroje-vić Ljubice sastavljen u kancelariji OZNE za Beograd 12. II. 1945., objavljen u: Igor Mrkalj, "Mamac za smrt : kako je učiteljica Kordunaše umjesto na pokrštavanje od-vela na pokolj", *Prosvjeta*, Zagreb, br. 132–133, septembar 2016., str. 50–52; Миле Ратковић, "Трагедија Чемернице : сјећање на Чемерницу у години 1941.", *Народни српски календар*, Загреб 1996., str. 187–199.

“(…) kroz grad su voženi kamionima i autobusima Srbi iz okoline Vrginmosta, pa su dovedeni u pravoslavnu crkvu iz koje su ih dalje vodili u Hadjer i Prekopu, gdje su ih pobili. Toga dana mene je jedan od zatvorenih Srba zvao u crkvu i ja sam došavši tamo, vidio dupkom punu crkvu ljudi, u kojoj je sve zaudaralo, jer su nuždu vršili u crkvi, pa su neki već bili i klonuli od lošega zraka. Crkveni je namještaj bio razoren, a mnoge stvari već falile, pa su me tom zgodom strahujuće pitali, što će se s njima dogoditi. Ne bi mogao reći, koliko je ljudi bilo, ali kako je pravoslavna crkva bila iste veličine kao i rimokatolička a bila je puna, to mislim da je moglo biti oko 700 ljudi.”¹⁰³

Međutim, Žužek ni ovdje nije najpouzdaniji svjedok. Naime, on u svojoj izjavi uopće ne pominje pokolj jer o Srbima kaže kako su ”dovedeni u pravoslavnu crkvu iz koje su ih dalje vodili u Hader i Prekopu, gdje su ih pobili”, što navodi na zaključak da u crkvi nitko nije stradao. Također je pogrešno zaključio da su odvedeni u Hader i Prekopu. Stoga je od posebne važnosti iskaz ustaše Penko Božidara iz Gline, koji je dosad bio nepoznat i nije korišten u literaturi koja se bavi ”pokrstom” i drugim pokoljem u glinskoj pravoslavnoj crkvi u noći s 4. na 5. kolovoza 1941.¹⁰⁴

“Početkom kolovoza mjeseca 1941. godine išao sam sa ostalim ustašama sa kamionima u selo Bović, kotar Vrginmost na hapšenje Srba, gdje smo ovaj put pohapsili veći broj ljudi. Ovaj puta u selu Boviću i okolici pohapsili smo preko 500 ljudi, koje ljude smo sa kamionima prebacili za Glinu. Isto hapšenje trajalo je celi dan i kamioni su stalno uhapšene ljude odvažali i dolazili po nove. (...) Ljude koje smo pohapsili u selu Boviću i okolici većinu smo zatvorili u glinsku crkvu, a jedan manji broj strpali smo u zatvor kotarskog suda. U glavnom većina ljudi koji su bili pohapšeni u selu Boviću bili su potučeni

103 HR-HDA-306, ZKRZ-ZH, kutija 150, br. 890, Izjava župnika Franca Žužeka, Glina, 18. X. 1944.

104 Ђуро Аралица, *Усташки покољи Срба у глинској цркви*, Музеј жртава геноцида, Београд 2010., str. 77–150.

i poklani u glinskoj crkvi 1941. godine. One noći kada su bili isti ljudi potučeni u crkvi, ja sam vršio stražu u Klaoničkoj ulici, a u samom pokolju u crkvi nisam učestvovao.”¹⁰⁵

Penko je dao još jednu izjavu:

“Kod klanja Srba u glinskoj crkvi, ja sam držao stražu. Zadatak mi je bio da se te noći niko nije smeo kretati po celoj Glini. Ja sam u svanuću iza te noći prolazio kraj crkve pravoslavne i vidio sam ogroman potok krvi, koji je i na ulicu već izašao. Potučeni Srbi i poklani u crkvi te iste noći odvažani su kamionima mrtvi kod Glinskog Novog sela iza sela Kihalca i tamo su u velike jame pobacani. Ti hapšenici u crkvi bili su toliko natiskani jedni na druge, da se tu nije moglo ni razaznati pojedini čovek, već je to bila neka masa od ljudstva. U predvečerje klanja u crkvi, okupio nas je Vidaković logornik, saopštivši nam taj krupni zadatak kod likvidiranja Srba, i tako sam ja uzeo učešća držeći stražu da ne bi hapšenici provalili crkvu kada vide da ih se kolje.”¹⁰⁶

O Penku je svjedočila Nikoloza Jovanka, koja je izjavila: ”Ja dobro poznajem osum.[njičenog] Penko Božidara, koji je bio trgovac u Prekopi, a koji je u ljetu 1941. godine preselio sa svojom radnjom u Glinu, i imao je trgovinu i stan u istoj kući gdje sam i ja stanovala na čošku Žirovačke ulice u kući Meandžija.” Zatim je izjavila sljedeće: ”Odmah iza pokolja Srba u glinskoj crkvi, ja sam oko podne jednog dana srela Penka na čošku trga i Žirovačke ulice u pravcu Kohnove kuće. Penko je bio obučen u vojničkoj uniformi sa ustaškom kapom na glavi. Pogledavši onako u susretu Penka, primetila sam, da je bio sav krvav po prednjoj strani šinjela i niz šinjel toliko, da je

105 HR-DASK-765-1, Zbirka sudskih predmeta političkih procesa 1945.-1951., kutija 19, KZP 91/48, Zapisnik o saslušanju okrivljenog Penko Božidara, sastavljen u kancelariji Opunomoćstva UDB-e za kotar Glinu, 30. III. 1948.

106 HR-DASK-765-1, Zbirka sudskih predmeta političkih procesa 1945.-1951., kutija 19, KZP 91/48, Zapisnik o saslušanju okrivljenoga Penko Božidara, sastavljen u uredu Kotarskog javnog tužioštva u Glini, 16. IV. 1948.

to jako padalo u oči. Prošla sam mimo njega u strahu da mi se nebi nešto dogodilo, pošto mi je već bilo poznato da su ustaše već pohapsili i poklali i poubijali mnogo Srba u Glini i po selima. Meni je bilo jasno, videvši Penka onako ušpricanog krvlju, da je morao učestvovati u pokolju Srba u crkvi, i da se je tamo iskrvario.”¹⁰⁷

Masovna ubijanja srpskog stanovništva bila su praćena uništavanjem svih tragova srpskog postojanja u Glini, njihove duhovne i materijalne kulture, a iznad svega, njihovog vjerskog identiteta. Tako je 12. kolovoza 1941. ustaška vlast počela rušiti srpsku pravoslavnu crkvu u Glini.¹⁰⁸ O tim događajima svjedočio je Antun Gregurić, graditelj iz Jukinca, koji je vodio nadzor nad rušenjem crkve: ”Kratko vrijeme – nekoliko dana – poslije pokolja došli su u Glinu veliki župan Dr. Mirko Jerec, šef tehničkog odjela Openheim iz Siska, pa su sa tadašnjim kot. Predstojnikom Imperom riješili srušiti crkvu, odnosno, Openheim je predlagao da se pretvori u kino ili kakovu drugu javnu ustanovu, ali je navodno protiv toga bio župnik Franc Žužek”.¹⁰⁹ Gregurić je potom rekao: ”Ja sam bio u crkvi prije rušenja, pa sam vidio po stubištu u lađi na stubištu ulaza u toranj velike mlazove krvi, iako je crkva bila prana drugo jutro po klanju, te sam tom zgodom vidio, kako ustaše ljevaju vodu na sva četvora vrata. Zidovi su bili poprskani krvlju a u crkvi bili su razbacani odjevni predmeti žrtava i crkveni uređaj. Štrojač Ignac Haluza, sada u Glini, pričao mi je, da jedan od glavnih krvnika u tom pokolju bio opančar Šimo Naglič iz Jukinca.”

107 HR-DASK-765-1, Zbirka sudskih predmeta političkih procesa 1945.–1951., kutija 19, KZP 91/48, Zapisnik o saslušanju svedoka Nikolozo Jovanka u krivičnom predmetu protiv Penko Božidara, sastavljen u uredu Kotarskog javnog tužništva u Glini, 17. V. 1948.

108 Igor Mrkalj, ”1941. u Glini : povijesni izvori o rušenju glinske Bogorodičine crkve”, *Prosvjeta*, Zagreb, br. 149, april 2019., str. 32–37.

109 HR-HDA-306, ZKRZ-ZH, kutija 150, br. 890, Izjava Antuna Gregurića, Glina 11. X. 1944.

Nije nevažno spomenuti da je narednih dana, konkretno, 19. kolovoza 1941., iz Gline otišao France Bratušek, slovenski svećenik iz Svetinje kod Ptuja, koji je od 1. svibnja 1941. bio supsidijar župne crkve u Glini. "Bio je vrlo čestit", pisao je Žužek o Bratušku.¹¹⁰ O Bratušku je također pisao slovenski svećenik Alojzij Žalar, koji se u kolovozu 1941. zatekao u Zagrebu: "Dobro se spominjam dekana Bratuška iz Svetinje, ki je bil kaplan v Glini. Bil je živčno popolnoma izčrpan, ko nam je govoril o grozotah pokolov, ki jih je gledal na lastne oči. Tožil je, da že dolgo ne more spati, ker ga mučijo strašni prizori, ki jim je moral bit priča".¹¹¹ O pokolju u glinskoj pravoslavnoj crkvi pisao je i Žužekov rođak Radivoj Rigler, koji je emigrirao u Argentinu: "Zapisal sem jo premišljeno in na podlagi tistega, kar mi je povedal pokojni Franc Žužek, ko sem ga obiskal predsmrtjo v sanatoriju Schlottmann (Munro, prov. Buenos Aires). Njegov bratranec, ki je tudi moj daljni sorodnik, je župnikoval dolga leta v hrvaškem mestecu Glina blizu Siska. Leta 1941 so ustaši v tom mestu storili grozan zločin: v tamkajšnjo pravoslavno cerkev so zaprli Srbe iz mesta in okoliških vasi ter potem od zunaj s cerkvenih oken nanje streljali iz strojnic, dokler jih niso vseh pobili. Ko je kmalu nato župnik Žužek prišel iz Gline v Ljubljano, je solznih očih pripovedoval o tem zločinu in se izrazil, da je kri pobitih tekla kot potok čez cerkveni prag."¹¹²

U pismu od 30. kolovoza 1941. Nadbiskupskom duhovnom stolu u Zagrebu, Žužek piše o stanju među pravoslavicima u glinskom kotaru: "Jadnici izgubiše sve, i kuće i kućišta". On je zabrinut u pogledu biljegevanja molbi za vjerske prijelaze: "Ja više ne znam, kako i što bi. Posebnih propisa za župu Gora nema u pogledu tih molbi; Kotar veli da ne treba svijedočbe o čestitosti. Do sada su poštivani svi, koji su po preč. Duhovnom

110 *Spomenica župe Glina*, str. 539.

111 Alojzij Žalar, "Sejali smo v solzah. Spomini duhovnika izgnanca", *Nova pot : glasilo Cirilmetodijskoga društva katoličkih duhovnika SRS*, Ljubljana, let. XV, št. 5-7, avgust 1963., str. 314.

112 Radivoj Rigler, "Različni pogledi", *Tabor : glasilo Združenih slovenskih protikomunistov*, Buenos Aires, št. 6, junij 1966., str. 156; za rodbinske veze sa Riglerom, vidi Žužekov zapis u *Spomenici župe Glina*, str. 551; o bratiću F. Žužeku, usp. Janez A. Arnež, *Slovensko kršćansko delavsko gibanje v emigraciji, 1945-1973*, Studia slovenica, Ljubljana 2007., str. 23, 29 i 72-73.

stolu primljeni u Katol. Crkvu.” Zatim opisuje vjerski život: ”Nastaje u Glini novi katol. život: crkva kod sviju službi Božjih dupkom puna, da nema mjesta. Župa broji sada ca. 11.000 duša. Nedjeljama vršim sa neofitima 2x kršč. nauk. Svi drže molitvenike i katekizam, a pretplatit će se svaka kuća na jedan nabožni glasnik. Nade imade da će biti dobri katolici i za nekoliko godina procvasti će sve naokolo nas novi bujni katolički život. Već me zovu k bolesnicima, dok ću za neofite upriličiti duh. vježbe te nakon ovih preputiti sve sv. Sakramentima.” U potpisu: ”Fr. Žužek Glina, 30/8/1941”.¹¹³

Krajem kolovoza 1941. u Glinu je došla Benedikta Bučan, prijateljica obitelji dr. Reboka, koja je na njegov nagovor prihvatila mjesto nastavnice povijesti i talijanskog jezika u glinskoj gimnaziji. U svojim sjećanjima uvjerljivo opisuje atmosferu u tadašnjoj Glini: ”U gradiću je vladalo vrlo mučno raspoloženje kao posljedica pred kratko vrijeme izvršenih dvaju krvavih masovnih zločina nad pravoslavnim pučanstvom”.¹¹⁴ Unatoč svemu, ”pravoslavci u Glini i okolici opsjedali su glinskog župnika g. Franca Žužeka, rodnom Slovenca, da ih primi u Katoličku crkvu”, piše ona u svojim sjećanjima.¹¹⁵ U rujnu 1941. Benedikta Bučan je prihvatila i dužnost ustaške logornice, pa je narednih mjeseci rukovodila organizacijom ženske ustaške mladeži u Glini. Njenom zaslugom uređen je ženski internat, koji je početkom listopada 1941. svečano otvoren ”i posvećen po župniku preč. gosp. Žužeku. Kod svečanog čina prisustvovala su stožernica ženske ustaške mladeži za župu Gora prof. Karmela Gracin, agilna logornica u Glini Benedikta Bučan, časne sestre kao i brojne suradnice u ustaškoj ženskoj organizaciji. Svrha je internatu da vrši nadzor i to kućni nad pitomicama, odgajajući ih u ustaškom duhu”, pišu *Hrvatske novine*.¹¹⁶ Internat je otvoren u kući ”bivšeg vlasnika Željka Schlossberga u Glini”, koja je preuzeta ”od mjesnog povjereništva za Ponovu”, a ”na ponuku i po dozvoli Velikog župana g. dr. Mirka Jereca”.¹¹⁷

113 NAZ, fond NDS, br. 12847/1941.

114 Benedikta Zelić-Bučan, ”Sjećanja na vrijeme uspostave i propasti Nezavisne Države Hrvatske”, *Marulić: hrvatska književna revija*, Zagreb, god. 24, br. 6, 1991., str. 719.

115 Benedikta Zelić, *Nezavisna Država Hrvatska (1941.–1945.): u mom sjećanju*, Naklada Bošković, Split 2007., str. 91.

116 ”Glina. Otvaranje internata za učenice”, *Hrvatske novine*, Sisak, god. XVII, br. 37, 11. listopada 1941., str. 5.

117 ”Rad ženske ustaške mladeži u Glini”, *Hrvatske novine*, Sisak, god. XVII, br. 47, Božić 1941., str. 3.

S druge strane, 19. i 20. rujna 1941. u Crnoj Lokvi, predjelu šume Debele kose, na Petrovoj gori, održana je zajednička partizanska konferencija za Kordun i Baniju na kojoj se razgovaralo o daljnjoj perspektivi ustanka. Također se raspravljalo o masovnom prekrštavanju srpskog stanovništva u glinskom kotaru, kako nam otkriva sačuvani zapisnik s partizanske konferencije ("V i VI Rajon. Obuhvaćaju Glinski srez. (...) Katolički [kler] je počeo masovno da prekrštava, lijepim načinom nastoji da stekne povjerenje naroda").¹¹⁸ Ovaj povijesni izvor nadopunjuju sjećanja Ranka Mitića, komesara Banijskog partizanskog odreda i učesnika konferencije, koji je tom prilikom govorio o stavu katoličkih svećenika na Baniji nakon ustaških pokolja, i kao primjer naveo držanje glinskog župnika Franca Žužeka, "koji je nastojao da pomogne narodu u nesreći koliko god može."¹¹⁹ U svom memoarskom zapisu, Mitić piše da su ustaše natjerale Žužeka da se angažira u prekrštavanjima i da u tu svrhu obilazi srpska sela, pa je tako došao u Gornje Selište (Mitićevo selo) i vodio s ljudima razgovor, uvjeravajući, da mu je rečeno da se neće više ponoviti slučaj pokolja itd. U tom razgovoru on je tvrdio da su zločine počinile tzv. divlje ustaše, a ljudi su mu postavili pitanje da objasni kakva je razlika između divljih i pravih ustaša. Na to se on nasmijao i rekao: "Ipak su moji slovenački partizani bolji od vaših."

U listopadu 1941., prema sjećanjima partizanskog prvoborca Radovana Grmuše Rara, "župnik iz Gline, preko svojih ljudi, iz Topuskog i Vranograča, vrši jači pritisak na preživjelo stanovništvo u srpskim selima da se opredijeli za katoličku vjeru, te da će im se stanje odmah popraviti."¹²⁰ Prema sjećanjima prvoborca Slobodana Bjelajca, "u pokršćavanju Srba hu-

118 "Zapisnik sa konferencije delegata Narodnooslobodilačkog pokreta Korduna i Banije, održane 19. i 20. rujna 1941. godine" u: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Vojnoistorijski institut Jugoslovenske armije, Beograd 1952., tom V, knjiga 1, Borbe u Hrvatskoj 1941. god., dok. br. 35, str. 110–111.

119 Ranko Mitić, "Na Baniji i Kordunu ustaničkih dana" u: *1941/1942. u svedočenjima učesnika narodno-oslobodilačke borbe*, Vojnoizdavački zavod JNA, Beograd 1975., knjiga 9, str. 20.

120 Radovan Grmuša Rara, "Sjećanje na prvu godinu ustanka u jugozapadnoj Baniji" u: *Prva godina Narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka*, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac 1971., str. 620.

manu je ulogu odigrao ondašnji rimokatolički župnik u Glini Žužek, Slovenac”.¹²¹ ”Obavljajući obred pokršćavanja, isključivo je želio da što veći broj ljudi iz srpskih sela spasi od pokolja i uništenja, iako je taj njegov gest u početku bio teško shvatljiv i malo je tko vjerovao da je dobronamjeran”, piše Bjelajac. Humanu ulogu župnika Žužeka ”u prevođenju Srba na rimokatoličku vjeru” također ističe Janko Mikšić i navodi brojne primjere iz okolnih sela.¹²² O Žužeku slično piše i Đuro Roksandić, koji navodi da je župnik masovno izdavao potvrde ”o pokršćavanju svakom pojedincu, iako ga nije pokrstio”.¹²³

Međutim, ustaški teror u Glini i glinskom kotaru nastavljen je i tijekom listopada, da bi eskalirao 18. i 19. studenog 1941., kada je u selima južno od Gline pokrenuta velika ustaška akcija ”čišćenja”, kako javlja general Dragutin Rumler, zapovjednik I. domobranskog zbora u Sisku.¹²⁴ Prema podacima generala Rumlera, ”nije se u obće u toj akciji naišlo na prave odmetnike, već je samo pobijeno oko 800 ljudi – muškaraca, žena i djece. Sela Banski Grabovac, Dragotina, Bijele Vode i M. Gradac popaljena su.” Hrvati se boje odmazde, a ”ogorčenje kod grkoistočnjaka je na vrhuncu”, jer među njima ima veliki broj onih koji su prešli na katoličku vjeru i kojima su vlasti više puta garantirale slobodu i punu zaštitu. On je zaključio da ”u ovom kraju stvarno postoje manje četničko-komunističke grupe”, ali da je ”gro pučanstva ostao miran”. No, to se u budućnosti ne može očekivati, jer ”grkoistočnjaci” više ne vjeruju nikakvim obećanjima i izjavama. Zbog spomenutih akcija ”čišćenja”, ustaški pokret gubi povjerenje

121 Slobodan Bjelajac, ”Šamarički partizanski logor” u: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.* Muzej Sisak, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Sisak - Zagreb 1974., str. 689.

122 Janko Mikšić, ”Pod vodstvom Komunističke partije Hrvatske Hrvati i Srbi glinskog područja počinju 1941. godine zajedničku borbu za slobodu” u: *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.* str. 620–624.

123 Đuro Roksandić, ”Na općini Glinski Trtnik” u: 1941/1942. u *svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe*, Vojnoizdavački zavod JNA, Beograd 1975., knjiga 5, str. 394.

124 *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, tom I, knjiga 1, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941.–1945.*, Vojnoistorijski institut, Beograd 1993., dok. br. 338, str. 844–846.

među hrvatskim narodom, dok simpatije "grkoistočnjaka" listom prelaze na stranu odmetnika, zaključuje Rumler. Predlaže konkretne mjere, međutim, u noći s 27. na 28. prosinca 1941. u selu Gornje Taborište, sjeverno od Gline, ustaška bojna Poglavnikovog tjelesnog sdruga sadistički ubija oko 250 Srba, muškaraca, žena i djece, koji su prešli na katoličku vjeru.¹²⁵ "Sve to je djelovalo na moje živce, da ne mogu nastaviti sa pisanjem", piše Žužek u *Spomenici* 31. prosinca 1941.¹²⁶

Zbog ustaškog terora i masovnih zločina nad Srbima, već početkom 1942. dolazi do krize ustaške vlasti i NDH kao države, potvrđuju najnovija istraživanja.¹²⁷ Partizani su držali sve veći teritorij, pa je pod pritiskom Nijemaca Pavelić donekle revidirao politiku prema Srbima: proglasio ih je "Hrvatima pravoslavne vjere", obećao obustavu progona i osnovao Hrvatsku pravoslavnu crkvu u travnju 1942. Međutim, ustaško-domobranske ofenzive protiv srpskog stanovništva nastavljene su. Samo u svibnju 1942. odvedeno je "preko 800" Srba s područja glinskog kotara,¹²⁸ uključujući "468 ljudi, žena i djece koje odvedoše u konc. logore i prisilni rad u Njemačku" iz sela Luščani,¹²⁹ koje je "glinski župnik Franjo Žužek preveo u

-
- 125 Ђуро Роксандић, "Усташки злочини у глинском котару од 1941. до 1945. године" у: *Glina. Glinski kraj kroz stoljeća*, str. 296–297; Filip Škiljan, "Preveravanje Srba na području sjeverozapadne Hrvatske 1941. i 1942. godine", *Tokovi istorije*, Beograd, br. 1, 2014., str. 151–152; pismo župnika Žužeka nadbiskupu Stepincu, gdje navodi Gornje Taborište, u: Stjepan Kožul, *Martirologij Crkve zagrebačke*, str. 676.
- 126 *Spomenica župe Glina*, str. 538–539; "Poglavnik na Kordunu. Poglavnik je proveo zadnji dan Stare godine s ustašama, domobranima i oružnicima na Kordunu", *Hrvatski narod*, Zagreb, god. IV, br. 316, 3. siječnja 1942., str. 1; "Obavijest o čišćenju komunističkih gnijezda na područjima Velike župe Gora i Pokupje", isto, str. 1.
- 127 Drago Roksandić, "Nezavisna Država Hrvatska u kotarevima Glina i Vrginmost (travnja 1941. – veljača 1942.): Prostorne i vremenske logike nasilja" u: *Nečakov zbornik. Proces, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana 2018, str. 271–307.
- 128 HR-HDA-306, ZKRZ-ZH, kutija 150, br. 890, Izvještaj Kotarskog narodnog suda o zločinima okupatora i domaćih izdajnika izvršenog putem sudskih i upravnih vlasti u N.D.H. u gradu Glini, 2. maja 1944.
- 129 HR-DASK-829, Spomen muzej Glina, Izvještaj Kotarskog narodnog suda o počinjenim zverstvima nad srpskim narodom kotara glinskog po ustašama i njihovim pomagačima od dolaska na vlast do danas, Glina, 19. V 1944, str. 7; za širi kontekst, vidi: Milan Koljanin, "The Role of Concentration Camps in the Policies of the Independent State of Croatia (NDH) in 1941", *Balkanica*, Beograd, no. 46, 2015, str. 315–340.

katoličku vjeru”.¹³⁰ Na uništavanje Srba partizani su odgovorili napadima na ustaške i domobranske posade, od kojih se jedna smjestila u selu Maja. ”Partizanska vojska unišila je bila 1942., mjeseca svibnja, u ž. crkvu u Maji”, piše Žužek. ”Nekoji od odmetnika” počeli su uništavati predmete po crkvi, ali ”onda je nadošao u crkvu neki partizan katolik, koji je golom sabljom zapriečio daljnje uništavanje. Druge štete crkva nije pretrpjela – u Sveto Otaajstvo u tabernakulu nisu dirali”, pisao je Žužek Nadbiskupskom stolu u Zagrebu.¹³¹

Tijekom 1942. dolazi do jačanja partizanskog pokreta u Hrvatskoj. Po uputama Vrhovnog štaba NOV i POJ i naredenju Glavnog štaba NOP odreda Hrvatske, u rujnu 1942. formirane su Sedma i Osmi banijska brigada. Njihova prva akcija bio je napad na garnizon u Glini, koji je izveden noću 22. na 23. listopada 1942. ”Iako napadaj na Glinu nije uspio”, piše u izvještaju Glavnog štaba Hrvatske, ”ovaj napadaj znači za Baniju jedan veliki događaj, fakat, da su partizani došli u centar grada Gline, pomlatili najmanje 50 neprijateljskih vojnika i još veći broj ranjenih, zapalili sudsku zgradu, te iz Gline odnijeli neprijateljske puškomitraljeze ne daje toj neuspjeloj operaciji karakter potpunog neuspjeha.”¹³² Unatoč gubicima od 20 mrtvih i 40 ranjenih, ”moral kod partizana je dobar”. ”Partizani komentiraju kako su zvonili u crkvi, kako su se šetali ulicama Gline itd., ali je od toga mala korist”, piše u izvještaju Glavnog štaba. O napadu na Glinu piše i Žužek, koji javlja Nadbiskupskom stolu u Zagrebu da je ”partizanska vojska” ušla ”u župnu crkvu u Glini”, ali da ”u njoj nije počinila štete”.¹³³

Nedugo iza napada na Glinu, list *Hrvatska zemlja* iz Petrinje izvještava da je 1. studenog 1942., ”na Dan Svih Svetih”, blagoslovljen na katolič-

130 Lojzo Buturac, *Osam stoljeća župe Gora*, Ogranak Matice hrvatske, Petrinja 2004., str. 105.

131 Stjepan Kožul, *Stradanja u Zagrebačkoj nadbiskupiji za vrijeme Drugoga svjetskoga rata i poraća*, Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije Tkalčić, Zagreb 2004., str. 127–128.

132 *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd 1955, tom V, knjiga 8, Borbe u Hrvatskoj 1942. god., dok. br. 75, str. 318.

133 Stjepan Kožul, *Stradanja u Zagrebačkoj nadbiskupiji*, str. 85.

kom groblju u Glini spomenik, kojeg je podiglo društvo *Hrvatska žena* "na uspomenu godišnjice proglašenja Nezavisne Države Hrvatske palim vojnicima u svjetskom ratu kao i junacima palim za hrvatsku slobodu i nezavisnost".¹³⁴ Uz sudjelovanje više mjesnih društava i mnogobrojnog građanstva, počasnih satnija hrvatskih domobrana i ustaša "obavio je blagoslov spomenika župnik i dekan g. Franjo Žužek". Poslije blagoslova govorila je predsjednica društva *Hrvatska žena*, a potom i domobranski satnik, koji je okupljene "bodrio na ustrajnost za daljnju borbu".¹³⁵ Zatim je Hrvatsko pjevačko društvo *Svačić* iz Gline otpjevalo dvije tužaljke, nakon čega su i domobranska i ustaška satnija ispalile po jednu salvu. Uz poklike građanstva "Slava junacima", svečanost je završena.

No, spomenik na katoličkom groblju u Glini nije mogao sakriti činjenicu da je tijekom 1942. partizanski pokret na glinskom kotaru bivao sve jači. Na ruku mu je išlo i formiranje Sedme banijske divizije u selu Klasniću kod Gline, 22. studenog 1942. U isto vrijeme produbljena je kriza vlasti NDH, koja je nastavljena i naredne godine, a na tome ništa nije promijenio ni dolazak Ante Pavelića u Glinu, 5. ožujka 1943.¹³⁶ U njegovoj pratnji nalazio se i dr. Mirko Puk, član Državnog vijeća i državni prabilježnik u svojstvu državnog ministra. Oduševljen Pavelićevom posjetom, književnik Kerubin Šegvić napisat će u svom Dnevniku da je "Poglavnik jučer bio u Glini, carevini Dra Puka, da hrabri ovo pučanstvo na uztrajnost."¹³⁷ Nema podataka o tome kako je Žužek reagirao na ove događaje.

134 "Glina. Dirljiva svečanost u čast palih junaka", *Hrvatska zemlja*, Petrinja, god. I, br. 7, 14. studenoga 1942., str. 4.

135 "Palim hrvatskim junacima! Govor gdje. Ljubice Prpić na posveti nadgrobnog spomenika palim junacima u Glini", *Hrvatska zemlja*, Petrinja, god. I, br. 7, 14. studenoga 1942., str. 2.

136 "Gradjanstvo Gline oduševljeno kliče Poglavniku", *Hrvatski narod*, Zagreb, god. V, br. 674, 6. ožujka 1943., str. 2; "Poglavnikov posjet borbenim postavima gdje se vode djelatnosti protiv ostataka odmetnika", *Hrvatski narod*, isto, str. 1–2; "Poglavnik na borbenim postavima u okolici Gline", *Nova Hrvatska*, Zagreb, god. III, br. 56, 6. ožujka 1943, str. 1–2.

137 Stjepan Matković i Tomislav Jonjić, "Dnevnik Kerubina Šegvića 1943.–1945.", *Croatia Christiana periodica*, Zagreb, vol. 40, br. 77, lipanj 2016., str. 215.

Prema pisanju petrinjskog lista *Hrvatska zemlja*, "glinske Hrvatice pod vodstvom gdje Ljube Prpić" priredile su "6. ožujka 1943. svečane zadušnice za pale branitelje Staljingrada. Službu Božju odslužio je domaći župnik i dekan vlč. Franjo Žužek, a pievali su za vrijeme zadušnica veoma skladno pitomci državnog uzgajališta".¹³⁸ Prema tom izvještaju "u prepunoj crkvi bili su predstavnici domobranskih, ustaških i građanskih vlasti, sva društva i mnogobrojno građanstvo, okolno seljačstvo i školska mladež. I ovim činom su glinske Hrvatice pokazale zajedno s čitavom Glinom izraz poštivanja žrtava za bolju budućnost." Nedugo zatim, *Hrvatska zemlja* piše o još jednom svečanom događaju u Glini: "Prije podne 10. travnja o. g. odslužena je u župnoj crkvi svečana služba Božja sa zahvalnicom molitvom za Poglavnika i Hrvatsku. Uz brojno građanstvo, društva i ustašku mladež ovom su činu prisustvovali predstavnici hrvatskih oružanih snaga, građanske oblasti, osoblje ureda i ustanova."¹³⁹

Žužek je 20. lipnja 1943. odgovorio na okružnicu Nadbiskupskog duhovnog stola u Zagrebu i poslao "popis u ratu poginulih, kod kuće ubijenih i po partizanima nasilno odvedenih osoba" u župi Glina, koji nažalost nije sačuvan (kao ni onaj za župu Maja). Istoga dana, Žužek je dostavio i podatke o broju vjerskih prijelaza od 1941–1943. godine, pa tako za župu Glina piše: "Vjerskih prelaza sa grkoiztočne vjere na rimokatoličku bilo je circa 10.000. Već je bila počela među njima i duhovna pastva – no danas se ne može smatrati za katolike niti 100 osoba od spomenutih 10.000, jer su bila ova sela evakuirana, pa su se sva razpršila".¹⁴⁰ Za župu Maja, kao njezin privremeni upravitelj, Žužek je napisao: "Vjerskih prelaza bilo je oko 4.000, no sva sela iz kojih su bili pravoslavci prelaznici na rimokatolicizam, bijahu kasnije evakuirana, pa se može smatrati, da su katolici još samo pojedinci, njih 32 na broju; ostali su razpršeni tako da ih se ne može smatrati katolicima."¹⁴¹

138 "Glina. Svečane zadušnice za staljingradske junake", *Hrvatska zemlja*, Petrinja, god. II, br. 11, 13. ožujka 1943., str. 3.

139 "Glina. Proslava 10. travnja", *Hrvatska zemlja*, Petrinja, god. II, br. 17, 24. travnja 1943., str. 6.

140 Kožul, *Stradanja u Zagrebačkoj nadbiskupiji*, str. 85.

141 Kožul, *Stradanja u Zagrebačkoj nadbiskupiji*, str. 127–128.

U *Spomenici župe Glina* Žužek piše da su u kolovozu 1943. Čerkezi u njemačkoj vojsci montirali "na tornju crkve strojnicu" i doveli ga u nezahvalnu situaciju.¹⁴² "Strojnica je bila u tornju dva mjeseca", piše Žužek, i žali se kako su Čerkezi za to vrijeme napravili i dosta štete: potrgali su crkveni sat u tornju, da bi pucanjem i minama porušili kapelu na glinskom katoličkom groblju. Zatim je u listopadu 1943. u Glinu stigla njemačka 11. SS dobrovoljačka pancir-grenadirska divizija "Nordland", koja je od 23. do 25. studenog 1943. branila Glinu pred napadima Sedme banijske divizije, koja se vratila na Baniju, nakon što je prošla teške bitke na Neretvi i Sutjesci.¹⁴³ Ipak, 11. siječnja 1944. Glina je oslobođena.¹⁴⁴ Idućih dana partizanske novine izvještavale su o ustaškoj strahovladi i pokolju u glinskoj pravoslavnoj crkvi, koja je nakon zločina srušena i pisale kako "niti s katoličke crkve nisu dugo zvonila zvona".¹⁴⁵ U članku se spominju i "švapski barbari", koji su crkvu upotrijebili u ratne svrhe, jer su u toranj crkve "postavili mitraljeze", ali "od kad su partizani došli zvona opet zvone", javljaju *Banijske vijesti*.

Premda se u novinskim izvještajima ne spominje Žužekovo ime, nije isključeno da je glinski župnik bio prisutan na priredbi usmenih novina u Glini 5. veljače 1944., kada je govorio monsignor dr. Svetozar Rittig, jedan od prvih svećenika sudionika Narodnooslobodilačkog pokreta, koji je u svom govoru "oštro osudio Pavelićevu ustašku vlast".¹⁴⁶ Istog dana u Glini je osnovan Kotarski narodni sud, koji je 16. veljače 1944. organizirao prvo

142 *Spomenica župe Glina*, str. 552 i 561; usp. "Čerkezi", *Vojna enciklopedija*, Izdanje Redakcije Vojne enciklopedije, Beograd 1971., sv. 2, str. 248; o prisustvu Kozaka u Glini, usp. Алексей J. Тимофејев, "Грађани Совјетског Савеза у саставу немачких окупационих снага у Србији и Југославији 1943–1945" у: *Србија и Југославија : држава, друштво, политика*, Институт за новију историју Србије, Београд 2007., str. 153–154.

143 Tomislav Dulić, "Danish Waffen-SS units in Yugoslavia: The fighting at Hrastovica and Glina, Autumn 1943", *Journal of the Danish Commission for Military History*, Odense, vol. 2016, str. 63–94.

144 "Glina u rukama naše proslavljene divizije", *Banijske vijesti*, Izdaje Okružni NOO za Baniju, Vanredno saopćenje, 12. I. 1944., str. 1.

145 "Šetnja kroz oslobođenu Glinu", *Banijske vijesti*, br. 9, nedelja, 23. I. 1944., str. 5.

146 "Riječi monsignora dr. Svetozara Ritiga", *Banijske vijesti*, br. 14, subota, 12. II. 1944., str. 3.

javno suđenje za ustaške zločine u dvorani hotela Kasina.¹⁴⁷ Na suđenju se pojavio i Žužek, koji je svjedočio "u procesu protiv Klobučara i drugova".¹⁴⁸ Prema novinskim izvještajima, sud je najviše teretio "Klobučar Ivana, 68 godina starog iz Donjeg Selišta" kraj Gline, da je bio "načelnik jukinačke općine za vrijeme ustaške strahovlade" i "ustaški organizator" ubojstava i klanja, koji je ljude "zvao na pokrst". Nije poznato u kojem je svojstvu svjedočio Žužek, ali iz njegove izjave znamo da je predložio vijeću suda pismo nadbiskupa Stepinca iz ljeta 1941. godine. U njemu nadbiskup piše da mu je tadašnji ministar unutarnjih poslova Andrija Artuković osobno jamčio "da će biti pošteđeni životi i osigurana imovina Srba, prelaznika na rimokatoličku vjeru." Čini se da je sud ignorirao ovaj dokaz, jer su od sedmorice optuženih, četvorica osuđena na smrt, od toga trojica iz glinskog kotara, uključujući i samog Klobučara.¹⁴⁹

Pojedini Žužekovi biografi pišu kako "poslije oslobođenja Gline (...) župnik postaje članom odbora NOF grada Gline".¹⁵⁰ Međutim, povijesni izvori zasad ne potvrđuju ove navode. Tako *Banijske vijesti* pišu da su 20. veljače 1944. u Glini održani izbori i da je tom prilikom 480 građana izabralo gradski narodno-oslobodilački odbor od 9 članova.¹⁵¹ "U odboru su zastupljeni svi slojevi gradjanstva: obrtnici, radnici, trgovci, intelektualci, posjednici, žene i omladina. Zastupljeni su nacionalno Hrvati i Srbi." No, tragična je spoznaja da je 27. veljače 1944. u bombardiranju Gline i Topuskog poginulo 12 građana Gline, od toga šestorica članova gradskog Narodno-oslobodilačkog odbora.¹⁵² Sve žrtve sahranjene su na glinskom

147 "Javno suđenje ustaškim zločincima", *Banijske vijesti*, br. 16, subota, 19. II. 1944., str. 1.

148 HR-HDA-306, ZKRZ-ZH, kutija 150, broj 890, Izjava župnika Franca Žužeka, Glina, 18. X. 1944.

149 "Ustaški koljači pred sudom u Glini", *Naprijed: organ Komunističke partije Hrvatske*, god. II, br. 42, 5. marta 1944., str. 1.

150 Živko Vnuk, "Reverendus Dominus", *Vjesnik*, Zagreb, god. XLII, br. 12051, 15. ožujka 1981., str. 8; Baldo Brbora, "Tripit iznevjereno povjerenje (2)", *Glinski vjesnik*, Glina, god. 5, br. 30-31, lipanj-srpanj 1982., str. 9, navodi primjer "župnika Žužeka, koji je u NOR bio predsjednik NOF Gline i nije odobravao ustaške zločine".

151 "Glina je izabrala narodnu vlast", *Banijske vijesti*, br. 17, četvrtak, 24. II. 1944., str. 1.

152 "Zvjersko bombardovanje Gline i Topuskog", *Banijske vijesti*, br. 19, subota, 4. III. 1944., str. 1.

katoličkom groblju, a nad grobovima tragično poginulih građana i odbornika Gline govorili su "predstavnici ZAVNOH-a, predstavnici Komunističke partije i predstavnici N.O. Vojske", javile su *Banijske vijesti*.

Narednih mjeseci Glina predstavlja važno partizansko uporište, dok je susjedno Topusko mjesto održavanja Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a (8. i 9. svibnja 1944.). Međutim, 20. svibnja 1944. započela je njemačka operacija "šah" – u poslijeratnoj historiografiji i publicistici zabilježena kao Sedma (neprijateljska) ofenziva – koja je 30. svibnja 1944. dovela i do pada Gline u njemačke ruke.¹⁵³ Već sutradan Žužek se našao u životnoj opasnosti: "31. V. 1944. su 'Čerkezi' pod njemačkom komandom provalili u farof (župni dvor – op. a.) da pljačkaju. Oni su me zlostavljali (nastaviše mi pištolj pod vrat) i vikali da imam partizane u sobama na katu – puca li u vrata, općenito nanijeli dosta štete."¹⁵⁴ Ipak, kroz nekoliko dana njemačka vojska je otišla za Vrginmost u pravcu Petrove gore, nakon čega su partizani ponovo ušli u Glinu. O svom dramatičnom susretu s Čerkezima, Žužek je 12. srpnja 1944. pisao monsignoru Rittigu, koji je bio član predsjedništva ZAVNOH-a: "Mene su dobro urihtali", piše Žužek, i "nanjeli oko 200.000 Kn štete na rublju, crkv. imovini, odjelu etc., još su me gadno zlostavljali."¹⁵⁵ Međutim, ratna opasnost nije prošla jer su 29. srpnja 1944. Nijemci po drugi put bombardirali Glinu: "9 osoba je bilo mrtvih, od toga 5-oro djece", javile su *Banijske vijesti*.¹⁵⁶ Bilo je i 19 ranjenih civila, dok je počinjena velika materijalna šteta. Porušeno je nekoliko kuća, a pogodeno je i jedno odjeljenje glinske bolnice, kao i župna crkva, koja "bi jako oš-

153 Ivan Antonovski, "Borbena dejstva jedinica 4. korpusa NOVJ u Baniji, Kordunu i Cazinskoj krajini za vreme drvarske operacije (operacija "šah" od 20. do 30. maja 1944. godine)" u: *Simpozij o Petrovoj gori : u povodu 25-godišnjice III zasjedanja ZAVNOH-a, Topusko, 10-13. studenog 1969.*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1972., str. 537-547.

154 *Spomenica župe Glina*, str. 552.

155 Ćiril Petešić, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941.-1945.*, str. 93-94; usp. "Ko su 'Čerkezi'?" Саопштење Комисије за ратне злочине", *Српска ријеч : орган Српског клуба вијешника ЗАВНОХ-а*, год. II, бр. 28, 23. новембра 1944, str. 4.

156 "Operacija pod kišom bombi prilikom zločinačkog bombardovanja Gline", *Banijske vijesti*, br. 65, subota, 5. VIII. 1944., str. 3; dr. Albin Blašić, "Operacija u glinskoj bolnici" u: *Sedma banijska divizija*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1967., str. 643-644.

tećena prigodom njemačkog bombardovanja”, zapisao je Žužek u jednom izvještaju.¹⁵⁷

Unatoč ratnom okruženju, Glina je i dalje imala važnu ulogu u stvaranju zavnohovske Hrvatske. Tako je u Glini 13. i 14. kolovoza 1944. održan prvi Kongres pravnika antifašista Hrvatske,¹⁵⁸ da bi početkom listopada s radom počela Okružna komisija za ratne zločine Narodnooslobodilačkog odbora Banije, koja će narednih dana pozivati svjedoke i prikupljati dokaze (u većini slučajeva izjave) o ratnim zločinima, kako bi nadležni sudovi mogli pokrenuti sudske postupke.¹⁵⁹ U razdoblju od 10. listopada do 2. studenog 1944. komisija je ispitala ukupno 28 svjedoka, uglavnom glinskih građana, u predmetu ”Pokolj u pravoslavnoj crkvi u Glini”. Među ovim svjedocima našao se i glinski župnik Franc Žužek, koji je svjedočio 18. listopada 1944. Tako je nastao ”Elaborat o pokolju u Glinskoj crkvi”, koji se oslanjao na Žužekovu izjavu o datumu pokolja (”29. 7. 1941 god.”), mada je većina prikupljenih izjava upućivala na dvije grupe ljudi dovedenih u Glinu i ubijenih – prve, manje, koja je dovedena vlakom, u stočnim vagonima iz Topuskog krajem srpnja; i druge, veće, koja je dovedena kamionima i autobusima iz Vrginmosta početkom kolovoza 1941. Čini se da je Okružna komisija za ratne zločine također zanemarila Izvještaj Kotarskog narodnog suda u Glini od 2. svibnja 1944., u kojem stoje dvije važne rečenice: ”Nije se moglo ustanoviti točan broj zaklanih u Glinskoj crkvi. Ustanovljeno je da je klanje vršeno na dva puta.”¹⁶⁰

Pa ipak, ”Elaborat o pokolju u glinskoj crkvi” Okružna komisija dostavila je Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih

157 Stjepan Kožul, *Stradanja u Zagrebačkoj nadbiskupiji*, str. 276.

158 ”Održan je prvi Kongres pravnika Hrvatske”, *Српска пујеч*, год. II, бр. 20, 21. аврѣта 1944, стр. 3; *Spomenica Prvog kongresa pravnika antifašista Hrvatske, Glina 12-14. kolovoza 1944.*, ur. Hodimir Sirotković, Savez društava pravnika Hrvatske, Zagreb 1974.

159 Martina Grahek Ravančić, ”Ustrojavanje organa nove vlasti: Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – organizacija, ustroj, djelovanje”, *Historijski zbornik*, Zagreb, год. LXVI, br. 1, veljača 2015., str. 149–172.

160 HR-HDA-306, ZKRZ-ZH, kutija 150, br. 890, Izvještaj Kotarskog narodnog suda o zločinima okupatora i domaćih izdajnika izvršenog putem sudskih i upravnih vlasti u N.D.H. u gradu Glini, 2. maja 1944.

pomagača, o čemu je 21. studenog 1944. obaviješteno i Predsjedništvo ZAVNOH-a.¹⁶¹ Elaborat je potom dostavljen Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Beogradu, koja je o tom pokolju, koristeći još neke izvore, sastavila svoje *Saopštenje br. 33* od 2. ožujka 1945.¹⁶² Ovo *Saopštenje* Državne komisije objavljeno je sutradan 3. i 4. ožujka 1945. u *Borbi* pod naslovom "Pokolj Srba u glinskoj crkvi", da bi 4. i 5. lipnja 1945. bilo objavljeno i u *Vjesniku*, pod istim naslovom.¹⁶³ Međutim, u pripremi *Saopštenja*, iz nekog razloga, Državna komisija izmijenila je dio izjave svjedoka Antuna Gregurića, koji je svjedočio da su svega nekoliko dana poslije pokolja, u Glinu došli "veliki župan Dr. Mirko Jerec, šef tehničkog odjela Openheim iz Siska, pa su sa tadašnjim kot. predstojnikom Imperom riješili srušiti crkvu, odnosno, Openheim je predlagao da se pretvori u kino ili kakovu drugu javnu ustanovu, ali je navodno protiv toga bio župnik Franc Žužek". Tako u *Saopštenju* stoji da je: "Openheim predlagao, da se crkva pretvori u kino ili neku drugu javnu ustanovu, ali je župnik Žužek bio mišljenja, da crkva više nije za upotrebu i da ju treba srušiti." Nije poznato da li je Žužek reagirao na pisanje *Borbe* i *Vjesnika*. Također, nema podataka o tome da li je reagirao na prigodni članak objavljen 31. srpnja 1945. u *Narodnom listu*, koji se temeljio na Saopćenju Zemaljske komisije Hrvatske ("Prema iskazu svjedoka Franca Žužeka, župnika rimokatoličke crkve u Glini, on je dan prije toga u crkvi vidio oko 900 Srba").¹⁶⁴ U svakom slučaju, značajne razlike u broju ubijenih i nesposobnost da se razlikuju ubijanja od 29. i 30. srpnja i 4. i 5. kolovoza 1941., jasno ukazuju

161 *Zemaljsko antifašističko vijeće oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1944. (Od 10. svibnja do 31. prosinca)*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1975., dok. br. 139, str. 506 i dok. br. 150, str. 545.

162 *Saopštenja*, br. 7–33, Демократска федеративна Југославија, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Београд 1945., str. 376–390.

163 "Покољ Срба у глињској цркви", *Борба*, Београд, год. X, бр. 55, 3. март 1945., str. 3 i бр. 56, 4. март 1945., str. 3; "Pokolj Srba u glinskoj crkvi", *Vjesnik*, Zagreb, god. V, br. 39, 4. lipnja 1945., str. 3 i br. 40, 6. lipnja 1945., str. 3.

164 "Jedna tužna godišnjica koja se ne smije zaboraviti. Najteži masovni pokolj Srba izvršili su ustaše između 30. i 31. srpnja 1941. godine u srpsko-pravoslavnoj crkvi u Glini", *Narodni list*, Zagreb, god. I, br. 55, 31. srpnja 1945., str. 3.

ne samo da Okružna, Zemaljska i Državna komisija nisu utvrdile sve najvažnije činjenice o pokolju u glinskoj pravoslavnoj crkvi, nego i da su dva pokolja spojila u jedan.

* * *

U studenom 1945. *Službeni vjesnik Zagrebačke nadbiskupije* počeo je objavljivati dokumente u korist zagrebačkog nadbiskupa i njegovog držanja za vrijeme NDH, pa tako i povodom tragičnih zbivanja u Glini u proljeće i ljeto 1941. Prvo je u *Službenom vjesniku* objavljeno kako je zagrebački nadbiskup 14. svibnja 1941. napisao pismo Paveliću povodom krvoprolića i ubojstva "260 Srba" u Glini.¹⁶⁵ Potom je 10. studenog 1945. glinski župnik napisao pismo nadbiskupu Stepincu,¹⁶⁶ čiji su dijelovi korišteni u *Službenom vjesniku* od 3. prosinca 1945., tako da se istaknu zasluge nadbiskupa u spašavanju "150 Srpkinja", udovica Srba iz Gline, koje su uhapšene i zatvorene 30. srpnja 1941. po naređenju ustaškog potpukovnika Rolfa.¹⁶⁷ Na intervenciju nadbiskupa, one su oslobođene, pisao je *Službeni vjesnik*. No, Žužekovo pismo nadbiskupu važno je i zbog toga što u njemu glinski župnik po prvi put piše o ustaškom zločinu u pravoslavnoj crkvi u Glini i pritom navodi broj ubijenih. Tako u pismu nadbiskupu Žužek piše da je taj "isti Rolf (...) noć prije dao strijeljati u pravoslavnoj crkvi do 300 ljudi".¹⁶⁸ U svakom slučaju, doprinos Žužeka u obrani nadbiskupa nije ostao zaboravljen, pa je vjerojatno i zbog toga glinski župnik početkom 1946. imenovan Začasnim kanonikom Prvostolnog kaptola u Zagrebu. Kao razlog

165 "Dokumenti iz nedavne prošlosti", *Službeni vjesnik Zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb, god. XXXII, br. 4, 6. studeni 1945, str. 19.

166 "Testimony of Father Žužek of Glina Regarding the Efforts of the Archbishop to Save Lives, Glina, November 10, 1945." u: Richard Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 404–407; usp. Stjepan Kožul, *Martirologij Crkve zagrebačke*, str. 674.

167 "Dokumenti iz nedavne prošlosti (nastavak)", *Službeni vjesnik Zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb, god. XXXII, br. 6, 3. prosinca 1945, str. 1; uredništvo pogrešno piše da su to bile "žene udovice nastradalih na 13. V 1941 u glinskoj pravosl. crkvi."

168 Stjepan Kožul, *Martirologij Crkve zagrebačke*, str. 674.

imenovanja bio je naveden njegov dugogodišnji i savjestan rad "u duhovnoj pastvi i u školi" te čestit svećenički život, stoji u odluci od 18. veljače 1946., koju je vlastoručno potpisao nadbiskup Stepinac.¹⁶⁹

Početkom rujna 1946. nadbiskup je optužen "za djelovanje protiv naroda i države", odnosno za suradnju s vlastima NDH tijekom rata te pomaganje ustašama i po uspostavi nove vlasti.¹⁷⁰ Suđenje "Lisaku, Stepincu i družini", kako se govorilo u novinama, održano je u Zagrebu od 9. rujna do 11. listopada 1946. O suđenju je izvještavalo i sisačko *Jedinstvo*, koje je 5. listopada objavilo pismo podrške Javnom tužiocu NR Hrvatske Jakovu Blaževiću, u kojem "Građani Gline na svom masovnom sastanku jednodušno osuđuju zločinačku rabotu koljača pod okriljem Alojzija Stepinca".¹⁷¹ Istoga dana u Zagrebu na suđenju, obrana je tražila da se kao svjedok sasluša i "Franjo Žužek, dekan u Glini", koji je trebao da posvjedoči kako je u smislu "intencija nadbiskupa i uz njegovu pomoć" davao na terenu pomoć progonjenim pravoslavicima i suprotstavljao se ustaškom zločinačkom nasilju.¹⁷² Obrana je predložila i da se preslušaju svjedokinje Anka Grebljanović, Slava Šteković i Danica Žutić, sve tri u Zagrebu a "sve prije iz Gline, koje bi imale iskazati, što je optuženi dr. Stepinac učinio za njih i mnogobrojne druge prilikom događaja u Glini". Dana 7. listopada sud je dozvolio da Žužek svjedoči, kao i tri Glinjanke, međutim, nitko od njih nije svjedočio, a razlozi za takvu odluku nisu poznati. Dana 11. listopada 1946. suđenje je završeno i nadbiskup je osuđen na 16 godina zatvora i prisilnoga rada, te petogodišnji gubitak političkih i građanskih prava.¹⁷³

Ovakav razvoj događaja išao je na ruku Milanu Despotu, predratnom novinaru i komunistu iz Gline, partizanskom prvoborcu i poslijerat-

169 *Spomenica župe Glina*, str. 560.

170 *Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*, urednik i izdavač Milan Stanić, Zagreb 1946.

171 "Глина. Јавном тужиоцу Н. Р. Хрватске Јакову Блажевићу Загреб", *Jedinstvo*, Sisač, god. II, br. 45, 5. listopada 1946, str. 3.

172 Marina Štambuk-Škalić, "Dokumenti obrane u sudskom procesu protiv nadbiskupa Alojzija Stepinca", *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest*, Zagreb, vol. 2, br. 1, prosinac 1996., str. 100, 264–265 i 269.

173 Za različita vrednovanja nadbiskupa Stepinca, vidi priloge u zborniku *Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugog svjetskog rata i poraća*, Zagreb 2016.

nom uredniku sisačkog *Jedinstva*, koji je 19. listopada 1946. u jednom novinskom tekstu napao Žužeka, koji je "za vrijeme stare Jugoslavije pretvarao svoj oltar u političku govornicu protiv 'crvendaća' [a] danas 'verbuje' neke srpske žene (...) da zajedno s njime svjedoče u korist Stepinca, da glinski Srbi nisu silom prevodjeni na katoličku vjeru".¹⁷⁴ Žužek mu je odgovorio privatnim pismom, "da ono o svjedočenju ne stoji onako – moglo bi se lakše usmeno o tome", nakon čega je Despot u idućem broju *Jedinstva* objavio opširan, kritički intoniran tekst protiv glinskog župnika.¹⁷⁵ Za Žužeka je napisao "da je zagazio predaleko u svom nastojanju da sa ustaške strahovlade opere zločinački žig". Podsjetio ga je na "klanje i na najzvjerskiji način ubijanje hiljade Srba u Glinjskoj pravoslavnoj crkvi, koji su namamljeni na pokrst", što je zločin "kakovom nema ravna u našoj historiji." Također ga je optužio da je tokom rata "bio vrlo aktivan u tom pokršćavanju", da je nagovarao ljude, "obilazio sela i nudio pokrst" i da se u tom poslu nije ustručavao ni "povezati sa čuvenim ustaškim krvnikom iz Jukinca Šimom Nagličem, koji je mnogo srpske djece pobio, i zajedno s njime išao u agitaciju za 'prevodenje' na katolicizam." Svoj tekst Despot je završio porukom čitaocima da "kažemo popu da je pop, a bobu bob. Drušim riječima, da izdajnički kvislinški posao ne nazivamo spašavanjem naroda, a narodnu borbu za sve samo ne za ono što ona uistinu jeste".

Prozivanje Žužeka po novinama nastavljeno je i naredne godine. Tako je 10. siječnja 1947. Okružni narodni sud Banije održao javno suđenje Šimi Nagliču, poznatom ustaškom egzekutoru (koljaču) iz Jukinca, koji je uhvaćen dok se skrivao u Zagrebu 7. kolovoza 1946. godine. "Sudjenje je održano u Glini, gdje je ovaj ustaški razbojnik izvršio najveći broj svojih

174 Milan Despot, "Narodna fronta Hrvatske smjelo stupa na izbore sigurna u svoju novu pobjedu", *Jedinstvo*, Sisak, god. II, br. 47, 19. listopada 1946, str. 1–2; usp. sjećanja Milana Despota, "Glina 1941. godine" u: *Prva godina Narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka*, str. 593–615; o Žužeku, str. 614; "Despot, Milan, novinar" u: *Hrvatski biografski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 1993, sv. 3, str. 322.

175 Milan Despot, "Prevodjenje glinskih Srba na katolicizam nije bilo dobrovoljno kako bi to htio prikazati glinski župnik Fr. Žužek po uzoru Stepinca", *Jedinstvo*, Sisak, god. II, br. 48, 26. listopada 1946, str. 2–3.

zločina”, pisalo je *Jedinstvo*.¹⁷⁶ Za ovo suđenje vladalo je ”veliko interesovanje, te je dvorana hotela ‘Kasino’ bila prepuna građana Gline i seljaka iz okoline”. Nakon što je pročitana optužnica, prešlo se na ispitivanje pojedinih zločina u kojem je predsjednik suda spomenuo i župnika Žužeka, kojeg je povezao sa optuženim Nagličem. U članku piše kako je predsjednik suda ”naglasio da je za vrijeme najvećih ustaških pokolja optuženi dolazio u Majske Poljane sa glinskim župnikom Žužekom, te su nagovarali narod da dođe na ‘pokrst’ u Solinu, gdje su već u napred bile spremljene rake.” Međutim, u opširnom sudskom spisu, koji dokumentira čitav niz brutalnih i sadističkih ubojstava koje je počinio Šima Naglič, nigdje se ne spominje ime župnika Žužeka, pa ni u zapisniku s glavne rasprave, koja je održana 10. siječnja 1947.¹⁷⁷ Bilo kako bilo, Naglič je presudom Okružnog suda Banije osuđen na smrtnu kaznu i strijeljan u šumi Pogledić kraj Gline 11. ožujka 1947., dok se Žužek naredne 1948. morao nositi s još jednom optužbom: naime, u Zagrebu se te godine pojavila vrlo utjecajna knjiga *Magnum Crimen* u kojoj je Viktor Novak napisao kako ”za strahote pokolja u Glini nosi dio odgovornosti i župnik Franjo Žužek.”¹⁷⁸

U povijesnim izvorima zasad nema potvrde o tome da li je Žužek prisustvovao svečanom otkrivanju spomen-kosturnice žrtava fašističkog terora na glinskom pravoslavnom groblju, 27. srpnja 1951.¹⁷⁹ No, sasvim sigurno da je znao da su na tom mjestu bili sahranjeni ubijeni glinski Srbi (žrtve zločina iz proljeća 1941.) i ubijeni Srbi s Korduna u glinskoj pravoslavnoj crkvi i okolici (žrtve zločina iz ljeta 1941.), koji su ekshumirani iz masovnih grobnica u Prekopi (1947) i Novom Selu Glinskom (1949), i preneseni u zajedničku grobnicu na glinskom pravoslavnom groblju, gdje

176 ”Ustaški koljač, mnogostruki ubica nevinih ljudi i žena, Šima Naglič, osuđen na smrt vješanjem”, *Jedinstvo*, Sisak, god. III, br. 59, 18. siječnja 1947, str. 2.

177 HR-DASK-765-1, Zbirka sudskih predmeta političkih procesa, kutija 9, STUP 258/46, Zapisnik sačinjen kod Okružnog suda Banije u mjestu Glina o glavnoj raspravi protiv Naglič Šimuna, 10. I 1947.

178 Viktor Novak, *Magnum Crimen: pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb 1948., str. 775.

179 Igor Mrkalj, ”Glinsko groblje”, *Prosvjeta*, Zagreb, br. 138-139, septembar 2017., str. 19-26.

je na desetu godišnjicu ustaških zločina otkrivena zajednička spomen-kosturnica (1951). Međutim, Žužek je bio prisutan i govorio je na velikom mitingu u Glini u travnju 1952. povodom Tršćanske krize, a za obranu Istre i Slovenskog primorja. Čini se da je tih dana izgladen nesporazum između Žužeka i Milana Despota, koji je u međuvremenu postao narodni zastupnik Gline u Saboru. Prema jednoj verziji događaja, Despot je došao iz Zagreba i zamolio Žužeka ("da li ste voljni") da govori i nešto kaže glinskim građanima kao "istarski svećenik-bjegunac" pred talijanskim fašistima.¹⁸⁰ Na loše odnose s Italijom, u vrijeme jugoslavenkog približavanja Zapadu, polemički se osvrnuo i maršal Tito u svojem govoru na centralnoj proslavi Dana ustanka naroda Hrvatske, koja je održana 27. srpnja 1952. u Glini.¹⁸¹ Međutim, on je tom prilikom spomenuo i da su mu tog dana "drugovi pokazali ruševine jedne zgrade crkve u kojoj je poklano 900 ljudi za jedan dan. Pozvali su da ih prekrste u katoličku vjeru, a zlikovci su ih poklali." "Razumije se", rekao je Tito, "ne može biti ni riječi o tome da mi dozvolimo da ti grobovi zarastu travom i da ih se mi ne sjećamo".¹⁸²

Javne komemoracije na glinskom pravoslavnom groblju tako postaju državni monopol i naglašeno ideologizirane, pri čemu se smisao za razumijevanje obiju glinskih tragedija počeo gubiti. Također se osporavao reli-gijski smisao komemoracija, iako su žrtve bili mahom vjernici.¹⁸³ Pa ipak, to nije bila prepreka da 21. kolovoza 1953. Žužek napiše pismo Simeonu Zlokoviću, gornjokarlovačkom episkopu. Ovaj ekumenski čin glinskog župnika vrijedan je pažnje, pogotovo kada znamo da je ubrzo stigao i odgovor episkopa Simeona: "Primili smo Vaše ljubazno pismo od 21. avgusta

180 Živko Vnuk, "Reverendus Dominus", str. 8.

181 Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu : odnosi s velikim silama 1949–1955*, Globus, Zagreb 1988., str. 419.

182 "Govor maršala Tita", *Vjesnik*, Zagreb, god. XII, br. 2265, 28. srpnja 1952., str. 1; "Устанак у Хрватској највише је допринео да се створи братство и јединство између Срба и Хрвата рекао је маршал Тито на великом митингу у Глини пред 200.000 окупљених Срба, Хрвата и муслимана", *Политика*, Београд, год. XLIX, бр. 14242, 28. јула 1952., str. 1.

183 Vidi biografiju Miloša Popovića, pravoslavnog paroha u Glini (1946.–1952.) u: Igor Mrkalj, "Čuvar sjećanja na glinske žrtve", *Novosti*, Zagreb, br. 882, 11. studenog 2016., prilog Kronika, str. 6–7.

ove godine. Dirnuti smo Vašom pažnjom. Ali još više nas je prijatno uzbuđila Vaša divna hrišćanska i sveštencička duša, koja je pokazala svu lepotu svoju u danima stradanja Srpskog naroda. Na grobnici srpskih mučenika u Glini, posle govora i razgovora s narodom, rodbinom izginulih mučenika, svi prisutni jednoduše su evocirali Vaše zasluge u spasavanju nevinih ljudi. Sve prisutne smo zamolili, da Vam u ime naše izraze toplu zahvalnost i priznanje za veliku ljubav, koju iskazaste obezpravljenim Srbima u vrijeme ustaške strahovlade”, stoji u pismu episkopa od 22. kolovoza 1953. Ova prepiska dvojice duhovnih pastira nastavljena je 4. rujna 1953. godine. ”Svesrdno zahvaljujem Vašoj Preuzvišenosti na tako ljubeznim retcima!”, odgovara Žužek. ”Jadni srpski narod ovdje pretrpio je strašne jade, ja sam ga žalio iz sve duše. Kolika šteta, što je zloba porušila krasnu pravosl. crkvu presv. Bogorodice! Meni nije uspjelo očuvati je, jer sam naišao bio na potpuno nerazumijevanje, kad sam intervenirao. Pravo velite, Preuzvišeni, nacionalna mržnja stvara prokletstvo – a Isusova nauka uči nas gledati u svakom čovjeku dijete Božje. Blagoslovite, Vladiko!”, završava pismo Žužek.¹⁸⁴

Na isteku 1953., Žužek se osvrnuo i na svoj dugogodišnji rad u Glini. ”Uviđam, da Glina treba novog mlađeg duh. pastira, ja sam ovdje već 26 g., što ni jedan moj predšasnik nije bio u Glini – a bome – nijedan prošao kroz tako teške godine!”¹⁸⁵ Žužek je vrlo kritičan prema svom cjelokupnom radu: ”Proveo u ovim krajevima mnogo godina – postignuo ništa – mnogo mnogo prepatio.” Međutim, ”kako sam radio i vladao se u g. 1941. – 1943. incl. svijedoči pismo pravosl. episkopa gornjokarlovačkoga, a i česta izjava mojih poglavara u Zagrebu: Ž. je očuvao crkvu u Glini. Nije to samo hvala nego je istina – pa zašto da se i to ne spomene?!”, zapisao je 31. kolovoza 1955.¹⁸⁶ Čini se da je već tada donio odluku i objasnio razloge zbog kojih napušta Glinu: ”Odlazim u svoju domovinu, makar sam zavolio i Hrvatsku, da bar pod zadnje dane života osjetim bar nešto duh. utjehe: u Glini

184 Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, Rad, Beograd 1988., knjiga 2, str. 529–530; *Spomenica župe Glina*, str. 556.

185 *Spomenica župe Glina*, str. 551.

186 *Spomenica župe Glina*, str. 555.

bila je crkva gotovo prazna...”, piše u jednom od posljednjih Žužekovih zapisa u *Spomenici*. ”Priznajem: bilo je i nevaljana u mom duh. radu, zanemario štošta, propustio mnogo toga, površno obavio i to i ono, prepatio, kao nijedan moj predšasnik: krvološtvo ustaša, bombardiranje, itd. itd.”¹⁸⁷ Komentirao je i razna podmetanja od strane glinskih župljana okupljenih oko postolara Paje Crnkovića iz Jukinca, za kojeg danas znamo da je od 1940. bio zakleti ustaša i pripadnik lokalne ustaške organizacije, koji je u predratnoj Glini rasturao ustaške letke, da bi poslije rata, nakon odslužene kazne zatvora (1945.–1950.),¹⁸⁸ izašao na slobodu i nastavio klevetati Žužeka.¹⁸⁹ Tako su Žužeku dugi niz godina prigovarali (od 1944. do 1955.), a u dva navrata i tužili ga Nadbiskupskom stolu u Zagrebu, da nije obnovio porušenu kapelu na glinskom katoličkom groblju, već da je materijal porušene kapele prodao, iako je dobiveni novac upotrijebio za popravak u ratu oštećene župne crkve. Žužek se osvrnuo i na činjenicu da zadnjih 10 godina nije imao zvonara, te se mučio svakako, sam je čistio crkvu, sam zvonio i pjevao. ”Nije ni čuda da mi je svega dosta bilo – bio sam – što u Maji što u Glini 33 god., u tome nadvisio sve župnike majske i glinske”, piše Žužek 1. rujna 1955. ”Kao dekan od 11. XI 1927. do sad sam pokušavao održavati slogu među kat. svećenstvom; ne smijem sam sebe hvaliti – no zašto radi kronike ne bih rekao: gotovo svi moji sugrađani su me simpatizirali. Pogriješaka sam imao mnogo – parce mihi, Domine!”¹⁹⁰

Dana 6. rujna 1955. Žužek je razriješen dužnosti župe Glina. Razriješen je na vlastitu molbu (”Na Vašu molbu”), kako stoji u odluci Nadbiskupskog duhovnog stola u Zagrebu, koju je potpisao nadbiskup-koadjutor dr. Franjo Šeper.¹⁹¹ Žužeku je izraženo ”priznanje i zahvala za dugotrajno i požrtvorno djelovanje u duhovnoj pastvi” i upućen Božji blagoslov da ga

187 *Spomenica župe Glina*, str. 559.

188 HR-DASK-765-2, Zbirka sudskih predmeta političkih procesa 1945.–1951., kutija 22, VKR 568/50, predmet: Crnković Pavao.

189 *Spomenica župe Glina*, str. 553 i 558–561; o problematičnom Crnkoviću, također vidi: ”Priča o strašnom zločinu. Dogodilo se to u Jukincu”, *Jedinstvo*, Sisak, god. III (X), br. 77 (244), 1. siječanj 1955., str. 8.

190 *Spomenica župe Glina*, str. 533.

191 *Spomenica župe Glina*, str. 561.

prati "do konca života". Na stanici u Glini Žužeka je ispratilo dvoje ljudi, od kojih je jedan bio Vjekoslav Marić, župnik iz Viduševca.¹⁹² Već krajem rujna Žužek je preuzeo župu Soteska kod Novog Mesta.¹⁹³ Početkom listopada 1955. za novog upravitelja župe Glina imenovan je Franjo Jurak, koji je o Žužeku napisao: "Gospodin prečasnik slovenske je narodnosti. Možda već radi toga nije bio najbolji izbor preč. Nadb. Duh. Stola."¹⁹⁴ "Sigurno i nije", dopisao je Žužek u *Spomenici* prilikom neočekivane posjete Glini 1960.

Franc Žužek je ponovo posjetio Glinu 21. rujna 1963., na poziv Gornjokarlovačke eparhije SPC, kada je bio "počasni gost" prilikom svečanog posvećenja nove pravoslavne crkve.¹⁹⁵ Crkva je završena zahvaljujući novčanim prilozima iseljenika iz SAD-a i Kanade, koji su potjecali s područja Banije i Korduna.¹⁹⁶ Svečanom posvećenju je prisustvovao i američki konzul iz Zagreba John Chester,¹⁹⁷ kao i brojni uzvanici iz tadašnjeg društvenog, političkog, kulturnog i crkvenog života. Međutim, crkva je izgrađena u jednoj sporednoj ulici, jer su vlasti i boračka organizacija (SUB-NOR) uspjeli nagovoriti episkopa Simeona da odustane od gradnje porušene pravoslavne crkve, s obzirom da će se na mjestu ustaškog zločina iz ljeta 1941. graditi Spomen-dom žrtava fašizma.¹⁹⁸ Nakon svečanog posvećenja

192 *Spomenica župe Viduševac*, str. 355–356.

193 *Župnija Soteska 1908–1965*, ur. Andrej Sever, Soteska 2000., str. 221 i 238.

194 *Spomenica župe Glina*, str. 566.

195 "Велико црквено славље у Глини. Освећење нове Спомен-цркве Рождества Св. Богородице", *Весник: орган Главног одбора удружења православног свештенства у СФР Југославији*, Београд, год. XV, бр. 344, 15. октобар 1963., str. 2.

196 "Отворена нова православна црква у Глини. Цркву су подигли наши исељеници из САД и Канаде", *Политика*, Београд, год. LX, бр. 17948, 22. септембар 1963., str. 8; "Освећење нове спомен-цркве у Глини", *Гласник: службени лист Српске православне цркве*, Београд, год. XLIV, бр. 11, новембар 1963., str. 449.

197 Vidi poglavlje "Resurrection at Glina" u članku: J. Chapman Chester, "Tito's Yugoslavia: Simmering Signs of Ethnic Tension", *Foreign Service Journal*, Washington, vol. 77, no. 4, april 2000, str. 49–53, kao i njegove memoare, *From Foggy Bottom to Capitol Hill: Exploits of a GI, Diplomat, and Congressional Aide*, Arlington Hall Press, Arlington 2000., str. 135–137.

198 HR-HDA-1241, SUBNORH, Republički odbor, Obilježavanje spomenika i spomen grobnica, Obilježavanje mjesta pokolja nevinih žrtava, srpnja 1941. god. u Glini, Pismo Odbora za izgradnju spomenika srpanjskim ŽFT Korduna i Banije od 19.

nove crkve, priređen je u Društvenom domu "Partizan" svečani ručak na kojem je episkop Simeon održao prigodni govor i pozdravio sve prisutne te izrazio zadovoljstvo što ovdje vidi i župnika Franca Žužeka. Riječ je potom dobio Žužek, čiji je govor pozdravljen "sa velikim odobravanjem", pisao je *Vesnik*. Žužekov govor moguće je približno rekonstruirati iz nekoliko izvora. Prema pisanju *Matice*, časopisa Matice iseljenika Hrvatske, Žužek je naglasio "potrebu prave bratske miroljubivosti i što tješnje suradnje među pripadnicima dviju crkava i među pripadnicima dviju narodnosti, posebno istakavši načelo bratstva i jedinstva među našim narodima kao najčvršće jamstvo i najsigurnije jamstvo da se nikada više ne ponovi teška i kobna prošlost".¹⁹⁹ Prema pisanju *Zavičaja*, časopisa Matice iseljenika Srbije, u svom govoru Žužek je naglasio "da je on za vreme rata radio samo ono što je dužan svaki hrišćanin i čovek da radi – da pomogne one koji su u nevolji".²⁰⁰ Prema izvještaju kojeg je objavio *Amerikanski Srbobran*, list srpskih iseljenika u SAD-u, naročito je "bio dirljiv govor župnika u Glini vlč. Franca Žužeka koji sada živi u penziji u Sloveniji. U vreme one ustaške strahovlade on je uspeo da spase mnoge naše ljude od klanja. Srpski narod je bio osuđen na genocid – rekao je Žužek, ali je Bog drugo odredio pa hrabri srpski narod ovog kraja, slavi danas jedan od najznačajnijih događaja svoje novije nacionalne istorije."²⁰¹ Da li je sačuvan filmski zapis Žužekovog govora, obzirom da je svečanost u Glini snimana i kamerama Jadran filma (Frano Vodopivec) te kamerama samih iseljenika iz Kanade i SAD-a, pokazat će daljnja istraživanja.

XII. 1963., kojeg potpisuje predsjednik odbora narodni heroj Adam Petrović Gigas; Радмила Радић, *Држава и верске заједнице, 1945–1970. други део: 1954–1970.*, Институт за новију историју Србије, Београд 2002, str. 22–23; Igor Mrkalj, "Spomenici NOR-a Gline i glinskog kraja (1)", *Prosvjeta*, Zagreb, br. 141, decembar 2017., str. 32–39.

199 "Otvorena nova pravoslavna crkva u Glini", *Matica*, Zagreb, br. 11, novembar 1963., str. 346.

200 "Освећење нове цркве у Глини", *Завичај*, Београд, бр. 38, 1963., str. 17.

201 "Освећење спомен-цркве у Глини", *Американски Србобран*, Pittsburgh, vol. LV, 13.078, 1. новембар 1963., str. 3.

Franc Žužek, počasni kanonik, župnik i dekan u penziji, umro je 18. veljače 1965. u bolnici u Novom Mestu u 79. godini života.²⁰² Pokopan je na groblju u Soteski kod Novog Mesta. Na njegovom sprovodu okupilo se mnoštvo vjernika i 15 svećenika. U ime zagrebačke nadbiskupije, na sprovodu je govorio Josip Crnković, kanonik iz Zagreba, a u ime glinskog dekanata Vjekoslav Marić, župnik iz Viduševca. Pismeno saučešće u ime naroda glinskog kraja uputila je Skupština općine Glina, a u ime pravoslavnih vjernika poslano je pismo prote Nikole Diklića. Na sprovodu je pročitano i saučešće episkopa Simeona Zlokovića iz Karlovca. Smrt Franca Žužeka oglašavala su i "pravoslavna i katolička zvona na Kordunu i Baniji".²⁰³ Nakon sprovoda, njegovi prijatelji poslali su u Karlovac episkopu Simeonu "fotografiju počivšeg župnika na odru."²⁰⁴ Nema za sada podataka da je ista fotografija poslana i župnoj crkvi u Glini.

202 *Mrliška knjiga žopnije Soteska*, leto 1965, str. 11; "Matični urad Novo Mesto", *Dolenjski list*, Novo Mesto, let. XVI, št. 8, 28. februarja 1965., str. 16.

203 Roman Kavčič, "Slovenski duhovniki v NOB", *Glasnik Slovenskega duhovniškega društva*, Ljubljana, let. XI, št. 2, 1981., str. 65.

204 Епископ Симеон, "Двадесетогодишњица нове глињске цркве", *Православље : новине Српске патријаршије*, Београд, год. XVII, бр. 400, 13. новембар 1983., стр. 7.

Vjenčanje Pere Barića i Štefice Vučak u Glini, 10. srpnja 1937; sjede, prvi lijevo glinski župnik Franc Žužek, treći dr. Mirko Puk, sedmi dr. Juraj Rebok (osobni arhiv autora).

Crkva sv. Ivana Nepomuka u Glini početkom 1930-ih godina; do nje zgrada gimnazije, lijevo se nalazi park (Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Fototeka, inv. br. 8357).

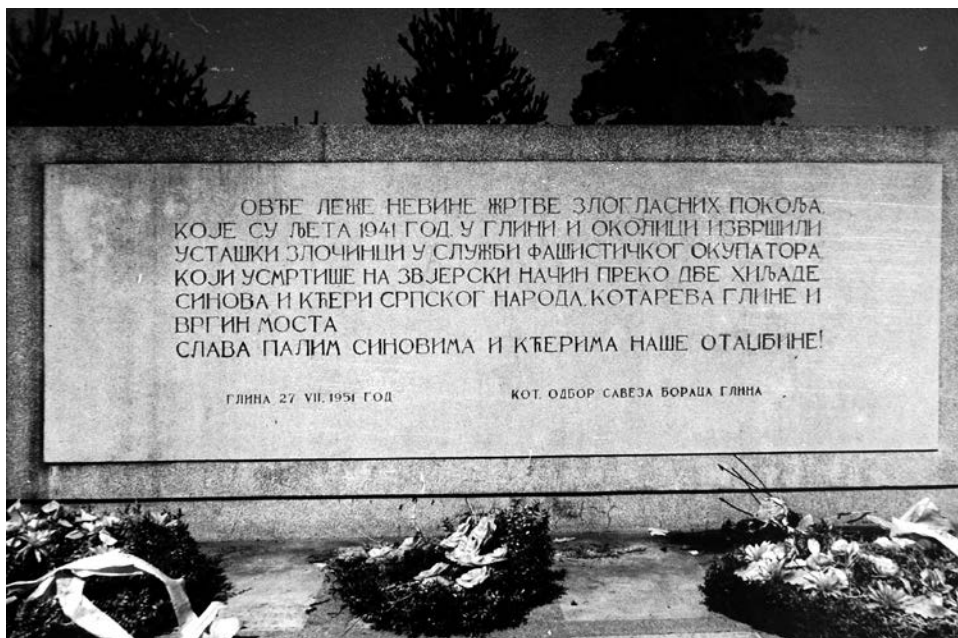
Bogorodičina crkva u Glini 1930-ih godina (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Grafička zbirka, razglednica Gline, Griesbach i Knaus Zagreb, inv. br. 177/1973).

Fotografija svečanog posvećenja Bogorodičnih zvona u Glini 1932. ("Nova zvona na srpsko pravoslavnoj crkvi u Glini", *Jedinstvo*, Petrinja, god. XIV, br. 44, 29. oktobra 1932., str. 3; fotografija iz osobnog arhiva autora).

Ruševine Bogorodičine crkve u Glini 1947. (Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Fototeka, snimila Anđela Horvat, inv. br. 8362).

Spomen-kosturnica na pravoslavnom groblju u Glini, svečano otkrivena 27. srpnja 1951. (Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Fototeka, snimio Nino Vranić, inv. br. 26782).

Temelji Bogorodičine crkve u Glini, 7. lipnja 1961. (HR-HDA-1422/R-311/42, Agencija za fotodokumentaciju, snimio Drago Rendulić).

Rušenje pravoslavnih crkava na području Pakračko-slavonske eparhije početkom Drugog svetskog rata: osvrt iz ugla sačuvane eparhijske arhive.¹

¹ U tekstu se prezentuje deo rezultata istraživanja sprovedenog u okviru projekta *Registar kulturne baštine Srba u Hrvatskoj*, pod pokroviteljstvom SKD "Prosvjeta", Zagreb.

Sudbina imovine Srpske pravoslavne crkve u Nezavisnoj državi Hrvatskoj, na prvom mestu njenih hramova i pripadajućih crkvenih zgrada, često je jugoslovensku, a potom i srpsku historiografiju interesovala kao sekundarna sastavnica sprovođenja opšteg antisrpskog projekta NDH. Veoma je mali broj specifičnih studija posvećenih ovom problemu, a još je manje metodološki precizno i potpuno naučno korektno profilisanih pristupa u njima.² Posledično, još uvek ne postoje sasvim jasne identifikacije posebnih motiva, institucionalne organizacije i rezultata rušenja ili devastacije pravoslavnih crkava u prve dve godine nakon uspostave ustaškog režima u Hrvatskoj. Opšti ideološki okvir uništavanja Srpske pravoslavne crkve kao institucije u NDH nakon 1941. historiografski je ipak temeljno rasvetljen, prvenstveno zahvaljujući obilju dokaza koje pružaju sačuvani izvori.³ Međutim, izvori za rasvetljavanje fenomena rušenja crkava znatno su oskudniji i dominantno spadaju u kategoriju danas teško proverljivih, a u pojedinostima često i kontradiktornih zabeleženih individualnih svedočanstava. U hrvatskim arhivskim institucijama, u istraženom i publikovanom materijalu, dokazi o sistemu i logistici NDH u poduhvatima rušenja pravoslavnih crkava takođe nisu ni sistematični, a samim tim ni sistematizovani. Veoma važan primer posledičnih nejasnoća svakako predstavlja (ne)postojanje specijalizovane državne institucije, tzv. Ureda za rušenje pravoslavnih crkava, aktivnog tokom 1941. pa do aprila 1942. Iako posredni izvori navode čak i adresu te institucije u Zagrebu, kao i ime njenog upravnika,⁴ ostaju sas-

-
- 2 Knjiga Д. Давидова, *Тотални геноцид: Независна држава Хрватска 1941–1942*, Београд 2013, predstavlja najobimniju dosada objavljenu monografsku studiju ovog fenomena.
 - 3 Literatura koja se direktno ili posredno bavi ovim pitanjem je veoma obimna. Za potrebe pisanja ovog teksta korišćene su studije J. Мирковића, *Страдање Српске православне цркве у Независној држави Хрватској*, Београд 2016, А. Стојановића, “A Beleaguered Church. The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945.”, *Balkanica* XLVIII (2017), 269–287, те Р. Пилиповића, *Ореоли и сенке: Расправе из историје Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској 1941–1945*, Београд 2016.
 - 4 О Уреду за рушење православних цркава први пише V. Novak још 1948, objavljeno u: V. Novak, *Magnum Crimen. Pola veka klerikalizma u Hrvatskoj*, Београд 1986, 694–695, а потом детаљније и Д. Давидов, *Тотални геноцид...*, 35–40, 169, са старијом

vim neistražena pitanja organizacije, efikasnosti i raspona kontrole nad događajima na terenu koje je taj Ured mogao imati. Terenska istraživanja, iako sprovedena, u novije vreme teško se probijaju kroz tamni plašt ponovljenog talasa uništavanja hramova SPC u ratu u Hrvatskoj 90-ih godina prošlog stoleća. Pojedinačni detaljnije poznati slučajevi stvaraju sliku o rušenjima pravoslavnih crkava u NDH kao fenomenu bez sumnje primarno nošenom institucionalizovanom i besomučno propagiranom nacionalnom i verskom mržnjom, ali i kao procesu koji je često bio haotičan, zavisen od lokalnih prilika i raspoloživih sredstava pre nego od centralizovane organizacije i jasno definisanog sistema delovanja. Pljačka i ekonomska dobit lokalnih ili sa strane pristiglih grupa ili pojedinaca neretko su bili presudni faktori za nestanak neke crkve, blagosloveni državnom afirmacijom zločina i krovnim projektom zatiranja sećanja. Jednokratni zahvat u problem rasvetljavanja ovog fenomena u ovom tekstu ponuditi će, kao najznačajniji rezultat, uvid u razmere neistraženog i nepoznatog, ali i u nepotpunu pouzdanost podataka u dosada objavljenim istraživanjima.

“Ukratko izloženi problemi u istraživanju rušenja pravoslavnih crkava u NDH prisutni su u punoj meri i na posebnom versko-upravnom području Pakračko-slavonske eparhije. U geografskom smislu, reč je o području tzv. zapadne Slavonije, naziva neslužbenog karaktera, ali odgovarajućeg jer se u najvećoj meri poklapa s jurisdikcionim rasponom pomenute eparhije. Selekcija jedne upravne jedinice SPC za istraživanje rušenja hramova ima i dodatnu logiku; jednu grupu prvih istraživača ovog fenomena nakon Drugog svetskog rata činili su upravo sveštena lica SPC, koji su rezultate istraživanja prezentovali po posebnim eparhijama na području Hrvatske.”⁵

literaturom i izvorima. Iako se delatnost Ureda u srpskoj istoriografiji ovim smatra dokazanom “van sumnje” (A. Stojanović, *A Beleaguered Church...*, 278), nijedan originalni dokument s pečatom tog Ureda i potpisom njegovog upravnika, a kojim se naređuje rušenje i/ili određuju postupak i učesnici rušenja neke pravoslavne crkve, do danas nije objavljen.

- 5 Ustaškim zločinima nad imovinom SPC na području zapadne Slavonije pionirski se bavio Radoslav Grujić, da bi im se specifičnije kasnije posvetio Dušan Kašić. P. Grujić, “Српски црквени, културно-историски и уметнички споменици сачувани у Загребу од усташког уништења”, *Гласник СПЦ за 1946*, бр. 1, 9–11. Ротонји је први спискове срушених храмова објавио по појединим епархијама SPC у Hr-

Njihovo dragoceno insajdersko poznavanje situacije na terenu i danas čini važan doprinos svakom istraživačkom pokušaju pristupa ovoj temi. Pakračko-slavonska eparhija je bila među strukturnim jedinicama SPC najteže pogođenim genocidom u NDH, što se svakako odnosi i na do sada utvrđen broj potpuno ili delomično porušenih crkava. Eparhija danas živi prepuna crkava-duhova i bleđi je odsjaj svoje nekadašnje snage i brojnosti. Među preostalim pravoslavnim vernicima, a pogotovo njihovim skorijim potomcima, danas blede sećanja i na crkve srušene u ratu u Hrvatskoj 90-ih godina 20. stoleća; o onima koje su srušene pre osam decenija jako je malo živih svedoka. Ukoliko se pritom radi o crkvama koje nakon Drugog svetskog rata nisu ponovo sagrađene ili obnovljene, jedan deo ovog istraživanja mogao bi se lako pretvoriti u subjektivni lament nad trajno izgubljenim pravoslavnim sakralnim toposima kao fokusima duhovnih, kulturnih, ekonomskih i emocionalnih investicija generacija ljudi.

“Pakračko-slavonska eparhija dočekala je početak Drugog svetskog rata uzdrmana smrću episkopa Mirona Nikolića, jerarha koji je dijeceзом stabilno upravljao pet decenija (1890. – 8. februara 1941).⁶ Njegov politič-

vatskoj. Д. Кашић, *Срби и православље у Славонији и сјеверној Хрватској*, Загреб 1967, 120; сф. Исти, *Српска насеља и цркве у сјеверној Хрватској и Славонији*, Загреб 1988, 351–350, dolazeći до ukupnog broja од 54 srušene pravoslavne crkve у епархији Pakračko-slavonskoј. Broj до kog се dolazi у ovom radu је veoma približan Kašićevom, s nepodudaranjima у малом broју случајева.

- 6 Еп. С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд 1996, 319–320; Д. Кашић, *Српска насеља...*, 340–342. У Архиви Pakračko-slavonske епархије, похранјеној у Музеју Српске православне цркве у Београду (у даљем тексту: MSPC, Архив Pakračke епархије) сачуван је програм сахране епископа Мирона Николића у Pakracу, састављен 21. фебруара 1941. Након литургије, опела и говора у Сабornoј цркви, свећану поворку која је пратила покојниково тело до гробља и цркве Гавринице у којој је сахрањен, предводила је “школска младеж” из основне, грађанске и учитељске школе у Pakracу. У наставку су се кретали сељаци, “све humane установе и дрштва са заставом, грађани, чиновници и учесници са стране, началствујући епископи са свећенством, кола са земним остацима владике Мирона уз пратњу свећеника, Сокола, занатлија, сродници, достојанственици и изасланици власти; погреб закључује женски свет.” Протокол сахране епископа Мирона представља албум социјалне структуре локалне православне заједнице у освит Другог свetskог рата и сведочанство о масовној јавној манифестацији православног идентитета, непuna два месеца пре успоставе NDH. Документ, у више наврата објављиван, послат из усташког логора Pakrac Министарству правосуда и богоштовља у августу 1941, најбоље сведочи како је део “друге стране” перципирао егзистенцију снажне православне црквене јединице у западној Сла-

ki profil činio ga je pragmatičnim saradnikom vlasti u velikim istorijskim i političkim promenama u Hrvatskoj tokom njegovog dugog episkopata. Dijeceza je pod njegovom upravom doživela svojevrsno zlatno doba krajem 19. i u prvoj deceniji 20. stoleća, kada su izdašnim državnim subvencijama obnovljeni brojni hramovi, uključujući i sabornu crkvu Svete Trojice u Pakracu, ali i podignuti i opremljeni mnogi novi.⁷ Crkve su u eparhiji građene neposredno do pred osnivanje NDH u proleće 1941, što predstavlja posebno interesantan fenomen, jer su neke od njih srušene od strane ustaša, a da im se “još ni malter među ciglama nije osušio”. U januaru i februaru 1941. u Pakrac su stigli izveštaji o dovršenju gradnje dveju crkava – u Trnjanima kod Klokočevika, severoistočno od Slavonskog Broda i u Novskoj. Privremeni paroh u Klokočeviku jerej Andrija Doić podneo je 24. januara 1941. episkopu Mironu izveštaj o tome kako je na drugi dan Božića osvetio novosagrađenu crkvu u Trnjanima.⁸ Hram u Trnjanima predstavljao je filijalu parohije u Klokočeviku, a sačuvani dokument u arhivi Pakračke eparhije predstavlja retko svedočanstvo o njegovom postojanju.⁹ Verovatno je porušena u istom talasu uništavanja pravoslavnih hramova u Slavonskom Brodu i okolnim selima 1941, kada je stradala i crkva u Klokočeviku.¹⁰ Situacija sa crkvom u Novskoj bolje je osvetljena izvorima. U arhivi Pakračko-slavonske eparhije sačuvan je izveštaj o pregledu radova

voniji: “Pakračka pravoslavna episkopija uvijek je bila simbol velikosrpske vlasti, te je stoga i sam Pakrac bio prozvan ‘malim Beogradom’. Najdjelotvornije sredstvo da se od Pakraca stvori ‘mali Zagreb’, pa da postane kulom hrvatstva, bilo bi, da se baš taj dvor i ta crkva preda hrvatskim franjevcima... i mi sa svoje strane molimo, da im se izade u susret, jer je to u interesu pohrvaćivanja Pakraca.” Д. Давидов, *Тотални геноцид...*, 192; Р. Пилиповић, *Ореоли и сенке...*, 186.

- 7 А. Кучековић, *Сакрална баштина Срба западне Славоније*, Загреб 2015, 31–32.
- 8 МСПС, Архив Pakračке епархије, кут. 1. I – 28. II 1941.
- 9 У Кашићевом прегледу *Српска насеља...*, црква у Trnjanima се уопште не поминје, док се у књизи Ј. Мирковића, *Страдање Српске православне цркве...*, 251, наводи да је црква била посвећена Рођењу Богородице и да су је устаše срушили 1941. Никакве подробније околности нису наведене, што само додатно подвлачи теškoће при успостављавању коначног броја храмова на овом подручју који су нестали у усташким акцијама рушења.
- 10 Д. Кашић, нав. дело и место; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 244.

na crkvi, sastavljen 21. februara 1941, koji je podneo sekretar Eparhijskog upravnog odbora đakon Aleksandar Popović, zajedno s tehničarem Julijem Karlovićem. Iz dokumenta saznajemo da je crkvena opština bila sklopila pogodbu s preduzimačem Đurom Vojićem o izvođenju građevinskih radova na crkvi.¹¹ Sve što je sagrađeno srušeno je iste godine nakon uspostave NDH, a cigla prodana za gradnju opštinskih zgrada u Novskoj.¹² Sačuvana eparhijska arhiva čuva još dva dragocena svedočanstva koja pojedinačno naglašavaju problem nedovoljnog poznavanja i posledica ustaškog rušenja crkava na tom području. Nepunih mesec dana pred proglašenje NDH, privremeni paroh iz dobrovoljačkog sela Dijelka kod Virovitice, jeromonah manastira Orahovica Jevstatije Petković, u dopisu administratoru eparhije Pakračko-slavonske, gornjokarlovačkom episkopu Savi Trlajiću, traži od drugopomenutog da se založi kod vlasti Banovine Hrvatske za novčanu pomoć pri gradnji parohijskog hrama Svetog Georgija.¹³ Iz dopisa crkvene opštine u Dijelki, upućenog vlastima Banovine Hrvatske, saznajemo da su lokalni pravoslavni vernici želeli da svoj hram podignu kao spomen-

-
- 11 MSPC, Arhiv Pakračke eparhije, kut. 1. I – 28. II 1941. U komisiji koja je pregledala radove u Novskoj učestvovao je i sveštenik iz sela Paklenica, paroh Slavko Zjalić. Paroha Zjalića ustaše su uhapsili dva meseca kasnije, zajedno s još 14 Srba iz Novske i okoline. Svi su bili u zatvoru u Novskoj, a paroh Zjalić je nakon mučenja ubijen i, prema sačuvanom svedočenju, njegov leš je kod Jasenovca bačen u reku Savu. MSPC, ORG 1301/V, Saslušanja srpskih izbeglica, 45; J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 203.
- 12 Sačuvani dokumenti u ovom slučaju pokazuju jasnu koordinaciju poduhvata rušenja crkve na liniji lokalne ustaške vlasti i centralne državne institucije, odnosno Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja NDH. F. Škiljan, "Graditeljska baština zapadne Slavonije nestala u 19. i 20. stoljeću", *Scrinia Slavonica*, 9 (2009), 204–205; J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 247.
- 13 MSPC, Arhiv Pakračke eparhije, kut. 1. I – 31. III 1941. Po rečima paroha Petkovića "...tu mora pomoći i država i crkva, jer je obima u interesu, da se narod odgoji u vjerskom i narodnom duhu kako treba. Pomoć, koju će narod pružiti u gotovom i radnoj snazi postavljanjem građevnog materijala na gradilište, pribavljenim pijeskom i šljunkom, iznosiće i više od 150 000 dinara, a taj se iznos mora cijeniti. Sve ostalo morala bi pomoći crkva i država. Naša parohija nalazi se među inovjercima, pa tim je veća potreba, da dobijemo dostojan hram koji će služiti na čast pravoslavnoj Crkvi, njenom ugledu i moći!" Cf. J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 242, gde se navodi da je crkva bila posvećena Svetom velikomučeniku knezu Lazaru.

-crkvu "blaženopočivšem viteškom kralju Aleksandru".¹⁴ Koliko je gradnja bila odmakla, ostaje nepoznato, a crkva u izgradnji srušena je 1942.¹⁵ Iz Arhive Pakračko-slavonske eparhije saznajemo da je pravoslavni hram postojao i u selu Podravski Majkovac kod Virovitice, takođe naseljenom Srbima dobrovoljcima.¹⁶ Hram, o čijem izgledu se danas ništa pouzdano ne može reći, kao ni o vremenu kada je podignut, iz nepoznatih je razloga, na samom kraju 1940. bio zatvoren. Paroh iz Dijelke Petković otvorio ga je i služio u njemu 31. decembra 1940. po nalogu episkopa Mirona Nikolića. Šta se tačno dogodilo s hramom u Majkovcu nakon uspostave NDH i u potonjim mesecima rata, danas se ne može pouzdano utvrditi,¹⁷ a srušena crkva kasnije nije obnavljana.

"Navedeni oskudni izvori o crkvama iz vremena neposredno pred početak Drugog svetskog rata iz arhive Pakračko-slavonske eparhije mogu poslužiti kao indikator svojevrstne "kolektivne nesvesti" pripadnika SPC u Hrvatskoj o magnitudi zločina koji ih čeka u neposrednoj budućnosti.

14 MSPC, Arhiv Pakračke eparhije, kut. 1. I – 31. III 1941. Uz paroha Jevstatija Petkovića, ovaj dopis potpisao je i meštanin Rade Rakić kao član poverenstva za gradnju crkve. U pismu se navodi i da 3000 pravoslavnih žitelja Dijelke do tada nije imalo svoju crkvu, a da je pokojni kralj, zalažući se za interese na tom području naseljenih dobrovoljaca i kolonista "...bio odlučio sam svojim sredstvima podići parohijsku crkvu. Sudbina je htjela drugačije. Kako toliki narod treba svoju parohijsku crkvu, to je odobrenjem sviju nadležnih određeno već, da bude Spomencrkva, a odobreni su svi nacrti, troškovnik i gradnja." Tokom leta iste, 1941. godine najveći deo solunskih dobrovoljaca i njihovih porodica i potomaka, proterani su u Srbiju, dok su preostali bili podvrgnuti masovnim prekrštavanjima na katoličku veroispovest. Filip Škiljan, "Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine", *Scrinia slavonica*, 10 (2010), str. 352–357.

15 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 283–284; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 242, bez navođenja izvora.

16 MSPC, Arhiv Pakračke eparhije, kut. 1. I – 28. II 1941.

17 Cf. Д. Кашић, *Српска насеља...*, 281; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 246, pri čemu prvi autor navodi da je crkva potpuno srušena 1942, dok drugi upotrebljava izraz "devastirana". Pravoslavne dobrovoljačke porodice iseljene su i iz ovog sela, a celo područje Gradine kod Virovitice bilo je podvrgnuto masovnim pokrštavanjima početkom 1942, ali i kolonizaciji Hrvata. Selo Majkovac je, zajedno s još devet sela iz istog područja, potpalo pod katoličku župu Gradina. Filip Škiljan, "Vjerski prijalazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Vašćanskog arhidakonata (Virovitica, Slatina, Orahovica, Našice) u vrijeme NDH (1941.–1945.).", *Scrinia slavonica*, 17 (2017), str. 244–245.

Izveštaji koji su stizali u eparhijsku upravu početkom 1941. iz pojedinačnih parohija sadrže rezultate istraga sveštenika o razmerama komunističke agitacije među pravoslavnim vernicima, koji obično zaključuju kako “velika većina našeg srpsko-pravoslavnog naroda nije komunistički raspoložena”.¹⁸ Međunacionalne i međuverske tenzije crkvene vlasti, u odnosu na zvaničnu istragu o komunističkim uticajima, istražuju na mnogo neformalnijem nivou i gotovo nespretno. Pakrački crkveni sud primio je 21. januara sinodsku odluku iz Beograda kojom se zadužuje arhijerejski zamenik Pakračke eparhije, protojerej stavrofor Jovan Stanojević, da svoja zapažanja o prilikama u Banovini Hrvatskoj, koja je prethodno usmeno preneo patrijarhu, proveriti i o svemu pribavi zvanične podatke. Većina pojedinačnih izveštaja poslanih potom iz parohijskih uprava u Pakrac stvara gotovo idiličnu sliku o crkvenom životu koji se odvija “bez ikakvih smetnji” od strane pojedinaca i vlasti.¹⁹ Šok i gotovo potpuna paraliza koji su zahvatili crkvenu organizaciju Pakračko-slavonske eparhije od početka

18 MSPC, Arhiv Pakračke eparhije, kut. 1. I – 28. II 1941. U izveštaju od 10. januara 1941. paroh iz Donjih Meljana Jovan Cvijanović navodi da su komunisti po selima “... neradnici, beskućnici, alkoholičari i uopšte ljudi bez svake moralne vrednosti, koje anacionalni elementi sa uspehom korisno upotrebljavaju u svoje svrhe.” Privremeni paroh u Grahovljanima, jeromonah Nikodim Jović, u izveštaju od 20. januara 1941. uverava eparhijske vlasti da svaki komunistički agitator koji se pojavi u vernom narodu biva “isteran i premlaćen” i da se vodi strogo računa da narod ne pođe tim putem “vidjevši loš i grozan život u Rusiji”.

19 MSPC, Arhiv Pakračke eparhije, kut. 1. I – 28. II 1941. Sinod je, međutim, ipak želeo da bude obavešten o detaljima pojedinačnih slučajeva, pa tako navedeni dosije sadrži i izveštaj o, kako se čini, izolovanom incidentu u selu Stari Slatnik kod Slavonskog Broda, kada je učitelj Josip Krpan onemogućio svešteniku Nikoli Aleksiću proslavu Svetog Save u mesnoj školi, govoreći da se u Banovini Hrvatskoj srpska reč više ne sme čuti, a ikona Svetog Save mora izbaciti iz škole. Pismo protesta je zbog ovog slučaja 22. januara 1941. banu Ivanu Šubašiću poslao brodski trgovac Branko Žmirić, apelujući da se “svakoj daljoj sličnoj frankovačkoj akciji stane na put”, i to u interesu zajedničke države i dobrih odnosa između Srba i Hrvata. Branko Žmirić se u pismu deklarise kao “član i saradnik Udružene opozicije za državne izbore 1938. i predstavnik grupe Glavnog odbora Narodne radikalne stranke”. Patrijarhov izveštila iz Pakraca, prota Jovan Stanojević uhapšen je krajem juna 1941. u Pakracu i odveden u zatvor u Koprivnicu, a potom u Gospić. Ubijen je u logoru Jadovno na Velebitu. Muzej Srpske pravoslavne, Ostavina Radoslava Grujića (u daljem tekstu: MSPC, ORG) 1301/V, Saslušanja srpskih izbeglica, 46; J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 218.

aprila 1941. gotovo su opipljivi u zjapećoj praznini arhivskih kutija iz tog vremena. Administrator eparhije gornjokarlovački episkop Sava iz daljine je, iz Plaškog, pokušavao da uspostavi kakav takav red među prestravljenim sveštenicima koji su masovno počeli da napuštaju svoje parohije, a kasnije bili i ubijani ili iseljavani od strane ustaških vlasti.²⁰ Do središnjih meseci 1941. godine ostaju sačuvani uglavnom zvanični dopisi organa NDH, a jedan od poslednjih je zahtev Vjerskog odsjeka od 28. maja za sastavljanje detaljnog popisa svih parohijskih zvanja.²¹

“Atmosfera koju prenose sačuvani dokumenti arhive Pakračko-slavonske eparhije iz 1941. godine dodatno podvlači činjenicu da je uništavanje njene imovine, na prvom mestu crkvenih objekata, neodvojivo od brojnih tragičnih sudbina ljudi koji su pravoslavne hramove doživljavali kao fokuse realizacije sopstvenih verskih, nacionalnih, ali i širih kulturno-

20 MSPC, Arhiv Pakračke eparhije, kut. 1. IV – 17. VII 1941. Dokumenti su u ovom periodu upravljani na Crkveni sud u Pakracu, koji je ostao zvanični crkveno-upravni organ u prvim mesecima nakon osnivanja NDH. Episkop Sava Trlajić je u maju i junu 1941. pokušao da preraspodeli preostale sveštenike na dužnosti u upražnjene parohije. Među imenima u dokumentu od 4. juna 1941. nailazimo i na sveštenike koji su u neposrednom vremenu koje je sledilo skončali jezičnom smrću. Tako je našički paroh Đorđe Bogić, ubijen i izmasakriran sledećeg meseca, u ovom trenutku trebalo da preuzme parohiju u Londžici. O stradanju sveštenika Bogića v. MSPC, ORG 1301/VI, Saslušanja srpskih izbeglica, 5; V. Novak, *Magnum crimen...*, 641–642; J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 188. Dokument iz Pakračke arhive je dragocen jer zapravo predstavlja delimičnu listu sveštenika Pakračko-slavonske eparhije koji su početkom juna još bili aktivni na službi: pored Đorđa Bogića, to su bili protojerej Tanasije Bogić, jerej Vasa Petrović, jeromonah Jevstatije Petković iz manastira Orahovica, jerej Emil Marinović, jerej Dušan Zavišić. Iz dokumenta saznajemo i imena nekih sveštenika koji su napustili svoje parohije, a za koje episkop Sava nije znao gde su – Andrija Rajičević paroh iz Rogolja, Pantelija Landupa paroh iz Kamenske i Stevan Đorđević paroh iz Londžice. Paroh Landupa je, koliko je iz izvora poznato, u to vreme već bio u zatvoru u Gospiću. Ubijen je u logoru Jadovno na Velebitu. J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 230; Cf. F. Škiljan, “Organizirano masovno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941.”, *Stanovništvo* 2 (2012), 1–34, posebno 9–15. Isti dokument potvrđuje da su dva glavna manastira u eparhiji, Orahovica i Pakra, još uvek aktivni, jer episkop Trlajić manastirske čak i iz Pakre koji tom manastiru nisu bili potrebni, premešta u Orahovicu. Episkop gornjokarlovački Sava je neposredno po slanju ovog dopisa uhapšen, a potom ubijen na Velebitu u avgustu 1941. P. Филиповић, *Ореоли и сенке...*, 109–111; A. Stojanović, “A Beleaugered Church...”, 274–275.

21 MSPC, Arhiv Pakračke eparhije, kut. 1. IV – 17. VII 1941.

-prosvetnih identitetskih obrazaca. Upravo je pravoslavna crkvena građevina, naročito u ruralnim sredinama, bila najprisutniji vidljivi identitetski marker u svakodnevicu pravoslavnih, koji je nakon uspostave NDH trebalo uništiti ili pretvoriti u nešto drugo. Njihovo obezglavljivanje i potčinjavanje imalo je snažnu psihološku podršku u simboličkoj snazi rušenja crkava, od kojih su neke razgrađivane ciglu po ciglu, u ritualnoj metafori uklanjanja celog vrednosnog i identitetskog sistema. Brojni poduhvati rušenja crkava u Pakračko-slavonskoj eparhiji koincidirali su s masovnim preveravanjima pravoslavnih, o čemu svedoče i tekstovi ovog zbornika.²² Zadatak utvrđivanja okolnosti i što većeg broja činjenica o svakoj srušenoj crkvi izuzetno je težak, često neodvojiv od afektivnih smetnji, pogotovo u slučajevima kada su crkvene građevine oštećene preživljavale, a prethodno poslužile kao stratišta za ljude, poput crkava u Kusionjama i Soboštini.²³ U nastavku teksta biće izveden pokušaj rekapitulacije dosadašnjih saznanja o pojedinačnim srušenim crkvama Pakračko-slavonske eparhije, izveden i dopunjen na osnovu prethodnih istraživanja i skorijih arhivskih nalaza. Na spisak, organizovan po azbučnom redu, ušla su imena samo onih sela i mesta u kojima su crkve potpuno srušene dok su izostala navođenja delimično oštećenih hramova, čak i u slučajevima kada su nakon rata ostali vidljivi samo polusrušeni zidovi, na kojima ni hram ni crkveni život nikada nisu obnovljeni.²⁴ U ovom trenutku ukupan broj potpuno razorenih

22 Kao paradigmatički primer moglo bi se uzeti rušenje parohijske crkve u selu Suha Mlaka kod Podravske Slatine. Svečano pokršćavanje pravoslavnih stanovnika sela izvršeno je u decembru 1941, a pravoslavna crkva je prilagođena za katoličko bogoslužje, nakon demontaže ikonostasa i pljačke vrednih predmeta iz nje. Pokušaji uspostavljanja redovnih katoličkih službi u hramu nisu uspeali, a pravoslavna crkva je srušena u znak odmazde za pasivan otpor pokatoličenju tzv. "prijelaznika", koji nisu redovno učestvovali u katoličkim obredima. M. Maksić, *Suha Mlaka, selo u Slavoniji*, Zagreb 2004, 294–299; Cf. M. Radanović, *„Slavonijo, tripit si gorila...” Kotar Podravska Slatina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb 2019, 97–119, posebno 115–116, nap. 171.

23 Р. Пилиповић, *Ореол и сенке...*, 114–135.

24 Jedan od takvih primera je parohijska crkva u Macutama, od koje su nakon rata preostali zarušeni spoljni zidovi crkve i zvonik, ili crkva u Soboštini, čiji su zidovi takode preživeli i vidljivi su i danas, nakon paljenja hrama sa zatvorenim živim ljudima u njemu, u avgustu 1941. А. Кучековић, *Сакрална баштина...*, 177–179, 296–298; Р. Пилиповић, *Ореол и сенке...*, 116; М. Radanović, *„Slavonijo, tripit si gorila...”*, 117.

hramova iznosi 55.²⁵ Posebnu podgrupu koja se na osnovu ovog spiska može formirati čine crkve koje su srušene u celosti, a koje nakon rata nisu obnovljene. Broj lokaliteta na kojima je crkveni život Pakračno-slavonske eparhije trajno anuliran u ovom trenutku iznosi 37.

Crkve Pakračko-slavonske eparhije potpuno srušene tokom Drugog svetskog rata:

1. Benkovac. Pravoslavna crkva potpuno srušena u jesen ili zimu 1941, nakon rušenja crkve u Okučanima.²⁶ Prema zabeleženom svedočenju, crkvu je rušio neki preduzimač iz Zagreba.²⁷ Crkva nije ponovo podignuta.
2. Bodegraji. Pravoslavnu crkvu potpuno srušili 1941. ustaše iz Borovca, sela kod Novske, a materijal je iskorišten za gradnju objekata u tom selu.²⁸ Crkva nije ponovo podignuta.
3. Bolomače.²⁹ Okolnosti i vreme rušenja pravoslavne crkve nepoznati. Crkva nije ponovo podignuta.
4. Borova. Pravoslavna crkva srušena 1942.³⁰ Okolnosti rušenja nepoznate. Crkva nije ponovo podignuta.
5. Bukovica Gornja. Pravoslavna crkva srušena 1942.³¹ Okolnosti rušenja nepoznate.

25 Verujemo da taj broj nije konačan, ali da su mogućnosti njegovih značajnijih korekcija, na više ili na manje, male. Varijacije bi mogle nastati kada bi se krajnje selektivni princip formiranja spiska (samo potpuno uništene crkve) promenio, odnosno uključio i delomično srušene, devastirane i opljačkane hramove.

26 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 167; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 239.

27 Д. Давидов, *Тотални геноцид...*, 122.

28 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 165; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 239; MSPC, ORG 1301/V, *Saslušanja srpskih izbeglica*, 48.

29 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 227–228; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 239.

30 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 282–283.

31 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 274–275; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 241.

6. Bučje. Pravoslavna crkva srušena na praznik Svetog Save, 27. januara 1942.³² Crkva nije ponovo podignuta.
7. Cage. Pravoslavna crkva srušena verovatno u decembru 1941. ili početkom 1942. Po izjavama svedoka, rušenje crkve usledilo je nakon rušenja hrama u Okučanima, u decembru 1941. Obe crkve su rušili zatočeni Jevreji, a postoje svedočanstva da je za rušenje u Cagama angažovan preduzimač iz Zagreba.³³ Crkva nije ponovo podignuta.
8. Čečavac. Pravoslavna crkva srušena 15. juna 1941. Rušenje su izveli ustaše iz Požege, uz pomoć građevinskih majstora.³⁴ Crkva nije ponovo podignuta.
9. Čovac. Pravoslavna crkva srušena u jesen ili zimu 1941, u vreme kada je rušena crkva u Okučanima.³⁵ Postoje svedočanstva da su je pod nadzorom ustaša srušili Jevreji iz logora, odnosno da su rušenje izvršile iste ustaše iz sela Borovac koji su rušili i crkve u Bodegrajima i Vrbovljanima.³⁶ Crkva nije ponovo podignuta.
10. Dijelka. Pravoslavna crkva srušena 1942. Okolnosti rušenja nepoznate.³⁷
11. Dobrović. Pravoslavna crkva srušena 8. januara 1942.³⁸ Rušenje obavio poduzetnik iz Daruvara, uz iznajmljenu radnu snagu. Materijal je prodavan katolicima iz Dobrovića i Miljevaca.³⁹ Crkva nije ponovo podignuta.

-
- 32 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 306–307; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 240.
 - 33 Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 251; А. Кучековић, *Сакрална баштина...*, 325; MSPC, ORG 1301/V, *Saslušanja srpskih izbeglica*, 48; Д. Давидов, *Тотални геноцид...*, 122.
 - 34 Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 251.
 - 35 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 168; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 252.
 - 36 Д. Давидов, *Тотални геноцид...*, 121–122, 124–125.
 - 37 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 284; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 244.
 - 38 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 266–267; Ј. Мирковић, *Страдање српске цркве...*, 243.
 - 39 М. Radanović, *“Slavonijo, triput si gorila...”*, 106.

12. Gačište. Pravoslavna crkva srušena 1942. Okolnosti rušenja nepoznate.⁴⁰
13. Gradina. Pravoslavna crkva srušena 1942. Okolnosti rušenja nepoznate.⁴¹
14. Jablanac. Pravoslavna crkva je srušena 1942, nakon iseljavanja većine pravoslavnih stanovnika u Bosnu.⁴² Od ruševina nakon rata bio je vidljiv samo zvonik. Crkva nije ponovo podignuta.
15. Jasenovac. Pravoslavna crkva zapaljena pa srušena 1941.⁴³
16. Ježevik. Pravoslavna kapela uništena u Drugom svetskom ratu.⁴⁴ Okolnosti i vreme rušenja nepoznati. Hram nije ponovo podignut.
17. Kamenska. Pravoslavna crkva "spaljena" 1942. Od preostalog materijala je nakon rata zidan društveni dom u selu.⁴⁵ Crkva nije ponovo podignuta.
18. Klokočevik. Pravoslavnu crkvu srušile ustaše 1941.⁴⁶ Crkva nije ponovo podignuta.
19. Lađevac. Pravoslavna crkva srušena u januaru i februaru 1942. Crkvu su, pod kontrolom ustaša, rušili Jevreji iz logora Jasenovac i Stara Gradiška, a navodi se i učešće pravoslavaca, uz novčanu nadoknadu. Prema zabeleženom svedočenju, ustaše koji su rušili crkvu bili su iz sela Borovca kod Novske.⁴⁷ Crkva nije ponovo podignuta.

-
- 40 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 280–281; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 241.
 - 41 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 283; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 242.
 - 42 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 164–165; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 180; А. Кучековић, *Сакрална баштина...*, 128.
 - 43 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 162–163; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 181.
 - 44 Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 244.
 - 45 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 305–306; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 244.
 - 46 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 174; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 244.
 - 47 Филип Шкиљан, "Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest (prekrštavanja) na području Zagrebačke nadbiskupije između 1941- i 1945.", u ovoj knjizi, str. 203.

20. Majkovac. Pravoslavna crkva srušena 1942.⁴⁸ Okolnosti rušenja nedovoljno poznate. Crkva nije ponovo podignuta.
21. Malino. Pravoslavnu kapelu na groblju srušile ustaše 1941.⁴⁹ Okolnosti rušenja nepoznate. Kapela nije ponovo podignuta.
22. Medinci. Pravoslavna crkva srušena 1942.⁵⁰
23. Nova Gradiška. Pravoslavna crkva srušena je 7. jula 1941. U crkvi je bio podmetnut požar koji ju je delomično oštetio. Nakon toga, ustaške vlasti proglašavaju crkvu neupotrebljivom i ruše je, uz prisilni rad zatočenika logora Stara Gradiška.⁵¹
24. Novo Obilićevo. Pravoslavna crkva srušena u Drugom svetskom ratu.⁵² Okolnosti i vreme rušenja nepoznati. Crkva nije ponovo podignuta.
25. Novska. Pravoslavna crkva srušena 1941. uz naknadnu prodaju građevinskog materijala.⁵³ Crkva nije ponovo podignuta.
26. Okučani. Pravoslavna crkva srušena 1942. Rušenje su vršili zatočeni Jevreji iz logora Stara Gradiška, pod nadzorom ustaša.⁵⁴ Drugi izvori navode da je okučanska crkva srušena u decembru 1941, odnosno u jesen 1941, a da je građevinski materijal odvezen železnicom, dok postoje i iskazi da je materijal prodavan Hrvatima iz sela Bogićevci, Dubovac i Kosovac.⁵⁵
27. Orahovica. Pravoslavna crkva srušena je na Božić 1942.⁵⁶ Crkva nije ponovo podignuta.

-
- 48 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 281; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 246.
 - 49 Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 246.
 - 50 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 277; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 246.
 - 51 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 170–171, Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 204.
 - 52 Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 247.
 - 53 Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 247.
 - 54 Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 247; А. Кучековић, *Сакрална баштина...*, 210.
 - 55 MSPC, ORG 1301/V, Saslušanja srpskih izbeglica, 48; Cf. Д. Давидов, *Тотални геноцид...*, 110, 121–122, 124–125.
 - 56 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 252–253; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 248.

28. Oštri Vrh. Pravoslavna crkva srušena u Drugom svetskom ratu.⁵⁷ Okolnosti i vreme rušenja nepoznati. Crkva nije ponovo podignuta.
29. Paklenica. Pravoslavna crkva potpuno srušena u novembru ili decembru 1941.⁵⁸ Sačuvana su detaljna svedočanstva o učesnicima rušenja koje je naredio zapovednik logora Jasenovac Maks Luburić, a sprovele ustaše iz Jasenovca uz ropski rad zatočenih Jevreja.⁵⁹ Crkva nije ponovo podignuta.
30. Pakrac. Parohijska crkva Svetog Ilije srušena u Drugom svetskom ratu.⁶⁰ Okolnosti i vreme rušenja nepoznati. Crkva nije ponovo podignuta.
31. Požega. Pravoslavna crkva potpuno srušena 1. maja 1941.⁶¹ Ovaj podatak je kontradiktoran svedočenju po kome je u jesen 1941. na crkvi srušen samo zvonik, a da je ostatak građevine bio pretvoren u mesaru, koja je radila i početkom leta 1942.⁶²
32. Rajić (Donji). Pravoslavnu crkvu srušili su ustaše iz Jasenovca 1941.⁶³
33. Ratkovica. Pravoslavna crkva srušena je početkom decembra 1941.⁶⁴ Ustaše su оформили "odbor za rušenje crkve", da bi potom

57 J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 248.

58 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 164.

59 Hrvatski državni arhiv, 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, k. 396, Zh 29842–29845. U dokumentu se navode i imena ostalih aktera iz strukture lokalne ustaške vlasti koji su učestvovali u pljački, rušenju i rasprodaji materijala. Po istom svedočenju, neke stvari iz crkve su odnešene u logor Jasenovac, dok je ikonostas spaljen. Rušenje pakleničke crkve trajalo je oko mesec dana; Cf. J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 202.

60 А. Кучековић, *Сакрална баштина...*, 258.

61 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 230–231; J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 249; Д. Давидов, *Тотални геноцид...*, 152.

62 MSPC, ORG 1301/VI, Saslušanja srpskih izbeglica, 8; Cf. V. Novak, *Magnum crimen...*, 640–641.

63 MSPC, ORG 1301/VI, Saslušanja srpskih izbeglica, 12; Д. Кашић, *Српска насеља...*, 163–164; J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 243; А. Кучековић, *Сакрална баштина...*, 268.

64 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 174; J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 249.

na javnoj licitaciji prodali građevinski materijal, a crkvene utvari i opremu odvezli u opštinu Nova Kapela. Iz izvora su poznata i imena pojedinačnih aktera ovog poduhvata.⁶⁵

34. Slavonski Brod. Pravoslavna crkva srušena 1941.⁶⁶ Okolnosti i vreme rušenja nedovoljno poznati.
35. Slatina. Pravoslavna crkva srušena 1941.⁶⁷ Okolnosti rušenja nedovoljno poznate.
36. Slatnik. Pravoslavna crkva srušena 1941.⁶⁸ Okolnosti rušenja nedovoljno poznate.
37. Slavonski Kobaš. Pravoslavnu crkvu srušile ustaše 1941. ili 1942.⁶⁹
38. Smoljanovci. Pravoslavna crkva srušena 1942.⁷⁰ Okolnosti rušenja nedovoljno poznate. Crkva nije ponovo podignuta.
39. Smude. Pravoslavna crkva srušena u Drugom svetskom ratu. Navodi se da je najpre bila zapaljena, pa potom srušena.⁷¹ Vreme i okolnosti rušenja nedovoljno poznati.
40. Stara Gradiška. Pravoslavna crkva srušena u Drugom svetskom ratu.⁷² Okolnosti i vreme rušenja nepoznati. Crkva nije ponovo podignuta.
41. Staro Petrovo Selo. Pravoslavna crkva srušena 1941.⁷³ Crkva nije ponovo podignuta.

-
- 65 Filip Škiljan, "Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest (prekrštavanja) na području Zagrebačke nadbiskupije između 1941- i 1945.", u ovoj knjizi, str. 205.
 - 66 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 177; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 221; А. Кучековић, *Сакрална баштина...*, 287–291.
 - 67 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 273–274; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 222; М. Раđановић, "Slavonijo triput si gorila...", 111.
 - 68 Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 231; А. Кучековић, *Сакрална баштина...*, 295.
 - 69 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 173; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 250.
 - 70 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 224; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 250.
 - 71 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 269; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 250.
 - 72 А. Кучековић, *Сакрална баштина...*, 301–302.
 - 73 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 173; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 250.

42. Striježevica. Crkva srušena u Drugom svetskom ratu.⁷⁴ Okolnosti i vreme rušenja nepoznati. Crkva nije ponovo podignuta.
43. Suha Mlaka. Rušenje pravoslavne crkve otpočeto je na pravoslavni Božić 7. januara 1942. Građevinski materijal je rasprodat na licitaciji meštanima okolnih hrvatskih sela. Okolnosti rušenja poznate putem zabeleženih svedočenja očevidaca.⁷⁵ Crkva nije ponovo podignuta.
44. Šumetlica. Pravoslavna crkva srušena u oktobru 1941.⁷⁶ Okolnosti rušenja i lokalni akteri, kao i odgovorna lica iz ustaške vlasti poznati na osnovu zabeleženih svedočenja.⁷⁷ Crkva nije ponovo podignuta.
45. Terezino Polje. Pravoslavna crkva srušena u Drugom svetskom ratu.⁷⁸ Okolnosti i vreme rušenja nepoznati. Crkva nije ponovo podignuta.
46. Topolje. Pravoslavna crkva srušena 1941, a od preostalog materijala je nakon rata građen seoski dom.⁷⁹ Po drugim izvorima, rušenje je obavio ili dovršio palir u proleće u proleće 1942, uz nalog da potom sprovede prodaju materijala.⁸⁰
47. Treštanovci. Pravoslavnu crkvu srušili ustaše 1942.⁸¹ Drugi izvori navode da je crkva srušena u jesen 1941, u istom periodu kada i crkva u Vetovu.⁸² Okolnosti rušenja nedovoljno poznate.

74 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 350.

75 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 269; М. Мaksić, *Suha Mlaka...*, 298–299.

76 А. Кучековић, *Сакрална баштина...*, 334–335.

77 Хрватски државни архив, 306, Земалска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, к. 373, Зх 27553–27559. Према изјавима сведока, подузетник који је рушио цркву био је локални католик Ћагић Антун, а материјал је продавао усташки начелник општине Франјо Гудовић. Документ доноси и имена појединаца који су буд-зашто куповали материјал од разрушене цркве, те оних који су претходно опљачкали и devastирали покретне ствари из храма.

78 Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 250.

79 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 177; Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 247.

80 Д. Давидов, *Тотални геноцид...*, 37.

81 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 234.

82 MSPC, ORG 1301/VI, Saslušanja srpskih izbeglica, 8.

48. Trnjani. Pravoslavnu crkvu srušili ustaše 1941.⁸³ U junu 1942. stvari iz srušene crkve bile su u opštinskom poglavarstvu.⁸⁴ Crkva nije ponovo podignuta.
49. Uštica. Pravoslavna crkva srušena u jesen 1941,⁸⁵ ili u zimu 1941-1942. Okolnosti rušenja nedovoljno poznate. Crkva nije ponovo podignuta.
50. Velika Klisa. Pravoslavna crkva srušena 1942.⁸⁶ Crkva nije ponovo podignuta.
51. Vetovo. Pravoslavna crkva srušena verovatno u jesen 1941.⁸⁷ Okolnosti nedovoljno poznate. Crkva nije ponovo podignuta.
52. Virovitica. Okolnosti i vreme rušenja pravoslavne crkve nepoznati.⁸⁸ Crkva nije ponovo podignuta.
53. Voćin. Pravoslavna crkva je srušena 9. januara 1942.⁸⁹ Rušenje je organizovao mesni ustaški tabor.⁹⁰
54. Vrbovljani. Pravoslavnu crkvu srušili su Romi pod kontrolom ustaša iz sela Borovca kod Novske.⁹¹ Postoje svedočenja da su lokalni pravoslavni žitelji primoravani da učestvuju u rušenju, a da je nadležni preduzetnik iz Borovca prisvojio materijal i sagradio privatnu kuću u svom selu.⁹² Crkva nije ponovo podignuta.
55. Zrinj. Pravoslavna crkva srušena 1942.⁹³ Crkva nije ponovo podignuta.

83 J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 251.

84 V. Novak, *Magnit Crimen...*, 693–694.

85 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 350; MSPC, ORG 1301/V, Saslušanja srpskih izbeglica, 45.

86 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 311; J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 240.

87 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 237–238; J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 240; MSPC, ORG 1301/VI, Saslušanja srpskih izbeglica, 8.

88 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 283–284; J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 175, gde se navodi da su crkvu spalile ustaše 1942.

89 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 270–271; J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 176; M. Radanović, “*Slavonijo triput si gorila...*,” 111, 177, nap. 268.

90 M. Radanović, “*Slavonijo, triput si gorila...*,” 106.

91 J. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве...*, 241.

92 Д. Давидов, *Тотални геноцид...*, 124–125.

93 Д. Кашић, *Српска насеља...*, 284.

Crkva Svete Trojice, Nova Gradiška, krajem tridesetih godina prošlog veka. Crkva je srušena 1941.

Crkva Svetog Dimitrija, Okučani, razglednica iz 1910. Crkva je srušena početkom 1942.

Drveni krst u selu Dobrović kod Slatine, na mestu na kome se nalazila srušena crkva Vaznesenja Hristovog, posleratna fotografija. Crkva je srušena početkom 1942.

Ruševine crkve Prenosa moštiju Svetog Nikole u Slobodštini, kod Požege, posleratna fotografija. U nekoliko bunara u dvorištu crkve i u seoskim domaćinstvima ustaše su avgusta 1942. bacili leševe oko 1.300 srpskih civila, stanovnika požeškog kraja i izbeglica iz Potkozarja.

